

ЛЮДМИЛА СМОЛЯР

МИНУЛЕ ЗАРАДИ МАЙБУТНЬОГО

ЖІНОЧИЙ РУХ НАДДНІПРЯНСЬКОЇ УКРАЇНИ
II пол. XIX – поч. XX ст.
СТОРІНКИ ІСТОРІЇ

З найкращими
подяками
та надією
на днівкано!

МОЇЙ РОДИНІ
З ВДЯЧНІСТЮ
ТА ШАНОЮ

Людмила
Смоляк.

18. XII 99

Одеса

Lyudmyla Smolyar

THE PAST FOR THE SAKE OF FUTURE

The Women's Movement of Ukraine
(second half XIX - beginning XX centuries)

Pages of History

astropoint
Odessa 1998

Людмила Смоляр

МИНУЛЕ ЗАРАДИ МАЙБУТНЬОГО

Жіночий рух Наддніпрянської України
II пол. XIX - поч. XX ст.

Сторінки історії

astropoint
Одеса 1998

ББК 66.74 (4УКР)

С 51

УДК 396 (477)

Монографія являє собою комплексне дослідження жіночого руху Наддніпрянської України II пол. XIX - поч. XX століття в історичному та соціокультурному аспекті. Історія жіночого руху в Україні простежується на широкому історичному фоні з залученням значного кола архівних матеріалів, які дозволяють визначити його основні течії, періоди розвитку, розкривається історія створення та діяльності жіночих товариств, описуються форми їх роботи, подаються яскраві приклади широкої участі жінок в культурно-освітньому, громадському, народницькому русі. В монографії вперше розглядається сутність концепції самозахисту, яка стала центральною концепцією жіночого руху Наддніпрянської України.

Видання адресоване науковцям, викладачам, жіночим організаціям, усім, хто цікавиться історією України та прагне осмислити соціальну роль жінки.

Рецензенти:

Я. С. КАЛАКУРА, доктор історичних наук, професор, академік АН Вищої школи України, завідувач кафедри архівознавства та спеціальних галузей історичної науки Київського державного університету ім. Т. Г. Шевченка
В. Я. ГАЛАГАН, доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри суспільних та гуманітарних наук Київського інституту залізничного транспорту

Монографія рекомендована до видання гуманітарною радою Одеської академії харчових технологій. Протокол № 4 від 17 грудня 1997 року.

С $\frac{0503020902-79}{549-98}$ Без оголош.

© Л.О. Смоляр, 1998.

ISBN 966-549-087-7

ВСТУП	8-18
Розділ I.	
ПРАВОВИЙ ТА СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИЙ	
СТАТУС ЖІНОК НАДДНІПРЯНСЬКОЇ УКРАЇНИ	
II пол. XIX - поч. XX СТОЛІТТЯ	19-60
1.1. Правове становище жінок на основі законодавства Російської імперії	21-28
1.2. Правове становище селянки за звичаєвим правом	28-37
1.3. Демографічна ситуація в Україні в II пол. XIX - поч. XX століття	38-40
1.4. Освітній рівень жіночого та чоловічого населення	40-44
1.5. Соціально-економічне становище жінок	44-60
Розділ II.	
ЖІНОЧЕ ПИТАННЯ НАПЕРЕДОДНІ І В ДОБУ РЕФОРМ	
61-67	
Розділ III.	
ЛІБЕРАЛЬНО-ДЕМОКРАТИЧНА ТЕЧІЯ	
ЖІНОЧОГО РУХУ	
68-203	
1. Політика царського самодержавства в галузі середньої освіти жінок та роль демократичної інтелігенції і жінок в її формуванні	68-82
2. Боротьба жінок за право на вищу освіту	83-116
2.1. Перша спроба жінок увійти до університетів	83-90
2.2. Вищі жіночі курси в Києві (1878-1889 рр.)	90-95
2.3. Боротьба за вищу жіночу освіту в Одесі	95-98
2.4. Другий університетський етап жіночої освіти	98-101
2.5. Другий етап Вищих жіночих курсів: <i>Вищі жіночі курси в Харкові</i>	101-102
<i>Вищі жіночі курси в Києві</i>	103-104
<i>Вищі жіночі курси в Одесі</i>	105-106
2.6. Вища професійна освіта жінок	106-116
3. Благодійний напрямок жіночого руху	117-142
3.1. Традиції благодійності українських жінок	117-122
3.2. Добровісний жіночі товариства: <i>Одеське жіноче благодійне товариство</i>	122-125
<i>Київське благодійне товариство</i>	125-127
<i>Одеське жіноче товариство допомоги бідним</i>	128
<i>Одеське жіноче товариство допомоги бідним породіллям Одеси</i>	129
3.3. Благодійна діяльність жінок в сфері опіки та виховання дітей	129-137

Товариство денних притулків для дітей робітничого класу	130-132
Київське товариство народних дитячих садків	132-135
Дитячі притулки	135-137
3.4. Клерикальні жіночі організації	137-139
3.5. Цільові пожертвування жінок на суспільні потреби	140-142
4. Рух самопомоги	143-157
4.1. Боротьба жінок за право на працю та формування товариств взаємодопомоги	143-157
4.2. Харківське товариство взаємодопомоги працюючих жінок (1902-1919 рр.)	150-157
5. Морально-етичний напрямок діяльності жіночих товариств	158-176
5.1. Одеське товариство оборони жінок (1904-1917 рр.)	159-167
5.2. Київське товариство оборони жінок (1905-1917 рр.)	167-176
6. Боротьба жінок за політичні та громадянські права ..	177-183
7. Участь жінок Наддніпрянської України в роботі Першого Всеросійського жіночого з'їзду	184-195
8. Жіночі клуби	196-198
9. Діяльність жіночих товариств в період першої світової війни	199-203

Розділ ІУ.

СОЦІАЛ-ДЕМОКРАТИЧНА АБО РАДИКАЛЬНА ТЕЧІЯ ЖІНОЧОГО РУХУ	204-247
1. Народницький етап	204-228
2. Пролетарський етап	229-247
2.1. Страйкова боротьба трудящих жінок як форма боротьби за економічні та політичні права	229-236
2.2. Відношення політичних партій до жіночого питання	236-238
2.3. Участь жінок в діяльності українських партій ..	238-241
2.4. Участь жінок Наддніпрянської України в діяльності загальноросійських соціал- демократичних організацій	242-247

Розділ У.

НАЦІОНАЛЬНО-ДЕМОКРАТИЧНА ТЕЧІЯ ЖІНОЧОГО РУХУ	248-295
1. Діяльність жінок в сфері освіти українського народу	248-262

1.1. Роль жінок у заснуванні та діяльності недільних шкіл	248-250
1.2. Харківська недільна школа	250-253
1.3. Недільні школи Харківського товариства поширення грамотності	253-255
1.4. Перша одеська недільна школа	255-256
1.5. Недільна школа С.І. Віденської	256-260
1.6. Праця жінок в товариствах поширення грамоти	260-262
2. Участь жінок в діяльності громад	263-280
2.1. Громадівський рух 60-90 -х років XIX ст.	263-269
2.2. Гуртки Олени Доброграєвої (1883-1888 рр.)	269-274
2.3. Жіночий гурток на Вищих жіночих курсах в Києві (1888-1890 рр.)	274-277
2.4. Жіноча Громада (1901-1905 рр.)	277-280
3. Українське питання на початку XX століття та роль жінок у його вирішенні	281-295
3.1. Боротьба жінок за скасування обмежень українського слова	281-284
3.2. Просвіти та культурно-освітні товариства	284-287
3.3. Марія Загірна	287-288
3.4. Любов Шульгіна	288-290
3.5. Софія Русова	290-295

Розділ УІ.

ЛІТЕРАТУРНА ДІЯЛЬНІСТЬ ЖІНОК ЯК ШЛЯХ ДО САМО- РЕАЛІЗАЦІЇ, ЯК ВИЯВ ГРОМАДЯНСЬКОЇ ПОЗИЦІЇ	296-331
1. Марко Вовчок	296-300
2. Ганна Барвінок	301-303
3. Дніпрова Чайка	304-306
4. Олена Пчілка	307-311
5. Леся Українка	312-316
6. Грицько Григоренко	317-319
7. Людмила Старицька-Черняхівська	320-322
8. Любов Яновська	323-324
9. Христина Алчевська	325-331
ПІДСУМКИ ПРОЙДЕНОГО ШЛЯХУ	332-348
Список жіночих товариств Наддніпрянської України в II пол. XIX - поч. XX ст.	349-351
ДЖЕРЕЛА ТА БІБЛІОГРАФІЯ	352-408

Люди повертаються до своєї історії, історичного досвіду коли треба знайти відповіді на нові питання, що ставить життя. Мій сучасник чи сучасниця, які хотіли б знайти відповідь на питання про роль і місце жінки в українському суспільстві, зрозуміти суть руху жінок та подолати відразу до "буржуазного" та незрозумілого поняття "фемінізм" і, спробувавши перегорнути сторінки наших історичних книжок, знайдуть лише десяток жіночих імен на фоні чоловічої домінації, але познайомляться з твердженням про те, що жінка України в різні історичні епохи грала помітну роль в історичному розвитку. Самой ролі та руху жінок так і не знайдуть, як би уважно не перегортали сторінки. Головною дійовою особою нашої історії є Він - чоловік, Вона - лише тінь історії. Яскраві, політично і соціально активні жінки - невіддільна, але, на жаль, майже невідома частина нашого історичного і культурного досвіду. Ця дискримінація в нашій історії породжує дискримінацію в реальному житті, адже історія у всі віки і у всіх народів була вчителькою життя. І якщо ми прагнемо до створення демократичного громадянського суспільства, то варто повернути жінку в нашу історію, адже Вона була таким же суб'єктом історичного розвитку, як і Він.

Мої сучасниці є чим пишатися, наші попередниці не стояли осторонь історичного розвитку, вони творили історію. У сучасного жіночого руху є глибоке, багате на події коріння. Історія жіночий рух України другої половини ХІХ - поч. ХХ століття, його досвід, традиції - є частиною історичного досвіду нації, який нагально необхідний нам в умовах формування громадянського суспільства і вплетення його в нашу історію повертає жіноцтву ґрунт, на якому базується майбутнє, адже людина без коріння - це людина без майбутнього, *жіноцтво без історії - це жіноцтво без майбутнього*. Знання історичного досвіду дозволить сучасницям зрозуміти та відкинути домінуючу сьогодні тезу про те, що в нашій історії жінка - це лише хатня господиня, а фемінізм та жіночий рух непритаманні нашому суспільству. Цей досвід та його уроки необхідні і при аналізі світового жіночого руху, і при пошуку сучасницями шляхів саморозвитку, самореалізації. Він дозволить знайти шляхи взаєморозуміння, співпраці, партнерства жіночих організацій. Цей досвід - це і данина пам'яті нашим попередницям, які формували наше сьогодення.

Сучасний жіночий рух України як соціальне явище, яке відродилося на фоні демократичних змін, наштовхується на суспільне несприйняття домінуючою частиною громадянства, а обмеженість гендерних досліджень породжує уявлення про тимчасовість цього руху, його безперспективність. Ці обставити змусили автора звернутися до деяких загальних теоретичних основ жіночого руху та фемінізму, які дозволили б краще зрозуміти сутність жіночого руху України II пол. ХІХ - поч. ХХ ст. та поступи майбутнього розвитку сучасного жіночого руху.

Фемінізм як ідеологія і як діяльність в модерному розумінні формувався з кінця ХVІІІ століття. Чіткому визначенню феміністичних ідей пе-

редувала тривала еволюція поглядів суспільства на жінок і жінок на самих себе та суспільство. Саме у XVIII столітті "природне призначення" жінки як єдине та незмінне було поставлене під сумнів не лише у сфері інтелектуально-духовних пошуків, але й у самому житті. На межі XVIII-XIX століття чітко окреслилися рамки, у яких ішов розвиток ідейно-політичних і правових концепцій суспільного становища жінки. У час французької революції одна із перших поборниць рівноправності жінок Олімпія де Гуж у 1791 році подала у Конвент "Декларацію прав жінки і громадянки", яка базувалася на ідеалах свободи та рівності "Декларації прав людини і громадянина" (1789 р.). А невдовзі Цивільний кодекс Наполеона (1804 р.) 312 статтею задекларував: жінка не має жодних громадянських прав і ціле життя перебуває під опікою батька, або чоловіка. Саме ці документи визначили межі того правового, суспільно-політичного поля, на якому творився жіночий рух і по суті, все XIX століття для жінок - це пошук їх соціальної ідентичності в межах, визначених цими полярними законодавчими актами, між визнанням та запереченням їх права на існування в ролі суб'єкта, громадянки, члена суспільства. Жіночий рух, як рух за емансипацію і як соціальне явище виникає* в середині XIX століття, в період швидкого розвитку капіталізму та масового застосування жіночої праці. В нових соціально-історичних умовах XIX ст. твердження французьких феміністок "Я існую" набрало нового звучання "Я працюю, отже існую". Це твердження стало підґрунтям для фемінізму XIX століття, який розвивався, відстоюючи нові ідеологічні та політичні форми, ідеї, 'гасла, а жіночий рух за два століття свого непростого розвитку пройшов спади та піднесення. Звичайно дослідниками розрізняються дві хвилі жіночого руху: перша хвиля - кінець XIX - початок XX століття, і друга - 60-70-ті роки XX століття. Ця відносна стадійність описується на основі американсько-європейської історії, але навіть стосовно неї існують і інші періодизації.

Жіночий рух першої хвилі став боротьбою жінок за розширення тих природних прав, які чоловіки вже мали. Жіночий рух цієї пори охопив багато країн, однак не був направлений на зміну гендерної системи** та не характеризувався масовістю. Масштаб руху був пов'язаний з його цілями (головною ціллю було досягнення виборчого права), з долею в населенні міського, освіченого середнього класу; з підтримкою, що надавалася іншими верствами населення і організаціями (наприклад, впливовими політиками - чоловіками); з політикою, яку проводив уряд (лояльністю, обмеженням прав жінок приймати участь в організаціях, або прямим придушенням жіночого руху); з культурними традиціями країни. В розвитку жіночого руху різних країн існувала подібність і головним питанням цієї хвилі стало

* У США в 1840-х; Англії в 1850-х; у Франції і в Німеччині в 1860-х, в Скандинавських країнах в 70-80-х роках.

** Гендерна система - сукупність відносин між чоловіками і жінками, що включає ідеї, формальні і неформальні правила і норми, які визначаються місцем і становищем статей в конкретному суспільстві.

питання освіти жінок та законодавчих реформ. Усюди жінки боролися проти подвійних стандартів по відношенню до статей, за реформи в галузі права, розлучення, права на працю. Питання про право голосу виникло як засіб для досягнення інших результатів, для забезпечення законодавчих реформ. Рух був репрезентований міськими, освіченими жінками середнього класу. Хоча рух надзвичайно рідко ставив під сумнів традиційні жіночі ролі, в ньому накреслилися ті ідеологічні проблеми, які пізніше були відтворені в ХХ столітті. Одна позиція ґрунтувалася на визнанні подібності та рівності статей і стверджувала, що до обох статей слід відноситися однаково. Цей напрямок жіночого руху згодом був названий "фемінізмом рівності". Освіта, праця, участь в голосуванні відносилися до природних прав, тому історики жіночого руху першої хвилі у визначення "фемінізму" включали рух, пов'язаний зі зміною становища жінок через досягнення політичних, юридичних або економічних прав, рівних з чоловіками. Інша позиція полягала у визнанні різниці статей та перевазі жінок, які володіють значно вищими моральними цінностями, а також - у визнанні необхідності особливого захисту жінок. Цю позицію було оголошено "соціально-феміністичною" і вона заклала основи "фемінізму відмінності". Жінка рахувалася схильною до кооперації, миролюбства, а чоловік - до змагання, агресивності. Більш висока моральність витікала з тої роботи, яку жінка виконувала "за своєю природою": хатнє господарство, материнство, або поза домом - соціальна робота та навчання. Однак фемінізм першої хвилі так і не вийшов на новий рівень відношення до жінки, її природи і головним завдання визначалося досягнення тих можливостей, якими володів чоловік, "фемінізм рівності" був провідним та домінуючим. В теорії фемінізму як ідеології жіночого руху першої хвилі визначальними були два напрямки - *ліберальний*, який вирішував питання рівності законодавчим шляхом та *радикальний*, який базувався на марксистській та соціалістичній теорії і вирішення жіночого питання та досягнення рівності статей поєднував з кардинальною зміною суспільства. Ці напрямки, кожне у свій спосіб, допомагало жінці так чи інакше опанувати нову для нею роль соціального суб'єкта історії. В результаті повільних завоювань кінця ХІХ - початку ХХ століття жінкам вдалося добитися права на освіту, на рівну з чоловіком працю та заробіток; пізніше - отримати право голосу; право входити в профспілки, політичні партії тощо. Мобілізація жінок привела до того, що в 20-х роках головна ціль - виборчі права жінок - була здобута і рух, в більшості країн, пішов на спад.

Друга хвиля жіночого руху виникла в період студентських виступів 60-х років ХХ століття і стала протестом жінок проти патріархатного суспільства*. Ідеологічно і стратегічно жіночий рух цього періоду розділився на дві гілки: *рух за права жінок та жіночий визвольний рух*. Перша гілка

---

* Патріархат - соціальна система, в якій чоловік домінує, пригнічує та експлуатує жінку. Це поняття підкреслює зв'язок різних варіантів використання влади чоловіками над жінками. Вважається, що соціальні відносини, за допомогою яких здійснюється домінування чоловіка над жінкою, включають відтворення, насильство, сексуальність, роботу, культуру і державу.

виступила, головним чином, за політичні реформи та використання тактики політичного тиску на законодавчу владу. Ця тактика вимагала організації на національному рівні та певного рівня професіоналізму. Коріння цього руху - в суфражизмі та успішній кампанії за право на працю, освіту. Ця гілка жіночого руху поєднувалася з ліберальним фемінізмом та була репрезентована централізованими, ієрархічними організаціями. Друга гілка жіночого руху - радикальний, лівий фемінізм - заперечувала ідею рівності з чоловіками. В рамках цього руху вважалося, що політичні реформи ніколи не звільнять жінку, і головний наголос робився не на державі, а на жінці. Ціль руху - змінити спосіб мислення та дій, переосмислити жіночу сутність, а не адаптувати жінку до чоловічих цінностей. Ця гілка жіночого руху була представлена соціалістичним, марксистським, радикальним фемінізмом, який наполягав на кардинальній зміні суспільства та проголошував радикальну ідеологію. Жінка миролюбивіша чоловіка, їй притаманна суб'єктивність, мрійливість, емоційність - стверджували прихильниці цього напрямку. Головна увага була направлена на визначенні різниці статей та зміні особистості. Групи "зміни свідомості", glass-root's* стали основною формою поширення радикального фемінізму. Ці групи займалися обговоренням щоденного жіночого досвіду і давали можливість жінкам спілкуватися, вчили допомагати та підтримувати один одного. Проблема жіночої самосвідомості, жіночої суб'єктивності стала центральною в ідеології радикального фемінізму і знайшла своє відображення в гаслі "Я мислю, отже, я існую".

В сучасній науці поняття "жіночий рух" використовується як у вузькому, так і в широкому значенні. У першому випадку до нього включають ті види діяльності, які мають феміністичний характер, автономні, незалежні від політичних організацій і організацій змішаних за ознакою статі. В другому (широкому) значенні до руху відносять різні історичні і сучасні прояви жіночої активності, соціальних потреб та умов в галузі фемінізму і політики, що стосуються жінок. Дослідження жіночого руху в такому значенні буде охоплювати широкий спектр жіночої діяльності, в тому числі їх роботу в партіях, профспілках, громадських інститутах і інших соціальних рухах.

Жіночий рух - це *колективна діяльність* жінок для поліпшення їх становища та зміну чоловічої домінації суспільства. Однією із особливостей колективної дії жіночого руху є поєднання двох видів дій: дій на політичній арені і дій мережі груп росту (розвитку) свідомості. В найбільш загальному вигляді колективні дії можуть бути визначені як спільні дії людей для досягнення своїх інтересів, наприклад, такі як мітинги, демонстрації підтримки своєї справи. Для колективних дій необхідна спільність інтересів, мобілізація, контроль за ресурсами та можливостями. Найбільш успішні колективні дії мають певну етапність: *організація - мобілізація - розуміння спільності інтересів - досягнення конкретної можливості діяти спільно*. Соціальний колективний рух в цій інтерпретації є засобом мобілізації гру-

---

* glass-root's - в перекладі: коріння трави, використовується для визначення слабоструктурованих, децентралізованих, неформальних громадських рухів, які взаємодіють через мережу (Networks) комунікацій.

пових інтересів в тому випадку, коли у людей немає інституційних засобів для вияву своїх інтересів або коли їх потреби репресовані. Те, наскільки люди можуть проявити свої інтереси в умовах існуючої політичної системи, визначає способи їх дій, аж до відкритої конфронтації з політичними властями та насиллям. В залежності від *політичних можливостей, культурного та історичного контексту*, що разом формують структуру контексту дослідники жіночого руху описують чотири моделі дій руху: а) модель групи тиску американського жіночого руху; б) модель ідеологічного лівого фемінізму у Великобританії; в) модель державної рівності (державного фемінізму) Швеції; г) модель руху однієї проблеми, який має поширення в Італії. Структура контексту визначає і різні структури руху: партійно-орієнтовану, *glass-root's*, групи інтересів¹. В залежності від структури контексту країни домінує та чи інша модель жіночого руху. Так, для Німеччини характерне поєднання трьох моделей - партійно-орієнтованої, *glass-root's* і груп інтересів. Модель групи інтересів визначає жіночий рух США, у Франції домінує партійно-орієнтована модель жіночого руху. Вказуючи на визначальну роль політичної системи країни на характер та структуру жіночого руху, було б помилкою не враховувати впливу жіночого руху на політичну систему. Доцільно визначити три основні напрямки впливу жіночого руху на політику: 1) ідеї руху адсорбуються суспільством; 2) лідери руху кооптуються в політику; 3) колишні маргінальні групи (жінки) добиваються політичної участі та політичного впливу. При цьому різні гілки та організації мають різні зони впливу, одні прямі, інші - побічні.

При розгляді жіночого руху як соціального явища слід також враховувати різницю жіночого руху і фемінізму. "Фемінізм" частіше використовується для визначення ідеології або теорії (хоча іноді фемінізм є синонімом жіночого руху), а "жіночий рух" використовується для визначення організованої діяльності, реалізуючої феміністичні ідеї. В залежності від конкретних особливостей культури, політики, економіки, соціальної системи тої чи іншої країни жіночий рух має різні форми та масштаби. Відповідно до особливостей гендерної системи рух може рахувати себе жіночим, але не феміністичним (що було характерно для першої хвилі жіночого руху, коли більшість рухів не ставили під сумнів існуючу гендерну систему). Рух може орієнтуватися на зміну структури гендерних відносин, а може діяти, виходячи із існуючих гендерних ролей. В першому випадку він буде названий феміністичним, в другому - просто жіночим.

Важливим ресурсом жіночого руху, як і врешті всякого соціального руху, є ідеологія. Соціальному руху не достатньо мобілізувати людей, йому необхідно мобілізувати ідеї, виробити ідеологію, яка б об'єднала учасників. Незгода з існуючою ідеологією веде до створення альтернативи, що є вирішальним фактором соціального руху. Альтернативна ідеологія підтверджує справедливість соціальних змін і мотивує учасників до дії. Іншою функцією ідеології є створення пояснювальних можливостей для об'єднання людей з однаковим досвідом та інтересами для зміни існуючого становища.

Феміністична ідеологія повинна була пояснити, в чому полягає несправедливість світу стосовно жінок, і як ця несправедливість може бути ліквідо-

вана. В 60-90 роках ХХ століття сформувалися біля десяти варіантів такого пояснення: ліберальний, радикальний, марксистський, соціалістичний, психоаналітичний, екзистенціальний, екологічний, постмодерністський, анархістський, культурний тощо. Обговорюється питання чоловічого фемінізму, лейсбійського фемінізму, фемінізму робітничого та середнього класу. До найбільш поширених варіантів фемінізму належать: ліберальний, радикальний, марксистський, соціалістичний.

Ліберальний фемінізм розпочинався з суфражизму і боротьби за освіту жінок та став ідеологією реформістського напрямку жіночого руху першого і другого його етапів. Ліберальний фемінізм проголошує рівність статей, яку можна досягнути через реформи. Законодавство та політика мають ґрунтуватися на подібності статей та гендерній нейтральності. З розвитком капіталістичного світу, змінювався і статус ліберального фемінізму. Лібералізм в класичному визначенні, який припускав захист державою громадянських свобод, створення рівних можливостей, залишився в минулому. На зміну йому прийшов егалітарний лібералізм, який пропонував захист державою економічної справедливості, надання соціального, медичного обслуговування, допомоги сім'ї тощо. Ліберальний фемінізм пережив подібну еволюцію, хоча і не був простим копіюванням лібералізму. Більш того, лібералізм поширював індивідуалізм і свободу особистості тільки на чоловіків. Розвиток ліберального фемінізму вивів його за межі формальної рівності, піднявши нові питання допомоги у вихованні дітей та особистої свободи у репродуктивній сфері. На відміну від ліберально-класичного напрямку фемінізму феміністки егалітарного лібералізму вважали, що жінки повинні мати переваги (позитивна дискримінація). Від гендерно-нейтральних законів слід перейти до гендерно-специфічних, які дозволяють вдовам, самотнім матерям, розлученим отримати реальні шанси на існування.

Радикальний фемінізм протилежний ліберальному. Якщо лібералізм в дилемі "подібність - різниця статей" вирішує проблему через подібність, рівність, однаковість, то радикалізм будує свою теорію та практику, виходячи із різниці. В центрі радикальної ідеології стоїть жіноча біологія. Фемінізм визначає причини підпорядкованості жінок через структуру традиційних гетеросексуальних відносин та соціальних інститутів. Ідеологія радикального фемінізму виникла в 60-х роках і відкидала ідею рівності з чоловіками та проголошувала звільнення всіх пригноблених. Організована діяльність руху радикальної ідеології привела до створення феміністичної альтернативи в літературі, музиці, духовній сфері, медицині, сексуальності, навіть в сфері зайнятості та технологій. Радикальний фемінізм ХХ століття тісно пов'язаний з такими тенденціями сучасності, як ріст уваги до особистих стосунків, почуттями, зі зміною відношення до сексуальності, материнству і представлений відносно невеликими групами. Ідеологія радикального фемінізму ґрунтується на тому, що жінки історично були першою пригнобленою групою; пригноблення жінок - найбільш поширена та найсильніша форма гніту, а тому закликає до ліквідації не тільки капіталізму, але і до зміни сім'ї як економічного інституту та інституту виховання дітей. В основі радикальної ідеології лежить визнання онтологічної різниці жінки і

чоловіка. Жінка піддається насиллю через контроль чоловіка, жінка є "sex clas". Запропоноване поняття дозволяє радикалкам ділити суспільство на два біологічних класи, які перебувають в боротьбі. Радикальні феміністки аналізують якими засобами та інститутами (включаючи медицину, релігію, відтворення, екологію і політичну теорію) здійснюється чоловіча домінація. Найголовніший спосіб контролю - це контроль сексуальності (сексуальні домагання, побиття жінок, згвалтування, порнографія, аборти тощо), а основа експлуатації закладена в здатності жінки до дітонародження. Народження і виховання дитини робить жінку менш мобільною, а тому більш залежною від чоловіка. Радикальний фемінізм, на відміну від ліберального, не вірить у можливості зміни законодавства і політичних інститутів в сторону егалітарності, вважається, що жінки залишаться пригніченими і експлуатованими, до тих пір, поки не буде реконструйована сексуальність. Радикальний фемінізм не став основним напрямком фемінізму, не у всіх країнах він був представлений сильними організаціями в русі, однак його вплив на переосмислення гендерних ролей торкнувся багатьох сфер - від сексуальної до політичної.

Марксистський фемінізм на відміну від радикального вважає капіталізм, а не чоловіків відповідальними за пригнічення жінки. Цей напрямок ґрунтується на роботах К.Маркса, Ф.Енгельса, А. Бебеля, які підкреслювали економічні причини нерівності та працях утопістів-соціалістів (Р. Оуена і Ш.Фур'є), що наголошували на моральній перевазі жінки. Марксистський напрямок фемінізму акцентує специфіку капіталістичної системи, що породжує класову нерівність так само, як і економічну залежність жінки від чоловіка. Гендерна нерівність може зникнути тільки разом із зникненням капіталізму і класів. В середині марксистського напрямку не існує єдиної системи поглядів. Підходи відрізняються в залежності від того, які аспекти марксистського аналізу використовуються і для чого. Ідеологічно і організаційно взаємовідношення фемінізму та марксизму досить складне, періодами конфліктне. Думка про "невдалий" шлюб марксизму і фемінізму часто зустрічається в літературі. Марксистки критикують фемінізм за буржуазність, за концентрування на почуттях і оцінках, феміністки звинувачують марксизм за перенесення акцентів від статі до класу, за те, що вони не виходять за межі чоловічого бачення світу.

На соціалістичний напрямок фемінізму (теорія якого почала розвиватися в 70-х роках) вплинув марксистський класовий аналіз і радикально-феміністичний аналіз в термінах патріархату. На відміну від марксистського фемінізму соціалістичний розглядає клас і стать як відносно автономні системи, кожна із яких створює свою систему ієрархій. Влада і пригнічення стали розглядатися як результат матеріальних та ідеологічних умов патріархату і капіталізму. Теоретики цього напрямку використовують поняття "капіталістична патріархія". Для звільнення жінки потрібна не тільки зміна економічних умов, але і реорганізація "відтворюючої" сфери. Люди повинні мати можливість контролювати народжуваність, аборти, виховання дітей і, незалежно від статі, повинні мати, наприклад, відпустки по догляду за дітьми, гнучкі робочі графіки. Марксистська та соціалі-

стична ідеологія стала ідеологією багатьох груп жіночого руху 60-х років.

На жіночий рух 70-х років вплинули всі перераховані ідеології. В результаті склалося два основних напрямки боротьби: реформістський та радикальний. Групи ліберальної направленості прагнули працювати на законодавчому рівні, залучати різних прихильників, і тому знаходилися в протиріччі з малими групами, ідеологія яких мала більш радикальний і обмежувачий характер. В різниці ідеології були закладені основи конфліктів жіночого руху.

В 80-х роках фемінізм як рух в західних країнах пішов на спад. Він суттєво вплинув на політичні інститути, на самосвідомість жінок, на зміну гендерної системи, він відрив закриті теми та змінив інтерпретацію певних тем. Картина фемінізму значно ускладнилася. Розвиток фемінізму на державному рівні, ріст антифемінізму, що закликає до відтворення природних ролей, конфлікти та розколи різних напрямків фемінізму і жіночого руху, розвиток чоловічого фемінізму, зростання уваги до сексуальності, тіла, до розвитку жіночої субкультури - свідчать про новий етап переосмислення становища статей в сучасному світі, який співпав з становленням жіночого руху в східно-європейських країнах, в тому числі і в Україні.

Поява та діяльність сучасних жіночих організацій в Україні в 90-ті роки ХХ століття стала об'єктивним наслідком тих політичних та соціальних змін, які розпочалися в українському суспільстві ще у другій половині 80-х років. Ліквідація тоталітарної системи, а отже однозначного погляду на суспільні процеси призвела до публічного обговорення проблем статусу жінок. Логіка саморозвитку подій, творення нових політичних та громадських структур склало реальне підґрунтя для появи жіночого руху в Україні. Інституалізація, тобто оформлення організацій, у тому числі жіночих, як суб'єктів суспільного життя, відбулася після виборів 1990 року. Проголошення України незалежною державою сприяло тому, що цей процес набув особливого розвитку. Так, у жовтні 1990 року була зареєстрована "Організація солдатських матерів України", в грудні 1991 року на установчому з'їзді створено "Союз Українок", в грудні 1992 року - "Жіночу Громаду". Отже, є всі підстави стверджувати, що перший етап жіночого руху - етап його організаційного становлення та оформлення розпочався в другій половині 80-х років і завершився після проголошення незалежності України (1991 р.).

У роки, що безпосередньо передували проголошенню незалежності та в перші роки становлення української державності, важливого значення набуло усвідомлення людьми власної національно-культурної ідентичності. Ідеї національного відродження, державної незалежності у той час були єдиною альтернативою комуністичній ідеології. Тому перші жіночі організації демократичного спрямування формувалися під значним впливом національно-визвольних ідей, вбачаючи як пріоритетні завдання своєї діяльності - побудову незалежної української держави, відродження українських звичаїв та традицій. У подальшому національна парадигма вже не відігравала домінуючої ролі у жіночому русі, а створена згодом мережа жіночих організацій характеризувалася значною плюралістичністю ідеологічних спрямувань, різноплановістю намірів та завдань.

З 1991 року розпочався другий етап жіночого руху. Головною його особливістю був внутрішній розвиток жіночих організованих груп. Вони різнилися за теоретичною основою, головними завданнями та методами діяльності. Відсутність у жінок досвіду формування власних ланок у громадянському суспільстві вплинула на структурні характеристики таких організацій. Вони будувалися за принципом централізму, формального залучення до роботи значної кількості (у рамках однієї організації) жінок, відсутності безпосереднього зв'язку між членами, нав'язливого підкреслювання жіночими організаціями незалежності. Це призводило до небажання тісно співпрацювати з іншими жіночими організаціями і дистанціювання між ними. Організації відрізнялися за своїм культурним потенціалом, різноплановістю ціннісних орієнтацій, різномисленням тощо.

Перший Всеукраїнський з'їзд жіночих організацій, що відбувся в лютому 1994 року відкрив якісно новий третій етап жіночого руху. Це етап відкритості до співпраці та взаємодії жіночих організацій, об'єднання зусиль у розробці стратегії щодо відстоювання інтересів жінок. Об'єктивно лише з цього часу власне можна стверджувати про існування осмисленого українського жіночого руху як сукупності жіночих організацій і прагнення їх до взаємодії. Вони починають, по-перше, розглядати будь-яку соціальну проблему з точки зору жінок, їх інтересів, по-друге, висувати завдання про зміну тих соціальних умов, які генерують та відновлюють дискримінаційні механізми щодо жінок.

Сьогодні в Україні вже нараховується понад 90 жіночих організацій (18 всеукраїнських та 4 міжнародних). Вони прагнуть впливати на вдосконалення законодавства та механізмів щодо поліпшення становища жінок, прагнуть до визнання організованого жіночого руху як важливого державотворчого чинника. Жінки цілим рядом акцій заявили про себе як реальна сила. І все ж, слід визнати, що це молода, багато в чому несформована громадсько-політична сила. Вона стоїть перед рядом завдань, серед яких першочерговими є: - формування ідеології жіночого руху України; - утвердження жіночого руху як суб'єкта соціального й політичного творення.

В умовах формування ідеології жіночого руху одним із актуальних питань є питання про те якими шляхами піде розвиток жіночого руху, чи є підстави розглядати його в загальноцивілізаційному контексті, чи можливе використання досвіду європейського фемінізму. В багатьох сферах соціальних знань відбувається запозичення елементів західних теорій, спроба порівняння напрямків розвитку, аналіз можливого використання існуючих підходів. З однієї сторони, констатується абсолютна неможливість використання західних теорій, ця позиція базується на відсутності історичної традиції фемінізму в Україні, а з другої сторони - спостерігається тенденція до захоплення феміністичними теоріями Заходу та штучного перенесення їх в Україну, без врахування, знов таки, особливостей історичного розвитку, національної традиції, а часом і абсолютного відторгнення їх. Ні одна, ні друга позиція не стануть у пригоді жіночому руху, бо не враховують головні фактори формування характеру та структури руху. В цих спробах запозичення досвіду не враховуються особливості політичної системи, куль-

тури, національної ментальності, специфіка історичного розвитку країни. Майже абсолютна відсутність історичних знань про традиції жіночого руху в Україні другої половини ХІХ - поч. ХХ століття, причини його формування, основні напрямки, діяльність жіночих організацій, місце їх в суспільному розвитку заважають розумінню сучасних процесів, посилюють комплекс "меншовартості" жінки.

Дослідження історії жіночого руху України другої половини ХІХ - поч. ХХ століття (1860-1917 рр.) - як соціального явища надзвичайно багатогранна проблема, яка включає різні аспекти вивчення. Важливим є розгляд духовних основ жіночого руху, відношення різних верств населення та політичних течій до цього соціального явища, ідейно-теоретична єдність жіночого руху України і світового, спільність та відмінність жіночого руху Наддніпрянської та Західної України, висвітлення питань жіночого руху в публіцистиці та пресі тощо.

В рамках нашого дослідження йдеться про формування та розвиток жіночого руху Наддніпрянської України, окреслення його течій та напрямків, визначення вагомості цього руху в історичному розвитку другої половини ХІХ - поч. ХХ століття. Дослідження жіночого руху Наддніпрянської України обумовлене конкретно-історичною ситуацією. В межах другої половини ХІХ - початку ХХ століття українці належала до недержавних народів і землі України були розподілені між двома імперіями - Російською та Австро-Угорською. Східна Галичина, Північна Буковина та Закарпаття належали до Австро-Угорської імперії. У різний час приєднані до Російської імперії українські історико-етнографічні та географічні регіони - Слобожанщина, Лівобережжя, Правобережжя, Південь - у ХІХ - на початку ХХ ст. являли собою єдину територіальну цілісність. Усю цю територію, що займала 9/10 від загальної площі України, називали Наддніпрянщиною, або Наддніпрянською Україною. В історичній літературі можна зустріти ще поняття Велика Україна. Ця територія, увійшовши до складу Російської імперії, адміністративно була поділена на 9 губерній: Волинську, Катеринославську, Київську, Подільську, Полтавську, Таврійську, Харківську, Херсонську, Чернігівську і підпорядковувалася трьом шкільним округам Київському, Одеському та Харківському. Належність до різних держав, різних політичних систем створювала різні можливості для суспільної активності жінок Наддніпрянської та Західної України, *формувала два різні типи жіночого руху*, що і обумовило необхідність самостійного дослідження жіночого руху Наддніпрянської України другої половини ХІХ - поч. ХХ століття, визначення його особливостей та напрямків.

* * *

Ця праця стала результатом тривалої роботи, яка розпочалася ще в середині 80-х років. В тій порі займаючись станом сучасного жіноцтва я прагнула зрозуміти причини дискримінаційного становища та шляхи формування егалітарних відносин. Той пошук змусив мене звернутися до історичного минулого України. Я бажала знайти лише відповіді на свої питан-

ня і не знала, що те дослідження так зацікавить мене, але виявиться непростим, поглине стільки років та відкрис феномен жіночого руху в нашій історії. Є певна символіка в тому, що книга видається у рік 90-річчя Першого Всеросійського жіночого з'їзду, який став епохою в жіночому русі. Не заміряючись на остаточне вирішення всіх поставлених чи порушених проблем, ця праця у свій спосіб претендує на наближення до розуміння суті і основних напрямків жіночого руху Наддніпрянської України II пол XIX - поч. XX століття, його місця та ролі в нашій історії.

Я хочу подякувати доктору історичних наук, професору, академіку АН Вищої школи України Ярославу Степановичу Калакурі, доктору історичних наук Валентині Ярославівні Галаган, які на різних етапах підготовки цієї книги читали її рукопис й висловлювали свої критичні зауваження. Слово вдячності кандидату юридичних наук Тамарі Мельник за слушні поради та цінну духовну підтримку. Окремо слід згадати вже покійного сьогодні доктора історичних наук Терещенко Георгія Івановича, який підтримав мої наукові позиції. Хочу висловити подяку керівництву Одеського академії харчових технологій та колективу Одеського наукового центру жіночих досліджень, які надавали моральну підтримку моїй науковій роботі та практичній діяльності. Хочу подякувати своїй родині, яка допомагала мені всі ці роки, опікувала мене та з глибоким розумінням відносилася до моїх досліджень.

Розділ I

ПРАВОВИЙ ТА СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИЙ СТАТУС ЖІНОК НАДДНІПРЯНСЬКОЇ УКРАЇНИ II ПОЛ. XIX - ПОЧ. XX СТОЛІТТЯ

Жіночий рух, як і всяке явище суспільно-політичного життя слід розглядати у відповідності з конкретно-історичною обстановкою. Доцільно виявити, яким було становище жінок другої половині XIX - поч. XX століття, що спонукало їх до самореалізації. В яких соціально-економічних умовах зароджувався та розвивався жіночий рух Наддніпрянської України, яка з кінця ХУІІІ століття втратила автономні права і стала складовою Російської імперії.

Однією із провідних характеристик суспільного становища жінок є їх *правовий статус*. Дослідження правового становища дає необхідні факти для пояснення характеру жіночого руху, розкриває причини активної участі жінок в революційному русі другої пол. XIX - поч. XX ст., дозволяє пояснити деякі сторони відношення царського уряду до жіночого питання.

На початку економічних реформ (60-ті роки XIX ст.), права і свободи особистості в Російській імперії були надто обмежені, а представницька влада була відсутньою. І чоловіки і жінки обмежувалися в своїх правах, не приймали участі в формуванні органів державного управління. Необмежена влада російського царя не допускала свободи та спиралася на вікові звичаї, догмати християнського світосприймання неосвіченої частини населення. Разом з тим, у відповідності з діючим в той період законодавством, *жінки були обмежені в своїх правах в значно більшій мірі, ніж чоловіки. Безправне становище жінки за законами царської Росії стало головним джерелом активної участі жінок в боротьбі з самодержавством.*

При розгляді правового становища жінок і аналізуючи цивільні закони Російської імперії про шлюб, наслідування, сім'ю і т.ін., необхідно враховувати, що жінки різних соціальних груп в різній мірі були нерівні перед законом (наприклад селянка і поміщиця, робітниця і господарка підприємства). Ряд дослідників права Російської імперії дотримувалися думки, що по відношенню до цивільних прав жінки поділялися на *три категорії*, у відповідності з якими розподілялися їх обов'язки: вища категорія (дворянство, духовенство), середня (купецтво, міщани), нижча (селяни)¹. Ця нерівність знайшла своє відображення в законах Російської імперії. Відомо, що представниці панівних соціальних груп знаходилися (в тому числі і в правовому відношенні) у кращому становищі, ніж селянки та робітниці, хоча і були обмежені в правах по відношенню до чоловіків своєї соціальної групи.

Правове становище жінок регулювалося "Зводом Законів Російської імперії" Ч. I, Т. X,² але під їх дію підпадала відносно незначна кількість жінок, це були представниці панівної та середньої соціальної категорій. Переважна більшість жінок України в XIX столітті - це селянки і їх правові стосун-

ки визначалися звичаєвим правом, яке засновувалося на культурних традиціях та звичаях народу і мало свої особливості у селян різних губерній Російської імперії.

Дослідження правового становища жінок на основі “Зводу Законів Російської імперії” Ч.І, Т.Х, який містив цивільні закони (шлюб, особисті права подружжя, розлучення, становище позашлюбних дітей, порядок успадкування і т.ін.) та співставлення його з правовим становищем селянки, яке визначалося звичаєвим правом, дає можливість виявити характерні особливості, що відрізняли правове становище жінок вищої та середньої категорії від правового становища селянки, а також проаналізувати співвідношення дійсних прав, які мали у реальному житті жінки різних соціальних категорій в порівнянні з чоловіками тієї ж соціальної групи.

На Лівобережній та Правобережній Україні “Звід Законів Російської імперії” набув чинності в частині цивільного та кримінального права з 1840-1842 рр. До цього періоду на території Наддніпрянської України діяло місцеве право, яке базувалося на Литовському Статуті. Литовський Статут - головний документ з історії українського права трактував майнове та правове становище жінок на основі звичаїв, які коренями виходили з глибокої старовини. Більшість норм вели свій початок ще від норм стародавнього звичаєвого українського, литовського та білоруського права³. Становище жінки за Литовським Статутом відрізнялося тенденцією зрівняння прав жінок з правами чоловіків. Майнове становище жінки було достатньо міцним. Їх право на майно відбивалося в таких категоріях як віно, привінок, придане. Всі жінки та дівчата Великого Князівства Литовського, за виключенням ремісниць, отримували подвійну винагороду за образу своєї особистості. Звичай подвійного викупу за жінок був показником значення жінки в сім’ї та сільському господарстві⁴. З поширенням дії “Зводу” на теренах Наддніпрянської України, застосування норм місцевого права було практично припинене. Так, в Законах цивільних (т.10) норми українського місцевого права (регулювали, головним чином, сімейні і спадкові відносини) містилися лише у 39 з 2024 статей. У законах кримінальних (т.15) норм місцевого права України практично не було. У “Зводі”, що був перевиданий в 1842 році певні статті місцевого права України дозволялися лише в Чернігівській та Полтавській губерніях⁵. “Ці незначні залишки діючого колись на Україні права, - писав І.В. Лебединський, - нині механічно втиснуті в загальну систему цивільних законів. В цьому криється тяжка і вперта боротьба між прагненням зі сторони центрального уряду знищити всякі “відмінності” в сфері права і судових органів та боротьбою України за свою автономію”⁶.

Про невідповідність між загальноімперським правом і нормами місцевих законодавств писав М.П. Чубинський: “Достатньо познайомитися з залишками місцевих цивільних законів, які діють в Чернігівській і Полтавській губерніях, достатньо прочитати відомості, наведені дослідниками українського побуту, щоб побачити, що в сфері сімейного укладу і в сфері наслідування український народ зберігає характерні особливості, які відображають його національний характер”⁷.

На першому Всеросійському з’їзді юристів доктор права Спасович го-

ворив про сумну долю областей, цивільні закони яких у культурному відношенні вище Ч.1, т.Х “Зводу Законів Російської імперії”. Характеризуючи останній він підкреслював: “Звід” належить до законодавств “середньовічних, він весь складається з казусів, він не пропрацьований наукою, не побудований дедуктивно, вражає неузгодженістю статей. Мене вражає вже одна думка про поширення цього закону на області, в яких він не діяв. Лише незначні залишки статей Литовського статуту збереглися в додаткових статтях для губерній Чернігівської і Полтавської, але вони відірвані від ґрунту, заглушені та прикриті системою зводу, а практика їх не розуміє та калічить. Між тим відміну статуту та введення “Зводу” не можна ніяк назвати подією прогресивною для країни, де панував статут, тому що воно багато хороших речей зруйнувало і змусило зробити крок назад в розвитку. Статут визначав сімейні відносини і право наслідування набагато краще і точніше, ніж Ч.1, Т.Х “Зводу Законів Російської імперії”. Тому всією силою душі я відкидаю, як несвочасну, всяку думку про об’єднання цивільного права Російської імперії з відміною місцевих законів. В цих умовах я не маю надії відновити для своєї країни Литовський Статут, він для неї загублений”⁸.

1.1. Правове становище жінки на основі законодавства Російської імперії

Правове становище жінки в сім’ї регулювалося *сімейним законодавством* Російської імперії, статті якого виникли в епоху феодалізму та не відповідали життєвим реаліям II пол.ХІХ століття і надзвичайно повільно пристосовувалися до нових умов капіталістичного розвитку. Статті “Зводу” характеризувалися різночасовим походженням та слабким внутрішнім зв’язком. Багато з них були не законодавчого характеру, висловлювали побажання, розташовувалися безсистемно, що ускладнювало користування “Зводом”.

В дореволюційному російському праві дійсним визнавався лише релігійний шлюб. Уже в церкві, під час вінчання, жінці навівали через читання апостольських послань, що чоловік її господар і що вона повинна не лише підкорятися йому, але й боятися його.

Архаїчними були статті “Зводу” за якими вирішальна роль у справі укладення шлюбу між дітьми відводилася батькам та опікунам, визначався вік при досягненні якого діти могли створювати сім’ю. (Т.1, Ч.1. - Ст.6) Однак розглядати керівну роль батьків, без згоди яких заборонялось вступати у шлюб, як обмеження інтересів однієї нареченої було б несправедливо. Адже у рівній мірі не приймалися до уваги і симпатії нареченого. Шлюб дітей влаштовували батьки, ґрунтуючись не на почуттях дітей, а на фактах, які мали, на їх думку, велике практичне значення для міцності майбутньої сім’ї, можливості отримання здорових потомків, працездатності нареченого та нареченої, а, відповідно, економічної самостійності нової сім’ї. Розрахунок, а не почуття керували відносинами подружжя. І не зважаючи на той факт, що стаття 12 забороняла примус при вступі у шлюб та не узаконювала такий шлюб, але в реальному житті нерівні шлюби були розповсюдженим явищем. Антигуманність примусового шлюбу та правову неза-

хищеність у ньому жінки відмічала Олександра Єфименко: "Старик до 80 лет может жениться на девушке 16 лет и подобные безобразные аномалии, не предупреждаемые законом, являются прямым издевательством над всякими идеалами"⁹.

Становище дівчат Чернігівської та Полтавської губерній було більш вільнішим, стаття 7 "Зводу" дозволяла їм при досягненні повноліття звертатися до суду за дозволом на шлюб, якщо батьки не давали згоди та з дозволу суду виходили заміж.

Ряд вчених, які займалися дослідження російського цивільного права, проводили паралель між патріархатно-кріпосницьким ладом та становищем жінки. Так само як кріпосні селяни у всіх питаннях повинні були отримати згоду свого поміщика, так і діти та жінки - згоду-благословіння батьків чи чоловіка¹⁰. Така залежність стала однією із складових конфлікту поколінь, який розгорівся в середині XIX століття. І знову таки доньки опинилися в більш підлеглому становищі, ніж сини.

Дискримінаційний характер по відношенню до заміжніх жінок носили відомі 103, 107, 179, 2202, 2203 статті Ч.І., Т.Х "Зводу законів", які були видані ще у XVIII столітті та поєднувалися з кріпосним правом. Саме ці статті і викликали найбільший протест жінок та прогресивних чоловіків. Згідно вказаних статей: 1) дружина мала підкорятися своєму чоловікові, шанувати його, необмежено слухатися, догоджати; 2) подружжя повинно було жити спільно. При переселенні чоловіка, при зміні місця його служби, або при іншій зміні постійного місця проживання чоловіка, жінка слідувала за ним; 3) право на окреме проживання та паспорт жінка могла отримати лише з дозволу чоловіка, вона не могла видавати векселів, якщо не вела самостійної торгівлі; 4) жінка не могла найматися на роботу без дозволу чоловіка. Ось на цих чотирьох параграфах закону, як на чотирьох китах і трималося закріпачення жінки. Все це безумовно деморалізувало та пригнічувало жінку і в той же час слугувало причиною зневажливого відношення до неї суспільства. Тільки в 1863 році жінка була звільнена від публічного тілесного покарання¹¹. Залежність жінки спочатку від батьків, а потім від чоловіка стала важливою передумовою самоорганізації жінок.

Переважне право на виховання дітей при сімейній незгоді належало чоловіку, як голові сімейства (Стаття 96). Особливо важким було становище незаконнонароджених дітей. Права цих дітей були суттєво обмежені: вони позбавлялися права носити прізвище батька (навіть, якщо він бажав цього), претендувати на спадщину, яка залишилася після нього.

Кабальне становище жінки, її приниження як жінки та матері негативно впливало не тільки на моральний клімат сім'ї, але й на суспільство в цілому. На основі наукових досліджень доведено, що коли мати знаходиться під тиском душевного гніту, то такий стан неодмінно відбивається на її дітях. Діти такої матері будуть відрізнятися нервовістю, боягузливістю та носитимуть на собі сліди рабської психології. Відомо також, що всі стародавні народи, рівно як і пізніші, завжди чітко відрізняли дітей народжених вільною матір'ю, від дітей, народжених рабинею, припускаючи, що діти останньої завжди успадкують рабський душевний стан своєї матері.

Дружина, яка під час свого заміжжя знаходиться під моральним гнітом, а її душевні та розумові сили пригнічуються поступово переходить на рівень рабині, у якої всяке поняття про особистість та самостійну волю втрачене.

Є і інша сторона цієї проблеми. Всякий гніт викликає зі сторони пригніченого прагнення звільнитися від нього, як усякий в'язень прагне скинути ланцюги, прагне до волі. Жінка, порівняно легко може нести своє ярмо в ранній молодості, ще спокійніше несе вона його, коли життя її іде на спад, але не може жінка примиритися з цим пригніченням, з цією насильницькою опікою в пору свого розвитку, в пору своєї зрілості. У цій порі жінка подібна весняним водам, які проривають греблю та несуть все, що попадається на їх шляху. В цей життєвий період жінку може утримати в певних рамках тільки свобода та відсутність насильницьких перешкод і тиску на її волю.

Отже, сім'я, яка представляла в юридичному та моральному відношенні спілку, засновану на опіці, а не взаємодопомозі рівних осіб, створювала ґрунт для протесту жінок, була основою для розвитку жіночого руху.

* * *

Феодальним залишком було *законодавство про розлучення*, за яким розрив шлюбу ставав практично неможливим і залежав лише від церкви. За статтею 45 "Зводу" шлюб міг бути розірваний тільки духовним судом, за проханням одного із подружжя у окремих випадках: 1) невірність одного із подружжя; 2) нездатність до сімейного життя; 3) невідома відсутність на протязі 5 років; 4) позбавлення всіх прав стану; 5) прийняття духовного сану. При інших випадках розрив шлюбу був неможливим і навіть така причина як жорстоке поводження, не дозволяла подружжю розлучатися. Разом з тим, в XIX столітті зростала тенденція до звууження причин розлучення, що суттєво погіршувало становище жінки.

У зв'язку з оцінкою становища жінки в суспільстві та впливу на її правовий статус права розлучення, необхідно враховувати, звичайно, не тільки національний або релігійний фактор, але і належність її до тої чи іншої соціальної групи. Якщо для жінок панівних верств суспільства вихід із шлюбу був відносно легшим, чим диктували цивільний та релігійний закони, то для жінок середніх і нижчих верств життя в шлюбі було важчим, а вихід із нього шляхом формального розлучення був майже неможливий.

Статті про *поділ спадщини* закріплювали першочергове право успадкування за чоловіками. Жінки були спадкоємицями при відсутності осіб чоловічої статі ("Звід Законів" ст. 1126). Дочки при синах, тобто сестри при братах одержували з всієї спадщини нерухомого майна чотирнадцяту частину, а із рухомого - восьму ("Звід Законів" ст. 1130). Дружина наслідувала після чоловіка сьому частину нерухомого, четверту частину рухомого майна¹².

В Полтавській та Чернігівській губерніях дочки після смерті батька не одержували спадщини, проте за відсутністю спадкоємців чоловічої статі (синів) право успадкування переходило до дочок. Характерною особливістю поділу спадщини у цих губерніях був порядок успадкування особистого майна матері синами та дочками, яке вони ділили порівну ("Звід Законів" ст. 1139).

Нерівне становище жінки при успадкуванні, яке визначалося “Зводом Законів” пояснювалося тим, що здебільшого права спадщини збереглися як залишки родових стосунків. Спадкоємне право Чернігівської та Полтавської губерній, що регулювалося Литовським Статутом було дещо прогресивніше, ніж загальноросійське. Лише під тиском революційних подій початку ХХ століття поступово змінювалися і уявлення про права жінок. В 1912 році був прийнятий Державною Думою закон про зрівняння в правах спадкування, у відповідності до нього жінки зрівнювалися з чоловіками при спадкуванні лише рухомого майна. Що ж стосується нерухомого майна, то в цьому відношенні і в 1912 році жінки не були зрівняні в правах: частка сестри при братах складала одну сьому. Отже, в праві спадкування жінки не були зрівняні з чоловіками аж до революції¹³.

Нерівноправне становище жінки визначалося і статтею 100 “Зводу Законів”, на основі якої жінки вищих станів, рівно як і чоловіки могли вступати в шлюб з особами нижчих станів, але в цих випадках лише чоловіки передавали своїм дружинам і дітям права та звання свого стану, в той же час жінки не передавали своїм чоловікам і дітям прав свого вищого стану, а лише зберігали при вступі в шлюб свої станові привілеї.

Законодавчі акти, які були залишками феодально-кріпосницької системи ставили жінку у повну залежність від чоловіка та потребували перегляду. Активно втягуючись у трудову діяльність, жінки постійно наштотувалися на кабальні статті, які забороняли їм свободу пересування, повну залежність дружини від чоловіка при найманні на роботу, отриманні паспорта. Правова дискримінація викликала у жінок сильний протест та спричиняла зростання загальнодемократичного руху за її знищення.

Законодавство про *майнові права подружжя*, на відміну від інших статей “Зводу Законів”, носило прогресивний характер та надавало жінці майнову самостійність та незалежність від чоловіка. Шлюбом не складалося загальне володіння у власності подружжя, кожний із них міг мати та придбати окремо свою власність. *Право роздільної власності* було суттєвим завоюванням існуючого права. Цю особливість російського законодавства в порівнянні з цивільним кодексом та австрійським уложенням юристи називали “сфінксом російського права”. Закон розглядав подружжя як осіб, незалежних один від одного відносно майнового стану (“Звід Законів” ст. 109). Жінка мала особисту власність та успадковувала після чоловіка одну сьому частину рухомого та одну чотирнадцяту нерухомого майна (“Звід Законів” ст. 1148), могла вільно та самостійно розпоряджатися особистою власністю. Вона володіла правом продавати та закладати своє майно. Право вступу в договори та зобов’язання, які були пов’язані з торгівлею, належали обом членам подружжя¹⁴.

В Чернігівській та Полтавській губерніях ні чоловік після дружини, ні дружина після чоловіка не мали права на успадкування належного кожному з них особистого майна, але якщо при укладенні шлюбу вони не мали особистого майна, а потім спільно його придбали, то дружина після чоловіка при дітях отримувала третю частину всього майна, а за відсутністю дітей успадковувала повністю все майно. Права одержання спадщини у

цьому випадку, були рівні правам дружини ("Звід Законів" ст. 1157). Придане, яке отримувала дівчина при укладенні шлюбу складало невід'ємну частину її особистого майна та після її смерті переходило до дітей та інших законних спадкоємців. Якщо дружина не залишала заповіту, чоловік зобов'язаний був повернути придане її спадкоємцям, а у випадку смерті чоловіка цей обов'язок переходив до його родичів.

Порівняння правового становища жінок Російської імперії в середині XIX століття та представниць тих європейських країн, де суттєвий вплив на цивільні закони зробив Кодекс Наполеона, показує перевагу правових норм Ч.1, Т.Х "Зводу Законів" в тій частині, яка стосувалася прав жінок на власність. В Російській імперії, на відміну від Західної Європи і Америки, не діяла правова доктрина *femme couverte*, згідно з якою заміжня жінка не могла володіти та розпоряджатися власністю в шлюбі. Цю прогресивну сторону Російського законодавства підкреслювала відома діячка українського жіночого руху Зінаїда Мірна, у своїх споминах вона писала: "Коли над європейською жінкою чоловік був опікуном і розпорядником її майна, російське законодавство не позбавляло заміжніх жінок права на своє віно, не встановлювало спільного володіння майном. Кожне з подружжя могло мати й набувати окрему власність, обидвоє мали право розпоряджатися своїм майном, як повноправною власністю. Економічна незалежність жінок від чоловіків відбилася в Україні на взаємовідносинах між статями, й українська жінка ніколи не відчувала тої залежності від чоловіка, яка так принижувала західноєвропейську жінку"¹⁵.

Відомий американський історик, дослідник жіночого руху Росії Р.Стайс, спираючись на статті "Зводу Законів Російської імперії", наголошував на перевазі правового становища жінки в Російській імперії: "... юридический статус русской женщины превосходил статус большинства ее европейских сестер в одном важном аспекте: в отношении прав собственности и наследования. Жена могла владеть своей собственностью и наследовать после мужа одну седьмую часть движимого и одну четырнадцатую недвижимого имущества. Дочери также наследовали, хотя и не на равных правах со своими братьями. Эти законодательные положения в России отчетливо расходились с законами большинства европейских государств, где женские права на собственность были либо существенно урезаны, либо вовсе не существовали"¹⁶.

В галузі *політичних прав* жінки були віднесені до категорії неправоздатних громадян. Розглядаючи питання про відсутність політичних прав жінок, слід мати на увазі, по-перше, що цих прав в самодержавній Росії не мали і чоловіки; по-друге, необхідно враховувати, до якої соціальної групи належала жінка. Власниці значного нерухомого майна отримали на основі Положення 1864 року про губернські та повітові земські установи цензове право. За жінками-власницями визнавалося право обирати собі уповноважених для участі в виборах з великого числа осіб, з єдиною вимогою, щоб ці особи мали самостійний ценз. На основі нового положення 1890 року *те жалюгідне виборче право через уповноважених, яке було визначене жінці*

Положенням 1864 року, отримало значне скорочення та звелось практично до нуля. За статтею 18 Положення 1890 року, жінки, які мали ценз могли давати доручення на участь у виборах лише батькам, чоловікам, синам, зятям, онукам, рідним братам або племінникам, які могли не мати самостійного цензу. Зіставляючи ст.18 Положення 1890 року зі ст.18 Положення 1864 року, можна побачити, що перелік родичів збільшений “племінниками та онуками”, але за приєднання племінників та онуків втрачено було право давати доручення тому, кому жінка бажала би та довіряла свій ценз¹⁷.

Жінки усієї Російської імперії не мали пасивного виборчого права і були позбавлені можливості приймати участь в державному управлінні та са-моуправлінні.

Аналіз сімейного законодавства “Зводу Законів Російської імперії” показує, що при майновій незалежності жінка відчувала правову дискримінацію у питаннях укладення та розірвання шлюбу, патріархатному підпорядкуванні волі чоловіка, позбавленні права вільно обирати місце проживання та самостійної діяльності. Порядок спадкування за законом визначав права сестер як другорядні. Зовсім були позбавлені прав спадщини позашлюбні діти. Вони не мали права носити прізвища батька, а порядок їх узаконення визначався тільки укладенням шлюбу між батьками. Зіставлення прав успадкування жінок за загальними законами з тими, які були встановлені в Чернігівській та Полтавській губерніях доводить, що останні були перенесені у загальний “Звід Законів” з Литовського Статуту та ставили жінку у більш вигідне становище за порядком успадкування, ніж основний закон про спадщину, який визначав спадкування у всій Російській імперії.

В основі такого середньовічного законодавства Російської імперії лежали патріархатні *погляди та судження на призначення жінки*. Теоретичною та моральною опорою властей було християнське вчення про відношення між статями, за яким жінка створена після чоловіка - створена для чоловіка, не тільки помічниця чоловіка, але помічниця, подібна до нього¹⁸. Створена із ребра чоловіка, вона “зобов’язана йому і світлом, яким вона насолоджується, і ім’ям, яке носить”¹⁹.

В суспільному та науковому середовищі другої половини ХІХ століття були широко популярні ідеї про природну неповноцінність жінки. Прихильники цих поглядів переконували суспільство в тому, що їх кров, має більше води, мозок слабший, рівень здібностей нижче, ніж у чоловіків, а функції материнства серйозно виснажують організм²⁰. Прихильники цих поглядів знаходили підтвердження своїм висновкам, перш за все, у Руссо, Мишле, Шопенгауера, Ницше, Прудона, Вейнингера. Так, Руссо прирівнював жінку до дитини та вважав, що виховання її повинно засновуватися на авторитеті, а не на розвитку у неї самостійного мислення. Подібні настрої пронизували відому книгу Мишле, який розглядав жінку, як “хвору людину”. Шопенгауер вважав, що природа, проводячи межу поділу людського роду на дві половини, зробила її не зовсім вдало, не посередині, обмеживши жінок навіть у зовнішній красі. На думку Ницше, жінка подібна кішці, птаху а, в кращому випадку корові. “Соревнуюсь за права, - писав Ф. Ницше, - жен-

щина теряє стид... вона розучається боятися мужчин... жінка при цьому вырождається²¹. Філософ відмовляв їй в розумових та наукових здібностях, вмінні проникати в глибину явищ, в скромності, правдивості та інших моральних цінностях. Він переконував, що жінки не можуть займатися серйозними справами. "Возникла бы не малая опасность, - писав Ф. Ніцше, - если бы им была доверена политика или отдельные части науки"²². В поглядах Прудона, жінка була чимось середнім між людиною та твариною. Отто Вейнингер пояснював другорядність жінки в суспільстві та сім'ї тим, що вона сама по собі не володіє ніякими цінностями, у неї відсутня самоцінність особистості. Він оцінював жінку як істоту бездуховну, аморальну, безвольну, позбавлену логіки, розумових здібностей. Звідси робився висновок, що в суспільному житті, в сім'ї жінка - це дитина, яка не може бути нічим іншим як об'єктом впливу²³.

Домінування подібних суспільних поглядів на жінку суттєво впливало на законодавство, тим більше, що вони не були рідким виключенням. Переважаючи більшість суспільства, не тільки чоловіки, але і самі жінки, дотримувалися погляду, що жінка ні в якому випадку не є істота рівноцінна чоловікові, і навіть прихильники жінок, не ставали питання про визнання рівноцінності її людської гідності.

Законодавство, у повній відповідності з подібними поглядами, розглядало жінку як слабку, не зовсім розумну, хибну істоту, яка потребує особливого захисту, підпорядкування авторитету і яку слід утримувати у відповідних межах.

Стара егоїстична мораль, старі деспотичні звички патріархатного суспільства були гальмом і на шляху вирішення питання про громадянське рівноправ'я жінок. Одні - вбачали в жінках майбутніх конкурентів, а тому прагнули, щоб вони, як можна довше, залишалися в становищі неповноправних членів суспільства. Інші відстоювали позицію, що дати рівноправність жінкам - це означає позбавити їх жіночості, тобто того ніжного, чистого, сердечного, в чому полягає їх головна привабливість в очах чоловіків. Треті вважали, що надання рівноправ'я жінкам принесе багато незручностей, так як у них недостатньо політичного розвитку і вибори за їх участю принесуть значно більше консервативних елементів²⁴. Всі ці твердження, які панували в суспільстві в другій половині XIX століття відносно рівноправності жінок свідчили про домінування патріархатної свідомості та байдужості до жіночого питання. *Тільки при наданні жінці того ж права політичного вотуму, яким користувався чоловік, жінка могла бути задоволена в своєму почутті людської гідності.* Цю ідею надзвичайно чітко висловив прихильник рівноправ'я жінок Дж.Ст.Мілль. "Дайте жінці право голоса, - писав він, - і вона почувує свою солідарність з чоловіком, як на область, де можна мати самостійне суждення і где человек, если он имеет собственное мнение, должен поступать согласно с ним; она приобретает чувство личной ответственности"²⁵.

Характеризуючи вплив патріархатних поглядів на становище жінки у суспільстві один з кореспондентів "Киевского телеграфа" писав: "Більшість

нашого товариства у поглядах на жінку не далеко пішло від тургенівського Єфрема, на думку якого “дружина дарована чоловікові для задоволення. У вищих наших верствах жінка взагалі розуміється дещо у ролі іграшки чоловіка, а у нижчих - стоїть на рівні тяглової сили”²⁶.

Статті законів, які стосувалися становища жінки та патріархатні моральні норми критично оцінювалися багатьма державними діячами, вченими, публіцистами, демократичною інтелігенцією. Про необхідність перегляду діючого законодавства з другої половини XIX століття говорили прогресивно настроєні юристи, публіцисти. “Жінка, свідомо одержавши волю, - писав “Одеський вестник в 1860 році, - здатна на все світле: у всіх випадках, при всіх умовах, вона рівно буде служити загальнолюдським типом жінки, тому, що одного разу одержавши волю, вона вже не відмовиться від неї та буде вірним представником демократії”²⁷.

1.2. Правове становище селянки за звичаєвим правом

Громадські стосунки селян та правове становище жінки у селянській сім’ї визначалося на основі *звичаєвого права*, що було особливою системою права та засновувалося на традиціях і звичаях селян певної місцевості. Звичаєве право селян Наддніпрянської України характеризувалося різноманітністю звичаїв та традицій не тільки у різних губерніях, але навіть у межах повіту однієї губернії²⁸. У зв’язку з цим при аналізі правового становища селянської жінки автор враховував спільні положення, які були характерні для губерній Наддніпрянської України.

Правове становище селянської жінки у дореформений період та період здійснення селянської реформи зазнає суттєвих змін, які були пов’язані як з соціально-економічними процесами, так і з юридичними змінами становища селянки, внаслідок звільнення їх з кріпацтва.

До селянської реформи правові стосунки у селянській сім’ї визначалися особистою працею, яку витрачав кожний її член на ведення селянського господарства. Нерухомою власністю селяни майже не володіли, земля належала поміщикам, казні, а рухоме майно складалося з худоби, сільсько-господарського інвентарю та домашніх речей. Грошові заощадження були незначними. Тому рухоме майно не було особистою власністю голови сім’ї - чоловіка, він тільки розпоряджався цим майном, а власниками були всі члени сім’ї, працею яких це майно було придбане. В селянській сім’ї, на першому місті, стояв трудовий, а потім родинний зв’язок її членів, що визначав майнові стосунки та майнове становище кожного його члена. Особистою працею всіх членів родини селяни вели господарство та відпрацьовували обов’язки на користь поміщика, держави. Цей факт дозволив дослідникам звичаєвого права говорити про визначну роль “*трудового права*” (П. Чубинський) у вирішенні всіх питань селянського життя²⁹. Але саме це “трудове право” терпіло серйозні обмеження, коли дослідникам доводилося вивчати становище селянки. Виходячи з теорії “трудового права” ступінь участі кожного члена сім’ї в господарському житті цієї суспільної клітини визначав і права, якими він користувався та міру поваги, яка випадала на

його долю. Однак не секрет, що селянка не поступалася своєму чоловіку, брату, сину в корисності та продуктивності своєї праці, але її право і моральне становище не відповідали її економічній ролі. Виявляється, що до формули “трудового права” приєднувався елемент *патріархатності світосприймання*, який був зв’язаний з традицією роду, традицією великої сім’ї, яка ставила жінку в підлегле становище від чоловіка³⁰. Поведінка селянина, його відношення до дружини визначалися доцільністю, а важкі умови праці диктували йому необхідність виконання етичних норм. Норми сімейного права не давали селянам (рівно як чоловікові, так і жінці) ніяких альтернатив: вони були категоричним імперативом. Недотримання їх ставило селянина поза селянською громадою, він піддавався самосуду³¹.

Господарча діяльність вільного від кріпосної залежності селянства вже не обмежувалася сферою сільськогосподарського виробництва. На основі прав закріплених “Загальним положенням про селян, звільнених від кріпосної залежності” (ст. 22-24, 29, 33) селяни отримували можливість доступу до особисто придбаного майна та необхідності розвитку заповітної практики, яка була відсутня у дореформений період.

В пореформений період звичаєве право під впливом цивільного законодавства “Зводу Законів” зазнає кодифікації і з 1864 року Російський цивільний кодекс допускає чинність звичаєвого права у спадкових, родинних та земельних правовідносинах. Але значно більше, ніж у державних судах, норми звичаєвого права виявилися у правосвідомості українського народу та у типових інститутах та правовідносинах, які керувалися традиційними звичаєвими нормами. Санкція цих норм належала громадській думці - її схваленню або засудженню.

Найбільший вплив цивільного законодавства звичаєве право зазнало кодифікації в сфері розподілу спадщини, яка визначала економічне становище жінки і її права.

Власність селянської сім’ї в II пол. XIX століття складалася з домашнього майна, яке ділилося на дві частини: “материзну”, що була у розпорядженні матері та “батьківщину” - майно батька. Крім того, кожна сім’я мала один або кілька земельних наділів, що разом з домашнім майном і складало економічну основу сім’ї. Поки сім’я жила разом, як кажуть “у купі”, все майно рахувалося загальним. Кожний член сім’ї вносив в спільне господарство свою працю, загальними зусиллями здобувалося все необхідне для життя та господарства і не було суперечностей по питанню, що належить одному, а що іншому, хоча між “материзною” та “батьківщиною” і в цьому випадку існувала певна розподільна лінія, яка особливо різко визначалася при розподілі майна.

“Материзна”, якою володіла дружина і що одержала у придане, належала особисто їй та не входила у загальнородове майно, не поділялося між членами сім’ї, а передавалося у спадок лише по жіночій лінії. Існування “материзни” мало важливе значення для становища жінки в сім’ї, визначало її певну незалежність. Цей момент у становищі української жінки підкреслював Іван Франко, який писав: “Від давніх давен всі учені люди, котрі пильно придивлялися до життя руського народу, визнавали, що русини

обходяться зі своїми жінками далеко лагідніше, далеко гуманніше і свобідніше ніж сусідні. Свобідна воля жінки знаходить далеко більше шанування..., у родині жінка займає дуже поважне становище”³². На роль “материзни” як основи незалежності української жінки в сім’ї вказував Юрій Липа у своєму дослідженні “Українська жінка”: “В маєтковому праві українців нема так, як у росіян, чи германців, безконтрольного порядкування батька”³³.

По смерті батьків або при житті їх між членами сім’ї звичайно відбувався розподіл майна сім’ї (“батьківщини” та земельних наділів), що обумовлювався досягненням повноліття дітей, тобто одруженням синів та заміжжям дочок.

За звичаєвим правом Харківської губернії дружина після смерті чоловіка мала право на все майно та земельний наділ, якщо вона залишалася жити в садибі чоловіка. Бездітна вдова, яка вдруге виходила заміж мала право продати все майно, що залишилося їй після першого чоловіка, але садиба та наділ поверталася його родині. Дочки при братах фактично усувалися від спадщини³⁴.

Донька при виході заміж отримувала лише придане, яке складалося з скрині, одягу та худоби (корови, теляти чи вівці, в залежності від майнового стану сім’ї). Придане і складало “материзну” дружини та було недоторканим для чоловіка, він не мав права нічого з цього продати, не отримавши згоди дружини. При відсутності дітей чоловічої статі, їх місце в порядку спадковості заступали доньки і то лише по відношенню до садиби та рухомого майна, земельний наділ вони не отримували.

Згідно звичаєвого права Катеринославської, Херсонської, Таврійської губерній дружина не була спадкоємицею земельної ділянки після чоловіка, а дочки не успадковували при братах, виключення складали лише деякі українські села³⁵.

В Чернігівській та Полтавській губерніях жінки успадковували нерухомість після чоловіка та володіли нею пожиттєво, але доньки при братах позбавлялися такого права.

В Київській та Волинській губерніях вдови одержували частину землі або городу, а коли проживали у сім’ї одного з синів, то він у цьому випадку одержував більшу частину нерухомості. Земельний наділ переходив повністю у користування вдови з малолітніми дітьми, а бездітна вдова, при братах та сестрах чоловіка, не отримувала нічого крім приданого та його рухомого майна, яке вона набула при спільному проживанні з чоловіком. Одружені та неодружені доньки вважалися спадкоємицями тільки за відсутністю братів³⁶.

Нерівноправне становище дочок при успадкуванні пояснювалося економічними причинами. Виходячи заміж, дівчина покидала батьківську хату і виділення їй частини нерухомості зачіпало інтереси інших членів родини, які залишалися в ній. Замість спадщини донька одержувала утримання від батьків, а брат, після смерті батьків, був зобов’язаний утримати сестру і при вступі її у шлюб забезпечити приданим.

Згідно з матеріалами повітових судів 70-90-х років XIX століття порядок усунення від спадщини не скрізь мав безумовну силу³⁷. Під впливом

кодифікації звичаєвого права сестри при братах поступово стали включатися до числа спадкоємців. Їх частина при успадкуванні у різних місцевостях України складала 1/14, 1/8, 1/7 та іноді 1/3 частину батьківського майна, при цьому зберігався обов'язок братів утримувати сестер та забезпечити їм придане. Разом з тим, при всіх позитивних моментах, які були закладені у звичаєвому праві нашого народу при розподілі спадщини, слід чітко визначити, що *позбавлення селянки права володіти землею, головним багатством селянства, ставило її в повну залежність від чоловіка. Жінка, що не мала права на землю, була в очах селянина лише частиною самостійної особистості. По суті це була лише робоча сила, яка шукала застосування на чужій землі. В рідному домі - на землі батька, прав на яку не спадкувала, в заміжжі - на землі чоловіка*³⁸.

Стосунки між членами у різних за своїм складом та формою селянських родин, а також становище жінки у сім'ї було неоднаковим. У великих сім'ях, жінка, маючи визначену майнову самостійність, забезпечену "материзною", все ж знаходилася у підлеглому становищі по відношенню до всіх членів чужої для неї родини.

Характерною рисою національного українського характеру, яка мала величезне значення в його економічному та громадському житті - був *сильний розвиток особистості*. Ідея особистості проходила через усі його відносини, починаючи з сімейних. По смерті батька, а часто і при житті його, сини неодмінно ділилися. Кожний прагнув заснувати власне господарство, стати самостійним. В українців значно раніше, ніж у росіян, розпочався перехід до малих сімей.

Зруйнування великої родової сім'ї було першим, як вважала Олександра Єфименко, кроком до звільнення жінки. "Хоча народна філософія, - писала О.Я.Єфименко, - перенесла майже повністю свої теорії залежності та безправності, які були вироблені принципами родового побуту на подружні стосунки малої сім'ї і вимагала застосування цих принципів, все ж мала сім'я не була таким вигідним полем для реалізації цих принципів, як велика сім'я. Одна особистість чоловіка не мала таких фізичних можливостей, щоб сконцентрувати в собі ту ступінь тиску, яку практикував рід. Жінка, яка залишалася віч-на-віч зі своїм чоловіком, завжди могла скористатися своїми перевагами - фізичними, моральними або розумовими, якщо володіла ними, аби завоювати собі певну долю свободи, дістати яку в рамках великої сім'ї було неможливо"³⁹. Крім того, в селянській малій сім'ї ми зустрічаємося з одним впливом, який дещо паралізував силу диких традиційний поглядів на жінку. Цим паралізуючим впливом було влаштування селянської малої сім'ї в економічному відношенні, в якій жінка володіла певною долею самостійності. Для успішного ведення господарства сім'ї, в якій на початку тільки два робітника - чоловік та жінка, необхідним був чіткий розподіл праці, всі господарські роботи поділялися на "чоловічі", "жіночі" та "спільні". До "жіночої" роботи належало обробляти город, збирати врожай овочів та переробляти їх. Жінка готувала їжу для членів сім'ї, обробляла льон та коноплю, ткала, шила, доглядала за домашніми тваринами, птицею. Виховання дітей та піклування про чоловіка теж розглядалося

сферою виключно жіночої роботи. “Чоловіча” робота включала працю в полі, виготовлення та ремонт сільськогосподарського інвентарю, заготівлю дров та ремонтні роботи по дому. “Спільні” роботи передбачали збір врожаю в полі⁴⁰. Розподіл праці існував і в родовій сім’ї, але там жінка була позбавлена усякої самостійності, вона лише механічно виконувала визначену для неї роботу. Між тим, в малій сім’ї жінка, в своїй ділянці, користувалася повною самостійністю, так як чоловік через необхідність, змушений був довірити її дружині, не маючи ні сил, ні часу втручатися в домашнє господарство. Відповідно жінка в малій сім’ї могла вільно розпоряджатися своєю частиною продуктів. Вона мала можливість продавати, наприклад, масло, молоко, яйця, печений хліб, а на отримані гроші могла купувати все необхідне, здійснювати різні операції. Чоловік не втручався в справи “жіночого господарства”, існуючі відносини поступово переросли в звичай, за яким чоловік не мав права розпоряджатися результатами праці своєї дружини. Такий розподіл праці, обов’язків та прав був доведений до значного ступеню в Україні, яка, в силу місцевих історичних і побутових умов, раніше Росії, перейшла до малої сім’ї. В такій сім’ї чоловік змушений був дивитися на жінку, як на товариша з яким він працював для створення їх спільного добробуту. “Жінка, - писала Олександра Єфименко, - завдяки розуму, кмітливості та старанності починала відігравати першорядну роль у сім’ї”⁴¹. Відзначаючи розвиток малої сім’ї як важливий крок до звільнення жінки, слід визнати, що громадські погляди, сформовані родовою сім’єю, в значній мірі були збережені в малій сім’ї, що спостерігалось на розподілі праці. Чоловік фактично не надавав допомоги дружині у виконанні “жіночої роботи”, бо вважав для себе принизливим виконувати якусь “жіночу роботу” і майже ніколи за неї не брався. Дружина повинна була допомагати чоловікові у всіх роботах⁴².

Нерівноправність розподілу праці між чоловіком та жінкою відмічав О.Білозерський у своїх дослідженнях “Українка-мати” та “Господиня”: “Заботы о хозяйстве между ним и ею распределялись далеко неравномерно. Она должна была держать три угла хаты, а мужу оставался один. Нам понятно становится выражаемое теперь опасение дивчины, когда ее сватает богатый: “великое хозяйство - великий скрут”. Несмотря на это, прирожденная хозяйственная страстность заставляет украинку добровольно принимать на свои плечи чужую долю труда и в рабочую пору она буквально *чернеет*, даже когда “не думает забагатіти” (оба выражения народные), и едва ли какая иная народная литература может похвастать столь полным изображением хозяйки-фанатички, какой всегда была украинка. Наделенная от природы такой, можно сказать, яростью домоводства, наша хозяйка естественно выше всего *ценит* свою *независимость*, в смысле отсутствия помех в надворном и особенно в домашнем хозяйстве. Не прекратятся ее мечтания о полной независимости от кого бы то ни было, о своей собственной хате, будь та хоть “з лободи”, и полнота ее житейского идеала будет, как и теперь, выражаться словами “одна у печі”⁴³.

Був ще один звичай, який мав поширення між українським селянством, звичай, який виходив з родових відносин, але в своєму новому застосу-

ванні в малій сім'ї сприяв поліпшенню становища жінки. Родова сім'я, надаючи придане за дівчину, яка вступала у шлюб, мала свій інтерес в тому, щоб обмежити це придане від посягань тієї сім'ї, в яку дівчина вступала. В деяких місцевостях навіть робили відкритий перелік всіх речей, які давалися за дівчину, щоб вона могла принести їх назад, якщо станеться їй повернутися до рідної сім'ї. Саме з цього виник звичай, за яким придане стало рахуватися недоторканою власністю жінки. Цей звичай так сильно прижився, що повністю перейшов до малої сім'ї, однак в останню він ввійшов з новим значенням, якого не мав в родовій сім'ї: він став слугувати певною основою для жінки в її прагненні покращити своє становище. Звичайне право утвердило принцип роздільного майна, що ставив подружжя в їх взаєминах по відношенню до майна так, як сторонніх людей: вони могли дарувати, продавати, закладати і т.ін. без відома та згоди між собою⁴⁴. Отже, мала сім'я в порівнянні з родовою великою сім'єю забезпечувала жінці певну міру самостійності, але за цю самостійність селянка платила велику ціну - ціну напруженої праці⁴⁵, так як мале господарство покладало на плечі жінки надто важку роботу, посилюючи відповідальність за ведення домашнього господарства, яке в дрібному землеволодінні грало особливо важливу роль.

Аналіз шлюбних відносин у селянському середовищі показує, що в Україні поруч з церковним шлюбом існував особливий звичай "жити на віру", який фактично був розповсюджений у Подільській, Київській, Волинській, Чернігівській та інших губерніях⁴⁶.

Становище жінки у такій сім'ї мало визначені особливості. Оскільки спілка у цих сім'ях укладалася на основі любові та не закріплювалася церковним обрядом, жінка була рівноправним членом у сім'ї.

Орест Левицький в своєму дослідженні доводив, що невінчані шлюби в Україні були традиційно визнаними і простим людом ставились вище від церковних. "Ще при кінці XI століття, - писав О.Левицький, - як свідчить київський "чорноризець" Яків народ думав, що тільки князям та боярам годиться вінчатися по церковному закону, а простим людям досить справити шлюб "с плясанієм і гуденієм" і такі невінчані шлюби простих людей вважалися тоді справжніми не тільки зі сторони державного уряду, а й зі сторони церкви, яка мала тоді в своєму присуді родинні зв'язки і злучені з ними права"⁴⁷.

Щось подібне до цього ми вбачаємо в Україні і в більш пізніші часи, в ХУІ-ХУІІ століттях. На Поділлі шлюбне право зводилося до двох пунктів: а) "коли котрий чоловік звичаєм пограничним, свавольним, візьме собі чию дівку, або вдову, той дає на замок три гривні "поємщини"; і б) хто схоче розвестись з жіркою, або жінка з чоловіком, то той з них, хто дає до того причини, теж платить до замку три гривні "розводів"⁴⁸. Історичні документи свідчать, що люди приймали поміж собою шлюб та розводилися не тільки не беручи церковного благословіння, а навіть дозволу у світського уряду, а лише повідомляючи його про те, що чинили, і за те платили старості гроші, які звалися "поємщина" і "розводи". Беручи ці гроші, державна влада тим самим визнавала дійсність та справжність того шлюбу й розводу та давала їм певну санкцію.

З погляду церковних законів, такі шлюби повинні були здаватися беззаконними, але простий люд, а почасти й вищі верстви тодішнього українського суспільства не вважали їх за такі. Тут зустрічалися два різні погляди на шлюб та форму його здійснення; церква розуміла його за "таїнство" і єдиною законною формою його здійснення вважала вінчання, а звичаєве народне право виробило свій погляд на шлюб, як на весільну угоду, яку чоловік та жінка по своєму власному бажанні замикали, а коли вважали потрібним, то й ламали, а щоб ця угода всіма вважалася за чесний шлюб, треба було прилюдно справити законні звичаї, які були заведені з давнини. То були: а) змовини - угода молодого з родичами молодої; б) заручини - символічне ствердження тієї угоди молодим, і в) весілля - найголовніший акт шлюбного ритуалу.

Безумовна обов'язкова традиція шлюбних звичаїв, а найперше весільного ритуалу, та їх юридична сила в шлюбній справі визнавалися усіма верствами тогочасного суспільства. Церковне вінчання само по собі, без виконання весільного обряду, не мало в шлюбній справі ніякого вирішального значення.

За цариці Єлизавети, синод звернув увагу на те, що вінчання в Україні звичайно справлялося за довгий час до весілля й повінчані не вважалися чоловіком та жінкою та жили в різних сім'ях. Указом 18 листопада 1744 року синод наказав священникам брати при вінчанні з молодих підписку в тім, що вони зараз же після вінчання, не чекаючи весілля, почнуть жити сукупно, як годиться подружжю.

Результатом цього наказу було те, що в Україні стали вінчатися в один день з весіллям. Але і далі факти селянського життя доводили домінування весілля над церковним вінчанням. В XIX - на поч. XX століття надзвичайно часто можна було зустрітися з ситуацією, коли весілля через яку причину відкладалося на інший час, то звичай не велів повінчаним молодим жити разом і входити між собою в дійсне подружжя. А коли ставалося так, що хтось з молодих вмирав до весілля, то його ховали звичайно як парубка та дівчину⁴⁹.

Відношення народу до вінчання досліджував Марко Луцкевич в своїй роботі "На Поліссі" і на основі історичних матеріалів доводив, що "поліщук такому релігійному обряду, як вінчання, не придавав дуже великого значення. У нього весілля, чи навіть заручени, мали далеко більше значення, а ніж вінчання"⁵⁰. Домінування цивільного шлюбу над релігійним в Україні підтверджував і Микола Сумцов. "В Малороссии, - писав він, - получило полное право гражданство и всеобщее распространение заключения бракосочетаний по взаимному договору самих молодых людей. Против воли здесь не женятся и не отдают замуж"⁵¹.

Середній шлюбний вік дівчат складав 16-19 років, а можливість одруження визначалася наявністю у молодої приданого, для якого батько виділяв гроші і значну частину якого дівчина мала виготовити власноручно. На відміну від Росії в Україні гроші не входили до складу приданого.

Весільний обряд найкращим чином демонстрував морально-культурне відношення українського народу до жінки. "Жестоко ошибается тот, -

писав М. Сумцов, - хто судя по релігійно-міфическій архаїчності малорусської свадьбы, придет к мысли, что в нравственно-культурном отношении малорусский народ отстал от других славянских народов. Архаичность его свадебного обряда и песен стоит рядом с проявлениями мягкости и нежности его семейных отношений, уважении личности человека вообще, женщины в частности. В нем нет например, того резкого выражения подчиненности женщин, какое удерживалось от времени дикости в великорусской свадебной обрядности и выражается в том, что отец, в присутствии жениха и родственников, подходит к своей засватанной дочери и дает ей пощечину. Ничего подобного в украинской свадьбе и быть не могло при той роли, которую всегда занимала в семейной жизни украинская женщина, при ее равноправности в семейных отношениях, при свойственной ей энергии, деловитости и женственности”⁵². “Одним махом дерево не можь істяти”, - промовляв українець при виданні доньки заміж, і в цьому виразі вже було визнання моральної гідності особистості жінки. В народі надзвичайно живучою була традиція присяги молодих перед весіллям, в якій парубок присягав дівчині, що “бере її, як другиню, рівню собі перед Богом”⁵³. Дівчина договір батьків укріплювала своєю згодою, що знайшло свій вираз в обрядовому покладенні руки нареченої на руки її батька і свата під час рукобиття. При укладенні шлюбного договору в деяких місцевостях Наддніпрянської України рідня нареченої: батько, мати, хтось з близьких родичів і вона сама, йшли до нареченого ознайомитися з його майновим становищем. В українському весільному обряді не було ні одного елементу, який принижував би моральну гідність особистості нареченої, за виключенням тих випадків, коли нареченій не вдалося зберегти дівочу честь, і тому вона, і особливо її батьки піддавалися висміюванню. Разом з тим, багаточисельні весільні обряди свідчили про те, що українські дівчата честь цінували дуже високо⁵⁴.

Шлюб як він відбувався, давав скорочені директиви, якими буде керуватися сім'я в післяшлюбному житті⁵⁵. Перевага весільного обряду, який ґрунтувався на повазі особи взагалі і жінки зокрема над церковним вінчанням, що утверджувало принцип підпорядкованості, створювало ґрунт для формування демократичних принципів стосунків між подружжям.

“Жінка в українській родині, - писав Юрій Липа, - була носителькою не тільки щастя щоденності, не тільки понять справедливості, але і суспільної й расової моралі. Вона більше, ніж чоловік формувала расу. Жінка - творець нових цінностей в українській духовності. В найтяжчих своїх хвилинах, в годину непорозумінь, конфліктів, загроз, українець найчастіше звернеться до українки й піде за її порадою. Бо в своїй мужескій шарпливості й непокою він відчуває, що жінка від віку була й буде символом дійсності і тривання”⁵⁶.

Характерною особливістю шлюбних стосунків за звичайним правом, була більш легка можливість здійснення офіційного *розлучення селян* в порівнянні з фактичною неможливістю цього для представниць вищого та середнього станів. Розлучення у селянській сім'ї здійснювалося на підставі взаємної згоди⁵⁷. Селяни складали “розлучні листи” спочатку тільки у при-

сутності свідків, а потім, з посиленням впливу церкви на процес розлучення, селяни стали звертатися за дозволом до церковного суду. Проте розлучення у селянських сім'ях були рідким явищем, що підтверджує Юрій Липа: "Керує в українській родині жінка. Мужчина виступає назовні, як представник та оборонець, але найголовніше: духовне внутрішнє життя і формування opinii родини спочиває в руках жінки. Особливо видно цю перевагу жінки, коли оглянути пересічну міщансько-селянську родину. Жінка в такій родині значить дуже багато. Українка, маючи більше від мужа енергії й практичності є переважним головою родини. В разі родинних незгод, де вона дуже рідко буває гноблена, є лише розходження, але не розвід - явище якого не знає український народ"⁵⁸.

Суворість народних поглядів на святість шлюбного союзу та злочинність всяких інших відносин між статями була загальноновизнаною серед українського селянства⁵⁹. З цього приводу Микола Сумцов писав: "Деревенская девушка, воспитанная в простых и трезвых понятиях о супружеской жизни, смотря на жизнь трезвыми глазами и, сознавая в себе достаточно силы для предохранения себя от нравственного падения, не боится близко сходится с парубком на вечерницах в зимнее время и не смущается в летнее время близостью купающегося парубка. Она знает, что в случае потери невинности до замужества от нее отвернутся все родные"⁶⁰. Говорячи про вечорниці в південно-західному краї, Павло Чубинський зазначав, що парубки "ніколи не дозволяють себе вступать с девушками в интимные сношения, а напротив каждый парубок заботится о своей невесте и бережет ее. И горе той девушке, которая позволит себе вступить с кем-то в интимные отношения!"⁶¹ Чистоту звичаїв українського народу підкреслював і Юрій Липа в своєму дослідженні "Українська жінка": "Взагалі український народ славний є з чистоти звичаїв. Не дивлячись на звичай "женихатися", спільного відпочинку молоді по вечорам, дівчата бережуть свою честь і втрата вінка трапляється дуже рідко"⁶².

Дівчині, котра "прошходила" в Україні покривали голову хусткою. Вона не відділялася від рідного дому, не піддавалася переслідуванню зі сторони родичів чи сусідів, а лише отримувала ім'я "покритки". Надзвичайно цікава оцінка звичаю покриття голови дівчині, яка втратила свою дівочу честь була дана в 1882 році у статті "Покритка". Цей звичай розглядався автором як звичай народної мудрості, коли винну брали під опіку і тільки відмічали її особливим способом "скриття" або "покриття", щоб відвернути інших від такої спокуси, а самих винних від більш тяжкої вини і страшних наслідків. Звичай вимагав покриття голови тій дівчині, котра мала нещастя "прошходити". Це перш за все знак того, що винна у втраті дівочої честі негідна носити ім'я дівчини і повинна була перейти до розряду заміжніх жінок, але під особливим ім'ям "покритка". Сам обряд скривання відбувався швидко і просто. Коли ставало відомо, що яка-небудь дівчина втратила свою честь, дві літні жінки приходили до неї і, оголосивши їй її вину, тут же скривали її, тобто зав'язували як заміжню жінку.

Сила морального почуття і закону була настільки великою, так глибоко пустила коріння в народі, що часто винна сама поспішала покрити себе

раніше, ніж виконають це інші. І в цьому оголошенні була вся мудра сила народного звичаю, він ніби попереджував від наступного злочину. Сором і моральний гніт не наступали раптово в момент пологів, доводячи жінку до злочину, а набагато раніше, втрачаючи всю свою гостроту. Це була своєрідна моральна підготовка самотньої жінки до моменту народження дитини та усвідомлення своєї відповідальності перед новим життям⁶³.

Зіставлення правового становища позашлюбних дітей та порядок їх узаконення за звичайним правом з юридичним становищем незаконнонароджених дітей у вищих верствах, виявив більш легкий порядок їх узаконення у селянському середовищі, який здійснювався припискою усиновленого до родини усиновителя. “Жирові діти”, тобто діти, що були прижиті до шлюбу особами, які потім вступили у шлюб, визнавалися законними, і при хрещенні, звичайно, записувалися за прізвиськом батька⁶⁴.

Проведення царським урядом адміністративної та судової реформи сприяло залученню селянок до вирішення правових питань та формувало правову культуру жінок. Представником сім'ї на сільському сході - виконавчому органі громади був чоловік, але його часто замінювала дружина. Вдови, що самі вели своє господарство, на сільському сході мали право голосу нарівні з чоловіками. А оскільки сільський сход вирішував найважливіші питання життя громади, а саме, вибір адміністративних представників, розподіл податків та обов'язків, розв'язання сімейних питань, то участь жінки в його роботі була визнанням її трудової внеску та ролі в домашньому господарстві.

Таким чином, *аналіз правового становища жінки в II половині XIX століття показує, що цивільні закони Російської імперії характеризувалися існуванням залишків феодално-кріпосницьких правових норм, які визначали дискримінаційний характер жінок у правовій сфері. Незважаючи на майнову самостійність, жінки панівних верств у реальному житті були залежні від чоловіків (батька, чоловіка, брата) та фактично займали підлегле становище в сім'ї. Вони не мали пасивного виборчого права, були позбавлені можливості приймати участь в державному управлінні і самоуправлінні. Російське законодавство, яке носило відбиток середньовіччя було потужним знаряддям поневолення жінки, а теоретичною та моральною основою властей було християнське вчення про відношення між статями, за яким жінка створена після чоловіка - створена для чоловіка. Суспільні та наукові погляди про природну неповноцінність жінки утверджували її підлегле становище в суспільстві.*

Правовий стан селянської жінки, яка відчувала дискримінацію у праві одержання спадщини та побутовій сфері, у реальному житті був набагато вищим, що пояснювалося її важкою працею та внеском у домашнє господарство.

Микола Костомаров, порівнюючи ставлення до жінки у селянському та козацькому середовищі зі ставленням до жінки у панівних верствах, підкреслював більшу волю та повагу, що мали селянки та козачки⁶⁵. М.І.Костомаров одним із перших визнав, що становище української жінки вигідно відрізнялося від становища жінки в Російській державі і що українську жінку не можна міряти за московськими масштабами “Домострою”⁶⁶.

1.3. Демографічна ситуація в Україні в II пол. XIX - поч. XX століття

При оцінці демографічної ситуації II пол. XIX - поч. XX століття слід враховувати той факт, що при переписах в підрахунках жіночої частини населення відбувалося багато помилок та невірних відповідей. Відповіді лічильникам звичайно давав за всю сім'ю господар сімейства. Знаходилося багато людей, які, вважаючи жінку нижчою статтю, зневажали ними, і при переписах або забували їх згадати, або навмисно пропускали. Відносно обліку жіночого населення тільки перепис 1897 року можна рахувати досить повним.

За статистичними даними 1858 року в губерніях Наддніпрянської України проживало 6 402 935 жінок, які склали 49,8 відсотка всього населення. Аналіз співвідношення чоловічого населення до жіночого вказує на певну особливість українських губерній в порівнянні з російськими, де переважало жіноче населення над чоловічим (в Європейській Росії в середньому 102 жінки припадало на 100 чоловіків)⁶⁷. Перевага жіночого населення над чоловічим була характерною і для Європейських країн. Так, в Англії та Німеччині на 100 чоловіків припадало 103 жінки, Франції 102⁶⁸.

Для більшості українських губерній була характерна перевага чоловіків над жінками, хоча спостерігалась деяка відмінність по губерніям. В шести губерніях переважало чоловіче населення над жіночим: Катеринославській (95,67 жінок), Київській (99,9), Подільській (99,82), Таврійській (84,80), Харківській (99,45), Херсонській (92,56). В Чернігівській губернії на 100 чоловіків припадало 100 жінок і лише в двох губерніях жінки склали більшість населення, це стосувалося Полтавської (на 100 чоловіків припадало 104,32 жінки) та Волинської (102,62 жінки) губерній⁶⁹. Перевага чоловічого населення над жіночим була характерна для українських губерній після перепису 1897 року, де на 100 чоловік було 99 жінок⁷⁰.

Дослідники, оцінюючи нерівномірність розподілу статей у різних народів, вказували на відсутність загальних законів, які б впливали на розподіл населення за статевою ознакою, однак підкреслювали вплив економічних, господарських та кліматичних факторів. Так було відмічено, що у народів землеробських при екстенсивному господарстві жінок завжди менше, ніж чоловіків. Пояснювалося це тою обставиною, що стихійні лиха, голод, яких зазнавали такі народи, позначалися найбільше на жіночій частині населення. Навпаки, у народів з розвинутою фабричною промисловістю жіноче населення домінувало над чоловічим⁷¹.

Тенденція переваги чоловічого населення над жіночим спостерігалася в Наддніпрянській Україні аж до першої світової війни. Так, в Харківській губернії на 100 чоловіків в 1913 році припадало 98,8 жінок; Волинській - 98,9; Херсонській 95,1; Катеринославській - 93,6. Статевий склад населення Наддніпрянщини сильно змінився за час війни і, практично, у всіх губерніях спостерігалася перевага жінок над чоловіками. (Див. таблицю №1).

**Статевий склад населення в ряді українських губерній
на 1916 рік**

Губерній	Чоловіків	Жінок	Жінок в %
Подільська	1 296 033	1 429 257	47,5
Харківська	1 121 344	1 268 526	53,0
Одеська	857 400	976 455	53,2
Чернігівська	853 646	1 077 682	55,8

Пересічно по Україні в 1916 році на 100 чоловіків припадало 114 жінок⁷².

Особливістю українських губерній, як і російських, порівняно з Європейськими країнами була *перевага жіночого населення в сільській місцевості*. В 1858 році в сільській місцевості Наддніпрянської України проживало 5 735 909 жінок, які склали 50,1% сільського населення. Таке ж співвідношення сільського населення було зафіксоване переписом 1897 року⁷³. Поряд з цим, слід відзначити, що статистика давала загальні цифри і не враховувала такого явища як відхід на заробітки. Розорення селянства та неможливість прогодуватися від землі, спричинила в II пол. XIX століття масовий відхід чоловічого населення на заробітки. Вони надовго покидали рідну домівку, а часто не поверталися по кілька років. В такій ситуації сільська місцевість перетворювалася в “жіноче царство”, а сільськогосподарська праця все більше ставала “привілеєм” жінок. В “Довідниковому листі №2, корисному для селян” повідомлялося: “Кому судилося бувати в сільській місцевості, той зустрівся там з “жіночим царством”, лише жінки ходять за плугом та з косою в руках”⁷⁴. Перевага жіночого населення в сільській місцевості зберігалася і в 1916 році. В середньому по українським губерніям на 100 чоловіків припадало 112 жінок⁷⁵.

Третьою особливістю Наддніпрянщини (характерною для всієї Російської імперії) в розподілі чоловічого та жіночого населення, яка відрізняла її від західноєвропейських країн, була *перевага чоловічого населення над жіночим в містах*. В 1858 році відсоток жінок порівняно з чоловіками складав у містах Наддніпрянщини 49,8⁷⁶. З плином часу домінування чоловічого населення в містах не зменшувалося, а навіть збільшувалося, що пояснювалося характером попиту на працю в містах. Так, якщо в 1867 році в містах жінки складали 48,1 відсотка населення, то в 1897 році цей відсоток дорівнював 47,6⁷⁷. Жіночий відхід із сіл до міст далеко відставав за кількістю від чоловічого, що пояснювалося меншим попитом на жіночу робочу силу в містах. В таких умовах селянська сім'я по суті роз'єднувалася і жіноча її частина була прикута до села, а чоловіча до міста, що було однією з причин домінування чоловічого населення в містах. Так, на 1000 чоловіків в 1897 році у Харкові проживало 884 жінки, Катеринославі 867, Києві 883. (в Європейських містах домінувало жіноче населення)⁷⁸. Статевий склад населення міст різко змінився в період першої світової війни і перевага жіночого населення в містах виявлялася значно сильнішою, ніж в селах. В 1916 році у містах на 100 чоловіків припадало 118 жінок. При цьому в містах з великим населенням, понад 100 тисяч, перевага жінок була ще більшою, на

100 чоловіків було 126 жінок⁷⁹. Так, якщо у Києві на 100 чоловіків за переписом 1897 року припадало 88 жінок, то в 1917 році це співвідношення складало 100:124⁸⁰.

За кількістю шлюбів українські губернії займали одне із перших місць як серед губерній Російської імперії, так і серед ряду Європейських країн⁸¹. Так, якщо в середньому за період 1859 по 1863 роки по всій Російській імперії було укладено 1,04 шлюби на кожні 100 жителів, то для українських губерній цей показник становив 1,08, для Австрії - 0,85, Пруссії - 0,81, Італії - 0,90, Англії - 0,83, Швеції - 0,73, Франції - 0,82⁸². Найвищим рівнем шлюбності характеризувалися Катеринославська та Херсонська губернії (1,15 шлюбів на 100 жителів), високим він був у Полтавській, Харківській, Чернігівській губерніях, де на 100 жителів укладалося 1,10 шлюбів, і дещо нижчим 1,04 у Волинській, Київській, Подільській, Таврійській губерніях. І хоча в наступні десятиріччя кількість шлюбів відносно зменшувалася як в Наддніпрянській Україні, так і в усій імперії, але все ж в українських губерніях вона залишалася вищою. Найбільша кількість шлюбів в українських губерніях укладалася в жовтні, січні та лютому, що пояснювалося перевагою населення православного віровизнання та місцевими звичаями⁸³. Спостерігалася різка відмінність між кількістю шлюбів в сільській місцевості та містах. Рівень шлюбності в сільській місцевості був значно вищим, ніж в містах. В Україні, як і в більшості землеробських країн, зміни в шлюбності були тісно пов'язані з врожайністю, ціною хліба, епідеміями, війнами. В промислових країнах ця залежність була меншою⁸⁴.

В українських губерніях *шлюби* були більш пізніми, ніж в великоросійських губерніях, і середній шлюбний вік в II пол. XIX століття складав 21,7 років для Чернігівської, Харківської, Полтавської губерній і 22 роки для Подільської, Волинської, Київської та Таврійської губерній⁸⁵. Жінки частіше брали шлюб у віці 20 років і молодше, порівняно вищим середній шлюбний вік жінок був у Полтавській та Херсонській губерніях та складав 21-22 роки⁸⁶. Перепис 1897 року засвідчував, що в містах жінки брали шлюб переважно у віці від 21 до 25 років. Частіше шлюб укладався між дівчатами та холостими та вдовими чоловіками і рідко між холостими та вдовами. За родинним станом жіноче населення України в 1897 році поділялося на дівчат, заміжніх, вдів, розлучених: дівчата в середньому складали - 54,5; заміжні - 38,8; вдові - 6,5; розлучені - 0,07 відсотка. У містах сімейний стан жінок змінювався в сторону збільшення вдових та розлучених, що складало 9,7 і 0,31 відповідно та зменшення заміжніх⁸⁷. Родинний стан жінок різних національностей теж мав певні відмінності, що ми можемо спостерігати на прикладі міста Києва. (Див. таблицю № 2).

1.4. Освітній рівень жіночого та чоловічого населення

Згідно з першим загальноросійським переписом 1897 року, освічених жінок було набагато менше, ніж чоловіків. В Харківській, Полтавській, Чернігівській губерніях освічені жінки складали - 8%, в той час як в Харківській губернії освічених чоловіків було 25,9%, Полтавській 27,8,

Чернігівській 29,8. В Київській губернії відсоток освічених жінок становив 8,9%, Волинській 9,8, Подільській 6,9 при середньому відсотку для чоловіків цих губерній 24,3⁸⁸. Найменшим розвитком грамотності жінок виділялася Подільська губернія.

Таблиця № 2

Родинний стан жінок за національністю міста Києва

Національність	Роки	Дівчата	Заміжні	Удові	Розлучені
Українки	1897	57,2	31,9	10,7	0,2
	1917	42,4	47,0	10,4	0,2
Росіянки	1897	53,8	31,6	14,4	0,2
	1917	41,3	44,8	13,6	0,3
Полячки	1897	48,3	34,4	17,0	0,3
	1917	40,6	43,4	15,6	0,4
Єврейки	1897	57,2	35,7	6,1	1,0
	1917	45,4	45,3	8,5	0,8

Зіставлення рівня грамотності населення українських губерній з 50 губерніями Європейської Росії, показувало, що відсоток грамотних як чоловіків, так і жінок був значно нижчий в українських губерніях. Із всього числа грамотних в Наддніпрянській Україні чоловіки склали 28%, жінки 9,2%, в той час як по 50 губерніях це співвідношення відповідало 32,6% серед чоловіків і 13,7% серед жінок. Значно нижчий рівень грамотності в українських губерніях пояснювався кріпосним станом держави, яка гальмувала реалізацію права особи і найбільше жінок на освіту.

Ще більш яскраво виступить перед нами безпросвітна темрява українського народу, коли ми порівнюємо відсоток грамотних українців - жінок та чоловіків, які проживали в українських губерніях. В той час, коли всі великоруси, білоруси, українці разом мали грамотних серед жінок 9% і чоловіків 29%, українці окремо мали грамотних: жінок 4% і чоловіків 23%⁸⁹. Співвідношення між грамотністю жінок різних національностей в Південно-Західному краї можна прослідкувати за допомогою таблиці № 3.

Таблиця № 3

Грамотність жінок до загального числа осіб даної національності

	Київск. губ.	Волин.губ	Поділ. губ.	В середн. по краю	В середн. по краю
	жінок	жінок	жінок	чоловіків	жінок
Українці	2,1	2,3	3,1	18,7	2,5
Великоруси	41,5	35,4	33,5	57,0	38,0
Поляки	40,1	25,9	42,0	39,2	34,3
Німці	51,0	38,5	70,0	42,0	40,5
Чехи	65,5	55,0	47,0	64,0	55,0
Білоруси	28,5	17,5	25,6	42,5	2,4
Євреї	23,5	21,5	21,6	48,0	22,3

Користуючись відомостями таблиці, слід вказати на те, що українська нація (до якої переважно належало сільське населення) відрізнялася слабким розвитком грамотності обох статей, при цьому грамотність чоловіків в 6-10 разів перевищувала грамотність жінок⁹⁰. На 1912 рік грамотність жінок Харківської губернії була розвинена найменше в порівнянні з іншими частинами України. Національне пригнічення серйозно вплинуло на культурний розвиток українського народу, який традиційно шанував освіту. Вивчаючи відношення українського народу до освіти жінок, В. Садовський доводив, що “для жінок в українців освіта завжди визнавалася настільки ж необхідною, як і для чоловіків”⁹¹. Низький рівень освіти жінок, як і в решті чоловіків, говорив не на користь російської школи. Вищу ознаку національності - українську мову - було заборонено і відсутність школи на рідній мові суттєво впливала на рівень освіти українського населення та найбільше жінок. Представники інших національностей, хоч політично були пригнічені, але можливості для культурного розвитку мали кращі, українці перебували в найтяжчому становищі. В містах серед грамотних українки складали 13,5%, росіянки 30,1, в губернії 4,1% припадало на українок, 14,1% на росіянок⁹².

Грамотність жінок значно вище була розвинута серед міського населення, ніж серед сільського, що можна прослідкувати на прикладі трьох південно-західних губерній, де в містах Київської губернії відсоток освічених жінок в містах складав 35,0%, Волинській - 30,8, Подільській - 22,6%. Волинська губернія вирізнялася меншою різницею в розвитку освіти між чоловіками та жінками⁹³. Існувала суттєва різниця між грамотністю жінок різних національностей міст Наддніпрянщини. Так, грамотність людної міста Києва в 1897 році показувала, що найвищий рівень грамотності жінок спостерігався серед полячок (76,2), потім йшли росіянки (49,5) та єврейки (42,0) і найнижчою була грамотність українок (28,2%). На початку ХХ століття відбулося зростання рівня жіночої освіти, однак у рівні грамотності жінок різних національностей суттєвих змін не відбулося. Найвищою в 1917 році серед жінок міста Києва грамотність була серед полячок (81,4%), другими йшли єврейки (79,0), потім росіянки (69,9%) і знову останнє місце посідали українки (54,8)⁹⁴.

Жінки значно відставали від чоловіків за розвитком освіти у всіх вікових групах без виключення. В обох статях відсоток освічених зменшувався паралельно з підвищенням віку, при цьому найвищий відсоток грамотності жінок був характерний для 10-19 років і найнижчий для 30-49 та 50-59 років, що пояснювалося обмеженістю жіночої освіти до II пол. ХІХ століття. До 60-х років ХІХ століття навчання жінок практично було відсутнім, оскільки панувала думка про непотрібність жіночої освіти. Після відміни кріпосного права розпочалася реформа в галузі початкової та середньої освіти жінок. З 1864 року всі початкові школи перейшли до міністерства народної освіти. Дівчатка навчалися в школі спільно з хлопцями, де знайомилися з Законом божим, церковною граматикую, російською мовою, чиstopисанням, арифметикою. За статистичними даними 1880 року серед учнів початкових шкіл дівчата складали 20,7%⁹⁵. Паралельно відкривалися цер-

ковнопарафіяльні школи грамоти, які знаходилися у розпорядженні Синоду і в яких дівчата складали 21,9% всіх учнів. Однак, відкривши дорогу реформам, уряд не підтримав її розвиток. На протязі тридцяти років, з 1865 по 1895 рр., бюджетні витрати на нижчу освіту залишилися без зміни і склали 0,3% всіх державних витрат⁹⁶. Грамотність жінок сильно поступалася грамотності чоловіків. За даними статистики 1894 року відсоток учениць до числа дітей шкільного віку був дуже низьким. (Див. таблицю № 4)⁹⁷.

Таблиця № 4

Дані про кількість учнів в початкових школах Наддніпрянської України на 1.01.1894р. (% учнів до кількості дітей шкільного віку)

Губернії	Дівчат	Хлопців
Катеринославська	6,0	22,9
Таврійська	6,3	21,9
Полтавська	3,8	26,9
Харківська	3,8	21,1
Херсонська	7,8	22,3
Чернігівська	3,6	24,9
Волинська	3,9	18,7
Київська	2,9	21,9
Подільська	3,0	17,6

Найбільша різниця між кількістю учениць та учнів в початкових школах спостерігалася в Київській губернії і найменша в Херсонській губернії.

В поширенні серед населення початкової освіти основна роль належала земствам та громадськості, які взяли на себе практично всю роботу по освіті населення. Десятки тисяч земських шкіл створили ґрунт для введення загальної освіти. Витрати земств на народну освіту за період з 1871 по 1901 рр. зросли в 11,2 рази та склали в 1901 році 19,3% всіх бюджетних витрат⁹⁸. Діяльність земств та громадськості по поширенню освіти сприяла росту жіночої освіти на початку ХХ століття. В 1904 році приріст дівчаток в початкових школах був у два рази більшим ніж хлопчиків, однак загальний рівень поширення жіночої освіти залишався набагато нижчим від чоловічої. В Одеському шкільному окрузі серед всіх учнів дівчата складали 31% , харківському - 28,5% і найбільш низькі дані з становища жіночої освіти були характерні для Київського шкільного округу, де учениці склали 23,1% при середньому для імперії 31%⁹⁹. Майже недоступною була освіта для сільських дівчат, серед яких переважали представниці українського населення. Основним типом школи для сіл були церковнопарафіяльні школи і на 1 січня 1908 року у всіх сільських школах Київської губернії навчалася 25 516 дівчат (22%), а з числа всіх дівчат шкільного віку їх навчалася тільки 15,8%, тобто за стінами школи залишалося 84,2% дівчат.

В містах Київської губернії, не було такої різкої переваги церковнопарафіяльних шкіл. Вони поступались місцем більш високому типу шкіл - міських однокласних та двокласних, де дівчата складали 35% учнівського складу. В 1908 році серед учнів двокласних початкових училищ 2/3

було дівчат. Якщо порівняти між собою число випускників, то і в цьому відношенні міста давали значно вищий відсоток дівчат: в селах Київської губернії в 1908 році школу закінчило 8% дівчат та 10% хлопців; число випускників - дівчат та хлопців - в містах було однаковим і складало 11%¹⁰⁰.

До 60-х років XIX століття *середню освіту* могли отримати лише дворянки. Державна реформа середньої жіночої освіти в II пол. XIX століття дала серйозний поштовх поширенню середньої освіти жінок, але розпочавши реформу, держава не підтримала її фінансово і середня жіноча освіта функціонувала, в основному, на кошти різних товариств та пожертвування, а це обмежувало розвиток жіночої освіти, вона була недоступною для переважної більшості жінок. Спостерігалася суттєва різниця в освіті жінок різних соціальних груп. Найвищий освітній рівень був характерний для дворянок, а найнижчий для селянок. (Див. таблицю № 5)¹⁰¹.

Таблиця № 5

Грамотність серед різних соціальних груп (%)

	Жінок	Чоловіків
Дворяни	68,8	72,0
Особи духовного звання	68,0	80,5
Міщани	21,5	42,0
Селяни	3,2	20,0
Іноземн. Піддані	35,5	40,0
Пересічно по групам	8,0	25,0

В сфері *вищої освіти* жінки всіх станів не мали жодних прав. Дискримінаційна політика держави в цій галузі ґрунтувалася на недопущенні жінок до вищих навчальних закладів. Відвідування жінками університетських аудиторій, створення Вищих жіночих курсів - це результат, якого досягли жінки після тривалої боротьби (детально дивись в розділі III. Боротьба жінок за право на вищу освіту).

1.5. Соціально-економічне становище жінок II пол. XIX - поч. XX ст.

В економічному житті Наддніпрянської України в II пол XIX століття приймало участь 1030 жінок, які становили 8,8 відсотка від загального числа жіночої людності України (серед чоловічого населення самостійне заняття мали 41,7%). Відносно всієї самостійної людності, яка мала заняття, жінки складали 17,3%, що було в 5,7 рази менше, ніж у чоловіків. Кількість жінок, що мали самостійне заняття в різних губерніях була різною в залежності від складу народного господарства для кожної губернії. (Див. таблицю № 6)¹⁰².

Перепис 1897 року вказує, що найбільше жінок серед самостійної людності було в Київській та Чернігівській губерніях, а із всієї людності в Київській та Херсонській.

Число жінок, що мали самостійне заняття в українських губерніях
(за переписом 1897 року)

Назва губернії	Число самостійних жінок	% від загального числа самостійної людності	% від загальної людності України
Волинська	100 тис.	14,2%	3,3%
Катеринославська	77 тис.	14,2%	3,6%
Київська	188 тис.	24,9%	5,2%
Подільська	123 тис.	16,1%	4,0%
Полтавська	128 тис.	19,1%	4,6%
Таврійська	68 тис.	15,3%	4,2%
Харківська	103 тис.	17,3%	4,1%
Херсонська	144 тис.	18,0%	5,2%
Чернігівська	105 тис.	19,5%	4,5%
Всього по Україні	1030 тис.	17,3%	4,3%

В сільському господарстві, тваринництві, лісових промислах Наддніпрянської України на 1897 рік працювало 8 млн. 731 тис. жінок, які склали 50,1% всіх зайнятих в цій галузі. Серед всіх жінок, що працювали в сільському господарстві самостійне заняття мали лише 4,1% жінок (357 тис.), несамостійних (членів сімей) було 95,9%. Серед усієї самостійної людності в сільському господарстві жінки склали 10,6%¹⁰³. Найбільше самостійних жінок працювало в сільському господарстві Полтавщини (14,8%) та Київщини (14,7%) і найменше на Харківщині (8,3%). *Ні в якій іншій галузі промисловості не спостерігалося такої незвичайно великої різниці між числом самостійних чоловіків і жінок, яку ми бачимо в сільському господарстві.*

В фабрично-заводській та гірничій промисловості самостійною діяльністю займалися 88,6 тисяч жінок, які склали 12,3% від усієї самостійної людності в цій групі. Незначною була праця жінок в адміністративних установах, суді, ліберальних професіях, де вони склали 8,7% всіх, хто мав заняття в цій сфері, дещо вищою була участь жінок в торгівлі та транспорті - 15,8%. Значно вищим, ніж у чоловіків був відсоток жінок серед поденниць, прислуги та осіб, які займалися приватною діяльністю і становив він 53,9% всієї самодіяльної людності в цій групі. В групі занять "інші" та "непромислові" відсоток самостійно працюючих жінок наближався до такого ж відсотку чоловіків¹⁰⁴.

Аналіз перепису населення 1897 року показує, що в II половині ХХ століття самостійна жіноча праця була розвинута слабо і головною сферою її застосування залишалося домашнє господарство. Поруч з цим, можна побачити, що загальне число самостійних чоловіків та жінок (5 950 тис.) складало, в порівнянні з загальноєвропейськими країнами, дуже невеликий відсоток всього населення Наддніпрянщини - 25,3%. Із кожних 100 осіб обох статей самостійних було 25,23 (чоловіків - 20,8; жінок - 4,3), із кожних же 100 самостійних на долю жінок припадало 17,3; на долю чоловіків - 82,7. Особливо низькою самостійність жіночої статі була в хліборобстві, де із

100 самостійних на жінок припадало - 10,6; чоловіків - 89,4. Зіставлення самостійного населення Наддніпрянської України з рядом західноєвропейських країн, показує, що відсоток самостійного населення був далеко більший в західноєвропейських країнах. Так, із кожних 100 мешканців в 1882 році було самостійних: в Італії - 54,7; Австрії - 50,0; Франції - 44,1; Данії - 37,0¹⁰⁵.

За кількістю жінок, що займалися самостійною професійною діяльністю в Наддніпрянщині, можна умовно виділити чотири основні групи:

Перше місце в економічній діяльності жінок займало хліборобство та тісно пов'язані з ним види діяльності, де вони склали 35,3% всіх самостійних жінок;

Друге місце - займала поденна робота, прислуга та приватна діяльність - 33,9%;

Третє місце складала група жінок, які працювали в фабрично-заводській промисловості - 9,1%;

Четверте місце посідали робітниці транспорту, торгівлі - 7,1%

Жінки працювали в тих галузях, де заробітна плата і рівень кваліфікації був незначним.

Співвідношення кількості жінок, які мали самостійне заняття в сільській місцевості та містах, вказує на значну перевагу самостійної діяльності жінок в містах. Так, серед самостійної людності Києва жінки склали в 1874 році 40,5%, в 1897 році - 39,4%, а в 1917 - 41,2%. Найбільший відсоток серед жінок, що мали самостійне заняття склали службовці - 45,3% та господарі - 19,0%. Серед робітників міста Києва жінки склали 10,7%, і незначний відсоток жінок був серед осіб вільних професій - 2,9%. До 1917 року в професійній діяльності жінок міста Києва відбулися певні зміни: в 2 рази збільшився відсоток жінок серед робітниць (20,2%), помітно зростає кількість жінок серед осіб вільних професій (5,0%), дещо зменшилася кількість жінок серед службовців (42,8%) та серед господарів (10,9%)¹⁰⁶.

Аналіз статистичних даних дозволяє прослідкувати різницю між самостійною діяльністю жінок різних національностей. (Див. таблицю № 7)¹⁰⁷.

Таблиця № 7

Самостійна жіноча людність Києва за національною ознакою (%)

Національність	1874	1897	1917
Українок		48,3%	47,3%
Росіянок		42,5%	45,0%
Полячок		39,1%	42,9%
Єврейок		18,0%	26,8%
Всіх самостійних	40,5%	39,4%	41,2%

Найбільший відсоток серед самостійної жіночої людності міста Києва, як видно з таблиці, склали українки, за ними йшли росіянки.

Жіноча праця в промисловості Наддніпрянської України грала в II пол. XIX століття незначну роль (на 1000 робітників припадало 86 робітниць),

в порівнянні з тим місцем, яке жіноча праця займала в усій Російській імперії, де на 1000 робітників припадало 138 жінок та Європейській Росії, де це співвідношення становило 146 жінок на 1000 робітників. Ця різниця безперечно залежала від складу народного господарства, і насамперед, від більшої чи меншої ролі текстильної промисловості, гірництва та металургійної промисловості, котрі вимагали від робітника різної мускульної сили, а через це робили неоднаковою участь жіночої праці в господарстві різних районів. Ця ж залежність статевого складу робітництва від особливостей народного господарства виявлялася і по окремим районам Наддніпрянської України. (Див. таблицю № 8).

Таблиця №8

**Робітничий клас Наддніпрянської України в 1897 році
за статевою ознакою**

Назва губернії	Робітників	Робітниць	Всіх
Волинь	919	81	1000
Київщина	899	101	1000
Поділля	926	74	1000
на Правобережжі	910	90	1000
Полтавщина	890	110	1000
Харківщина	884	116	1000
Чернігівщина	888	112	1000
на Лівобережжі	887	113	1000
Катеринославц.	962	38	1000
Таврія	900	100	1000
Херсонщина	932	66	1000
на Степовій Україні	932	68	1000
по Україні	914	86	1000

Як видно з таблиці найменшу роль грала жіноча праця в горнозаводському районі Степової України, а з окремих губерній в Катеринославі, де на 962 робітника припадало 38 робітниць. Окрім Катеринославщини меншу від пересічної участь брали жінки-робітниці в промисловості Таврії, Поділля, Волині. Більшу вагу грала жіноча праця на Лівобережній Україні, а особливо в Харкові, де участь жінок в індустрії виражалася в 116 робітницях на кожному 1000 робітників.

Галузевий розподіл жіночої та чоловічої праці в 1897 році показував, що жіноча праця майже не вживалася в будівництві, у виробництві екіпажів та на пошті. Із впливових та значних галузей дуже малу участь брали жінки-робітниці в гірничій промисловості, трохи більше в обробці дерева, але значною була їх роль у виготовленні одяжі, в торгівлі спиртним питвом. Найбільше жіноча праця застосовувалася в хімічній та текстильній промисловості. Нарешті, в тютюновій - майже зрівнювалася з чоловічою, а в групі 28 навіть переважала їх. (Див. таблицю № 9)¹⁰⁸.

**Галузевий розподіл жіночої та чоловічої праці
(за переписом 1897 року)**

Галузі промисловості	Робітників	Робітниць
1.Рудники та копальні	991	9
2.Виплавка металів	997	3
3.Текс. промисловість	723	277
4.Обробка продуктів	979	21
5.Обробка дерева	975	25
6.Обробка металів	990	10
7.Обробка мінеральних речей	914	86
8.Хімічна індустрія	755	245
9.Продукція вина, меду	951	49
10.Продукція іншого питва	933	67
11.Обробка продуктів	925	75
12.Тютюнова продукція	513	487
13.Поліграфічна продукція	880	120
14.Виробництво інструментів	987	13
15.Ювелірне діло	979	21
16.Продукція одєжі	809	191
17.Будівельна індустрія	1000	-
18.Продукція екіпажів	1000	-
19.Підприємства, що не ввійшли в попер. групу	963	37
20.Пошта, телеграф	1000	-
21.Водяна комунікація	993	7
22.Залізниця	909	81
23.Кінна комунікація	993	7
24.Інша комунікація	976	24
25.Торгівля взагалі	940	60
26.Готельне господарств.	906	94
27.Торгівля спиртн. Питвом	787	231
28.Підприємства, дотичні чистоти, гігієна тіла	303	697
Пересічно по Україні	914	86

Переважаюча кількість жінок-робітниць була у віці від 20 до 50 років і складала - 47,28% всіх робітниць, 39,1% припадало на жінок у віці від 15 до 20 років, дівчата - підлітки до 15 років становили - 11,75%¹⁰⁹.

Розглядаючи грамотність робітниць та робітників можна побачити великі відмінності - грамотність робітниць в 1,5 рази поступалася грамотності робітників. По окремим районам різниця була ще більшою - в Степовій Україні - 1,7 рази, в Херсонській губернії - 2 р., Подільській - 2,3 р., Чернігівській - 2,7 рази. Найвищу грамотність проявляли робітниця Полтавщини, Харківщини, найменшу - Чернігівщини та Поділля. В цілому жінки-робітниця Наддніпрянської України своєю грамотністю переважали не тільки жінок всієї імперії, але і Європейської Росії. (Див. таблицю №10)¹¹⁰.

Грамотність жінок-робітниць (%)

Райони	Грамотних жінок (%)
Україна	32,81%
Великоросія	23,80%
Центр. Пром. Район	20,20%
Польща	47,58%
Сибір	18,07%
Європейська Росія	28,44%
Пересічно по імперії	30,49%

Жіноча праця активно починає використовуватися на початку ХХ століття. В період 1901 по 1913 рр. чисельність робітниць зросла на 81%, в той час як робітників лише на 30%. Найбільше жіноча праця використовувалася в харчовій та легкій промисловості і найменше у важкій та кам'яно-вугільній. Серед робітників шахт Донбасу жінки в 1913 році склали 1,4%¹¹¹. Тенденція поповнення робітничого класу за рахунок жінок особливо посилювалася в період з 1910 по 1914 рр. Відсоток жіночої праці на початку 1912 року дещо знизився, але почав підніматися з 1913 року та надто сильно зріс в 1914-1915 рр. Тільки в Катеринославській губернії за 1914 рік кількість жінок в промисловості збільшилася на 19%, що вказувало на посилення тенденції заміни чоловічої праці більш дешевою жіночою¹¹².

Загальна кількість робітниць в фабрично-заводській промисловості України в 1914 році складала 10,5% загальної кількості робітників¹¹³. Праця жінок активно використовувалася в обробці коноплі, де вони склали 61,1% від загальної кількості працюючих, в паперовій промисловості - 41,9%, харчовій - 36,4% та хімічній - 30,3%. Найменше жінок працювало в залізорудній та машинобудівній промисловості, де вони становили 0,05% та 0,1% відповідно.

Доля жіночої праці в фабрично-заводській промисловості особливо зросла в 1914-1915 рр., і загальна кількість робітниць в фабрично-заводській промисловості в 1915 році досягла 25%.

Радикальні зміни в складі робітничого класу в період війни спостерігалися на Катеринославщині. Так, якщо в 1913 році жінки-робітниці склали 4,6% складу робітничого населення, то в 1916 році частка жіночої праці вже становила 19%¹¹⁴. В роки війни, особливо в початковий період, посилювалася тенденція залучення жіночої праці в промисловість Донбасу. Якщо в 1913 році в кам'яно-вугільній та антрацитній промисловості Донбасу доля їх складала 1,6%, то в 1916 р. - 4%. Особливо зросло застосування жіночої праці в металургійній промисловості і якщо в 1913 році серед робітників цієї галузі жінок було 0,4%, 1914 р. - 0,7%, то в 1915 р. - 4,7%. В залізорудній промисловості доля жінок складала: в 1913 р. - 0,05%; 1914 р. - 0,2; 1915 р. - 3%; 1916 р. - 4%¹¹⁵.

Отже, в період війни йшла швидка заміна чоловічої робочої сили жіночою. Заміна ця відбувалася особливо інтенсивно в останні два роки війни, що можна прослідкувати на кількості робітників п'яти українських губерній. (Див. таблицю №11)¹¹⁶.

**Число робітників за статтю на підприємствах п'яти губерній
Наддніпрянської України**
(Київської, Подільської, Волинської, Полтавської, Чернігівської)

Робітники	1914	1915	1916	1917
Чоловіки	68,8%	68,2%	63,5%	59,9%
Жінки	31,2%	31,8%	36,5%	40,1%

Широко застосовувалася жіноча праця в текстильній промисловості (40,9%), хімічній (57,0%), паперовому виробництві (29,6%) та харчовій промисловості (25,7%). Навіть в металообробній промисловості, де до війни застосування жіночої праці зустрічало великі перешкоди і в самому характері виробництва і в уявленнях про виключно чоловічий характер цієї праці, жінки стали працювати на найскладніших верстатах. Надзвичайно різко це виявилось у загальноросійському масштабі, за один 1915 рік число робітниць цієї галузі виробництва зросло на 140%¹¹⁷. Жіноча праця була менше представлена у виробництвах по обробці дерева - 7,8%, тваринних продуктів - 10,0%

За даними Київського військово-промислового комітету на 1916 рік доля жіночої праці в фабрично-заводській промисловості Києва була вищою, ніж по всім районам Наддніпрянської України. (Див. таблицю № 12).

Розподіл жіночої праці на 225 підприємствах м. Києва

Групи виробництв	Число робітниць	У віці 17-45 років	Робітниць в Москві на 1910 рік
1. Обробка волокнистих речовин	62,5%	50,0%	48,6%
2. Виробництво одягу	56,7%	78,7%	49,0%
3. Паперове виробництво	24,7%	79,5%	30,3%
4. Обробка дерева	20,1%	85,7%	15,2%
5. Металообробна промисловість	3,1%	76,5%	11,5%
6. Обробка мінеральних речовин	24,3%	81,	15,9%
7. Обробка тваринних продуктів	18,2%	83,7%	15,6%
8. Обробка харчових продуктів	49,8%	86,7%	37,1%
9. Хімічне виробництво	41,9%	93,4%	35,6%
Інші виробництва	10,7%	93,4%	-
Всього	30,0%	83,5%	32,7%

На долю жінок міста Києва припадало 30% всього робітничого складу, в той час як в п'яти губерніях жіноча праця складала 25%¹¹⁸.

Частка жіночої праці найбільшою була у виробництві одягу - 56,7% , харчовому виробництві - 49,8%, хімічній промисловості - 41,9%. Найменше жіноча праця була представлена в обробці дерева - 20,1%, обробці тваринних продуктів - 18,2%, металообробній промисловості - 3,1%¹¹⁹.

Відірвавши все молоде і працездатне чоловіче населення від виробництва, війна збільшила притік жінок та дітей на фабрики та заводи і на початок 1917 року жіноча праця в фабрично-заводській промисловості складала 19,6%¹²⁰. Цим була тільки підсилена *тенденція капіталістичного виробництва до постійної та неухильної заміни чоловічої праці більш дешевою - жіночою та дитячою*. Але в той час як в мирний період розвитку капіталізму застосування жіночої праці було результатом тривалого та повільного процесу реорганізації самого характеру виробництва та паралельно з цим розширення можливості застосування некваліфікованої праці, в період війни були здійснені такі велетенські кроки в цьому процесі, на які в інший час знадобилися б цілі десятиріччя. Крім того, характер застосування жіночої праці змінився не тільки кількісно, але і якісно, на 1917 рік майже не було ні однієї галузі, де б жінки не приймали порівняно інтенсивної участі. Жіноча праця стала зручним та необхідним фактором господарського життя Наддніпрянської України.

Незважаючи на значну кількість зайнятих в промисловості робітниць, в області поліпшення *умов праці* послідовної політики не проводилося. Законодавство про працю знаходилося у зародковому стані і не сприяло створенню відповідних умов ні для жінок, ні для чоловіків. Перший закон про працю підлітків та осіб жіночої статі в промисловості з'явився 3 червня 1886 року. Він забороняв нічну роботу жінок і підлітків (15-17 років) на бавовняних, полотняних та вовняних фабриках від 9 години вечора до 5 години ранку. Остаточо цей закон був затверджений лише 24 квітня 1890 року¹²¹, але з доповненням, за яким нічна робота дозволялася в особливих випадках. Робоча зміна тривала 12 годин, по закону від 2 червня 1897 року вона була скорочена на 30 хвилин. Дозволялося 120 понадурочних годин на рік, однак, ця норма господарями порушувалася¹²². Особливо важким було становище робітниць на тютюнових фабриках Полтавщини. В отруєній атмосфері тютюнового пилу жінки працювали по 14-16 годин на добу, отримуючи копійки за працю. Антисанітарні умови, відсутність охорони праці та медичної допомоги викликали багаточисельні захворювання і нещасні випадки. За даними земської статистики найбільш шкідливою для жіночого організму визнавалася жіноча праця на цукрових заводах¹²³. На тютюновій фабриці Володарського в Кременчугі не було навіть посуду з водою і робітниці користувалися посудиною, з якої напували коней. Елементарних умов були позбавлені робітниці швейних та капелюшних майстерень міста Одеси¹²⁴. 6 лютого 1912 року "Женская газета" (Одеса) надрукувала лист до редакції від жінок-робітниць капелюшної майстерні: "Жалованье ... маленькое, а работы много. В комнате темно и душно, за самые пустячные упущения нас штрафуют... Один возглас возмущения или негодования, нас немедля выбрасывают на улицу. Поэтому нередки случаи самоубийства или попытки к самоубийству"¹²⁵. В майстернях жіночого одя-

гу добродійки Марсовської в місті Києві дівчата працювали по 12 годин щоденно, а перед святами з 8 години ранку до 12 години ночі. В надзвичайно важких умовах працювали робітниці одеських фабрик добродія Бр.Тарнополь. "Повітря на фабриці в машинному відділенні, - писали робітниці, - просто нестерпне. Дівчата, відпрацювавши на фабриці 5-7 років, уявляють собою старих безсилих жінок, це тінь людини, живі скелети. Вони не можуть вчитися через матеріальне становище"¹²⁶. Жахливими були умови праці робітниць корсетної фабрики Дютуа в місті Києві. У напівтемних майстернях не було вентиляції, освітлення. Напівголодних робітниць чекали лише постійні штрафи та нелюдське поводження, про культурні потреби годі було й думати¹²⁷. Бували випадки, коли тіло жінки використовувалося для очищення димохідних труб¹²⁸. Абсолютна безправність жінок, майже загальна неписьменність, тягар родинних традиційних стосунків робили безпорадним стан жінки-робітниці. Про важкі умови праці жінок-робітниць в торгівлі розповіла на Першому Всеросійському жіночому з'їзді Людмила Озінська з Одеси: "В холодном магазине, целый день на ногах (сидиться строго восприщается и за ослушание грозит расчет), за прилавком стоя или на ходу, занимайся сухоедением. Обедать не выпускают. Такие условия при нервной суеде, окриках целый день, развивают различные болезни. Статистика доказывает, что большой процент заболеваний падает на желудочные заболевания, потом идет: малокровие, нервное расстройство со всеми его ужасными последствиями, ревматизм и венерические заболевания. Во многих богатых фирмах при поступлении на службу ставится в условие ужин с хозяином или управляющим, конечно последствия этого ужина уже толкнут девушку к проституции. И так гибнут одна за другой, а за ними еще тысячи ищущих труда и опять повторение той же истории труда - падения девушки"¹²⁹. Тривалість робочого дня в торгівлі досягала 18 годин. За даними анкетного опитування, проведеного серед 758 робітниць капелюшної торгівлі Одеси 18 годин працювали 303 жінки, 17 год. - 290 і 16 годин - 165.

Важкі умови праці, відсутність її *охорони* призводили до масового травматизму. Закон про винагороду особам, які отримали травму чи каліцтво з'явився тільки в ХХ столітті. З наступом війни праця жінок стала використовуватися в тих галузях, де вона раніше ніколи не застосовувалася і навіть заборонялася законом. Так, рада міністрів дозволила застосовувати жінок для підземних робіт в шахтах Донецького басейну¹³⁰, жіноча праця застосовувалася на важких роботах шахтарів та рудокопів. Особливо важкою була праця відкатників, серед яких було багато дівчат-підлітків. Вони возили вагони з вугіллям до 50 пудів вагою¹³¹. Під прикриттям "обставин воєнного часу" фабрикантам дозволялося збільшувати робочий день жінок, вводилися надурочні роботи, праця жінок стала активно використовуватися в нічних змінах. Особливо широко практикувалися нічні зміни для жінок на суконних та льонопрядильних ткацьких фабриках¹³². Поміж робітників підприємств Києва, що отримали каліцтво та травми жінки склали 23,6%¹³³. Робітниці віком до 30 років зазнавали в 1,5 рази більше травм, ніж чоловіки, що пояснювалося неоднаковою участю тих і інших вікових груп в промисловому виробництві.

Соціальне страхування робітників почало поширюватися з 1888 року, але законодавче було оформлене лише в 1912 році. Страховим законом 23 червня 1912 року встановлювалася грошова допомога у випадку хвороби та смерті, але страховий закон давав робітниці дуже мало. Термін допомоги у випадку пологів складав всього шість тижнів. Між тим, за вимогами лікарів, робітниця повинна була звільнитися від роботи не менше восьми тижнів до і після пологів¹³⁴. Дані анкети з охорони материнства та дитинства, яка проводилася в 1912 році свідчили, що 75% жінок працювали на робочих місцях до самих пологів, а після них стояли біля верстатів по 11,5 годин¹³⁵.

Рівень оплати жіночої праці був значно нижчим чоловічої. Виконуючи одну і ту ж роботу з чоловіком, жінка отримувала за свою працю набагато менше, але крім цього, над нею знущалися, принижували її тіло і душу. У випадку незгоди викидали за ворота, а там голод та проституція вже чекали її¹³⁶. Якщо середня заробітна плата робітника складала у 80-х роках ХІХ століття 14-15 карбованців на місяць, то робітниця отримувала 10 карбованців. Поденна заробітна плата робітниці Києва в 90-х роках ХІХ століття за 19 годинний день складала від 25 до 35 копійок, а чоловіка від 43 коп. до 1 крб. 17 коп., що створювало конкуренцію та витісняло чоловічу працю більш дешевою жіночою. Зиск від жіночої праці підприємець мав чималий. Наприклад, власник корсетної фабрики Дютуа в Києві, який заробляв на кожному корсеті по 3-4 крб., платив робітницям по 18-20 копійок за штуку¹³⁷. Середня заробітна плата робітниці при 10 годинному робочому дні в 1908 році дорівнювала: в бавовняній промисловості - 13 крб. 04 коп.; суконній та камвольній - 10 крб. 39 коп.; трикотажній - 11 крб. 50 коп¹³⁸. В 1914 році середня заробітна плата робітниць складала 50% заробітної плати чоловіків¹³⁹. Особливо сильне падіння заробітної плати відбулося в період війни. В 1916 році порівняно з 1914 роком заробітна плата жінок зменшилася на 13,9%, при цьому найбільше падіння зарплати відмічалося у дівчат-підлітків. Так, якщо у дорослої робітниці заробіток знизився на 10,6%, то у дівчат на 18,1%¹⁴⁰. Вартість денного утримання найманого робітника в сільському господарстві складав 12 копійок, жінки-робітниці - 9 копійок¹⁴¹.

Характерною рисою правового становища жінки в ІІ пол. ХІХ століття була відсутність *законодавства про охорону материнства та дитинства*. Допомога вагітним жінкам в системі державних медичних закладів майже не надавалася. Число ліжок (лікарських і акушерських) для вагітних жінок та породіль в 1913 році по Наддніпрянській Україні складало лише 1,2 тис, по всій Російській імперії ця кількість становила 7,5 тис¹⁴². Разом з тим аборти були заборонені, а у випадку їх здійснення, жінки, у відповідності з законом, позбавлялися всіх прав стану та засилялися до Сибіру на поселення¹⁴³.

Системи суспільного виховання дітей практично не існувало. Урядові органи не цікавилися статистикою народження та смертності немовлят. 55% дітей шахтарів Донбасу вмирали не доживши до 7 років¹⁴⁴. Із 1000 дітей в українських губерніях вмирало, не доживши до 15 років - 35%¹⁴⁵. Громадськість звернулася до цієї нагальної проблеми лише з появою жіночих організацій.

Виключно важкі умови праці, безправність, закріпачення в сфері побуту характеризували *становище селянок*, які складала переважну більшість населення Наддніпрянської України. Селянка-українка починала заробляти собі хліб з 7-8 років. З цього віку весь день її вже був заповнений визначеними та відповідальними обов'язками; в більшості випадків, переважаючими її фізичні можливості: вона пасла худобу, іноді на відстані декількох верств від дому, харчуючись одним хлібом та мокла під дощем, чи носила на руках надмірно важку для неї дитину. З 9-10 років вона просиджувала за веретеном та прялкою весь вільний, від догляду за дитиною, час, майже не користуючись зимою свіжим повітрям через відсутність теплого одягу.

З 14 років дівчина-селянка вже працювала поряд з матір'ю, виконуючи в пору жнив роботу надто тяжку та шкідливу для дівчини цього віку. Ходити до школи їй не було часу і незначний відсоток (22%) відвідуючих школи дівчат пояснювався не так небажанням батьків, як необхідністю користуватися послугами дівчини в домашньому господарстві.

З 15-19 років в житті селянської дівчини наступав особливий період: це був період найбільшої свободи та особистої ініціативи - вона працювала виключно на себе. В той же час це були і роки тяжких сімейних драм. Великі сімейні непорозуміння тягнулися іноді цілими місяцями поки, врешті, батьки не визнавали, не тільки теоретично, але і практично, фатальну необхідність відмовитися від експлуатації праці своєї доньки, залишитися без помічниці та надати їй можливість приготувати для себе придане. *А придане мало величезне значення в селянському побуті.* Дівчина зобов'язана була приготувати все необхідне в такій кількості, щоб вистачило, по можливості, на все життя, так як, створивши сім'ю, вона не мала ні часу, ні морального права піклуватися про себе без збитку для сім'ї або господарства.

Безземелля селян, надлишок робочих рук в господарствах, бідність змушували дівчат 15-16 років залишати свою родину та йти в пошуках роботи на тютюнові плантації, цукрові заводи, в економії степових губерній чи до міста, де вони поповнювали контингент домашньої прислуги. Кількість відходів жінок особливо зросла в кінці ХІХ століття і в Київській губернії серед відхожих на заробітки селян жінки становили в 1900 році 20,2% від загальної кількості, а в Полтавській губернії - 21,0%¹⁴⁶.

Влаштуваючись у місті прислугою, селянська дівчина не могла конкурувати з досвідченими кухарками, няньками, праями і тому отримувала завжди меншу ціну своєї праці - від 2 крб. 50 коп. до 4 карбованців при звичайній ціні 6-8 крб. Кількість її робочих годин, як і харчування залежали виключно від індивідуальних якостей, звичок господарів і не визначалися ніякими законами.

На цукрових плантаціях дівчата отримували біля 8 карбованців на місяць, або як поденниці до 25-40 копійок на день при своїх харчах. Жінки виконували на цукрових плантаціях 1/2 всіх робіт, на заводах 1/8, а на деяких плантаціях вони складала 90% всіх працюючих. Умови праці були надто важкими, плантатори навіть не будували казарм: курені з хмизу, покриті соломною (та небагато соломи для спання) - спільне для чоловіків і жінок - єдине приміщення, де спали та проводили відпочинок робітники. Прожи-

вання 400-500 осіб в одному тимчасовому приміщенні було однією з причин поширення епідемій, венеричних захворювань.

В економіях жінки отримували 30-40 карбованців за 8 робочих місяців або поденно: 20-30 копійок в зимові місяці та 30-70 коп. - в літні. Цінність жіночих робочих рук повністю залежала в степових районах від врожаю і оцінювалася 30-50 карбованців за чотири місяці¹⁴⁷. Умови праці та життя в степових економіях були настільки важкими, що більшість дівчат поверталися додому з надірваним здоров'ям. При запровадженні по сільським економіям перших машин поміщики не застосовували навіть примітивних методів охорони праці. На машинах, головне, працювали дівчата й значний відсоток нещасних, навіть смертельних випадків, за даними земських лікарів, припадав на дівчат. Влітку земські лікарні перетворювалися, за висловом одного земського лікаря, на "бивуачные госпитали" і кількість жінок була в них надто великою¹⁴⁸.

Невідоме для селянської дівчини життя в місті та на плантаціях, її недосвідченість були часто причинами морального та фізичного падіння, про що повідомляє статистика незаконнонароджених, а також відсоток селянок в будинках розпусти, де вони складали 47,5%¹⁴⁹. Але навіть в тому випадку, коли традиція та моральна чистота допомогли повернутися дівчині додому з чистою репутацією, їй вже важко було завоювати попереднє становище, як необхідного члена сім'ї. На неї вже дивилися як на тимчасового гостя та не приймали до уваги при врахуванні робочих рук. За таких обставин дівчина прагнула швидше вийти заміж.

Кожна селянська дівчина в Наддніпрянській Україні знала, що вона повинна вийти заміж, що тільки під умовою заміжжя вона могла залишитися в селянському середовищі. Орієнтація дівчини на заміжжя підтверджувалася і українським прислів'ям: "хоч за вола, аби вдома не була"¹⁵⁰. У виборі чоловіка дівчині надавалася майже необмежена свобода (типи батьків, що не приймали до розрахунку поклики серця своєї доньки, зустрічалися частіше серед заможних селян, які вважали, що за корову або пару биків можуть вимагати від доньки повного підкорення). Завдяки притаманному українцям ліризму, почуття при вступі в шлюб грали велику роль, і часто молоді вступали в шлюб за взаємною згодою, але все ж так бувало далеко не завжди. Обумовлений бідністю, практичний погляд селян змушував їх цінувати людину за її працездатність, він і виступав суперником ліризму. В більшості випадків, дівчина, через своє безправне економічне та правове становище, виходила заміж спішно, не тільки не кохаючи, але часом і не знаючи свого судженого. Останнім обов'язком батьків було влаштування весілля. Заміжня донька - назавжди відокремлений член сім'ї і як би пізніше не збільшувався добробут цієї сім'ї, вона вже ні при житті, ні після смерті батьків, по звичаю, не отримувала нічого.

З моменту виходу заміж українка-селянка, попадала в залежність від чоловіка та його сім'ї і становище заміжньої селянки залежало від:

1. Кількості землі, її якості та віддаленості від дому земельного наділу.
2. Працездатності її, а також працездатності чоловіка, так як половина робіт проводилася спільно.

3. Від кількості худоби та знарядь праці. (В Полтавській губернії, наприклад, 26,7 % селян, в Київській 33-50% не мали робочої худоби).

4. Від стихійних умов: засухи, граду, пожежі тощо.

5. Від цінності робочих рук в даній місцевості.

6. Від торгового значення найближчого ринку для збуту господарських продуктів селянки.

7. Від наявності поряд фабрик чи заводів, де вона могла б у вільну годину заробити як поденниця. В Полтавській губернії, наприклад, було всього тільки 8 заводів, в Київській 72¹⁵¹.

8. Від кількості дітей.

Всі ці фактори селянського існування були невизначеними, випадковими, а тому і ступінь добробуту селянки був нестійким*. Вона завжди з тривогою дивилася вперед, ніколи не могла завчасно врахувати продуктивності витрачених сил, часу; чітко розрахувати прибутковості свого господарства, тому головним практичним принципом її був принцип: найменші витрати готових запасів за рахунок інтенсивності власної праці, свого часу та зведення до мінімуму власних потреб.

Перелік всіх робіт та обов'язків, які селянка повинна була виконувати по господарству включав: а) половину всіх польових робіт; б) збір коноплі, льону і весь обробіток тканого матеріалу лежав виключно на жінці, робота ця була пов'язана з великим ризиком для здоров'я; в) жінка, головним чином, обробляла город; г) мила та сушила зерно для помолу в млині; д) доглядала за домашнім господарством, худобою, виробляла продукти: масло, пшеницю, крупу тощо; е) ткала полотно; є) здійснювала осіннє та весняне мазання будівель; ж) в її обов'язки входило приготування їжі для всієї сім'ї; з) і врешті, найскладнішим та відповідальним обов'язком було виховання дітей. Щоб виконати всі ці роботи та обов'язки, селянка підводилася о 5 годині і працювала до 11, а влітку її робочий день розпочинався о 3 годині та закінчувався в 10.

Вагітна жінка не тільки не скорочувала кількості робочих годин, але, навпаки, враховуючи наперед той час, який вона втратить внаслідок пологів, прагнула відпрацювати якомога більше, поки не було перешкоди, і часто її пологи і відбувалися на полі. Як породілля, вона користувалася доглядом не більше 3-х днів, на четвертий день вона підіймалася та приймалася за напружену роботу по господарству, ризикуючи набути хронічні жіночі захворювання¹⁵². З народженням дитини, стан жінки-матері в селянському середовищі був безпорадним, так як поєднати обидва обов'язки (господині та матері) в селянському побуті було майже неможливо: необхідна увага до дитини - збиток для господарства, господарські турботи - шкода дитині. Плач дитини - велика перешкода для її роботи в домашньому господарстві, і селянки часто вдавалися до вироблення практичних прийомів штучного присипання: вони або сильно колихали дитину, смика-

* За розрахунками економістів селянська сім'я повинна була мати не менше 7,8 десятин для того, щоб нормально вести господарство. Наслідком реформи 1861 року стало катастрофічне збільшення числа малоземельних селянських господарств, що мали до 3-х десятин землі. На Лівобережжі таких господарств було 43,3%, Південній Україні - 27,6%¹⁵³.

ючи зі всієї сили коліску, або мазали тім'яну частину голівки його горілкою, чи напувала відваром із макових голівок. Отже, життя дитини української селянки було ненадійним, і всі шанси на життя її залежали від випадковостей, а не від доброї волі матері.

Становище як матері, так і дитини, значно погіршувалися, якщо остання народжувалася в літні місяці (таких народжень був значний відсоток в Наддніпрянській Україні, так як більшість шлюбів здійснювалися восени після повернення молоді із заробітків). В такому випадку мати змушена була залишати дитину на догляд дівчинки 7-8 років, чи слабої бабусі, або брати його з собою в поле. І в одному, і в другому, і в третьому випадку, не говорячи вже про нещасні випадки, дитина, перш за все, голодувала. Лікар Смаковський у своїй статті "О смертности населения в Малороссии" писав: "По окончанию страды наблюдается огромный прилив больных с глубокими явлениями физического переутомления. Масса детей, особенно до года, гибнет в это время, так как у матери от тяжелых работ и изнурения пропадает молоко, и дети питаются его жалкими и вредными суррогатами"¹⁵⁴. За статистичними даними земських лікарів відсоток смертності немовлят від епідемій був незначним і жахлива (25-30%) цифра смертності дітей цього віку пояснювалася виключно голодуванням дітей, так як максимум смертності припадав на липень, серпень - пору жнив. Величезний відсоток дітей української селянки вмирав голодною смертю, приносячи неймовірні страждання жінці-матері. Зачитуючи цифри високої дитячої смертності в Україні, Любов Яновська на Першому Всеросійському з'їзді підкреслювала: "Этот факт - наиболее наглядный и конкретный показатель, насколько существующий экономический строй империи не только не согласуется с требованиями социальных наук, но даже противен законам природы. Если мать не может, в силу непреодолимого враждебно построенного ей экономического и социального строя, выкормить своего ребенка и воспитать хотя бы физически здорового гражданина-труженика, если она не предвидит ему лучшей доли, чем для поденного рабочего, калеки, преступника или проститутки, она не в праве его иметь. Многие крестьянки уже осознали весь ужас своего существования, как поставщики отбросов человеческого общества, кандидатов в сифилитические отделения больниц, дома терпимости, на каторгу или смертную казнь, и иногда в последнее время аборт практикуется среди замужних крестьянок. В каждом почти селе есть женщина, снабжающая желающих соответствующими травами и наставлениями под клятвой глубокой тайны, и только потому, что аборт эти кончаются часто смертью матери"¹⁵⁵.

Недостатність медичної допомоги, відсутність школи на демократичних засадах, де б жінка-селянка могла, не витрачаючи дорогого часу на вивчення граматичних тонкостей чужої для неї мови, набути дійсно необхідні їй знання, як людини взагалі і як працівниці, велика кількість народжень - робили життя селянки нестерпним у всіх відношеннях і навіть злочинним до своїх дітей.

Становище, втратившої сили, спрацьованої селянки було не менш важким. Вона не мала відпочинку навіть на старості. Сини погано цінували

материнську любов та піклування, що очевидно пояснювалося її нерівноправним становищем в сім'ї та економічною залежністю від дорослих синів¹⁵⁶. Кут на пічці, копійка на свічку та одежина для смерті - це все, на що могла розраховувати стара селянка-мати.

“Самые лучшие, самые мягкие и сердечные отношения какие приходилось мне наблюдать в крестьянской среде, - подчеркивала Елена Шверьова на Першому Всеросійському жіночому з'їзді, - это отношения между матерью и дочерью. И это вполне понятно: это не только мать и дочь, это в то же время - сотоварищи по несчастью. Мать, растя дочь, знает, что эта дочь обречена на то же тяжелое существование, что и она; что скоро пролетит ее детство, и она пойдет в чужую семью, которой отдаст свою молодость, здоровье, свои силы. Отдавая дочь замуж, мать плачет, как будто хоронит ее. Дочь, со своей стороны чувствует, что только мать вполне бескорыстно и искренне пожалеет ее, и, выйдя замуж, каждый праздник идет проведать мать. Среди надгробных причитаний украинского народа самые искренние и трогательные - причитания матери над умершей дочерью и дочери - на могиле матери. Но дочь покидает мать, а сыновья остаются, и мать по смерти мужа доживает с одним из сыновей; и как горька эта жизнь”¹⁵⁷.

Вчені дослідники народного життя підкреслювали, що становище великоросійської селянки, значно важче, ніж малоросійської, разом з тим селянка-українка працювала значно більше чоловіка, на ній, головним чином, і трималося селянське господарство. Важкість умов життя селянки-українки пояснювалася перш за все економічним становищем селянського населення, на яке впливало малоземелля та умови сільськогосподарської праці. Разом з тим, економічна залежність становища жінки від чоловіка, відсутність права на землю і пов'язаний з цим погляд на неї, як нерівноцінну особу, позначався на всіх умовах її сімейного та громадського життя, робили її становище значно важчим, ніж становище селянина. Жахливість становища селянки була і в повному ігноруванні її інтересів, її потреб, умов життя, праці, самого життя, що обумовлювалися існуючим суспільно-економічним ладом.

Таким чином, розглядаючи право на працю, як невід'ємну складову частину правового статусу особистості, слід відмітити, що в процесі корінних економічних перетворень професійний статус жінок нижчих верств суспільства суттєво змінився. Вони отримали широкий доступ до некваліфікованої праці і робочим спеціальностям на фабриках і заводах. Індивідуальний характер ведення сільського господарства також визнавав за жінками право на важку фізичну працю. В той же час робітниці і селянки, як і чоловіки експлуатованих класів були позбавлені елементарних людських прав. Тому для жінок-робітниць та селянок жіноче питання більше поєднувалося з загальним робітничим та селянським питанням¹⁵⁸. Дискримінація за соціальною ознакою стала для трудящих жінок в кінцевому рахунку головним і більш суттєвим мотивом в боротьбі за зміну умов життя, ніж нерівноправність за ознакою статі. Це обумовило те, що селянки і робітниці включилися в боротьбу за рівноправність і справедливість в інтересах всіх експлуатованих.

В сферах державної служби і інтелігентних професій (поняття “інтелігентних професій” активно використовувалося в документах жіночих організацій того часу, воно визначало професії, які вимагали вищої та спеціальної освіти) ситуація з працевлаштуванням жінок була протилежною. Можливості влаштуватися на державну службу у жінок були обмежені. Початком служби жінок в державних закладах слід вважати кінець ХУІІІ століття; за даними міністерства народної освіти, видно, що перша жінка-викладач, з оплатою в сорок карбованців на рік, була прийнята на службу в 1780 році. С тих пір до шестидесятих років ХІХ ст., тобто майже століття, освічені жінки могли працювати лише на педагогічній ниві. З 60-х років починається прийом жінок до різних відомств: так, окремі випадки їх служби на телеграфі позначені вже в 1860 році; в міністерстві юстиції їх служба розпочинається з 1864 р.; в міністерстві шляхів сполучення та державному контролі з 1869 р. В 60-х роках розпочинається їх служба в земських установах: до 1865 року жінки служили в земстві тільки вчительками, а з 1866 року, тобто, через два роки після введення “Положення про земські установи”, вони почали займати і інші посади. Наприкінці 60-х років розпочинається їх служба в приватних установах. Статистичні дані про загальну кількість жінок, які перебували на державній службі на 1871 рік відсутні, але не чисельність жінок в державних та громадських закладах здалася уряду грізною або небезпечною, скоріше уряд просто злякався цього нового в житті суспільства явища. В усякому випадку прийом жінок було визнано небажаним і царським наказом від 14 січня 1871 року їм заборонялося працювати на канцелярських та інших посадах у всіх урядових і громадських установах¹⁵⁹. В 1871 році всім міністрам і керуючим окремих частин був надісланий “к должному исполнению” особливий наказ, яким заборонявся прийом жінок на службу. Згодом цей наказ увійшов у статут про службу урядову у вигляді статті 156-ої, яка проголошувала: “на канцелярские и другие должности во всех правительственных и общественных учреждениях, где места предоставляются по назначению от начальства и по выборам *встречается прием женщин даже и по найму*”. Але як завжди буває, одночасно були допущені виключення, які, під назвою “изъятия из правил статей 156 определяемого” увійшли в статтю 157; правда, тоді було включено всього п'ять пунктів, кожний із яких закінчувався словами: “исключительно по вольному найму, без предоставления сим лицам каких-либо прав и преимуществ, государственной службой приобретаемых, равно и права на замещение штатных должностей”¹⁶⁰. Коло доступних для жінок професій було невеликим: акушерки, фельдшериці, аптекарки, телеграфістки по рахунковій частині в жіночих закладах відомства установ імператриці Марії Федорівни. Заохочувалася робота вчительок в початкових школах та нижчих класах жіночих гімназій¹⁶¹. До 1889 року міністри чітко виконували наказ і ніхто не піднімав в законодавчому порядку питання про прийом жінок на службу. Але, починаючи з 1889 року, більшість відомств, виходячи з суспільних потреб, починають клопотати про прийом жінок¹⁶². Відкинувши всі ілюзії, слід визнати, що працею жінок користувалися, головним чином, завдяки її дешевизні при високій сумлінності. Мізерність заробітної плати жінок-службовців пояснювалася тільки тим безправним та без-

захисним становищем, в яке ставив жінок діючий закон. В тих установах, де жінки служили всупереч статті 156-ої, вони по суті тільки "терпілися" на службі, і, звичайно, при цих умовах їх заробітна плата залежала від волі начальства та була зведена до мінімуму. Отже, стаття 156-а статуту про службу урядову, яка категорично забороняла прийом жінок на службу в державні та громадські установи, і стаття 157-а, що надавала право прийому жінок в деякі із цих установ за рішенням керуючих осіб, створювала в житті повну невизначеність як в справі прийому їх на службу, так і в наданні їм різних посад. Правове безправ'я, економічні і соціальні умови змушували жінок іти на таке безправне службове становище та обома руками триматися за кожне місце, яким би принизливим для її людської гідності воно не було.

В період першої світової війни, відчуваючи потребу в кадрах на заміщення нижчих посад у відомстві міністерства народної освіти, уряд змушений був своїм наказом від 24 жовтня 1916 року допустити жінок на державну службу по цьому відомству як по вільному найму, так і з правами державної служби¹⁶³.

Жінки, які зуміли отримати освіту за кордоном, практично не мали доступу до роботи за спеціальністю. Перші жінки-лікарі почали працювати, не маючи ніяких юридичних прав. До 1883 року вони не були включені до списків і на протязі п'яти років працювали в земських лікарнях без офіційного документу. Після 1883 року їм дозволили займати посади лікарів в жіночих навчальних закладах, але в кожному окремому випадку на це вимагався дозвіл міністерства внутрішніх справ. З 1895 року диплом лікаря давав жінці право вільної практики, завідування земськими медичними дільницями, дитячими та жіночими лікарнями в містах, але право бути на державній службі вони так і не отримали. Судова та адвокатська діяльність залишалася для жінок закритою.

Частка жінок серед інтелігентних професій Наддніпрянської України в кінці XIX - на початку XX століття була незначною та складала 17,1%. Найбільше жінок працювало в вихованні і освіті (70,9%) та в медичній сфері (68,7%). В сфері науки, мистецтва, літератури їх було 19,8%. Приватною юридичною справою займалися 2,7%, а в державних установах служило лише 1,2% жінок. Жінки практично були усунені від управління, де їх участь складала 0,6%¹⁶⁴.

Отже, ріст капіталістичного господарства вимагав збільшення числа службовців, пред'являв великий попит на жінок як на дешеву, невибагливу робочу силу, а консервативна політика уряду не тільки стримувала енергію та ініціативу тисяч жінок, але і прирікала більшість на злидні та нестатки. Після відміни кріпосного права сотні дівчат із збіднілих дворянських сімей змушені були їхати до міста, щоб знайти джерела до існування. В цьому новому житті їх чекало нужденне існування в ролі гувернантки або прислуги, важка фабрична праця, а нерідко і моральне падання.

Низький правовий статус, обмеженість в освіті, неможливість приймати участь в творчій суспільній діяльності стали важливим підґрунтям виникнення жіночого руху.

Розділ II

ЖІНОЧЕ ПИТАННЯ НАПЕРЕДОДНІ І В ДОБУ РЕФОРМ

Осміслення суспільних проблем жіноцтва в Наддніпрянській Україні розпочалося у першій половині XIX століття. Після поразки французької революції, в більшості слов'янських країн спостерігався ріст національно-визвольного руху, поширювалися народні виступи проти монархічного устрою Австрії та Росії. Концепція "суверенітету народу", яка виразно протистояла ідеї монархічної влади знаходила живильне середовище насамперед у свідомості поневолених народів, зокрема слов'янських. Національно-визвольні рухи слов'янських народів суттєво вплинули на зростання національної свідомості, національного самопізнання на Наддніпрянській Україні. Свідченням вступу України в етап "самовизначення" став національно-визвольний рух, перша фаза якого заявила про себе справжнім бумом етнографічних, філологічних, історичних студій. Зверненням до історичного минулого, його національної самобутності, що знаходило свої прояви в пісенному фольклорі, історичних переказах, в обрядах і повір'ях стало виключно сильним і ефективним помічником в перші часи національного відродження і *привело до відкриття жіночої проблематики*. М.О.Максимович, Л. Боровиковський, М. Костомаров, збираючи народні пісні звернули увагу громадськості на становище жінки, на особливості національної традиції відношення до жінки. Отже, перше звернення до жіночого питання було пов'язано з дослідженням культури українського народу. Особливість даного етапу полягала у вивченні становища жінки в етно-культурному аспекті, романтичному підході до питання.

Ширшого розвитку ідея емансипації жінки набрала в 30-40-х роках. Жіноча проблема як соціальна пролунала в творчості Т.Г. Шевченка. Описуючи тяжку долю жінки, він закликав до протесту проти соціальної несправедливості і цей протест був почутий демократично настроєними жінками. В 40-х роках XIX століття на Полтавщині, Чернігівщині, серед молодого покоління жінок ширився інтерес до творчості Т. Шевченка, в рукописах ходили його вірші. Цікаво, що коли 29 червня 1843 року Т.Шевченко приїхав до палацу пані Тетяни Вільхівської, в с. Місівці, де в цей день збиралося до 200 гостей, виявилось, що чимало жінок, українських аристократок, розмовляли українською мовою та вже знали вірші Т. Шевченка. Особливий інтерес у них викликала проблема визволення жінки.

Кирило-Мефодіївське братство (1846-1847 рр.) створило перший програмний документ - "Визволення жінки", який був знайдений при розгромі організації у М. Савича. Микола Савич, отримавши освіту в Парижі, захоплювався творами французьких просвітителів і їх погляди були покладені в основу документу, який став філософським обґрунтуванням ідеї емансипації жінки та проаналізував жіноче питання як соціальну проблему. Він закликав знищити існуюче в суспільстві відношення до жінки як нижчої істоти.

В середовищі української та російської прогресивної інтелігенції зорієнтованої на модернізацію країни в кінці 40-50-х років встановилася однастайна думка про існування жіночого питання та необхідність його вирішення. Обговорювалася потреба розвитку в жінці не тільки “приємних талантів”, але збагачення її розуму, моральних цінностей. Критика освітньо-виховної системи жінок стала поширеним явищем в пресі 40-50-х років XIX століття. Хоч повільно, але передова інтелігенція сприймала ідеї західних соціалістів-утопістів, осмислювала уроки французької літератури, виробляючи свої програми. Однак заклик до звільнення людини, особистості не міг знайти широкої підтримки в межах абсолютистської держави. Масова свідомість дореформеного періоду ніяк не реагувала на те підлегле становище в якому знаходилася, в яке поставив її пануючий правопорядок. Менша чи більша ступінь поневолення окремих категорій не кидалася у вічі. Політична безправність жінки і пригноблення її індивідуальності обумовлювалося загальним устроєм суспільного і громадянського життя. Швидкому поширенню демократичних ідей, які охопили переважно молодь на межі 50-60-х років, сприяла поразка Росії у Кримській війні. Ця поразка прискорила хід соціальних, політичних реформ в країні.

Лише в результаті ліквідації кріпосного права та певних реформ політичної системи відбулися зміни політичної свідомості населення, ширилися ідеї рівноправності людської особистості. Без зміни політичної системи ніякі ідеї про права, в тому числі жінок, не могли отримати розвитку. Відміна кріпосного права зробила сильний вплив на настрої суспільства. Вона дала надію, що старий політичний лад з його темнотою, патріархатністю, культурною відсталістю можна змінити зусиллями розумних та енергійних людей. В демократичних колах після відміни кріпосного права зростала впевненість в тому, що за селянським визволенням слідуватиме визволення людської особистості, в тому числі і жінки. Нероздільність сфер суспільного і приватного життя стала головною причиною, що гальмувала просування Російської імперії по шляху модернізації. В патріархатній державі не було місця, де могла б формуватися незалежна самотійна особистість, не було простору для автономії особистості. Оскільки і чоловік і жінка знаходилися під опікою держави, то між ними існувало щось подібне рівності в рабстві - в рабській залежності від владних структур. І в силу того, що в II половині XIX століття потреба звільнення особистості стає головною для мислячої людини, представники обох статей з рівним розумінням сприймали ідеї фемінізму, звільнення жінки. Фемінізм розглядався в першу чергу як рух за звільнення людської особистості від старих патріархатних ланцюгів, тому фемінізм в Наддніпрянській Україні поширювався в своїй гуманістичній версії і ніколи не впадав в крайність на зразок оголошення “війни статей”. Фемінізм став частиною національно-визвольної боротьби. Саме визвольний рух обіцяв жінці і її особисте визволення і визволення її країни.

Про звільнення жінки було багато написано і надруковано в 50-60-х роках головним чином тому, що жіноче питання набрало *самотійного значення*. Будучи тісно пов'язаним з відміною кріпосного права, іншими буржуазними реформами, що проводилися в суспільстві, жіноче питання на-

стійно повторювалося, так як почути відповідь на нього бажали представники різних груп суспільства. Яка роль жінки в нових умовах зародження капіталістичних відносин, як пристосувати жінку з її специфічною функцією матері і дружини до нових соціальних обставин. Емансипаційна проблема зайняла значне місце на сторінках журналів і газет, в дискусіях істориків, юристів, соціологів, філософів, юристів. Вона перетворилася в поле гострої політичної боротьби між таборами лібералів, революційних демократів і реакціонерів з питань свободи особистості, моралі, сім'ї, стосунків батьків та дітей.

Поширення ідей про рівноправність мало значний вплив на процес самоемансипації жінок 50-60-х років. Визначну роль у висвітленні жіночих проблем відіграв український літературно-науковий місячник "Основа", що виходив в Петербурзі з січня 1861 по жовтень 1862 рр. Звернення місячника до історичної традиції ролі жінки в Україні, підтримка прагнення жінок до визволення суттєво вплинули на формування жіночого руху Наддніпрянської України. "В Україні жінка здавна займала гідне місце у родинному та суспільному житті, від того погляд на жінку у нас інший", - наголошувалося у розділі "Сучасний південноросійський літопис"¹. В "Основі", в захист інтересів жінок, лунало променисте слово Т.Г. Шевченка, друкувалися твори Марко Вовчок, які розглядали становище жінки в суспільстві². Нерівність жінки, відносини статей, тяжка доля жінок-заробітчанин, проблеми жіночої освіти займали чільне місце на сторінках місячника³. "Основа" вітала діяльність прогресивної громадськості по поліпшенню стану жіночої освіти і підтримувала рух за вищу освіту жінок, запевняючи суспільство, що жінка має право на освіту і довела його роллю в українській історії: "В нас не було теремів, бачимо, що в нашому краю були героїні, які нарівні з козаками та горожанами захищали кріпосні вали від ворога та кидалися у прірву з дітьми у руках, тільки б не дістатися ворогові"⁴.

На становлення жіночого руху Наддніпрянської України та формування громадської думки вагомий вплив здійснила творчість М. Чернишевського. В опублікованому в 1863 році романі "Що робити?" М. Чернишевський підняв тему емансипації до рівня найбільш значимих суспільних проблем. Він розглядав емансипацію як процес двосторонній, в рівній мірі необхідний і чоловікам, і жінкам та вказав жіночій молоді шлях до емансипації через саморозвиток на основі колективних форм праці. Дівчата взнали про виробничі комуни, де можна було спільно отримати економічну незалежність, житло та цікаве духовне спілкування. Саме по шляху створення виробничих комун пішли перші учасниці жіночого руху. До цього кроку їх підштовхувало прагнення до самостійної праці та ідея зміни становища жінки, як шляхом самоутвердження, так і зміни суспільної свідомості. Романом М.Чернишевського "Що робити?" зачитувалася прогресивна частина українських жінок, він стан орієнтиром для "шістдесятниць".

Жінки Наддніпрянської України проявляли значний інтерес до загальноцивілізаційних цінностей, вони з захопленням сприймали західноєвропейські ідеї про рівноправність статей. Вимога повної рівноправності, без переваг і привілей для однієї статі, боротьба за допуск жінок до навчаль-

них закладів, до політичного життя, за розширення сфери їх професійної діяльності, критика фальші і лицемірства у сімейних стосунках - ці ідейні постулати загальноєвропейського фемінізму були співзвучні проблемам українського суспільства. Вони відповідали настроям і почуванням нового покоління молоді. Твори французької письменниці Жорж Санд мали надзвичайний успіх на Україні. Її жіночі образи уособлювали все найсвітліше, чисте і зворушливе та викривали несправедливість, озброювали молодь для боротьби проти соціальної несправедливості. В 60-ті роки демократична молодь захоплювалася і творчістю французької письменниці Женні д'Ерикур. Особливо відомою стала її книга "Звільнена жінка", що була рішучою відповіддю противнику жіночого рівноправ'я Ж. Прудону, який відводив місце жінці тільки в сім'ї, але не визнав її ролі в праці та суспільному житті. Емансипаційна свідомість українського громадянства формувалася і під впливом ідей Сен-Сімона, Оуена, Фейербаха.

Особливий вплив мала праця Джона Стюарта Мілля "Про підкорення жінки", що вийшла в Російській імперії в 1869 році і миттєво розійшлась. Її популярність пояснювалася тою обставиною, що вона відповідала на більшість питань, які хвилювали прогресивну громадськість. Мілля проголошував принцип підкорення жінки чоловікові соціальним злом, гальмом на шляху до соціального прогресу. Обгрунтовуючи необхідність допуску жінок до державної служби, до участі у виборах, Мілля назвав особисті якості жінок, які давали їм переваги в чоловічому суспільстві: проникливість, вміння розрізняти людей, обережність, швидкість реакції тощо. На користь емансипації жінок, на думку Мілля, говорив їх позитивний вплив на спосіб мислення і почувань мас, їх миролюбство в конфліктах та складних ситуаціях⁵. Закономірно, що в умовах визвольної епохи ці думки лунали надзвичайно революційно, вони заперечували всі старі уявлення про соціальний статус жінки, сприяли усвідомленню освіченими, демократично настроєними жінками свого безправ'я, необхідності звільнення від патріархатних ланцюгів, стимулювали жіночу ініціативу.

Росту самосвідомості жінок сприяла також обстановка гласності, що склалася в другій половині ХІХ століття в ході економічних та соціальних реформ. "Временными правилами о печати", що видані були в 1865 році, цензура книжок і періодичного друку була значно пом'якшена і обмежена. Періодична преса здобула величезний вплив та значення організаційної сили. Провісниками ідеї рівності статей стали загальноросійські демократичні журнали "Современник", "Отечественные записки", "Русское слово". Важливе значення для утвердження емансипаційної свідомості мав "Колокол", що друкувався в Лондоні та нелегально поширювався через Польщу в Київ та морським шляхом доставлявся до Одеси⁶.

Жіноче питання буквально заповонило періодичний друк 60-х років ХІХ століття. Підтримуючи проблему емансипації жінки "Одесский вестник" у 1860 році, наголошував, що жінка, яка отримала волю здатна на все світле: у всіх випадках, при всіх умовах, вона рівно буде служити загальнолюдським інтересам, тому що одного разу отримавши волю, вона вже не відмовиться від неї та буде вірним представником демократії. "Київський

телеграф" у 1865 році відстоюючи рівноправність жінок констатував, що дискримінація жінки у правовій сфері закріплена "Зводом Законів"⁷. Публіцистика підтримувала створення жіночих трудових артілей в Харкові, Києві, Одесі і розглядали їх як міні моделі нових стосунків між членами в суспільстві⁸. Характеризуючи особливості у створенні жіночих трудових асоціацій, автори публікацій відзначали, що жінки намагаються не тільки організувати трудові стосунки на нових засадах, але й внести нові прогресивні начала у правові, майнові та побутові стосунки⁹.

Звертаючи увагу на важкі умови праці жінок публіцистика закликала створювати фонди допомоги трудящим жінкам¹⁰. Обмеженість станової жіночої освіти, недостатня кількість жіночих навчальних закладів, піднесення ролі жіночого виховання стають "питаннями часу" на сторінках періодичних видань. "Щоб виконати високе призначення - бути вихователькою людства, - підкреслював "Київський телеграф" у 1859 році, - жінка має бути освіченою особою"¹¹. На необхідність загальнолюдської освіти для жінок звертав увагу "Одеський вестник"¹². У статті В. Чибісова "Жіноче питання і його головна основа", що була надрукована в "Одеському вестнику" 1860 року пролунав заклик до громадськості про необхідність створення умов для розвитку жіночої особистості¹³. "На першому плані у формуванні жіночої особистості, - наголошував "Чернігівський листок", - повинна стояти реформа жіночої освіти. Нам не потрібні ні ляльки, якими виходили та виходять дівчата з наших навчальних закладів, не безпорадні створіння, важливо, щоб жінка завжди була порадою для батьків, підтримкою і товаришом для чоловіка та вихователькою для дітей"¹⁴. Обмеженість станової освіти визнавав і "Київлянин", описуючи вихованку жіночого пансіону: "У нашому товаристві з'явилась дивна, ненормальна, не то на небі, не то на землі мешкаюча істота, яку звикли називати "інституткою"¹⁵. Автор статей "Про жіночу освіту взагалі та про Полтавську жіночу гімназію" звертав увагу на необхідність знищення станових забобонів, таких згубних для піднесення жіночої освіти. Ідея реформи жіночої освіти активно обговорювалася на сторінках "Київського телеграфа", "Екатеринославських губернських ведомостей", "Одеського вестника". Періодичні видання вітали діяльність громадськості у створенні жіночих навчальних закладів, збір коштів з цією метою, проведення благодійних закладів на користь відкриття жіночих гімназій¹⁶. Не залишилася без уваги преси боротьба жінок за вищу освіту. Автор статті "Чи корисно допустити жінок до слухання університетських лекцій", що друкувалася в "Київському телеграфі" писав: "Всяка галузь знань є корисною для жінки. Усвідомлюючи важливість останньої (університетської освіти для жінок) для них та для нас, бажано, щоб питання це мало досвідчених та здібних публіцистів і таким чином було обговорене ширше"¹⁷. Демократичні ідеї і погляди на жінку як на незалежну особистість, що не потребує опіки і підтримки, здійснювали помітний вплив на її світогляд, залучали в ряди поборників рівноправ'я багаточисельних представників інтелігенції.

Ліквідація кріпосного права, поширення літератури з питань емансипації, знайомство з західноєвропейською та російською літературою з жіно-

чого питання, обговорення становища жінки в періодичних виданнях суттєво вплинули на процес самоемансипації жінок, спонукали спочатку десятки, а згодом і сотні жінок до активних дій на захист своїх прав і інтересів. Пробудження в жінці почуття своєї особистості і поява у неї прагнення добитися визнання своєї людської гідності в повній мірі і стали тими обставинами, які надали особливу гостроту жіночому рухові.

Історично обґрунтований протест проти безправ'я та приниження, прагнення до кращих форм життя, волі і самостійності знайшли відображення в моральних орієнтирах, поведінці, зовнішньому вигляді жінок II половини XIX століття. Провісниками жіночого руху стали представниці “дворянського” і “різночинського” жіночого пролетаріату, тобто дівчата із збіднілих дворянських та різночинських сімей, що змушені були заробляти собі на життя самостійною працею. Саме ці “шляхетні” дівчиці увійшли до числа “нових” жінок - освічених, мислячих, з підвищеною чутливістю до суспільних проблем, готових служити батьківщині.

“Нових жінок” відрізняли як зовнішній вигляд, так і поведіння. Стрижене волосся, строгість, простота у побуті та одязі, відсутність прикрас, прагнення до корисної діяльності були характерні для “шістдесятниць”. Таких жінок публіка зустрічала зневажливими поглядами та посмішками, їх називали “нігілістками”. Однак негативне відношення оточуючих не зупиняло цих жінок. Це був своєрідний протест проти дискримінації, який вони виражали не тільки зовнішнім виглядом, але чоловічими манерами. Це був своєрідний спосіб легітимізації жінок в чоловіче суспільство. Однак ця зовнішня мода скоро пройшла і більш важливим був психологічний аспект жіночої емансипації. Життєвими орієнтирами жінок стали прагнення до освіти, трудової діяльності, суспільно-корисної праці, скромність, відданість справі, ініціативність, самостійність у прийнятті рішень. “Нові жінки” не тільки не боялися бути самостійними, але вчилися дорожити нею по мірі того, як інтереси їх все ширше і ширше виходили за межі сім'ї, дому, кохання. “Нова жінка” несла в суспільство зміну свого внутрішнього стану, утверджуючись як особистість і вимагаючи перегляду всіх існуючих суспільних відносин. Цей шлях не був легким, але жінка обрала його і сміливо вийшла на шлях демократизації суспільства, розглядаючи боротьбу за свої інтереси як частину загальнодемократичної, національно-визвольної боротьби.

Жіночий рух Наддніпрянщини як складова визвольного руху був започаткований в 50-х - на поч. 60-х років XIX століття і його ідейне формування проходило в умовах важливих суспільно-політичних змін, визначальними серед яких були передусім пошук шляхів оновлення і модернізації політичної системи, формування громадянського суспільства, піднесення на вищий рівень самопізнання і прагнення самореалізації. Саме на хвилі визвольної боротьби і виник жіночий рух. Він сприйняв західноєвропейську доктрину фемінізму у поєднанні з загальнодемократичними основами та завданнями практичної роботи з метою творення модерної нації, не тільки структурованої соціально, а й розвиненої у плані рівноцінності людей незалежно від статі. Суттєвий вплив на формування ідеологічних основ жіно-

чого руху Наддніпрянщини мала та обставина, що українці в ХІХ столітті належали до числа недержавних народів (серед слов'янських народів на той час лише російський був державним), тому будь-які емансипаційні змагання, чи то політичні, чи то соціальні, чи культурно-освітні обов'язково поєднувалися з національною та визвольною боротьбою. Гострота соціально-економічних проблем, обмеженість політичного життя в Російській імперії, загальна безправність визначили широту діяльності жіночих організацій, які вирішували демократичні, національні, феміністичні завдання. Жертовність, толерантність, демократизм, прагнення поступатися власними інтересами заради суспільних характеризували жіночий рух Наддніпрянської України. Жінки, не обмежуючись національним питанням, вийшли на дорогу боротьби проти всякого гніту, за створення держави на демократичних засадах. Гуманістична направленість жіночого руху і була тією основою на якій співпрацювали жінки різних національностей.

Жіночий рух Наддніпрянської України II пол. ХІХ - поч. ХХ століття не ставив під сумнів існуючу гендерну систему, а лише прагнув добитися тих економічних, юридичних, політичних прав, якими володіли чоловіки. Але боротьба за рівноправність для жінок різних соціальних груп мала різні цілі, а відповідно формувала різні форми цієї боротьби та визначала різні шляхи вирішення жіночого питання, що і стало основою формування трьох течій жіночого руху: а) ліберально-демократичної або реформістської; б) соціально-демократичної або радикальної; в) національно-демократичної. Ліберально-демократична течія жіночого руху була представлена найбільшою кількістю жіночих організацій, які досягнення рівності пов'язували з державними реформами. Соціал-демократична течія, підпорядковувала жіноче питання соціальному і тому його вирішення ставила в залежність від корінного перетворення суспільного ладу. Досягнення рівноправності для представниць національно-демократичної течія було в прямій залежності від вирішення питання про незалежність України. Чітке розмежування існувало між ліберально-демократичною та соціально-демократичною течіями жіночого руху, адже вирішення жіночого питання вони пов'язували з різними суспільними системами. Що стосується національно-демократичної течії, то постійне переслідування українства змушувало представниць цієї течії тісно співпрацювати з ліберально-демократичною течією, тому що загальні демократичні домагання були характерні і для тих і для інших жіночих організацій.

Розділ III

ЛІБЕРАЛЬНО-ДЕМОКРАТИЧНА ТЕЧІЯ ЖІНОЧОГО РУХУ

Ліберально-демократична течія - це найвпливовіша течія жіночого руху Наддніпрянської України II пол. XIX - поч. XX століття, яка була репрезентована найбільшою кількістю жіночих організацій. Виступивши за право на рівну освіту, працю, добиваючись виборчого права для жінок, представниці цієї течії майже з перших кроків проголосили своїм головним лозунгом - лозунг суспільного служіння та всі свої сили направили на модернізацію всієї сукупності суспільних відносин. На першому емансипаційному етапі розвитку жіночого руху ліберально-демократична течія зосередила свої зусилля на розвиток середньої та професійної освіти жінок, вела боротьбу за право на вищу освіту, відстоювала право жінок на професійну працю, в наступних періодах жіночого руху головною визначалася боротьба за виборче право жінок.

1. ПОЛІТИКА ЦАРСЬКОГО САМОДЕРЖАВСТВА В ГАЛУЗІ СЕРЕДНЬОЇ ОСВІТИ ЖІНОК ТА РОЛЬ ДЕМОКРАТИЧНОЇ ІНТЕЛІГЕНЦІЇ І ЖІНОК В ЇЇ ФОРМУВАННІ

Для успішної трудової діяльності та матеріальної незалежності, жінкам необхідно було отримати освіту, оволодіти певною професією, однак ні дореволюційне законодавство Російської імперії, ні традиції російського суспільства не передбачали такої можливості. Тому ініціативі жінок та демократично настроєної інтелігенції, при підтримці громадськості, судилося стати тим головним і визначальним рушієм у формуванні та розвитку системи жіночої середньої освіти.

Початком світської жіночої освіти в межах Російської імперії слід вважати 1764 рік, коли за проектом І.І. Білецького в Петербурзі було засновано "Виховне товариство шляхетних дівчат" закритого типу при Смольному монастирі. Тоді ж було наказано відкрити учбові заклади для дівчат в губернських містах - Інститути шляхетних дівчат. До цього часу виховання дівчат обмежувалося домашньою освітою, але, по мірі розвитку культурних стосунків з Західною Європою, дворянство почало дбати про освіту своїх доньок¹.

В Наддніпрянській Україні перші інститути шляхетних дівчат з'явилися на початку XIX століття: 1818 р. в Харкові і Полтаві, 1829 р. - в Одесі, 1833 рік - у Києві². Це були станові навчальні заклади доступні донькам дворян, чиновників, духовенства. Головною ціллю цих навчальних закладів було виховання, яке зводилося, в основному, до вивчення французької мови, занять музикою та засвоєння правил відповідної поведінки³. Програма страждала обмеженістю навчального курсу та слабким викладанням, а іноді повною відсутністю дисциплін природничого циклу, що обумовлювалося розподілом предметів на "чоловічі" та "жіночі".

В середині ХІХ століття жіноча освіта прийшла в повну невідповідність з вимогами життя⁴. Так, плата за навчання в Одеському інституті шляхетних дівчат досягала 400 крб. на рік, Харківському - 375, Київському та Полтавському - 350 крб⁵. У незадовільному стані знаходилася господарська частина Харківського інституту, не вистачало підручників. В Полтавському інституті не було вчителів педагогіки, історії, не працював фізичний кабінет⁶. Слово "інститутка", яким називали випускниць закритого жіночого навчального закладу набрало глузливого відтінку. Коли в п'ятдесятих роках збиралися відомості про жіночі навчальні заклади, з більшості губерній надійшла інформація про повну відсутність навчальних закладів для дівчат із небагатих сімей⁷. Всі ці обставини зародили серед громадськості думку про необхідність заснування жіночих середніх шкіл, по-перше, відкритих, по-друге - не дорогих, по-третє - доступних для дітей всіх станів.

Необхідність середніх жіночих закладів та домагання громадськості змусили уряд розпочати в середині ХІХ століття реформу жіночої освіти. 30 травня 1858 року було видане "Положення про жіночі училища міністерства народної освіти", за яким училища розподілялися, по відношенню до навчального курсу, на два розряди: шестикласні І розряду (згодом гімназії) та чотирьохкласні ІІ розряду (пізніше прогімназії). Обидва розряди відрізнялися лише в обсязі наукової освіти і мали *дати ученицям релігійну, моральну і розумову освіту лише в тому обсязі, який потрібний майбутній матері та дружині*.

Ідея про відкриття безстанових жіночих шкіл стала здійснюватися одночасно і відомством Імператриці Марії. 22 березня 1858 року був виданий наказ ради навчальних закладів про заснування Маріїнських жіночих училищ.

Досвід перших жіночих училищ виявив необхідність більш детальної розробки "Положення", тому 10 травня 1860 року був затверджений, як експериментальний, проект нового "Положення про жіночі училища міністерства народної освіти". Цей документ зберігав за жіночими училищами характер приватних навчальних закладів, змінений був за суттю порядок управління. При кожному училищі засновувалися ради: Опікунська - "для ближайшого содействія успешному розвитку училища со стороны общества"; Педагогічна - для вирішення питань навчальних та виховних⁸. Число гімназій після "Положення" 1860 року стало швидко зростати. Однак матеріальне становище цих закладів було не стабільним та важким. Уряд виділяв для них мізерні кошти і училища майже повністю залежали від добровільних пожертвувань міських, земських самоуправлінь, станових (купецьких і міщанських) організацій та приватних осіб.

Київ став першим із українських міст, який відкрив безстановий середній жіночий заклад. Ще в 1859 році ідея створення жіночої гімназії стала поширювати серед київського громадянства, однак, як писав "Киевский телеграф": "Общество было совершенно равнодушно к ее учреждению. Еще купечество решилось было сделать пожертвование, хотя и под условием основания гимназии исключительно для девиц своего сословия. Оно было сделано из опасения, что в противном случае, пожертвованием воспользуются только благородные. Благородные же не показали ровно никакого

участия в создании средних женских учреждений". При такому відношенні громадянства проект створення жіночої гімназії мав би загинути і щоб здійснити його куратор шкільного округу змушений був звернутися за підтримкою до генерал-губернатора. Князь Васильчиков прийняв у цій справі найактивнішу участь та зробив вагомі пожертвування на користь гімназії. Київська жіноча гімназія зобов'язана своїм заснуванням також благодійному вчинку київського губернатора І.І. Фундуклея. Він віддав для гімназії кам'яний двохповерховий будинок на вулиці Кадетській і, крім того, на утримання її асигнував 1200 карбованців на рік. Наприкінці вересня 1859 року вийшов наказ про відкриття в Києві дівочого училища, яке отримало назву Фундуклеївського та підпорядковувалося відомству Імператриці Марії, а почесне опікунство гімназією було надане І.І.Фундуклею.

До навчання в училищі допускалися діти всіх станів від 9 до 13 років і лише в окремих випадках могли бути прийнятими дівчата 8-ми та старше 13-ти років. Повний курс навчання продовжувався 6 років і розподілявся на два відділення: нижче та вище, по три роки в кожному; 7-й рік - був підготовчим роком, на який приймали неграмотних дівчат. Нижчі відділення складали окремий самотійний курс, який мав задовольнити потреби в освіті малозабезпечені верстви населення. Молитва, історія церкви, грамика, історія російської мови, загальна та російська історія, географія належали до обов'язкових предметів. Для вищого відділення вводилася одна із іноземних мов. Музика, мови, танці, малювання відносилися до необов'язкових предметів курсу навчання. Плата за вивчення обов'язкових предметів в нижчому відділенні складала 15 карбованців, у вищому - 30.

При своєму відкритті гімназія не зустріла великого співчуття серед громадянства міста Києва. З цього приводу "Киевский телеграф" писав: "Много было невыгодных толков относительно ее пользы, говорили, что никто не решится отдать свое дитя в общее заведение, куда доступен вход и дочери простого ремесленника и дочери знатного сановника". Але згодом, можливо, переконавшись в користі загального навчального закладу та незначної оплати, більшість змінила свою думку і в червні 1860 року виникла ідея відкрити ще одне жіноче училище як відділення Фундуклеївської гімназії. Новий навчальний жіночий заклад був орієнтований на дівчат Подолу та Печерська, а пожертвування купецтвом 25 тисяч карбованців сріблом для цієї цілі підтверджували нагальну потребу в такому закладі. Нова гімназія повинна була, для скорочення витрат, складати частину існуючої гімназії, мати з нею спільне управління і тому визначалася як "Подільське відділення при Фундуклеївській жіночій гімназії". Відкрита 20 січня 1861 року, жіноча гімназія наприкінці першого року навчання нараховувала 134 учениці.

В той же 1859 рік, коли була створена Київська жіноча гімназія, на дворянських виборах Катеринославської губернії 21 вересня був прийнятий проект жіночої гімназії в місті Катеринославі. В пожертвуванні на користь гімназії прийняло участь переважно дворянство, яке асигнувало для цієї цілі 100 тисяч карбованців сріблом, а добродій Понятовський пожертвував особистий будинок для гімназії. Подаровані гроші мали бути розпо-

ділені таким чином: 20 тисяч карбованців для влаштування гімназії, а решта 80 склали капітал, на який утримувалися малозабезпечені учениці. В справі заснування катеринославської гімназії приймало участь, як ми бачимо, само громадянства, яке вже усвідомлювало важливість жіночої освіти.

В той же час, коли в Катеринославі здійснювався проект жіночої гімназії, - на виборах Херсонського дворянства було вирішено питання про заснування жіночих училищ в містах Херсонської губернії.

21 серпня 1860 року відкрилася жіноча гімназія в Харкові⁹. Для її влаштування було зібрано 15 тисяч карбованців сріблом. Гімназія розмістилася в будинку купця Павлова, якому за приміщення сплачувалося 1000 карбованців сріблом, і щоб скоротити витрати нового закладу вчителі погодились працювати безкоштовно. 26 серпня 1860 року відкрилося училище I розряду в Полтаві, яке в січні 1861 року вже нараховувало 190 учениць. Своім існуванням цей заклад зобов'язаний зусиллям вчителів гімназії, які після довгих клопотів організували громадянство для його підтримки та безплатно викладали на протязі семи років. Без всякого попереднього збору, як це бувало при відкритті гімназій в інших містах, Полтавське жіноче училище підтримувалося сумами, що збиралися з концертів, публічних лекцій, вистав тощо. Урочисте відкриття Полтавського училища, його існування при незначних коштах, значна кількість вихованок, велика кількість безплатних вчителів вказували на співчуття до справи жіночої освіти серед полтавського громадянства. Уляна Григорівна Данилевська стала першою начальницею Полтавського жіночого училища¹⁰.

Варта особливої уваги історія жіночої гімназії в Сумах (Харківська губернія), про заснування якої повідомляли "Московские ведомости". На початку 1859 року губернське начальство запропонувало думі міста Сум потурбуватися про заснування жіночого училища, на що сумське громадянство активно відгукнулося. Рішенням своїм воно визначило вносити щорічно з купецького капіталу 1-ої гільдії по 15; 2-ої по 10; 3-ої - по 3 карбованця, а міщани та цехові зобов'язалися жертвувати на користь училища по 7 і 5 карбованця відповідно. Із свого середовища громадянство міста вибрало почесного опікуна, який щорічно дарував училищу 400 карбованців. Незалежно від цього, була складена підписка для одноразової допомоги училищу, на основі якої було зібрано 1000 карбованців. Проект нового навчального закладу, розроблений та представлений громадянством до міської думи, був підтриманий. При цьому громадянство висловило бажання мати начальницею училища особу із середовища вчителів. Від акції збору відмовилося лише дворянство, воно практично не підтримало створення училища.

Надзвичайно непросто йшов процес створення жіночих гімназій в Одесі. Ще в 1855 році була висунута ідея створення безстанового навчального закладу для дівчат*, але ця спроба об'єднання зусиль громадянства навколо створення нового навчального закладу не мала успіху. Одеська міська

---

* Активну пропаганду за громадську гімназію вела газета "Одесский вестник", де була відкрита підписка на цю справу (Одесский вестник. - 1862. - № 20)

дума обмежилася тим, що з 1863 року стала надавати приватній жіночій гімназії фон-Оглію допомогу із міських грошей розміром 1500 карбованців на рік з тим, щоб 15 дівчат навчалися безкоштовно, а 30 - за половину плати¹¹. В період заснування гімназія складалася з семи класів, 8-й педагогічний клас був створений в 1891 році. Капітал опікунського комітету склав 3200 карбованців, та витрачався на утримання малозабезпечених учениць. Завдяки фінансовій підтримці міської думи, що складала 16 тис. карбованців, гімназія стала одним із найбільш упорядкованих та матеріально забезпечених навчальних закладів одеського шкільного округу, як за своїм приміщенням, засобам так і за складом викладачів. І якщо в 1868 році в гімназії навчалось 195 учениць, то в 1891 році гімназія мала 461 вихованку¹².

В 1860 році виникла ідея відкриття училища для дівчат духовного звання. Місцеві періодичні видання цього періоду містять лише два приклади відкриття закладів цього типу. Так, в "Киевском Телеграфе" за 1860 рік повідомлялося, що "в Киеве в непродолжительном времени будет учреждено особое учебное заведение для воспитания девиц духовного звания. Говорят, что теперь рассматривается духовным ведомством проект по этому предмету. Для нового училища предлагают употребить дом на Клове, в котором помещалась прежде первая гимназия, и которая, года три тому назад, сильно пострадала от бывшего в Липках большого пожара"¹³. Далі автор повідомлення спробував передбачити майбутнє цього навчального закладу: "Мы готовы даже предсказать новому училищу полный успех, если оно, соответственно духу времени, не будет вполне закрытое, т.е. если будут допущены в него приходящие ученицы. Этим могут быть хотя отчасти устранены те недостатки, которые давно уже замечены в заведениях закрытых"¹⁴. На жаль, подальша доля цього училища невідома.

Заснування першої жіночої гімназії в Чернігові історичні документи відносять до 1865 року.

Розглядаючи питання про заснування громадянством України жіночих училищ, не можна не помітити факту розрізненості станів при здійсненні цієї важливої справи. *Дворянство*, що звикло виховувати своїх доньок в шляхетних пансіонах, показало в більшості міст повну байдужість до справи жіночих гімназій. Так, в 1864 році Херсонська міська дума повідомляла, що "херсонское общество имущественных сословий не изъявило согласия на пожертвования для женских школ"¹⁵. *Купецтво*, співчуваючи цій справі, бралося до неї повільно¹⁶. Найбільше зусиль до справи створення та діяльності жіночих гімназій доклало *міщанство*. У звіті міністра народної освіти за 1866 року відмічалось, що жіночі училища "едва влачат существование" і що багато з них не закрилися тільки тому, що їх підтримували городяни, а вчителі чоловічих гімназій безкоштовно викладали в жіночих гімназіях¹⁷.

Наступ реакції в середині 60-х років ХІХ ст. значно сповільнив діяльність громадськості по заснуванню жіночих гімназій, посилювалися виступи проти жіночих навчальних закладів, жіночої освіти, однак, при всіх протидіях як зі сторони уряду, так і консервативних кіл, *процес реформ в галузі середньої жіночої освіти зупинити було вже не можливо*. З 24 травня

1870 року було введено нове “Положення про жіночі гімназії”, яке поширювалося на Харківський та Одеський шкільний округ, Чернігівську і Подтавську губернії. На основі нового “Положення” жіночі навчальні заклади залишалися безстановими відкритими та поділялися на гімназії і прогімназії. На проходження повного курсу в гімназії визначалося сім років, так як шестирічний курс навчання виявився недостатнім для засвоєння предметів. При більшості гімназій був відкритий 8-й педагогічний клас і після його закінчення дівчата отримували звання домашньої вчительки та виховательки. В організації управління жіночими гімназіями та прогімназіями були проведені суттєві зміни, а перед Опікунською Радою поставлене більш вузьке завдання - пошук матеріальних коштів та нагляд за порядком в навчальному закладі. Зберігаючи в навчальному плані попередній поділ предметів на обов'язкові і не обов'язкові та не збільшуючи числа навчальних дисциплін, нове “Положення” прагнуло надати навчанню дівчат більш практичний характер, який би не виходив за межі майбутнього призначення жінки-матері. Після обговорення, “Положення про жіночі гімназії” було затверджене як остаточне і на його основі заснувалися гімназії в Харкові (1872 р.), Кременчузі (1876 р.), Ромнах (1877 р.), Лубнах (1878 р.)¹⁸.

Бажання дівчат навчатися зустрічало серйозні перешкоди і не могло бути реалізованим через обмежену кількість жіночих середніх навчальних закладів, малочисельні прийоми. Відмова жінкам в навчанні через переповненість класів гімназій була характерною для більшості міст Наддніпрянської України. Відкривши дорогу реформам в галузі жіночої середньої освіти, уряд переклад роботу по їх організації на земські установи і громадськість. Брак жіночих навчальних закладів в Одесі особливо сильно позначився в 1879 році, коли 200 дівчатам відмовили в прийомі до Маріїнської жіночої гімназії. Отримавши відмову, незаможне міщанство змушене було залишити всяку надію на навчання дітей через високу плату в приватних жіночих гімназіях, яка досягала 120 карбованців на рік, в той час як у Маріїнській - плата за обов'язкові предмети становила лише 40 карбованців. На наступний рік кількість відмов була б ще більшою, бо всі класи гімназії щорічно переповнювалися. Розуміючи таке безвихідне становище малозабезпечених міщан Одеси, які бажали дати освіту своїм дітям, міська дума асигнувала 2705 крб. на відкриття жіночої прогімназії. Начальницею Одеської міської прогімназії, яка відкрилася 23 вересня 1879 році на Молдаванці, була призначена колишня вчителька Маріїнської гімназії Е.П.Кобилянська. Завдяки її старанням та пожертвування була створена фундаментальна бібліотека, поступово формувалися нові класи і наприкінці 1884 року прогімназія отримала статус другої міської жіночої гімназії¹⁹.

Недостатність середніх жіночих навчальних закладів відчувалася і в Катеринославі. Опікунська Рада Катеринославської Маріїнської жіночої гімназії в квітні 1881 року та в лютому 1882 року зверталася до міської думи з клопотанням про відкриття в місті 4-х класної жіночої гімназії. “Екатеринославский листок” повідомив жителів про відкриття жіночої прогімназії 30 жовтня 1883 року²⁰. Начальницею гімназії була обрана старша вчителька місцевої безплатної школи Олександра Іванівна Вальяно, яка

багато років успішно працювало на педагогічній ниві. За десять років існування Катеринославська міська жіноча прогімназія із двокласної з 35 ученицями розвинулася в повну гімназію²¹.

Жіночі гімназії Київської, Подільської, Волинської губернії існували на основі спеціального "Положення" від 26 травня 1869 року. Головною відмінністю існування гімназій цих губерній складала відсутність Опікунської Ради, а безпосереднє управління гімназії довірялося директорам чоловічих гімназій і прогімназій. Найближчим помічником начальника жіночої гімназії була головна наглядачка, яка спостерігала за фізичним здоров'ям та моральним розвитком учениць. Гімназії склалися з семи класів, при кожній гімназії існував 8-й педагогічний клас.

Київська жіноча гімназія, заснована на основі "Положення" від 26 травня 1869 року, в 1880 році була перетворена в гімназію відповідно положенню 24 травня 1870, але зі збереженням деяких попередніх особливостей²².

Особливим положенням користувалося жіноче училище графа Д.Н. Блудова в м.Острозі Волинської губернії²³, засноване за заповітом графа його донькою графинею А.Д.Блудовою в 1866 році при підтримці Кирило-Мефодіївського братства. Діючи на основі статуту 21 квітня 1875 року, училище мало поширювати та підтримувати освіту на Волині серед жителів православного малозабезпеченого населення. В період заснування училище складалося з 4-х класів²⁴, а в 1902 році отримало статус семирічного. При училищі знаходилася підготовча "братська школа" для дошкільнят. Безпосереднє управління доручалося начальниці за участю Опікунської Ради, звання опікунки, після смерті засновниці графині А.Д. Блудової, переходило до осіб жіночої статі з родини Блудових²⁵.

Відкриття жіночих гімназій в 60-70-х рр. для осіб всіх станів і віросповідань, які визначалися серйозною постановкою навчально-виховної роботи та програми - стало демократичним актом періоду реформ. В той час як Західна Європа ще довгий час задовольнялася в сфері середньої жіночої освіти вузькостановими клерикальними школами при монастирях і практичними спеціальними училищами, в Наддніпрянській Україні розвивалася безстанова відкрита середня жіноча освіта. Разом з тим утримання жіночих гімназій та прогімназій як і раніше було покладене на рахунок громадськості та приватної благодійності. Жіноча середня школа своїм існуванням, головним чином, завдячує приватній ініціативі, переважно жіночій, адже лише 10% гімназій були державними²⁶.

Перша приватна жіноча гімназія була відкрита в Києві. Засновницею її стала дружина професора Віра Миколаївна Ващенко-Захарченко, яка завдяки своїм надзвичайним природним здібностям і, не зважаючи на багаточисельні перешкоди, якими вкритий шлях ініціатора приватного навчального закладу, розпочала клопотання про створення в Києві приватної жіночої гімназії. В 1877 році Віра Миколаївна отримала право, з дозволу міністерства народної освіти, на відкриття жіночої гімназії, яка за своїм становищем прирівнювалася до урядової. Жіноча гімназія Ващенко-Захар-

ченко стала першим в межах Російської імперії жіночим середнім учбовим закладом загального типу, який отримав права урядової гімназії²⁷.

Жіноча гімназія Ващенко-Захарченко відкрилася 14 вересня 1878 році. Розпочавши свою діяльність в епоху формування громадянського суспільства, Віра Миколаївна всім серцем відгукнулася на заклик до суспільної праці та самоутвердження особистості. Спочатку вчителькою Вишневолоцької гімназії, потім класною дамою Київського інституту шляхетних дівчат і, врешті, начальницею гімназії, Віра Миколаївна постійно працювала над власною освітою та своїм прикладом захоплювала учениць. Ідеалістка, повна віри в добро і любов до людини, вона відкрила в дітях кращі сторони їх природи. Проникливість, гострий розум та сильна воля полегшували їй цю працю та завойовували серця вихованок. На протязі всього першого десятиріччя існування гімназії число учениць постійно зростало, це була одна із найкращих гімназій Києва, яку в 1887 році закінчили Людмила та Марія Старицькі²⁸. В 90-х роках, через хворобу Віри Миколаївни Ващенко та не визначене майбутнє становище гімназії, число вихованок стало зменшуватися, а в серпні 1895 року Віра Миколаївна померла. Дворянка за походженням, аристократка за смаками та уподобаннями, демократка за переконаннями, вона відіграла визначну роль в історії жіночої освіти як засновниця першої приватної гімназії з правами гімназії загального типу.

Зі смертю Віри Миколаївни гімназії прийшлося пережити критичний момент, коли самому існуванню її загрожувала небезпека. Навчально-виховний персонал гімназії, серйозно зацікавлений в її долі, підтримав навчальний заклад у вирішальний момент, та висунув із свого середовища особу, яка стала начальницею гімназії. Це була Олександра Дучинська - випускниця Київських Вищих жіночих курсів, активний член жіночого гуртка Олени Доброграєвої. Весною 1896 року Олександра Дучинська, яка тимчасово виконувала обов'язки начальниці, була затверджена начальницею, а згодом, за власний кошт, стала утримувати гімназію Ващенко-Захарченко. Олександра Дучинська вдихнула нове життя в цей навчальний заклад і вже літом 1902 року гімназія мала власне нове приміщення, а число учениць стало помітно зростати і в 1902/03 навчальному році гімназія нараховувала 387 вихованок²⁹.

Ряд приватних жіночих гімназій було відкрито в Одесі і деякі з цих приватних установ настільки добре вели навчально-виховну роботу, що їм були надані права громадських гімназій. До таких гімназій належали:

-жіноча гімназія С.А. Куракіної-Текелій (колишня гімназія Ольги Володимирівни Піллер)³⁰, яка була відкрита в 1892 році в складі 7 класів і 8-го додаткового. На 1 січня 1894 році в ній навчалось 350 учениць;

-жіноча гімназія А.И. Бракенгеймер, яка була перетворена із приватного жіночого училища першого розряду і в якій виховувалося 298 учениць;

-жіноча гімназія Г.Р. Березинської перетворена із приватного жіночого училища першого розряду в складі 3 основних і 1 підготовчого класів³¹. (Див таблицю №1).

Відомості про учениць Одеських гімназій за 1893 рік

Назва навчального закладу	Всього	Дворян	Духовенства	Почес. громадян	Купців	Городян	Селян
Інститут шляхетних дівчат	218	184	-	12	19	-	3
Маріїнська жіноча гімназія	418	272	5	13	47	65	16
2-а громадська гімназія	366	134	8	7	31	179	7
Жіноча гімназія Віденської	273	105	1	4	20	134	9
Гімназія Куракіної-Текелій	342	54	-	42	150	96	-
Гімназія Бракенгеймер	269	54	2	5	44	155	9
Гімназія Березиної	55	17	-	5	10	20	3

Визначна роль в еволюції одеської жіночої школи належала Софії Іванівні Віденській. Сорок два роки свого життя вона віддала справі освіти та навчанню жінок і заради цієї великої справи відмовилася від особистого щастя.

Софія Іванівна Віденська народилася 11 серпня 1852 року в Одесі. Після закінчення приватного училища, витримавши іспити на звання домашньої вчительки в екзаменаційній комісії Новоросійського університету, прийняла запрошення гімназії, де ще зовсім недавно сама була ученицею, стати вчителькою мови та арифметики. Коли в Одесі створилася гімназія Ольги Володимирівни Піллер з прекрасним складом вчителів, у Софії з'явилось бажання зайняти там посаду викладача математики, для чого необхідно було здати додатковий іспит на право викладання. Ця перешкода не засмутила її, вона запросила одного із кращих на той час вчителів математики і, займаючись під його керівництвом всю зиму, прекрасно витримала весною іспити при Ришельєвській гімназії. 16 січня 1886 року Софія Іванівна спільно з Катериною Антонівною Катаказі купили у власність приватне жіноче училище I розряду з пансіоном, де Віденська зайняла місце начальниці. Все наступне життя Софії Іванівни було присвячене цьому навчальному закладу, яким вона незмінно керувала 26 років. Її безмежна любов до дітей та до педагогічної справи притягували в гімназію кращих педагогів. Кожний, хто вступав на службу до гімназії Віденської, прагнув залишитися в ній, а тому педагогічний персонал рідко мінявся і більшість викладачів припиняли роботу разом з життям.

Гімназія швидко завоювала авторитет в місті і в 1892 році, їй, по клопотанню Софії Іванівни, було дароване право урядової гімназії, в якій на-

вчалось 318 учениць³². Після довгих старань С.І. Віденської, гімназія з 1895 року перейшла до нового приміщення з актовим залом, широкими світлими коридорами, добре оснащеним фізичним кабінетом, з майданчиком для спостереження неба³³. Багатством квітів та дерев вражав присутніх двір гімназії.

Період до російсько-японської війни можна вважати кращим в житті гімназії і часом найбільш енергійної та плідної діяльності Софії Іванівни як начальниці гімназії. В цей період вона була ініціатором та керівником великої кількості дитячих свят в гімназії, організатором фундаментальної бібліотеки³⁴.

З самого початку війни Софія Іванівна прийняла участь в діяльності Червоного Хреста та працювала там весь воєнний період, за що була нагороджена медаллю. В 1905 році приміщення, в якому знаходилася гімназія, перейшло до іншого власника і Софії Іванівні довелося шукати нового притулку. Розпочалися нові клопоти, переговори, пошуки відповідної будівлі, адже важко було задовольнити ті вимоги, які висувалися до майбутньої будівлі гімназії. Справі допоміг добродій Н.Ф. Сухомлинов, який запропонував побудувати для гімназії спеціальне приміщення на власній ділянці землі, що знаходилася на розі Кінної та Ямської вулиці. Завдяки увазі та підтримці Н.Ф. Сухомлинова, гімназія отримала прекрасно обладнане приміщення, в якому збереглося все те, що складало гордість попередньої гімназії. Здавалося, що все складалося як найкраще, але тяжка хвороба Софії Іванівни наклала свої ланцюги на її активну діяльність. Вже будучи хворою, вона продовжувала вирішувати всі складні справи гімназії, однак сил ставало все менше та менше. Зимою 1910 року вона змушена була покинути улюблену справу та поїхала лікуватися до Єгипту. Але такі люди, як Софія Іванівна, не можуть лікуватися довго, бо лікуватися - значило б думати лише про себе. Повернувшись з лікування та відчувши деяке полегшення, Софія Іванівна прагнула всі сили віддати улюбленій справі, однак 14 листопада 1911 року її серце перестало битися. Основним мотивом існування Софії Іванівни Віденської була любов до життя. Ця любов поширювалася на всі без винятку його прояви. Гімназія завжди була оточена квітами і всі ті квіти вирощувалися Софією Іванівною з рідкою увагою та терпінням. Вона часто розповідала про перші паростки якої-небудь рослини в таких виразах і таким тоном, яким небагато людей говорять про дітей. І все ж головними її квітами були діти, більше 40 років присвятила вона їм. Софія Іванівна не могла пройти байдуже біля горя та бідності, її благодійність була тиха, непомітна, без усякого шуму, ефекту, без тіні честолюбства. Вчителі її гімназії розповідали, що одного разу в холодний день прийшла до Софії Іванівни учениця, яка не мала теплого взуття. Помітивши це, С.І. Віденська віддала їй свою єдину пару, а сама, одягнувши літнє взуття, відправилася до недільної школи. Останні хвилини перед від'їздом на лікування вона займалася пошуком теплого одягу для учениць. Все життя вона бажала одного - щастя всім тим, кого вона приймала під свою опіку. Їй мало було турбот шести днів на тиждень, коли вона, на посаді начальниці гімназії, проводила весь час в гімназії зі своїми ученицями. В неділю,

замість того, щоб відпочити, вона їхала на Слобідку-Романівку до недільної школи, щоб сіяти добро правди та світла серед дорослих жінок³⁵.

Віддаючи дань пам'яті Софії Іванівні Віденській, слід сказати, що жінки активно приймали участь в заснуванні приватних жіночих навчальних закладів. Тільки в Одесі на 1 січня 1893 року 16 жінок утримували навчальні заклади III розряду³⁶.

За переписом 1897 року в 9 українських губерніях існувало 105 середніх жіночих навчальних закладів, серед яких 78 складала гімназії, а 27 - прогімназії. (Див. таблицю № 2).

Таблиця № 2

Розподіл жіночих середніх навчальних закладів
(за даними перепису 1897)

Губернії	Число жителів	Гімназії	Прогімназії	Всього	Число жителів на один навч. заклад
Волинська	2 987 970	4	1	5	598
Катеринославська	2 113 384	8	2	10	211
Київська	3 559 481	8	3	11	324
Подільська	3 081 551	2	2	4	755
Полтавська	2 780 424	9	2	11	253
Таврійська	1 936 392	3	3	11	176
Харківська	2 492 367	12	6	18	138
Херсонська	2 738 923	21	5	26	105
Чернігівська	2 298 834	6	3	9	255

Відомості таблиці дозволяють простежити нерівномірність розподілу жіночих середніх навчальних закладів по губерніям. Херсонська губернія мала найбільшу кількість гімназій та прогімназій, за нею йшла Харківська губернія. В найгіршому становищі були дівчата Подільської та Волинської областей, де на один навчальний заклад припадало 755 та 598 жителів відповідно³⁷.

В 90-х роках XIX століття в сфері середньої жіночої освіти спостерігалася зростання негативних тенденцій³⁸, зі сторони держави середня жіноча школа була "забутою" школою. Після тієї високої та серйозної постановки середньої жіночої освіти епохи великих реформ наступила реакція в поглядах на жіночу освіту. По відношенню до жіночої освіти в суспільстві все більше і більше стали лунаєти голоси про те, що дівчат надто багато вчать³⁹. Середня жіноча освіта знаходилася в підпорядкуванні різних відомств. Один і той же атестат домашньої вчительки, який видавався гімназіями міністерськими, відомства Імператриці Марії, єпархіальними і Маріїнськими училищами міністерства народної освіти не був рівноцінним за обсягом знань. За рівнем знань, який отримували жінки в середній школі, міністерська гімназія була найбільш широкою за програмою, за нею йшли гімназії відомства Імператриці Марії, потім Маріїнське і, врешті, єпархіальне училище.

Між програмами жіночих та чоловічих середніх навчальних закладів була суттєва різниця не на користь жіночої гімназії⁴⁰. Державне фінансування жіночих середніх шкіл було незначним і гімназії існували за рахунок коштів вихованок, міських товариств та земських зібрань, які підтримували ідею жіночої освіти. Приватна жіноча гімназія була основою жіночої середньої освіти і її існування надзвичайно часто залежало від особистості начальниці, від неї залежав і мікроклімат приватного закладу. Як засвідчують факти, педагогічну підготовку проходили далеко не всі начальниці жіночих училищ. Багато по випадковості, або з комерційних причин відкривали за свій кошт гімназії.

Отже, за півстоліття існування відкритої безстанової жіночої середньої школи в ній нагромадилося багато проблем. Перший Всеросійський з'їзд з жіночої освіти констатував зростання самогубств серед учениць гімназій і визнав основною причиною цього сумного явища те безправне становище, в якому перебували жінки взагалі і учениці зокрема⁴¹. Резолюції з'їзду вимагали повного зрівняння жінок в політичних правах без різниці національності та віросповідування⁴².

Ситуація, що склалася з середньою освітою в Києві на початку ХХ століття була типовою для всієї Наддніпрянської України. Щорічно восени повторювалася одна і та сама сумна картина - сотні дівчат через відсутність вільних місць залишалися за дверима державних гімназій. Так, до міністерської восьмикласної гімназії Києва із 211 бажуючих дівчаток в 1907 році було прийнято лише 114⁴³. Враховуючи, що державна гімназія, з порівняно невисокою платою навчання, була єдиним місцем, де мали змогу отримати середню освіту діти малозабезпечених батьків, то перспективи отримання середньої освіти для основної маси дівчат були надто обмеженими. В 1908 році жіноче населення міста Києва мало у своєму розпорядженні одну жіночу гімназію міністерства народної освіти, дві гімназії відомства Імператриці Марії, інститут шляхетних дівчат відомства Імператриці Марії та два духовних училища. Останні три заклади були зорієнтовані на певні соціальні групи: право на навчання в інституті мали діти дворян, а духовні училища працювали для дітей духовних осіб. *Гостра потреба в приватних учбових закладах спричинила заснування цілого ряду учбових закладів різного типу.* В 1908/09 навчальному році у Києві нараховувалося 28 приватних учбових закладів, з яких більше половини користувалися правами жіночих гімназій міністерства народної освіти, одна гімназія Жекуліної мала права чоловічої гімназії, а три комерційних училища права гімназій відомства Імператриці Марії. Із комерційних училищ два були змішаного характеру для дітей обох статей. Це була перша в Києві спроба спільного навчання дітей, яка дала позитивні результати і користувалася підтримкою у населення. Із приватних гімназій - одна була виключно для дівчат-полячок, друга - єврейок. У всіх середніх учбових закладах, як приватних, так і державних в 1908/09 році нараховувалося 6356 дівчаток: в державних - 2470, що складало 39,0% і в приватних 3 886 (61%).

Переважну більшість викладацького складу жіночих гімназій складали жінки, при цьому слід зазначити, що заробітна плата вчителя чоловічої

гімназії складала 60 крб., а жіночої - 40 крб. на місяць. Лише різниця заробітної плати за однакову працю (не зупиняючись на проблемі прав жінки-вчителя) свідчила про дискримінаційне становище вчителя жіночого навчального закладу, дискримінаційним був і сам стан жіночої освіти, яка розвивалася виключно за рахунок приватної ініціативи.

Всі приватні учбові заклади Києва були засновані жінками, із яких більшість закінчили Вищі жіночі курси; всі вони були відкриті та утримувалися на особисті кошти засновниць, не отримуючи ніяких державних субсидій. Вагома участь жіноцтва у формуванні жіночої освіти, їх жертвність та любов до цієї справи була визнана Вірою Григорівною Клячкиною на Першому Всеросійському жіночому з'їзді⁴⁴.

Всі приватні жіночі навчальні заклади Києва, за винятком двох гімназій, виникли в період 1900-1908 рр., що вказувало на зростання потреби в середніх жіночих навчальних закладах. Через відсутність будь-якої матеріальної підтримки зі сторони міністерства народної освіти або міста, переважна більшість засновниць гімназій несла, особливо на початку, великі збитки, вони часто змушені були приймати до гімназій більше учениць, що, звичайно, негативно відбивалося на викладанні та на гігієнічному стані. В гімназії Жекуліної число учениць в класі не перевищувало 25, але відсутність субсидій змушувала засновницю збільшувати плату за навчання: в молодших класах ця плата становила від 50 до 125 крб. на рік, в старших - від 125 до 200 крб. Висока оплата за навчання в приватних гімназіях робила їх недоступними для дівчат з малозабезпечених сімей.

Тільки чотири жіночі гімназії Києва мали власні приміщення, а інші містилися в найманих, мало пристосованих для навчання будинках. Викладання в приватних гімназіях велося по міністерській програмі і лише в деяких закладах програми мали певні особливості - збільшення навчальних годин на іноземну мову, природничі науки, гігієну тощо.

Отже, в середній освіті жінок Києва, як в решті всієї Наддніпрянської України, головну роль грала приватна ініціатива, 2/3 всіх дівчат отримували освіту саме в приватних гімназіях⁴⁵. І при всіх складностях та проблемах, які зустрічалися на шляху формування системи середньої жіночої освіти, приватна ініціатива пробивала собі дорогу. В Україні на 1905 рік діяло 122 жіночі гімназії (в 1873 році - 18) та 52 прогімназії (в 1873р. - 41), в яких навчалось 47 404 учениці⁴⁶. (Див. таблиця № 3).

Таблиця № 3

Число гімназій і прогімназій по шкільним округам (1905 р.)

Шкільний округ	Число гімназій	Число прогімназій
Харківський	44	28
Одеський	49	13
Київський	29	11

На початку ХХ століття кількість учениць у всіх шкільних округах зростає більше, ніж у два рази в порівнянні з іншими періодами. (Див. таблицю № 4).

Число учениць в шкільних округах з 1873 по 1905 рр.

Шкільний округ	Навчальн. Заклад	1.01.1873 р.	1.01.1883 р.	1.01.1893 р.	1.01.1905 р.
Харківський	Гімназії	2 343	4 473	5 247	14 013
	Прогімназії	1 500	4 962	5 442	6 863
	Всього	3 843	9 435	10 689	20 876
Одеський	Гімназії	2 383	4 806	5 390	14 219
	Прогімназії	1 089	2 318	2 212	1 556
	Всього	3 469	7 602	7 602	15 775
Київський	Гімназії	694	2 541	3 293	9 417
	Острожськ. Училище гр.	-	125	142	200
	Блудова	-	125	142	200
	Прогімназії	608	1512	972	1 136
	Всього	1302	4 178	4 407	10 753

З 1908 року спостерігалася тенденція зростання жіночих середніх навчальних закладів, що зумовлювалося соціально-економічними потребами суспільства. В 1908 році дівчата Полтавської губернії могли отримати освіту в 32 середніх навчальних закладах. (Див. таблицю № 5).

Жіночі середні навчальні заклади Полтавської губернії (1908 р.)⁴⁷

Назва навчального закладу	Число навчальних закладів	Число учениць
Інститут шляхетних дівчат	1	225
Жіноча гімназія	12	4926
Жіноча прогімназія	5	518
Приватне жіноче училище I і 2 розряду	9	714
Приватна жіноча прогімназія	2	300
Епархіальне жіноче училище	3	880

Темпи розвитку жіночих середніх навчальних закладів на початку ХХ століття були значно швидшими, ніж чоловічих. Лише в Київському шкільному окрузі в 1912 році працювало 95 гімназій та прогімназій, в той час як хлоп'ячих було 56⁴⁸.

Ідея реформи жіночої середньої освіти, яка активізувалася на початку ХХ століття, була підтримана жіночими організаціями Києва, Харкова, Полтави. Так, "Харківське товариство взаємодопомоги працюючих жінок" неодноразово піднімало серед громадськості міста питання спільного навчання дівчат та хлопців, необхідність перегляду програм жіночих гімназій, спільної роботи вихователів та батьків⁴⁹ тощо. В квітні 1906 року членкинями товариства було подане клопотання до міністерства народної освіти про відкриття учбового закладу першого розряду для дітей обох статей за програмою чоловічих гімназій. Дозвіл був отриманий наприкінці травня, а восени того ж року гімназія відкрилася⁵⁰. Харківська міська дума вітала

спробу жіночого товариства по створенню гімназії і надавала щорічну субсидію. Гімназія спільного навчання була справою новою і надзвичайно складною, яка об'єднала членів товариства, вчительок та виховательок. "В совместной школе, - говорила на Першому Всеросійському з'їзді з освіти жінок делегат товариства А.П.Пономарьова, - прежде всего может работать лицо только разделяющее принципы совместного обучения, подготовленное к обсуждению всяких вопросов; в противном случае может быть больше вреда, чем пользы. Не всегда желательное появление и обострение иных вопросов, но раз они возникли, они не только не замалчиваются в нашей школе, но выясняются до тех пор, пока воспитатель не найдет, что они в корни уяснены и потеряли свою остроту и таинственность"⁵¹. Практика "Харківського товариства взаємодопомоги працюючих жінок" по створенню гімназії спільного навчання, по застосуванню нових програм і форм роботи підтримувалась харківським громадянством. В 1913 році гімназія мала власну чотирьохповерхову будівлю з великими світлими класами, з спеціальними класами ручної праці, малювання, фізики, природознавства, гімнастики. Збільшення кількості учениць вказувало на довір'я населення до нового навчального закладу. (Див. таблиця № 6).

Таблиця № 6

Кількість учениць в гімназії Харківського товариства взаємодопомоги працюючих жінок

Роки	Хлопців	Дівчат
1907/08	63,0%	37,0%
1908/09	57,0%	43,0%
1909/10	57,0%	43,0%
1910/11	56,6%	43,4%
1911/12	53,0%	47,0%
1912/13	49,0%	50,0%

Отже, соціально-економічні причини, а також домагання громадськості змусили царський уряд провести реформу в сфері жіночої середньої освіти. Але розпочавши реформи, уряд весь тягар по їх проведенню перекинув на земські установи, міські товариства і приватна ініціатива демократично настроєної інтелігенції та жінок стала вирішальною в розвитку середньої жіночої освіти Наддніпрянської України в другій половині XIX - на початку XX століття.

2. БОРОТЬБА ЖІНОК ЗА ПРАВО НА ВИЩУ ОСВІТУ

2.1. Перша спроба жінок увійти до університетів

Однією з головних складових соціального досвіду жіночого руху, його ліберально-демократичної течії, була боротьба жінок за право на вищу освіту, яка розпочалася в кінці 50-х років XIX ст. *Вторгнення жінок у чоловічу твердиню - університет - стало в дійсності революційною акцією, яка започаткувала їх довготривалу боротьбу за право на вищу освіту. Вони активно атакували уряд проханнями про дозвіл прослухати університетський курс. Вже в 1860 році група жінок Києва заявила про бажання слухати виклади в університеті та звернулася до Ради професорів університету¹. Зрозуміло, що прослуховування тих, чи інших лекцій, навіть регулярне, не наближало жінок до отримання систематичної вищої освіти. Вибір лекцій залежав від різних обставин, але перш за все, від рівня підготовки жінок, який, як правило, був дуже низький та від того, хто з професорів допускав на свої лекції осіб жіночої статі.*

В 1861 році питання про допуск жінок в університети поставила домашня вчителька Людмила Ожигіна, яка звернулася з клопотанням до куратора Харківського шкільного округу Дмитра Левшина про вступ на медичний факультет Харківського університету. З цього приводу куратор написав неофіційного листа міністру народної освіти Євграфу Петровичу Ковалівському, який зробив доповідь царю Олександрові II та передав "Справу Л.Ожигіної" на розгляд Головного управління шкіл². Заяву Людмили Ожигіної розглянула також Медична Рада міністерства внутрішніх справ, яка витягом із журналу засідання від 2 травня 1861 року повідомляла департамент, що "не находить препятствий к допущению девицы Людмилы Ожигиной слушать медицинские лекции для получения учено-медицинского звания с соблюдением всех прочих установленных правил"³.

Розглянувши справу про допуск жіноцтва відвідувати університети, міністерство освіти визнало її за досить складну та вирішило до цього питання залучити думку університетів. Витягом Ради Харківського університету за № 4281 від 28 жовтня 1861 року повідомлялося, що Рада професорів "...находит возможным разрешить лицам женского пола слушать университетские лекции..., на основаниях существующих для вольных слушателей и студентов. Равным образом лица женского пола могут быть допускаемы к испытаниям на ученые степени и звания". Позитивну відповідь дала і Рада юридичного факультету Київського університету від 28 жовтня 1861 року. Розглянувши на засіданні від 24 жовтня 1861 року питання про допущення жінок до університетів, Рада філологічного факультету Харківського університету подала до міністерства народної освіти пропозицію: "Лиц женского пола: а) допустить к слушанию лекций историко-филологического факультета на общем основании с правами студентов или вольнослушателей университета; но с платой в 20 рублей серебром в год за право слушания лекций; б) допустить лиц женского пола к приобретению ученых званий и степеней на общем основании, предоставит тем из них, которые

будут удостоєні цих звань или степеней и права, какими пользуются лица мужского пола, имеющие ученые звания и степени при поступлении на службу"⁴. Отже, Ради професорів Харківського, Київського університетів вважали необхідним допускати жінок до вищої освіти, позитивну відповідь дав і Петербурзький університет. Категорично відмовили жінкам у таких правах Московський та Дерптський університети.

Під впливом громадського руху початку 60-х років жінкам дозволили відвідувати університети. В Київському університеті жінки могли відвідувати лекції з дозволу професорів, про що слід було письмово заявити ректору⁵, а у Харківському - були навіть видані правила для жінок-слухачок університету⁶. На лекціях кращих професорів часто збиралося більше дівчат, ніж юнаків. В споминах В.М. Хижнякова згадувалося, що в Київському університеті в 1860-1861 рр. деякі аудиторії університету мали незвичайний вигляд. В них з'явилися сотні жінок і дівчат, які слухали лекції ведучих викладачів з суспільних дисциплін⁷. Професор Київського університету А.В. Романович-Славатинський писав, що значна частина аудиторій була зайнята стриженими панночками, які проявляли надзвичайну зацікавленість до наук⁸. Аналогічна картина склалася і в Харківському університеті, де навіть заснувався жіночий гурток, до якого належала Семикіна, Холева, Ожигіна, Анжушевич, Ільєнкова та ін. І хоча цей гурток був ще не багаточисельним жіночим товариством, але досить діяльним⁹. В одному із своїх листів восени 1860 року історик М.І. Костомаров навіть жалкував, що число студенток на його лекціях в поточному році менше попереднього, в цьому він вбачав падіння свого авторитету як викладача. "Нет, - писав він, - прекрасный пол решительно забывает мои лекции: появятся двести, никак не более семи или восьми шляп, а то все одни синие воротники"¹⁰. М.І. Костомаров одним із перших виступив за допущення до слухання лекцій осіб всіх станів та обох статей.

Поява жінок в університетських аудиторіях стала початком боротьби за вищу жіночу освіту та важливим етапом у визволенні жіночої особистості. Першим студенткам довелося зустрітися як з підтримкою, дружньою допомогою зі сторони демократичного студентства, так і глузуванням, зневагою, плітками зі сторони ворогів жіночої освіти. Жадоба знань, народолюбство, наполегливість у досягненні мети, прагнення до просвітницької діяльності характеризували піонерок жіночої освіти. Ідеї та прагнення жінок були близькими та зрозумілими прогресивній громадськості, яка активно обговорювала їх у пресі. Обмеженість станової жіночої освіти, недостатня кількість жіночих навчальних закладів, піднесення ролі жіночого виховання стають "питаннями часу" на сторінках періодичних видань. "Щоб виконати високе призначення - бути вихователькою людства, - підкреслював "Киевские телеграф" у 1859 році, - жінка має бути освіченою особою"¹¹. На необхідність загальнолюдської освіти для жінок звертав увагу "Одесский вестник"¹². "На першому плані по формуванню жінки, - наголошував "Чернігівський листок", - повинна стояти реформа жіночої освіти. Нам не потрібні ні ляльки, якими виходили та виходять дівчата з наших навчальних закладів, не безпорадні створіння, важливо, щоб жінка завжди була

порадою для батьків, підтримкою і товаришем для чоловіка та виховательською для дітей”¹³. Необхідність створення умов для вищої жіночої освіти та розвиток жіночої особистості підкреслював “Одесский вестник”¹⁴. Обмеженість станової освіти визнавав “Киевлянин”¹⁵. Не залишилася без уваги преси боротьба жінок за вищу освіту¹⁶.

Студентські заворушення початку 60-х років були використані урядом для того, щоб закрити жінкам доступ до університетів. Новий університетський статут 18 червня 1863 року категорично забороняв відвідувати жінкам лекції. Циркуляром, розісланим міністерством народної освіти від 20 липня 1863 року всім кураторам шкільних округів заборонялося давати дозвіл “особам жіночої статі відвідувати університетські лекції”¹⁷. Але, незважаючи на всі заборони, жінки продовжували подавати прохання до високих інстанцій. Так, Людмила Ожигіна знову подала клопотання про дозвіл продовжувати слухання лекцій в Харківському університеті. Олександр II “не визнав необхідним зробити відступ від університетських правил”¹⁸ і заборона жінкам відвідувати університети діяла на території Російської імперії аж до революції 1905 року. Отримавши відмову після багаточисельних петицій, жінки вибрали єдиний можливий шлях - *шлях приватної ініціативи у формування вищої освіти жінок*.

Вигнання царським урядом жінок із вищих навчальних закладів було акцією направленою на придушення визвольного руху, але досвід перших років не пройшов безслідно - він мав великий вплив на наступні роки, коли розпочалася широка громадська агітація за рівноправність, за вищу жіночу освіту і коли в цій акції жінок підтримували університетські професори - їх свідомість була сформована “шістдесятницями”.

* * *

Урядові заборони, зрозуміло, не могли зупинити прагнення до знань тих жінок, які не віддавали данину моді, а дійсно бажали оволодіти знаннями, бачили в цьому шлях до рівноправності. Їм не дали вчитися на батьківщині - вони відправилися за наукою в західні університети - в Хельсинки, Париж, Філадельфію і, головним чином, в Цюрих. Михайло Драгоманов писав, що дві третини студенток в Цюриху з України¹⁹. Домагання жінок на шляху до вищої освіти знаходило підтримку серед прогресивної інтелігенції, яка підтримувала і допомагала їм. Народник С.Л. Чудновський згадував про від’їзд на навчання двох херсонських дівчат: “К отходу парохода (в Одессу) вся набережная наполнилась молодежью, с какими почтительными поклонами она встретила прибывших на пароход двух девушек (большинство из них совершенно не знакомых) и как в момент отхода парохода все провожавшие их юноши почтительно обнажили головы и простояли в торжественном молчании, пока пароход был виден. Девушки отправились в Цюрих, где и поступили, после успешно выдержанного экзамена, на медицинский факультет”²⁰. Спеціальне товариства “Допомога”, засноване в Одесі матеріально підтримувало малозабезпечених, але здібних дівчат, що бажали отримати вищу освіту за кордоном. Володіючи значним капіталом, товариство видавало гроші жінкам, які від’їжджали до Цюриха²¹.

Урядові заборони були не єдиною перешкодою на шляху жінок до вищої освіти, надзвичайно часто власна сім'я ставала завадою у цій справі. Економічна залежність дівчини від батьків, а потім від чоловіка, застарілі юридичні норми, політична дискримінація змушували жінок шукати шляхи для самореалізації. На протязі цілого десятиліття, згадувала Софія Ковалевська, вся інтелігенція суспільства була зайнята тільки одним питанням: сімейним розладом. "Не сошлись убеждениями, - вот только и всего, но это "только" вполне достаточно, чтобы заставит детей бросить родителей, родителей - отречься от детей"²². Як епідемією була охоплена тогочасна молодь, особливо дівчата, пориванням бігти з рідної домівки. Однак слід зазначити, що дівчатам залишати родину було значно важче, так як в очах оточуючих вони ставали "нігілістками", а це одночасно було звинуваченням у аморальності. І все-таки доньки покидали батьківську оселю, щоб почати нове, самостійне життя і, в першу чергу, отримати освіту.

Більш радикальним шляхом для дівчат отримати незалежність був *фіктивний шлюб*. Залежність жінки від чоловіка посилювалася тою обставиною, що тільки він був власником паспорту, жінка не мала права покинути місце свого проживання без дозволу чоловіка, не мала можливості без його згоди влаштуватися на роботу, отримати освіту - ці обставини і створювали ґрунт для фіктивних шлюбів. Саме до цього способу вдалася Софія Ковалевська, цим шляхом прагнула скористатися і її старша сестра.

Софія Ковалевська.

Софія Ковалевська (1850-1891), вроджена Корвин-Круковська, народилася в дворянській сім'ї, що походила з Полтавщини та підтримувала ліберальні погляди. Софія Ковалевська була родичкою Косачів²³. Дитинство і юність Софії та її старшої сестри пройшли в селі. Це було типове дитинство і про події зовнішнього світу діти взнавали від гостей, що відвідували сім'ю. Від них вони довідалися про нові духовні вітри 60-х рр., якими зацікавилися дівчата. Суттєвий вплив на Софію в той час зробив її дядько Петро, який познайомив з математикою, політикою, іншими науками. Вплив на дівчат мав і домашній вчитель-поляк, внаслідок чого Софія близько до серця прийняла визвольну боротьбу поляків. Зимом 1867/68 р., коли сім'я перебувала в Петербурзі, із Цюриха дипломованим

лікарем повернулася Надія Сулова. Захоплені її прикладом, Ганна і Софія запропонували одному професору вступити з однією із них у фіктивний шлюб, з тим, щоб потім вони змогли всі поїхати за кордон для отримання освіти. Однак спроба ця не мала успіху. Все ж Софія через певний час знайшла такого "чоловіка" в особі видавця Володимира Ковалевського. З ним поїхали жінки в Гейдельберг, де створили "жіночу комуну". Пізніше Софія переїхала в Берлін, де стала брати приватні уроки у всесвітньо відомого

математика професора Вайерштрасса. Взнавши, що шлюб його улюбленої учениці був несправжнім і професійна кар'єра необхідна їй, щоб заробляти собі на життя, Вайерштрасс став клопотати про захист її дисертації, яка відбулася в Геттингені у 1874 році. Софія Ковалевська стала вченим із світовим іменем і в 1889 році отримала ординарну професуру в Стокгольмському університеті. *Вона стала першою жінкою удостоєною звання почесного члена Паризької Академії.* Прийом, влаштований Софії Ковалевській в Парижі і момент вступу її в зал засідань, був по справжньому урочистим: лише тільки відкрилися двері, і на порозі з'явилася гідна героїня дня, всі світила науки, що були на засіданні, встали і дружньо привітали свого нового товариша - жінку, великі наукові заслуги якої відвели їй одне із почесних місць серед передової науки. Разом з тим, світове визнання не зробило можливим для неї наукову кар'єру в Російській імперії, до чого вона прагнула²⁴.

Слід зазначити, що на такий крок як фіктивний шлюб відважувалися небагато жінок. Фіктивний шлюб, з точки зору, тогочасної молоді був "мерой отчаянной, он являлся последним средством для выхода, когда не оставалось никаких других средств. Конечно, он был явлением ненормальным, но ведь и порядок, вызвавший его, был тоже ненормальным. И если подобный порядок не мог разрешиться правильно, он должен был разрешиться неправильно. Когда при безвыходном положении женщине приходилось выбирать между такими средствами, как колодезь или фиктивный брак, то последний был, разумеется, практичнее"²⁵. Фіктивний шлюб став формою протесту проти деспотизму батьків, які нав'язували доньці заміжжя, не рахуючись з її бажанням.

Оцінюючи фіктивний шлюб як один із шляхів боротьби жінок за право на освіту, Олена Пчілка писала: "Звичайно, теперішні люди, віддалені від того давнього часу цілим півстоліттям, не можуть навіть зрозуміти всієї ваги такого вчинку. "Що ж там за така особлива "жертва"? Піти на десять хвилин до канцелярії, зареєструватися - і край! А не сподобається, - заскочити знов, заявити, що зриваю шлюб, і кінець!" Та в ті часи засвідчений шлюб церковним вінчанням важив для обох сторін значно більше, ніж "просто" записатися в канцелярії. Я вже не кажу про те, що не для всіх однаково, чи в церкві, чи канцелярії, а ще й те важило багато, що такий шлюб міняв особисте й реальне, юридичне, себто правове становище обох пошлюблених щодо прав на маєтність і на можливість так чи інак розпоряджатися своєю особою. Розривати такий шлюб було зовсім не так-то легко, бо се коштувало дуже дорого, вимагало багато клопотів і судового процесу з дуже бридкими прикростями. І одначе люди йшли й на той фіктивний шлюб; дівчата накладали на себе кайдани, з усією можливою вигодою, залежністю від "великодушного лицаря"! Все для того, щоб здобути собі волю від батьків, - бо вони тоді не зможуть утримати, "не пустити" - заміжньої жінки. Все для того, що ось там, за границею, відчиняться для студентки двері вищої школи, що висока наука покаже їй всі до тієї пори закриті таємниці незнаного всесвіту!"²⁶

Паралельно з освоєнням іноземних університетів, жінки Наддніпрянської України продовжували боротьбу за вищу освіту на батьківщині, шляхом

колективних прохань, петицій, звернень, організацією приватних жіночих курсів. Так, наприкінці 60-х років в Харкові Єлизавета Ковальська організувала у своєму власному будинку безплатні курси для жінок, які прагнули до вищої освіти. Я.І. Ковальський читав на курсах фізику, Е.М. Деларю - природничі науки, студент Фесенко - політекономію, Гончаров - історію, Рунге та Дзівінський - вищу математику. Слухачок було так багато, що ледве вміщувало приміщення²⁷. Коли в 1871 році до Харкова планувався приїзд міністра освіти Д. Толстого, Єлизавета Ковальська та Марія Івановська-Раєвська провели серед населення агітацію про подання петиції міністру з вимогою права жінок вступати в університети. Багатолюдні зібрання йшли один за одним. Була обрана комісія для складання тексту петиції, до якої увійшли професори М.М. Бекетов, Н.С. Стоянов, Л. Володимиров, художниця Марія Іванова-Раєвська та Єлизавета Ковальська, а делегатами для подання петиції були обрані Є. Ковальська, Е. Аптекман, М. Івановська-Раєвська*. Однак міністр Толстой прийняв делегацію вороже, оголосивши, що ніколи не допустить жінок до університетів²⁸.

На початку 70-х років XIX століття в середовищі інтелігенції Києва виник гурток, навколо якого гуртувалася прогресивно настроєна частина київської молоді, найбільше дівчат, які після закінчення середніх навчальних закладів бажали вступити на Вищі жіночі курси Москви й Петербургу. А в 1871 році Київське товариство природодослідників добилося дозволу на відкриття при університеті публічних лекцій по природничим наукам, які відвідували жінки. Такі лекції не мали нічого спільного з систематичною освітою, а тому не задовольняли слухачок. Тому, за ініціативою жінок, переважно, дружин професорів Київського університету в 1872 році було подане клопотання міністру народної освіти про відкриття Вищих жіночих курсів при Київському університеті²⁹. Це колективне прохання заслухала Рада університету і, розробивши проект Вищих жіночих курсів, звернулася з клопотанням до міністра народної освіти. Міністерство, яке вважало курси у Києві явищем небажаним, відповіло категоричною відмовою, лише тимчасово дозволивши читання публічних лекцій особам обох статей на історико-філологічному факультеті за програмами, затвердженими міністерством народної освіти³⁰. Протягом 1872-1874 рр. ці лекції зацікавили значну кількість слухачок³¹, а в 1876 році приватні жіночі курси були організовані на квартирі М.П. Драгоманова в Києві, де лекторами були М. Драгоманов, В. Антонович, М. Зібер³².

Подібні лекції не давали жінкам жодних прав і по рівню викладання не могли задовольнити ні викладачів, ні слухачок. Потреба у відкритті вищого жіночого навчального закладу стала очевидною і Рада Київського університету в 1874 році вдруге звернулася до міністерства освіти. Ініціатива

* Івановська-Раєвська Марія (1840-1912) малярка і педагог, родом з Харківщини, студювала в Дрездені, *перша жінка в Російській імперії з званням митця*. Івановська-Раєвська відкрила в Харкові в 1869 році школу малювання, на базі якої постанала 1896 року міська школа перетворена в 1912 році на художнє училище. Івановська-Раєвська авторка підручника "Азбука рисования для семьи и школы" (1879 р.).

на цей раз йшла від декана історико-філологічного факультету професора О.І. Селіна, який погодився стати засновником жіночих курсів і брав на себе особисту відповідальність перед міністерством за влаштування нової установи. Клопотання супроводжувалося проектом положення про курси та програмою викладання обов'язкових предметів³³. Однак уряд не поспішав вирішувати питання створення Вищих жіночих курсів у Києві, залишивши клопотання без уваги, а практика Вищих жіночих курсів Москви, Петербурга не приносила задоволення ні слухачкам, ні викладачам. Відкривши їх, уряд продовжував чинити опір розвитку вищої жіночої освіти. Програма курсів була дуже скорочена, закінчення їх не давало жінкам ніяких прав, уряд відмовляв курсам в фінансовій підтримці, розраховуючи, що це приведе до їх самоликвідації.

Не зупиняючись у своєму бажанні оволодіти вищою освітою і не маючи змоги досягнути її на батьківщині, жінки продовжували опановувати європейські університети. "Статистика 60-х років 19 століття, - писала Олена Пчілка, - показала, що з України було навіть більше студенток в західних вищих школах, ніж таких же учениць з Росії. Славетні авторитети європейські (вважали), говорячи про всіх студенток загалом: "руські дівчата можуть так само, а може ще ретельніше, вчитися у вищих школах, як і юнаки-студенти"³⁴. Зростання числа жінок, які відправлялися на навчання в інші країни, викликало тривогу в правлячих колах Російської імперії. І це зрозуміло, адже Цюрих, куди від'їжджало більшість дівчат став центром пропаганди серед емігрантів з Російської імперії. Для вивчення складу і діяльності російськородних, які проживали в Швейцарії була створена спеціальна комісія. За даними цієї комісії в період з 1869 по 1873 рр. в Цюриху навчалось 103 студентки з Російської імперії³⁵. Побояючись впливу на жіночу студентську молодь антиурядової емігрантської пропаганди, царський уряд, за пропозицією комісії, опублікував влітку 1873 року розпорядження, згідно якого, всі дівчата, піддані Російської імперії, які навчалися в Цюрихському університеті мали повернутися на батьківщину до 1 січня 1874 року під загрозою переслідування³⁶. Прийнявши таке рішення, царський уряд *змушений* був вирішувати питання Вищих жіночих курсів. В 1874 році була створена комісія під головуванням І.Д. Делянова, яка тільки в 1876 році розробила питання про заснування Вищих навчальних закладів для жінок в університетських містах³⁷. *Курси повинні були відкритися як приватні учбові заклади, що не давали жінкам жодних прав по їх закінченню.*

Бажання жінок вчитися здавалося ненормальним, йому не вірили, в ньому незмінно доглядали сторонню аморальну чи антиурядову мету. Навіть коли під тиском самого життя Олександр II 9-го квітня 1876 року дав міністру народної освіти право відкрити по університетських містах, за участю професорів, Вищі жіночі курси, атмосфера підозріль та недовір'я не розвіялася й тоді і ще довгий час перешкоджала молодій справі жіночої освіти, викликаючи різні брутальні наклепи та поголоски³⁸. Треба зазначити, що загальне вороже ставлення до вищої жіночої освіти офіційних урядових кіл, на жаль, великою мірою, поділяли й консервативні, відсталі верстви громадянства, навіть де-яка частина інтелігенції. Принаймі коли в

1873 році відносно дівчат, що навчалися за кордоном в Цюрихському університеті, уряд офіційно повідомив: "Политическая агитация увлекает молодежь, неопытные головы и дает им фальшивое направление... Вовлеченные в политику девушки попадают под влияние вожаков эмиграции и становятся в их руках послушным орудием... Другие увлекаются коммунистическими теориями свободной любви и под покровом фиктивного брака доводят забвение основных начал нравственности и женского целомудрия до крайних пределов"³⁹, то через п'ять років Одеський професор дозволив собі ще більш мальовничі вирази і, полемізуючи з прогресивними журналістами, які обстоювали жіночу освіту, висловився так: "Во имя ваших последних выводов науки и рефлексов головного мозга вы надолго искалечили не только нравственный облик, но даже наружный облик русской женщины... Полюбуйтесь же на нее: мужской плащ, мужская шапка, грязные юбки, оборванное платье, бронзовый или зеленоватый цвет лица, подбородок вперед, в мутных глазах все - усталость, тоска, злоба, какая то глубокая ночь с отблеском болотного огня, - что это такое? По наружному виду - какой-то гермафродит, по нутру - подлинная дочь Каина..."⁴⁰.

Взагалі всі жахи та підозріння щодо "вчених жінок", курсисток скупчувалися, головним чином, в двох напрямках: їх звинувачували, по-перше, в тім, що вони є слухняним зряддям революційних кіл, пропагуючи за їх вказівками "соціалізм та нігілізм" і "підриваючи основи державності", а по-друге, що вони живуть аморальним життям і руйнують основи сім'ї⁴¹.

2.2. Вищі жіночі курси в Києві (1878-1889 рр.)

Засновуючи Вищі жіночі курси (ВЖК), уряд виходив не з інтересів вищої освіти, а із необхідності нейтралізувати революційні і опозиційні сили в країні. Тому отримавши дозвіл на відкриття вищих жіночих курсів, міністерство народної освіти не поспішало його реалізувати. Тільки в лютому 1878 року Д.Толстой дав офіційний дозвіл на відкриття у вересні того ж року Київських ВЖК з двома факультетами. В "Положенні про вищі жіночі курси в Києві" говорилося, що за дозволом міністерства народної освіти курси в Києві організуються професором університету С.С.Гогоцьким як приватна установа, під безпосереднім підпорядкуванням і найближчим доглядом куратора шкільної округи*.

Помічником Гогоцького в засіданні Комітету Вищих жіночих курсів 14 травня 1878 року було обрано В.Б. Антоновича, тоді ще доцента Київського університету⁴². Одержавши офіційний дозвіл, Рада Київського університету створила комітет для організації Вищих жіночих курсів, до складу якого ввійшли професори університету. Комітет займався добором кадрів, пошуком коштів для їх утримання. Перші проблеми виникли з приміщенням, так як використати будинок Фундуклейвської класичної жіночої гімназії комітет відмовився через великий вплив слухачок. Вирішено було орендувати при-

* Дозвіл на друкування "Положення" був даний куратором шкільної округи 29 вересня 1878 року.

ватний будинок Фромета на Бібіковському бульварі за 3200 карбованців на рік. Оскільки це приміщення не зовсім відповідало своєму призначенню, то його довелося переобладнати під аудиторії та кабінети для викладачів. На курсах не було бібліотеки, читального залу, кабінетів для хімічних, фізичних лабораторій. Пізніше через антисанітарні умови (холод та вологість), які визнавала навіть реакційна преса, курси міняли кілька разів приміщення.

Відмова уряду субсидувати курси змусила комітет звернутися через ліберальну пресу за матеріальною підтримкою і співчуттям до місцевого населення. Одразу відгукнулися представниці жіночого гуртка, від якого виходила ініціатива організації курсів⁴³, вони й подали значну матеріальну допомогу. Заняття передбачалося розпочати з вересня місяця, але через відсутність приміщення та матеріальні труднощі це здійснити не вдалося, і по деяким зволіканням справи, Київські Вищі жіночі курси (КВЖК) було відчинено 4 жовтня 1878 року⁴⁴. Відкриття курсів стало визначною подією для всієї України. Прогресивна громадськість її вітала, консервативна - зустріла мовчанням. М. Драгоманов між іншим зауважував, що в цьому запізненні винна сама київська професура, особливо ж керівник курсів проф. С. Гогоцький: "Цей, коли вже нікуди було дітись і курси все таки прийшлося одчинять... сказав в початковій промові жінкам, котрі прийшли вчитися справжньої науки, що в них розум не справжній, не чоловічий!"⁴⁵.

Майже одночасно з відкриттям Київських Вищих жіночих курсів міністр внутрішніх справ "довел до высочайшего сведения, что в настоящее время, при обнаружившемся в Киеве противоположительственном движении, собрание в этом городе значительного числа молодых женщин, для поступления на эти курсы, может усилить собой тот контингент, в среде которого преступная пропаганда находит, к сожалению, преимущественно своих последователей и представляет серьезную опасность для "общественного спокойствия". Наслідком цього стало "высочайшее" розпорядження київському губернатору (12 жовтня 1878 р.) з особливою увагою стежити за "напряком" жіночих курсів і "при первом неудобном в этом отношении проявлении означенные курсы немедленно закрыть"⁴⁶.

Київські Вищі жіночі курси (КВЖК) кінця 70-80 рр. поділили долю всіх тогочасних жіночих закладів, і Михайло Драгоманов в 1878 році - по свіжим враженням і фактам - цілком правдиво писав: "Київські жіночі курси одчинилися серед страху "нігілізму", страху, котрий київські поступові раки (так автор називав деяких з київських професорів) самі роздували як найбільше, бо їм не хотілося закладати курси - і тому, що вони не дуже прихильні до жіночої освіти, і через те, що тих курсів не любить міністр освіти - хоч ні вони, ні міністр не сміють того явно показати"⁴⁷.

В момент відкриття Київські курси являли собою щось середнє між гімназією й університетом. Відповідно до загальних правил, встановлених для Вищих жіночих курсів, вимагався атестат про закінчення середнього жіночого закладу. Хто не мав його - складав іспити. Звільнялися від цього тільки особи із званням домашньої вчительки чи наставниці, оскільки враховувалися уже складені ними відповідні іспити⁴⁸. На основі "Положення"

слухачки ділилися на постійних, зобов'язаних слухати всі лекції, брати участь у семінарах, складати іспити, і вільних. Останніх допускала до занять педагогічна рада лише з середовища місцевих жительок та за дозволом куратора Київського шкільного округу⁴⁹.

1878 рік - рік заснування курсів був надзвичайно неспокійний, багатий на революційні виступи. "Важко зараз описати все, що діялося у двох південних центрах - Одесі та Києві в період 1878 року!" - згадував народник - революціонер В. Дебогорій-Мокрісвич⁵⁰. Не дивно, що за таких обставин і представники урядової влади, і значна частина громадянства в Києві з певним побоюванням чекали на відкриття Вищих жіночих курсів, а з другого боку, не дивно, що Київські жіночі курси одразу стали об'єктом особливого піклування центральних урядових органів влади - міністра народної освіти та міністра внутрішніх справ. Ще перед відкриттям курсів київський губернатор у конфіденційному поданні від 12 вересня 1878 року київському, подільському і волинському генерал-губернатору повідомив, що групуються "жінки нігілістичного напрямку"⁵¹. У зв'язку з цим у правила для слухачок Вищих жіночих курсів були внесені зміни, які обмежували прийом тих, хто міг би, на думку властей, поповнити ряди революціонерок. Всі вступаючі зобов'язані були подати від місцевої поліції довідку про політичну благонадійність. Виняток робився для тих, хто йшов на курси безпосередньо після гімназії або іншого освітнього закладу і не встиг "заразитися" політичною пропагандою. Без довідки приймалися доньки викладачів курсів, які були на особливому рахунку в адміністрації⁵².

За таких умов Вищі жіночі курси розпочали свою роботу. Організаційний комітет, виконавши свою місію, припинив існування. Замість нього створилася педагогічна рада й опікунський комітет. Педагогічна рада складала навчальну програму, їй підпорядковувалися навчальна та фінансова частини. Опікунський комітет обирався з осіб, які бажали вносити щорічно до бюджету курсів не менше як 25 крб. До його складу входив і міський голова⁵³, щоб пильнувати нагляд за роботою курсів з боку місцевих властей. Вища адміністративна влада зосереджувалася у руках особи, призначеної міністром народної освіти, яка мала безпосередній зв'язок з куратором Київського шкільного округу та здійснювала контроль за навчальним процесом Вищих жіночих курсів.

На опікунський комітет покладалося кілька функцій: фінансова, господарська та інспекційна, він мав наглядати за слухачками. В архівних документах київського генерал-губернатора зберігся список "чергових дам" Вищих жіночих курсів. Досить навести імена деяких з них, щоб перекоонатися, що були серед них переважно дружини та доньки професорсько-викладацького складу університету (В. І. Антонович, О. І. Гогоцька, М. М. Гарнич-Гарницька, Л. Драгоманова, Цвітковська, Кониська та ін.)⁵⁴, які за вказівкою куратора Київського шкільного округу і здійснювали догляд за курсистками⁵⁵.

В перший рік існування курсів на навчання було зараховано 321 слухачку віком від 16 до 25 років: з них на історико-філологічний факультет -

158 постійних і 26 вільних; на фізико-математичний - 117 постійних і 11 вільних; 9 слухачок обрали окремі предмети⁵⁶.

Всього на КВЖК з 1878 по 1886 роки навчалось 2518 курсисток. (За даними І.Г. Малинко з 1878 по 1886 роки на КВЖК навчалось 1086 слухачок, з яких 200 витримали всі іспити, а 75 пройшли повний курс навчання, але не держали іспитів)⁵⁷. (Див. таблиця № 1).

Таблиця № 1

Число слухачок на Київських Вищих Жіночих Курсах з 1878-1886 рр.⁵⁸

Роки	1878 р.	1879 р.	1880 р.	1881 р.	1882 р.	1883 р.	1884 р.	1885/6
Кількість	342	294	334	408	335	333	294	196

Через невідповідність та несплату (50 крб. на рік) за навчання значний відсоток дівчат не закінчували КВЖК. На жаль, прямих даних про соціальний склад слухачок немає, оскільки облік вівся за становою ознакою. Однак наявні списки слухачок за 1878-1885 рр. дають деяке уявлення про їх класову приналежність. Привертає увагу той факт, що найбільше прагнули дати освіту дочкам священики, а вже потім - дворянство, купці, вищі воєнні чини і різні чиновники; найменше було вихідців із селян та робітників⁵⁹. Найбільше слухачок було з числа випускниць Київської Фундуклеївської жіночої гімназії. Найближчі до Києва міста, де були жіночі гімназії, інститути шляхетних дівчат чи єпархіальні училища, також давали високий відсоток курсисток, віддалені райони, де тривалий час не знали про курси, надсилали мало дівчат. Найбільше на курси приїздили з атестатами киево-подільської, кишинівської, житомирської, полтавської, чернігівської, одеської, мінської, катеринославської, кременчуцької, орловської, донської та інших середніх жіночих навчальних закладів⁶⁰. Викладали на КВЖК здебільшого професори й доценти Київського університету: математик В.П. Єрмаков, історики - В.С. Іконніков (пізніше академік, відомий працями з історіографії), І.В. Луцицький (відомий дослідник історії французьких релігійних війн XVI ст. і аграрної історії Франції напередодні революції (1783-1793 рр.), Ю.О. Кулаковський - спеціаліст з історії Риму, Візантії, грецьких і візантійських володінь на півдні Росії, християнства, Ф.Г. Міщенко - російський історик античності з класичної філології, І.М. Жданов - один з найпопулярніших прибічників школи О.М. Веселовського, найбільшого літературознавця другої половини XIX століття, О.І. Соболевський - дослідник історичної діалектології, М.П. Дашкевич - історик літератури та ін⁶¹. Всього на історико-філологічному факультеті було з 1878 по 1886 рр. 45 викладачів, з них - 31 професор і доцент, 3 лектори і 5 магістрантів університету, професор та лектор Київської духовної академії, 4 викладачі гімназії⁶².

На Київських Вищих жіночих курсах працювало два факультети: історико-філологічний та фізико-математичний. За кількістю годин навчальні програми Київських і Бестужевських Вищих жіночих курсів в перші роки їх існування були абсолютно однакові. Однак на відміну від столичних, на Київських курсах вивчалось багато необов'язкових предметів. Так, з 21 предмету, що вивчався на кожному із факультетів, на історико-філологіч-

ному - 7, а на фізико-математичному - 11 були необов'язковими. До таких предметів належали: логіка, історія філософії, латинська мова, богослов'я, природничі науки, гігієна та ін⁶³. В той же час на фізико-математичному факультеті Бестужевських курсів вивчалось всього 13 предметів, але практичні заняття на столичних курсах проводилися майже зі всіх предметів. На історико-філологічному відділенні Київських курсів практичні заняття велися тільки з чотирьох дисциплін⁶⁴.

Курси існували за рахунок плати за право навчання, внеску членів опікунського комітету, приватних пожертвувань та зборів з різних концертів, які влаштовувалися на користь курсів мистецькою громадою міста. Оскільки навчалось багато киянок і одеситок, опікунський комітет неодноразово звертався з клопотанням до Київської й Одеської дум, але щоразу отримував відмову в коштах⁶⁵. Інакше до КВЖК ставилося земство. Бесарабське, саратовське і чернігівське земство неодноразово подавали їм фінансову допомогу. Чернігівське щорічно асигнувало по 1 тис. карбованців. Службовці Києво-Брестської залізниці відклали в банк 1043 карбованців, проценти з яких йшли на допомогу бідним слухачкам⁶⁶. За кількістю громадських та індивідуальних пожертвувань Київські курси займали перше місце після петербурзьких. По 200-1000 крб. курсам давали представники різних міських соціальних верств, зацікавлені у розвитку вищої жіночої освіти.

До моменту заборони прийому (1886 р.) курси дали п'ять випусків жінок-спеціалістів у галузі освіти⁶⁷, працевлаштування яких не було узаконеним, оскільки курси офіційно не давали ніяких прав, за винятком права викладати в початкових класах жіночих учбових закладів. Більшість жінок працювали педагогами гімназій, прогімназій та інших учбових закладів. Частина займалася літературною роботою, служила в державних і приватних конторах, управліннях залізниць та інших установах.

В 1886 році кампанія проти вищої жіночої освіти, яку протягом цілого десятиріччя проводили реакційні кола громадянства та частина органів преси, - за підтримкою деяких представників вищої центральної влади, набула тимчасового успіху. В травні того ж року "Правительственный вестник" опублікував розпорядження міністерства народної освіти, в якому говорилося, що вищі жіночі курси в Петербурзі, Москві, Києві та Казані своєю організацією не задовольняють "суворим науковим та виховним вимогам"⁶⁸, тому - "по высочайшему повелению" при міністерстві освіти утворюється особлива комісія, якій і доручено розглянути питання про вищу жіночу освіту на інших, більш правильних підставах", а поки що міністр визнав за необхідне "зараз же нового вступу слухачок не сповіщати та зовсім зачинити молодші відділи курсів"⁶⁹.

Коли в 1889 році закінчився термін існування вищих жіночих курсів і передбачався останній випуск слухачок, педагогічна рада київських курсів через куратора шкільної округи завчасно звернулася до міністерства, просячи пояснень, на яких умовах можна було б поновити вступ до курсів восени 1889 року. У відповідь на це міністр народної освіти Делянов повідомив, що "вирішення питання про дальше існування вищих жіночих курсів у Києві може остаточно виявитися лише після затвердження в законодавчому порядку загального положення для жіночих курсів"⁷⁰.

Чекати на це “затвердження” прийшлося чимало таки часу - понад 15 років! Таким чином, з 1889 року Київські жіночі курси, разом з іншими, змушені були надовго припинити свою освітню діяльність. А разом з тим і вища жіноча освіта на Україні опинилася знову в тому самому стані про який колись писав М. Драгоманов: “На Україні ще Кирило-Мефодіївське братство Шевченка та Костомарова року 1847 положило дбати про жіночу просвіту, та українським дівчатам і через тридцять років приходилося шукати собі науку то в Цюриху (де дві третини студенток були українки), то в Петербурзі і навіть в Москві, де по більшій частині забували про Україну”⁷¹.

2.3. Боротьба за вищу жіночу освіту в Одесі

Урядові заборони не зупинили прихильників жіночої освіти, боротьба за право жінок на вищу освіту продовжувалася. В кінці 70 років XIX століття на півдні України до цієї боротьби приєдналися жінки та професори Новоросійського університету. В той період Одеса була великим культурним, торговим та промисловим центром, до якого тяжіли всі губернії Південно-Західного краю, тому природно, що саме тут виник центр боротьби за вищу жіночу освіту. 22 січня 1877 року канцелярією Одеського міського голови було отримано клопотання жінок такого змісту: “в виду желательной большей общедоступности образования и для возможного облегчения недостаточным классам населения г.Одессы воспитания своих дочерей, на каковых классах в особенности тяжело отзываются настоящие критические обстоятельства мы, нижеподписавшиеся обращаемся с этой целью к Вашему превосходительству с покорнейшей просьбой принять на себя труд ходатайствовать перед правительством о разрешении учредить, на подобии существующих в других городах, общества распространения женского образования, коего прямое назначение заключалось бы в непосредственной помощи тем лицам женского пола, стремящимся к образованию, которые по своему реальному положению более нуждаются в таковом”⁷². Засновуючи “*Одеське товариство поширення жіночої освіти*” жінки прагнули допомогти слухачкам, які навчалися в середніх та вищих навчальних закладах, підшукувати для них заняття, надавати їм моральну і матеріальну підтримку. До організаторів товариства належала А. Новосельська та М. Білецька, навколо яких об’єдналося ще 15 жінок. В розпорядженні товариства були кошти, які склалися із щорічних (6 крб.) і тимчасових (1крб.) членських внесків, пожертвувань приватних осіб та грошей, отриманих від влаштування вистав, концертів, публічних читань і гулянь⁷³. Своєю діяльністю, клопотаннями, петиціями “Одеське товариство поширення жіночої освіти” руйнувало застарілі суспільні стереотипи в поглядах на жінку як на істоту неповноцінну в розумовому та моральному відношенні, давало надію жінкам на заснування вищих жіночих навчальних закладів.

Першим, хто підняв питання про організацію Вищих жіночих курсів в Одесі, був професор історії Новоросійського університету А.С. Трачевський. “Когда я решал, в своем уме и в своей совести, вопрос о необходимо-

сти в Одессе пятого университета для женщин, - писал А.С. Трачевський, - я прежде всего руководствовался соображениями о нравственном состоянии общества. Я решился выступить с давно созревшей мыслью о таком приюте высшего женского образования, который отвечал бы указанной потребности в строгом труде и в зрелой мысли"⁷⁴. Ініціатива А.С.Трачевського знайшла підтримку серед громадськості, яка стала вносити пожертвування до фонду курсів. Одеська преса дала можливість Трачевському пропагувати та популяризувати ідею курсів⁷⁵.

Трачевський розробив статут Вищих жіночих курсів, відповідно до якого, курси повинні були працювати в складі двох факультетів: історико-філологічного та фізико-математичного⁷⁶. Дуже широкою планувалася програма навчання, вона навіть перевершувала, на думку сучасників, програму петербурзьких і московських жіночих курсів⁷⁷. "Благотворительная задача курсов, - підкреслював Трачевський А.С., - не менее обязательна, чем образовательная. Одесса не допустит, чтобы на ее существовании тяготели такие ужасные воспоминания, как известная голодная смерть киевской курсистки... или как изгнание даровитых женщин из храма науки за то, что они не были в силах уплатить сорока серебрянников"⁷⁸. Трачевський думав про майбутнє жіночої освіти і клопотав перед урядом про рівність прав кращих слухачок одеських курсів з вчителями гімназій.

В процесі організаційної роботи, почасти під впливом бесід з майбутніми курсистками, Трачевський прийшов до думки про необхідність відкриття підготовчих курсів, які дали б можливість жінкам заповнити прогалини і недоліки в знаннях, які були результатом загальної постановки викладання в середній жіночій школі в тій порі, нерозрахованої на будь-який зв'язок з вищою університетською освітою. Завдяки підтримці директора третьої чоловічої гімназії, підготовчі курси розпочали свою роботу 17 січня 1879 року. Директор гімназії безкоштовно надав у розпорядження курсів всі необхідні приміщення, освітлення, а вчителі, зі своєї сторони, обмежились мізерною оплатою своєї праці. При таких пожертвуваннях та прихильності прогресивної громадськості до справи жіночої освіти, стало можливим брати із слухачок всього десять карбованців за п'ять місяців навчання. На курси одразу вступило 250 слухачок, порядок та серйозне відношення до справи запанували в аудиторіях. Новостворений навчальний заклад знайшов підтримку серед різних верств жіноцтва, на курси записувалися доньки заможних, аристократичних сімей та дівчата з бідних родин. "И я, - писал А.С. Трачевский, - получаю от курсисток все новые и новые заверения в том, что они не изменят делу, охранят вверенную им святыню будущего женского университета"⁷⁹.

Лише один рік працювали підготовчі курси, дозволу на відкриття вищих жіночих курсів А.С. Трачевський так і не отримав. "Успех подготовительных курсов, - писал Трачевський, - превзошел мои ожидания и поразили всех одесситов, не подозревавших, какие *широкие просветительские стремления кроются в среде их согражданок*"⁸⁰.

Невдача, яка спіткала Трачевського в його домаганнях, не зупинила прихильників вищої жіночої освіти. В травні 1882 року Товариство приро-

додослідників при Новоросійському університеті розпочало клопотання про організацію систематичних читань з математики та природничих наук для жінок⁸¹. Дозвіл на організацію читань було отримано лише в 1895 році, лекції, які читалися тільки для змішаної аудиторії, продовжувалися до 1901 року і жінки складали основний контингент слухачів⁸².

В 1896 році гурток із 43 професорів Новоросійського університету знову відновив клопотання про відкриття вищих жіночих курсів. В клопотанні, підписаному найстарішими професорами університету, С.П. Ярошенко, А.А. Вериги, А.В. Кюсовським і ін., вказувалася їх готовність безкоштовно читати лекції на курсах⁸³. Але і на цей раз дозвіл на відкриття вищих жіночих курсів не був отриманий.

Так само свідомо уряд гальмував і відкриття вищих жіночих курсів в Харкові. Громадськість міста вже в другій половині 70-х років розпочала клопотання про відкриття жіночого університету, однак не знаходила підтримки зі сторони влади⁸⁴. В 1881 році професори Харківського університету В.Г. Імшенецький і А.І. Кірічников розробили та надіслали на затвердження в міністерство народної освіти проекти статутів Вищих жіночих курсів і "*Товариства допомоги в науковій освіті жінок*", але уряд не затвердив ці документи. Тоді в 1895 році Харківське історико-філологічне товариство спільно з "*Товариством вчительок і виховательок*" організувало в приміщенні Маріїнської гімназії читання наукових лекцій для жінок, але вони не могли замінити систематичної освіти вищих навчальних закладів⁸⁵. Практично до кінця ХІХ століття в Наддніпрянській Україні так і не були відкриті Вищі жіночі курси.

На світанку ХХ століття боротьба за вищу жіночу освіту набрала нової сили. В 1900 та 1904 рр. професори Київського університету намагалися добитися відновлення прийому на Вищі жіночі курси⁸⁶, але міністерство внутрішніх справ визнавало відкриття їх в Києві несвоєчасним⁸⁷.

Ініціативу по організації Вищих жіночих курсів в Одесі взяв в свої руки відомий психолог, один із засновників експериментальної психології Микола Миколайович Ланге, який об'єднав навколо себе прогресивних професорів Новоросійського університету - Є.М.Щепкіна, І.В. Слешинського та ін. Завдяки їх наполегливості та підтримці громадськості міста, 31 вересня 1903 року були відкриті Одеські жіночі педагогічні курси при жіночій гімназії Е.С. Пашковської, директором яких призначався М.М. Ланге⁸⁸. 300 слухачок було зараховано в перший рік роботи курсів, а в 1905 році на них навчалася вже 600 дівчат.

Одеські педагогічні курси, як це видно із "*Тимчасового положення про жіночі педагогічні курси в м.Одесі*", були створені у вигляді експерименту на шість років, з правами приватного навчального закладу для осіб, які мали атестат або свідоцтво про завершення курсу жіночої гімназії та педагогічної підготовки⁸⁹. Курс навчання був розрахований на три роки і давав можливість жінкам здобувати освіту на п'яти відділеннях⁹⁰. Перші два роки навчання присвячувалося теоретичній підготовці, на третьому році курсистки проходили також педагогічну практику в жіночих гімназіях міста Одеси. Царський уряд, наляканий революційними настроями

університетської молоді, з великою підозрою відносився до педагогічних курсів. Серед документів, які подавалися майбутніми курсистками, була довідка про політичну надійність, яку губернатор надсилав директору курсів⁹¹.

Питаннями, які стосувалися навчальної роботи, відала Рада курсів на чолі з директором, до складу якої входила і інспектриса. Господарські справи покладалися на Опікунський комітет, який згодом реорганізувався в Господарський комітет. Одеські педагогічні курси були приватним закладом і утримувалися на гроші, які збиралися з курсисток як плата за навчання, та на добровільні пожертвування. М.М. Ланге, зацікавлений в майбутньому курсів, різними шляхами вишукував кошти для їх існування. Він написав листа А.С. Трачевському з проханням передати йому гроші, які збиралися для заснування в Одесі Вищих жіночих курсів, і Трачевський у своєму листі від 8 листопада 1903 року дав згоду на передачу пожертвувань. Він писав Миколі Миколайовичу: "От души поздравляю моих старых товарищей и новых профессоров дорогого мне Одесского университета с новым подвигом в пользу просвещения в России... Не даром я хранил эту лепту старых одесситов почти четверть столетия, уверенный в неизбежном осуществлении идеи высшего женского образования в близкой мне Одессе"⁹². В період революційних подій 1905 року жіночі педагогічні курси були закриті одночасно з університетом⁹³.

2.4. Другий університетський етап жіночої освіти

Початок нового етапу в історії вищої жіночої освіти пов'язаний з революцією 1905-1907 рр. Під впливом революційних подій питання про допущення жінок в університети набрало нового звучання, знаходячи як друзів, так і ворогів. Противники вищої жіночої освіти доводили*, що: а) спільне навчання обох статей в університетах приведе до падіння моралі; б) на жінку покладений святий обов'язок по відношенню до сім'ї і перш за все материнський обов'язок; в) до самостійної наукової думки жінки не здатні; г) жінок не варто допускати в університети, адже вони і без них переповнені⁹⁴. Серйозна *спільна праця, на думку прихильників жіночої освіти, привчить кожного бачити та поважати в представниках іншої статі перш за все Людину*.

Активізуючи свою боротьбу за право вищої освіти жінок, прогресивна громадськість використовувала для цього різні форми, і перш за все, заяви, петиції до Рад університетів. Так, в жовтні 1905 року на засіданні Ради Одеського університету була розглянута заява "Одеської спілки рівноправності жінок" про допущення жінок в університети⁹⁵. "Полтавська спілка рівноправності жінок" подала заяви до Рад Київського, Одеського, Харківського університетів з вимогою права жінок вчитися в університетах. До цих заяв приєдналася "Харківська спілка рівноправності жінок"⁹⁶.

* Ці аргументи висувалися ворогами вищої жіночої освіти і при обговоренні нового університетського статуту 20 грудня 1915 р.

Після царського Маніфесту 17 жовтня 1905 року університети отримали автономію і одним із перших актів університетів був допуск жінок в лекційні аудиторії на правах вільнослухачок. В залежності від обставин відносини вільнослухачок в університетах склалися по різному. Особливо несприятливими вони були у Новоросійському університеті. Тут по суті виконання навчального плану для слухачок було неможливим. Ще в 1906-1907 рр. більшість професорів відмовилися екзаменувати їх, а юристки не допускалися до іспитів і на наступний рік. На інших факультетах в цьому відношенні була повна невизначеність і відсутність будь-яких обов'язкових мінімумів⁹⁷. Студенти, в більшості випадків, з великим співчуттям слідували за успіхами жінок та підтримували їх. Можливо, єдиний випадок недоброзичливого відношення студентів відбувся в Одесі, коли праві студенти брутально висміювали вільнослухачок за перебування в університетських аудиторіях⁹⁸. Допущені в храм науки лише як сторонні слухачки, не маючи засад хоча б в майбутньому розраховувати на будь-які дипломи та привілеї і по суті мало піклуючись про них, жінки надзвичайно жадібно приступили до оволодіння наукою. Вони не тільки не створили там будь-яких складностей, але і відрізнялися самовідданістю ідеї, високим відношенням до науки і вражаючою сумлінністю при її виконанні. *Жінки - стали одним із факторів, що сприяв пошвавленню університетської науки*⁹⁹. У відповідності з анкетним опитуванням про мотиви вступу жінок до університетів, який проводився в 1907 році 40,0% опитаних вільнослухачок головним мотивом вступу до університету назвали бажання вчитися; 19% - вказували на відсутність аналогічних факультетів на Вищих жіночих курсах. У відповідях вільнослухачок відмічалось незадоволення постановкою викладання в жіночих навчальних закладах, 52,0% відповіли, що вважають університетське навчання значно кращим¹⁰⁰.

Число вільнослухачок в університетах 1906-1908 рр.¹⁰¹

Назва університету	1906/1907 навч. рік	1907/1908 навч. рік
Харківський університет	316	688
Київський університет	208	84
Новоросійський універс.	450	111

Розподіл слухачок по факультетам

Назва факультету	Харківський університет		Київський університет	
	1906/07	1907/08	1906/07	1907/08
Юридичний факультет	53	99	даних немає	35
Медичний факультет	195	197	-	11
Природничий факультет	33	84	-	22
Математичний факультет	8	29	-	2
Історико-філологічний	27	279	-	14

Становище жінок в університетах було дуже ненадійним, і якщо хвиля революції донесла їх до чоловічої твердині, то хвиля реакції ще з більшою легкістю закрила перед ними двері університетів. 28 травня 1908 року міністерство народної освіти видало циркуляр, 4 та 9 параграфи якого оголошували, що "особи жіночої статі ні в якому випадку не можуть бути прийняті в університети, а вільнослухачки поточного року не можуть бути зараховані на навчання в наступному"¹⁰².

Восени 1908 року відбулися великі студентські виступи в Харкові, викликані циркуляром міністерства народної освіти про заборону жінкам вступати до університетів¹⁰³. Після студентських виступів з приводу циркуляру 1 листопада 1908 року в Києві були звільнені всі слухачки КВЖК. На більшу частину курсисток були накладені грошові стягнення¹⁰⁴. Щоб боронити свої права вільнослухачки організували з'їзд в С.-Петербурзі, на який прибули делегатки від Одеси, Києва, Харкова. З'їзд ухвалив звернутися з клопотанням до Ради професорів, до депутатів осередку та опозиції, щоб вони домагалися повернення прав університетським слухачкам¹⁰⁵.

Питання про долю вільних слухачок у Вищих школах Російської імперії було підняте в Державній Думі. Дума, як могла, звузила розгляд цього питання і лише добилася від міністра права закінчити курс вільнослухачкам, які раніше навчалися в університетах. Оцінку цьому акту Державної Думи дала Олександра Косач (Грицько Григоренко) в часописі "Рідний край". В статті "Справа вищої жіночої освіти" вона писала: "Дума обдурила жіноцтво в його сподіваннях! Жіноцтво побачило, що сій Думі далеко до справедливого розв'язання жіночої справи. А думцям повинно бути відомо, що й скінчення університету зовсім не дає жіноцтву ніяких місць, та отих "чинів" і "орденів", ніякої переваги, а ще як в іншому учбовому окрузі - то й надасть не хорошої слави жінці... *Що повинно робити жіноцтво, чого добиватися?* Треба законним шляхом, через Державну Думу провести всю справу вищої жіночої освіти, щоб та справа залежала не від міністерських циркулярів, не від міністерської ласки чи суворості. Треба, щоб жінки рівно з мужчинами, одержували й права, залучені з вищою освітою"¹⁰⁶.

Протест проти циркуляру російського міністра народної освіти про заборону жінкам навчатися в університетах виголосила на З'їзді поступового слов'янського студентства у Празі (1908 р.) українська делегатка Київських Вищих жіночих курсів О. Квітка. На основі її виступу з'їзд одностайно прийняв резолюцію, в якій записав: "З'їзд поступового студентства в Празі визнає необхідним протестувати проти циркуляру міністра народної освіти, який викидає жінок з російських університетів, ставить своїм обов'язком домагатися, щоб сей циркуляр як найскоріше було скасовано, а крім того, дано було право жінкам нарівні з мужчинами вступати до російських університетів"¹⁰⁷.

Після циркуляру міністра народної освіти Шварца про виключення жінок із університетів і їх поновленні у 1908 році, число жінок прийнятих до університетів зменшилося до 55%. Найбільше, до 39%, скоротилася кількість вільнослухачок у Київському університеті. (Див. таблиця № 2).

Число вільнослухачок в університетах 1909-1911 рр.

Назва університету	залишилося слухачок	
	1909/ 10 навч. рік	1910/11 навч. рік
Новоросійський університет	90	95
Київський університет	-	22

В січні 1910 року були видані "Временные правила о допущении к экзаменам в испытательных комиссиях при университетах посторонних слушательниц университетов, коим по Высочайшему повелению 29 октября 1908 года разрешено закончить начатое образование"¹⁰⁸. *Опублікування цих "Правил" стало офіційним визнанням блискучих результатів слухачок в університетах.* За законом 19 грудня 1911 року жінки були допущені до іспитів при державних екзаменаційних комісіях університетів і при успішному завершенні їх отримали права, подібні до прав чоловіків¹⁰⁹. В 1911 році Харківський університет закінчили 96 вільнослухачок (90 - медичний факультет, 3 - юридичний, 2 - фізико-математичний; 1 - історико-філологічний), а в 1912 році - 76 жінок (33 - медичний, 16 - юридичний, 14 - фізико-математичний, 13 історико-філологічний)¹¹⁰.

В 1915 році університетам була надана можливість клопотати про прийом жінок в число вільнослухачок на окремі факультети і лише деякі університети використовували цю можливість.

2. 5. Другий етап Вищих жіночих курсів

Паралельно з освоєнням університетів на початку ХХ століття йшов процес відродження Вищих жіночих курсів в Наддніпрянській Україні. Створені, виключно завдяки приватній ініціативі, яка зустрічала нерідко серйозну протидію зі сторони тих, хто за своїм службовим становищем повинен був сприяти успіхам освіти, Вищі жіночі курси на світанку ХХ століття стали на твердий ґрунт і в цей період вже порівняно мало залежали від змінних течій, що панували в правлячих сферах.

Вищі жіночі курси в Харкові

У Харкові боротьбу за вищу освіту розпочали жінки-члени "Товариства взаємодопомоги працюючих жінок". В січні 1904 року на засідання Комітету товариства зародилася думка влаштувати у місті Вищі жіночі курси. Для реалізації ідеї була створена комісія, яку очолила Олександра Яківна Єфіменко¹¹¹. Жіноча комісія товариства детально обмірковувала свої можливості і розпочала переговори з професорами місцевих вищих навчальних закладів, які з повним співчуттям відгукнулися на звернення товариства та увійшли до складу комісії для спільної розробки статуту Вищих жіночих курсів. Вироблений статут носив університетський характер, планувалося відкрити історико-філологічний, природничий та правничий факультети.

Весною 1904 року комітет направив клопотання про відкриття курсів куратору шкільного округу і особисто, через депутацію, звернувся до міністра народної освіти, коли останній перебував у Харкові. Міністр без співчуття віднісся до проекту вищої жіночої освіти, однак комітет вирішив продовжувати цю роботу: відправив своє прохання в міністерство і звернувся у Харківське губернське земське зібрання з пропозицією підтримати клопотання товариства, на що земське зібрання дало свою згоду.

Наступив 1905 рік і питання про вищу освіту дістало неочікуване вирішення, причому таке, про яке товариство і не могло мріяти. Університет відкрив для жінок двері і восени комісія подала клопотання до ради Харківського університету про прийом жінок в університет. Здавалося, що питання про організацію Вищих жіночих курсів повинно було втратити своє значення і створена при товаристві комісія мала б самоліквідуватися. Та коли виявилось, що університет не може прийняти всіх бажаючих, комісія відновила клопотання перед міністерством народної освіти¹¹², і весною 1907 року було отримано дозвіл на відкриття Вищих жіночих курсів¹¹³.

Відкрити курси вдалося лише в кінці 1907 року, багато клопоту було з приміщенням: генерал-губернатор не дозволив товариству для читання лекцій та практичних занять користуватися аудиторіями і кабінетами вищих навчальних закладів. Лекції читались в залі товариства та в приміщенні, наданому безкоштовно власницею будинку, де розміщувалися всі заклади товариства. Вона ж дозволила пристосувати під аудиторії і один із своїх магазинів. У великій пригоді курсам стало те, що добродій Гордієнко виділив для них безкоштовно помешкання, університет надав прилади для навчання, а комерційне училище - хімічну лабораторію¹¹⁴. Плата за слухання лекцій визначалася в розмірі 80 карбованців, винагорода професорам за лекції - 5 карбованців, з тим, що гонорар цей буде збільшуватися як тільки матеріальне становище курсів покращиться¹¹⁵.

Необхідність мати власні лабораторії, обладнання для аудиторій і допоміжні приміщення, викликала величезні затрати, покрити які при єдиному поповненні бюджету курсів - плати за слухання лекцій - було неможливо. З'явилася необхідність організації спеціального органу - Опікунського комітету, який піклувався б про утримання курсів. Крім того, рада професорів Вищих жіночих курсів подала клопотання в міністерство про виділення щорічної урядової субсидії в розмірі 10 тисяч карбованців. Одночасно з клопотанням про субсидії було порушено питання про права курсисток¹¹⁶.

Самовідданість та бажання жінок-членів товариства досягли своїх результатів, Харків отримав Вищі жіночі курси з трьома факультетами: історико-філологічним, фізико-математичним та правничим, на яких навчалося 800 курсисток. Лекції читали професори університету, пізніше академіки Д.І. Багалій, В.П. Бузескул, М.Ф. Сумцов та інші¹¹⁷.

В 1906 році почали свою роботу Вищі жіночі курси Н.І. Невідат з правничим відділенням, а з 1907 році відкрилося історичне та медичне відділення¹¹⁸.

В Києві, після 17-ти річної перерви і під відповідальністю А.В. Жекуліної, групою професорів Політехнічного інституту в 1905 році організувалися перші в тій порі, Вищі жіночі курси з історичним та природничо-історичним відділеннями. Одразу на курси вступило більше 200 жінок. Лекції читались вечорами в приміщенні гімназії А.В. Жекуліної для історичного відділення¹¹⁹, а в приміщенні Політехнічного інституту для природничого. Програма чотирьохрічного курсу навчання *Вищих жіночих курсів А.В. Жекуліної* була затверджена в 1907 році¹²⁰, але в 1908 році через відсутність приміщення природниче відділення закрилось, куратор шкільного округу заборонив користуватися приміщенням Політехнічного інституту, а на історичному відділенні залишилося 70 слухачок¹²¹. В 1913 році на курсах було створене педагогічне відділення¹²². Маючи надію на спорудження власного приміщення для ВЖК, А.В. Жекуліна подала в 1914 році прохання в громадське самоуправління про виділення Вищим жіночим курсам 700 кв.сажнів землі для будівництва на Новопавлівській вулиці¹²³. Невизначене становище курсів, злиденне існування більшості курсисток змушували прогресивну громадськість, жінок, викладачів шукати шляхи для підтримки малозабезпечених, але обдарованих дівчат. З цією ціллю періодично у місті влаштовувалися лекції, вистави, лотереї, гуляння, кошти з яких йшли на користь ВЖК¹²⁴.

В тому ж 1905 році в Києві відкрилися *Вищі приватні жіночі курси професора М.В.Довнар-Запольського*, які в 1907 році розділилися на жіночі загальноосвітні курси з двома відділеннями під керівництвом В.Н. Перетца та комерційний інститут для осіб обох статей під керівництвом Довнар-Запольського¹²⁵.

По ініціативі професорів Київського університету в 1906 році відновили свою діяльність Вищі жіночі курси (КВЖК) з двома факультетами¹²⁶. Через рік на курсах крім історико-філологічного і фізико-математичного відділення, відкрилося правниче і медичне відділення, а з 1909 р. почало діяти комерційне¹²⁷. З самого початку створення КВЖК Педагогічна Рада проводила активну роботу по удосконаленню навчальних програм, підвищенню рівня викладання, який би відповідав університетському. Враховуючи, що середні жіночі навчальні заклади за обсягом знань значно відрізнялися від чоловічих, до навчальних програм КВЖК були введені додаткові предмети: елементарна математика, латинська мова та ін. Крім того, навчальна програма КВЖК стала більше уваги приділяти практичним заняттям слухачок¹²⁸. Педагогічна Рада Київських Вищих жіночих курсів піклувалася також про їх матеріальне забезпечення. З 1906 по 1911 рр. на обладнання кабінетів, читального залу, лабораторій було витрачено 75 тис. карбованців¹²⁹. Для допомоги малозабезпеченим курсисткам при курсах існувала Опікунська рада.

Великий наплив бажаючих навчатися на Вищих жіночих курсах спостерігався в 1907 році, зараховано було 1000 слухачок, але 500 жінкам довелося відмовити в прийомі.

Назва факультету	Кількість слухачок
Медичний факультет	295
Математичний факультет	73
Хімічний факультет	137
Біологічний факультет	122
Історико-філологічний факультет	319
Юридичний факультет	150

В 1908 році на трьох факультетах КВЖК нараховувалося 1523 курсистки, в 1911/12 навчальному році чисельність слухачок досягла 2 450¹³¹.

Безправне положення курсисток спонукало київських професорів клопотати перед міністерством народної освіти про право жінок викладати не лише в нижчих класах, але і в старших класах жіночих гімназій¹³². На початку червня 1909 року до С.-Петербургу виїхала делегація в складі директора Київських Вищих жіночих курсів професора Арташевського та професора Суслова, щоб підтримати перед міністерством народної освіти клопотання слухачок курсів про надання їм прав¹³³.

В 1909 році прогресивні професори Київських Вищих жіночих курсів, маючи великий вплив курсисток, розпочали підготовку до реорганізації курсів в жіночий університет Святої Ольги. Найбільшу активність у створенні жіночого університету проявив проф. Лобода¹³⁴, який неодноразово ставав на захист жіночої освіти та здібностей жінок. Одній із київських газет він повідомляв про вагомі досягнення курсисток та велику їх акуратність в науках, вони "краще держать іспити від студентів і далі працюють не гірше"¹³⁵. Відповідно до статуту жіночого університету, складеного радою професорів, новий навчальний заклад повинен був мати 3 відділи: історико-філологічний, правничий, природничий¹³⁶. Паралельно з реформуванням КВЖК, Радою професорів було вирішено будувати нову кам'яницю для жіночого університету в Троїцькому провулку, в обійсті вчителя Крижанівського. В своєму заповіті Крижанівський лишив цей ґрунт у спадщину жіночому університету¹³⁷.

Київські Вищі жіночі курси були перейменовані в університет імені Св. Ольги в 1914 році¹³⁸, а нова кам'яниця університету була збудована на початку 1914/15 навчального року¹³⁹.

Історичні документи дозволяють прослідкувати зміни соціального складу слухачок двох періодів існування КВЖК. Так, якщо в 1878 році на курсах навчалася 49,9% курсисток дворянського походження, то в подальшому питома вага цієї категорії знизилася і в 1917/18 навчальному році вона складала 4,4%¹⁴⁰. Поступово знизилася питома вага вихідців з купецтва та духовенства. В той же час чисельність вихідців з міщанства і селянства неухильно зростала. Так, якщо в 1878 році на КВЖК представниць міщанських сімей було 6,9%, а селянських 1,2%, то в 1917/8 навчальному році вихідці цих верств населення складали половину всього складу курсів¹⁴¹.

Провідним центром жіночої освіти на початку ХХ століття були Вищі жіночі курси в Одесі (ОВЖК). Розпочавши свою діяльність в 1906 році, вони проіснували до 1920 року. Перетворені з Одеських Вищих педагогічних курсів, ОВЖК мали в 1906 році чотирьохрічну програму навчання та два факультети: історико-філологічний та фізико-математичний¹⁴². З роками курси розширювалися: в 1907 році був відкритий німецький підвідділ словесного відділення історико-філологічного факультету; в 1909 році¹⁴³ фізико-математичний факультет знайшов можливість поділити природничий відділ на два підвідділи - хімічний та біологічний; в 1908-1909 навчальному році був сформований правничий факультет¹⁴⁴, на природничому відділі фізико-математичного факультету в 1915 році відкрилося трьохрічне хіміко-фармацевтичне відділення; в 1916 році при словесному відділенні історико-філологічного факультету почали працювати трьохрічні педагогічні курси французької мови. Про необхідність відкриття філософського відділення стали говорити вже починаючи з 1908 року, його планувалося відкрити в 1915/16 навчальному році, але відділення так і не відкрилося¹⁴⁵. В 1909 році на курсах навчалася 1000 курсисток, професорсько-викладацький склад нараховував 50 чоловік¹⁴⁶. В різні періоди на ОВЖК працювали такі відомі професори як Є.М. Щепкін, Г.І. Танфільєв, Б.В.Веріго, Б.М. Ляпунов, І.А. Лінніченко і інші. При курсах в 1909 році було створене "Товариство допомоги малозабезпеченим курсисткам"¹⁴⁷.

В 1911-1912 рр. була проведена реформа навчального плану ОВЖК, наслідком якої стало збільшення кількості спеціальних курсів, практичних та семінарських занять. Ці зміни привели до підвищення рівня викладання на курсах, який став відповідати університетському. В 1911 році згідно з навчальним планом ОВЖК для III-IV курсів проводилися такі обов'язкові курси як "Методологія, теорія історичної науки", "Соціологія та філософія історії". В 1912 році Є.М. Щепкін наголошував на необхідності введення курсу етнографії¹⁴⁸. Отже теоретичні курси посідали почесне місце у програмі ВЖК, розширювали рівень жіночої освіти.

В 1912 році вперше, з дозволу міністра народної освіти і на основі закону та правил 19 грудня 1911 року "Про перевірку осіб жіночої статі на знання курсу вищих навчальних закладів та про порядок здобуття ними вчених ступенів і звання вчительки середніх навчальних класів", курсистки ОВЖК здавали іспити в екзаменаційній комісії Новоросійського університету. В тому ж році Рада курсів розпочала клопотання перед міністерством народної освіти про отримання права першого розряду, яке зрівняло б посвідчення курсів з університетським¹⁴⁹. На протязі майже 12 років ОВЖК боролися за це право, боротьба ця була фактично боротьбою за рівноправність жінок в сфері вищої освіти і тільки в 1915 році вона досягла певних результатів. З цього моменту курсистки могли здавати державні іспити університетській комісії без спеціального додаткового дозволу¹⁵⁰.

Таким чином, *довготривала боротьба жінок та прогресивної громадськості за право жінок на вищу освіту досягла певних результатів на початку ХХ сто-*

ліття і Вищі жіночі курси відкрилися в Харкові, Києві, Одесі. Не допустивши жінок в університети, уряд змушений був створити ВЖК, заклавши своєрідну систему вищої освіти Російської імперії, коли паралельно існували два типи навчальних закладів - університети для чоловіків і Вищі жіночі курси для жінок. Створення ВЖК було відступом, на який зважився царський уряд під впливом суспільних потреб, революційно-демократичного руху та зростаючого прагнення жінок до вищої освіти. І суспільство і самі жінки настільки звикли до цього ненормального становища, що пишалися своїми вищими курсами, як найбільшим скарбом. Принцип "бережіть курси" довгий час був чи не найголовнішим гаслом багатьох лідерів жіночого руху та прогресивної інтелігенції.

Професорсько-викладацький склад в університетах та на курсах був однаковим. Поряд з навчальною роботою велася вагома наукова діяльність слухачок, працювали гуртки, де курсистки виступали з доповідями та рефератами. Наприклад, з 1907 року на Одеських ВЖК діяв літературний гурток під керівництвом В.Ф. Лазуревського¹⁵¹ та природничо-науковий гурток під керівництвом професора П.Г. Мелікова¹⁵². Філософський гурток під керівництвом професора П.Я. Светлова працював на Київських жіночих курсах¹⁵³. Кращі наукові роботи курсисток публікувалися в друкованих виданнях ВЖК. Так, вечірні вищі жіночі курси А.В. Жекуліної видавали "Летопись Курсов", Одеські курси - "Труды слушательниц", Київські - журнал "Минерва"¹⁵⁴. ВЖК відіграли вагому роль в підвищенні рівня освіти населення та демократизації суспільства, лише в 1912 році на Вищих жіночих курсах Наддніпрянської України навчалася 6,5 тис. жінок¹⁵⁵.

Але при всіх успіхах ВЖК слід відмітити, що дуже часто технічна база ВЖК була слабшою за університетську, виникали проблеми з власним приміщенням, деякі викладачі розглядали свою роботу в галузі жіночої освіти лише як громадську діяльність, важким випробуванням для курсисток були недоліки в навчальному процесі, які змушували жінок в найбільш критичні моменти звертатися до преси¹⁵⁶. Наказ 1911 року, за яким курсистки мали право складати іспити при університетах, не діяв і історичні документи повідомляють, що і в 1915 та 1916 рр. Вищі жіночі курси змушені були відряджати курсисток в Петербург до міністра народної освіти для отримання дозволу на право складати іспити при університетах для отримання диплому.

2.6. Вища професійна освіта жінок

Вища медична освіта жінок

Прагнення жінок до вивчення медицини як до джерела знань, так і до можливості забезпечення самостійного існування, виявилось вже в 60-х роках ХІХ століття, а *боротьба жінок за право бути лікарем уособлює одну із важливих сторінок в історії жіночого руху України.*

Традиційно простий народ майже завжди поєднував лікування з жінкою. Селянські бабки-повитухи на протязі віків були чи не єдиним лікарським персоналом в селі. Передаючи з покоління в покоління назви лікарських трав і їх властивості, вони створили цілу науку - фармакологію, де достовірні спо-

стереження перемішувалися з повір'ями та залишками язичеських обрядів. В II пол. XIX століття в газетах багато писалося про сумську (Харківська губ.) знахарку до якої приїздили лікуватися люди різних станів, зі всіх куточків Російської імперії¹⁵⁷. Свою повагу до лікарських здібностей жінок простий народ переніс на жінок панівних класів. Навряд чи можна було в українських губерніях знайти поміщицю, яка б не лікувала різними домашніми засобами весь свій округ і простий народ часто з повним довір'ям ходив до неї за цілющими настоями, лікарськими травами. Отже, прагнення жінок до медичної освіти мало під собою глибоке коріння і в потребах держави, і в поглядах та переконаннях простого народу. Між тим, саме медична діяльність жінок зустрічала найбільшу протидію зі сторони ворогів жіночої освіти, які наполягали на некорисності і навіть шкідливості такої діяльності¹⁵⁸. *Жінкам постійно треба було доводити суспільству, що вони можуть стати повноцінними лікарями, корисними суспільству громадянами.* Прокладаючи дорогу до вищої медичної освіти жінок, піонерки цього руху розуміли, що добиваються права лікаря не тільки для себе, а й для наступних поколінь жінок і усвідомлення суспільної вагомості своєї роботи надихало жінок-“шістдесятниць” на переборення всіх труднощів.

Ідея важливості та суспільної потреби жіночої медичної освіти активно відстоювалася знаменитим хірургом та діячем на ниві освіти Миколою Івановичем Пироговим. Сумісна праця М.І. Пирогова з сестрами-жалібницями у військових шпиталях в період Кримської війни вплинула на погляди великого хірурга у визначенні ролі жінки, сприяла утвердженню його віри у її здібності. “Я пишаюсь їхніми діями, - писав М.І. Пирогов, - я захищав думку про запровадження сестер у військових шпиталях проти безглузких нападів старих ковпаків, моя правда здійснилася на ділі”. Подвиг перших сестер-жалібниць одеситок Катерини Хитрово, Олександри Линської, Катерини Алферової, Ганни Зеленюк став вагомим аргументом правдивості прихильників вищої жіночої медичної освіти.

Захоплення медициною було одним із найпопулярніших в жіночому середовищі 60-х років XIX століття і не маючи можливості отримати освіту на батьківщині, жінки від'їжджали за наукою до західних університетів. Для прослуховування лекцій на медичному факультеті Цюрихського університету виїхала в 1872 році Марія Жебуньова з Харкова¹⁵⁹, Ільїна Юлія¹⁶⁰ та Марія Папер з Катеринослава¹⁶¹, Софія Константинович з Чернігова¹⁶², Марія Валицька з Одеси¹⁶³. Серед перших жінок, удостоєних звання доктора медицини були Софія Дмитрієва* та Серафима Шахова.**

* Софія Петрівна Дмитрієва народилася в Харкові. На початку 70-х років навчалася на медичному факультеті Цюрихського університету. В 1873 році, після наказу російського уряду про повернення всіх дівчат із-за кордону, переїхала із Швейцарії в Париж, де прослухала лекції на медичному факультеті університету. По закінченню курсу навчання отримала ступінь доктора медицини¹⁶⁶.

** Шахова Серафима Василівна народилася в Катеринославі. В 1870 році виїхала слухати лекції з медицини до Цюрихського університету. Після виклику російського уряду переїхала до Бернського університету, який закінчила з дипломом доктора медицини. В вересні 1877 року, повернувшись на батьківщину, розпочала клопотання про дозвіл скласти іспити на право лікаря-практика. В 1878 році отримала звання “Жінки-Лікаря”. З 1900 року працювала лікарем в Харкові¹⁶⁷.

На території Російської імперії перші Вищі медичні курси були створені в 1872 році при С.-Петербурзькій Воєнно-Медичній Академії. З величезним бажанням вчитися і вірою в краще майбутнє відправлялися жінки з Наддніпрянської України на навчання до С.-Петербургу. За десять років (1872-1882 рр.) існування курсів на них навчалася 200 слухачок з українських губерній¹⁶⁴, серед яких були В.В Тесен, А.Бяловеська з Полтавської губернії, В.С Казас, А.Г. Клейн з Херсонщини¹⁶⁵, М.К Валицька з Одеси* та інші.

На долю курсисток випали всі складності першого досвіду. До 1880 року вони мали право лише на звання "вченої акушерки", не зважаючи навіть на те, що під час російсько-турецької війни 1877-1878 рр. виконували чоловічу роботу хірургів та на практиці довели силу своїх знань. Студентки йшли на війну, щоб своєю жертвовною працею довести здатність жінки бути лікарем та отримати звання лікаря як для себе, так і для наступних поколінь жінок. *Жіночий рух в своєму розвитку висунув ряд виключних за характером та наполегливістю в досягненні цілі жінок, які розуміли історичне значення тієї місії, яку вони на себе поклали - досягаючи прав для себе, вони відкривали доступ до цих прав всім жінкам.* Всі студентки йшли на війну заради високої цілі: їх надихала боротьба жінок за рівноправ'я. Війна відкрила громадськості істину, про те, яку величезну користь здатна принести, і, дійсно принесла жінка. Самовіддана праця сестер-жалібниць, жінок-лікарів періоду війни була високо оцінена прогресивною частиною суспільства, але уряд продовжував їх не помічати. Жінки, випускниці курсів, вийшли на нову дорогу, озброєні знаннями, але без всяких прав, без дипломів. Вони отримали папірець, в якому повідомлялося, що вони закінчили курс Вищих жіночих медичних курсів.

Суспільство, земство, народ визнали їх раніше, ніж закон. Становище перших жінок-лікарів було важким: лікувати на правах знахарок, виписувати ліки не маючи на це офіційних прав. Якщо приєднати до цього утиски зі сторони представників влади, пов'язане з новизною справи, глузування, недовір'я - то отримаємо реальне становище перших жінок-лікарів. Єдине, що вони мали в доказ своїх прав - відзнаку "Жінка-Лікар", затверджену в 1880 році, яка давала право на лікарську практику. З 1883 року жінкам-лікарям дозволили займати посаду лікаря в жіночих навчальних закладах, але в кожному окремому випадку на це потрібний був дозвіл міністра внутрішніх справ. Жертвовною працею жінки доводили суспільству своє право на медицину, і історичні документи повідомляють, що в 1893 році в Одесі лікарями вже працювало 22 жінки¹⁶⁹.

В 1882 році Вищі жіночі медичні курси в С.-Петербурзі були закриті, і ті, хто залишився знову без дипломів, вже не клопотали про свої права, а при підтримці професорів та відданих справі людей, розгорнули інтенсив-

* Валицька Марія Константинівна народилася в Одесі, в сім'ї лікаря. В 1872 році виїхала в Цюрих, де слухала курс медицини. Після урядового наказу 1873 року повернулася та розпочала клопотання про вступ на Вищі жіночі медичні курси при Воєнно-Медичній Академії, на що отримала дозвіл в грудні 1878 року. В 1884 році отримала відзнаку "Жінка-Лікар"¹⁶⁸.

ну агітацію, писали звернення, піднімали питання в пресі та збирали кошти на створення жіночого медичного інституту. Лише через 15 років, 14 вересня 1897 року в С.-Петербурзі був відкритий жіночий медичний інститут, де разом з іншими отримували знання жінки Наддніпрянської України. Із заснуванням нового навчального закладу для жінок, уряд був змушений розширити права жінок-лікарів. За дозволом Державної Ради диплом лікаря давав право жінкам на вільну практику, завідування земськими медичними дільницями, дитячими та жіночими лікарнями в містах¹⁷⁰.

В 90-х роках XIX століття боротьба за створення Вищих жіночих медичних закладів набирає нової сили в Наддніпрянській Україні. В 1898 році Київська філія "Червоного Хреста" оголосила відозву, закликаючи суспільство жертвувати на заснування медичного інституту в Києві. У відозві писалося: "В Києві у 70-80 рр. існував жіночий університет (ВЖК), але уряд заклав його і потім заходи коло його відновлення були даремні. З огляду на те, що тепер ідея жіночого інституту виходить з офіційних кіл, можна сподіватися на створення його в Києві, хоча уряд взагалі дуже неприхильний до Вищої жіночої освіти..."¹⁷¹ В 1904 році Харківське земське зібрання одностайно висловило бажання мати на службі земськими лікарями жінок¹⁷². Домагання жінок, підтримка громадськості, земств та нагальні соціальні проблеми змушували уряд проводити певні реформи в системі жіночої медичної освіти та розширювати права жінок-лікарів.

Ініціаторами створення жіночого медичного інституту в Києві виступили професори медичного факультету університету В.К. Високович, Ю.М. Лауденбах, Т.М. Мальков та інші¹⁷³. 23 жовтня 1907 року в залі Київської міської думи урочисто був відкритий медичний відділ при Вищих жіночих курсах. Вітаючи громадськість міста з цією подією, професори Муратов та Неслов зазначали, що жінки своєю самовідданою працею мають всі права на лікарську діяльність. Прохання на вступ до новоствореного закладу надійшло від 1000 жінок, однак прийнято було 300 слухачок на перший курс і 250 - на другий. В 1908 році медичний відділ ВЖК був перетворений в самостійний заклад зі своїм статутом та управлінням, де навчалося 892 слухачки¹⁷⁴. З 1908 року професори Вищих жіночих медичних курсів (ВЖМК) розпочали клопотання про будівництво власного будинку під жіночий медичний інститут. На засіданні міської думи 27 січня 1909 року розглядалося клопотання професорів ВЖМК про те, щоб на Троїцькому плацу було відведено 700 кв. сажнів землі під будинок для інституту. Обговорення цього питання на засіданні міської думи набрало дискусійного характеру. Одні наголошували, що земля на Троїцькому плацу дуже дорога і потрібна базару, інші вважали обов'язком міста розвиток культурно-освітніх закладів. В результаті обговорення, міська дума більшістю голосів 36 проти 9 постановила дати 700 кв. сажнів землі під будинок ВЖМК¹⁷⁵.

Оскільки значна кількість слухачок ВЖМК представляли малозабезпечені верстви населення, то багато з них залишали курси, не закінчивши навчання. Так, за перші шість років існування ВЖМК в Києві до них вступило 2244 слухачки, з них 826, тобто 36, 8% були відраховані через несплату грошей¹⁷⁶. Історичні документи повідомляють про випадки голодної

смерті курсисток¹⁷⁷. Щоб утримувати себе і платити за навчання, курсистки нерідко займалися переписуванням, підробляли в лікарнях і т.ін. Певну підтримку вони одержували і від “Товариства допомоги слухачкам”, що існувало при курсах. Важким тягарем для курсисток була нестабільність навчального процесу, яка змушувала жінок неодноразово шукати підтримку громадськості¹⁷⁸.

Жіночий медичний інститут в Харкові, відкритий зусиллями медичного товариства, розпочав свою роботу в 1910 році і перший випуск 240 жінок-лікарів відбувся в 1914 році¹⁷⁹. Згодом Харківський жіночий медичний інститут став одним із найбільших медичних закладів в Наддніпрянській Україні і за період з 1910 по 1917 рр. в ньому було підготовлено 1500 жінок-лікарів¹⁸⁰.

Одеські Вищі жіночі медичні курси (1910-1920 рр.)

Одеський жіночий медичний інститут (ОВЖМК) офіційно був відкритий в 1910 році. Вперше клопотання про заснування ОВЖМК порушили у 1901 році декан медичного факультету Новоросійського університету проф. В. В. Підвисоцький та секретар факультету проф. Батуєв, але ця спроба не увінчалася успіхом. Лише у 1905 році на медичний факультет були допущені жінки як вільні слухачки. Після цього на протязі трьох років оголошувався набір, але реакція, що настала, зачинила для жінок двері університету. 5 жовтня 1908 року група професорів факультету на спеціальному засіданні прийняла рішення про організацію ОВЖМК¹⁸¹. Членами-засновниками стали професори Н.А. Батуєв, В.В. Воронін, С.С. Головін, А.І. Ігнатовський, Д.П. Кишенський, К.І. Коровицький, А.В. Корш, С.В. Левашев (голова), А.Ф. Маньковський (секретар), В.Н. Орлов, Н.М. Попов, К.П. Серапін, М.О. Щоголев, С.С. Яковлев. Згодом склад організаційного комітету поповнився представниками міського самоуправління, в 1909 році до нього увійшов професор І.І.Кияніцин¹⁸².

Новий вищий медичний навчальний заклад, що відкривав доступ до вищої освіти жінкам, мав обслуговувати увесь Південь та Кавказ¹⁸³, де відчувалася нагальна потреба місцевого населення у вищій лікарській освіті. Тому створений оргкомітет для влаштування жіночих курсів, не зважаючи на величезні труднощі, доклав всіх зусиль для досягнення мети¹⁸⁴.

Капітал (4 тис. крб.), з яким почали влаштовувати Вищі жіночі медичні курси, виник з пожертвувань різних осіб та чистого прибутку, що був отриманий шляхом проведення лотерей та гуляння, влаштованого у травні 1909 року головою Жіночого комітету по збору пожертвувань О.В. Левашевою. З першого гуляння разом з пожертвуваннями було зібрано 17 008 карбованців, але цього виявилось недостатньо. В червні 1910 року жінки організували друге гуляння, на якому зібрали ще 5 048 крб. Усього було зібрано для організації ОВЖМК 22 056 карбованців. Успіх справи визначили матеріальні кошти та вагома праця “Одеського жіночого комітету по створенню ОВЖМК”, до складу якого входили: О.В. Левашева (голова), Б.Х. Щербакова, Л.Д. Толмачова, В.Н. Корш, М.Н. Попова, Л.І. Батуєва, Ю.І. Маньковська, А.І. Го-

ловіна, Є.Ф. Щоголева, М.П. Орлова, С.П. Кияніцина, Ю.М. Серапіна, М.К. Коровицька, А.Н. Ігнатовська, Л.Б. Вороніна, Є.Ф. Рено, А.А. Василь, В.К. Полетаєва, Н.Ф. Єфанцева, Е.К. Вігте, В.П. Дмитрієва, Є.Д. Хаїс¹⁸⁵.

Організаційним комітетом, а після затвердження "Положення про курси", педагогічною радою, був придбаний у власність курсів будинок, зроблений ремонт і приміщення були пристосовані під аудиторії, а міська дума дала згоду на використання міських лікарень. 24 серпня 1909 року міністерство народної освіти дозволило заснувати ОВЖМК, а 11 листопада того ж року куратор Одеського шкільного округу затвердив "Положення про курси". Вирішено було, що курси розпочнуть свою роботу в 1910/11 навчальному році¹⁸⁶.

Згідно "Положення про курси", викладання проводилося за тим же планом і в тому ж обсязі, що і на медичних факультетах університетів, однак курси були приватним навчальним закладом, в якому "ні ті, хто навчає, ні ті, хто вчиться, не користувалися ніякими правами"¹⁸⁷. Після закінчення курсів слухачки отримували лише посвідчення про закінчення і не мали прав на лікарську практику. Остання обставина, безумовно, спричинила малочисельність перших наборів. Лише в 1914 році міністерство народної освіти підтримало клопотання педагогічної ради курсів про надання слухачкам, котрі закінчили курси, права бути допущеними до екзаменів на звання лікаря в державні іспитові комісії при університетах.

Урочисте відкриття курсів відбулося 26 вересня 1910. Історичну важливість цієї події усвідомлювали вже сучасники. У вітальному слові при відкритті ОВЖМК приват-доцент В.Н. Образцов зазначив: "В сучасний, важкий для жіночої освіти період, коли поява курсів поставлена в залежність від випадкових обставин, заснування їх є подвигом, гідним найглибшої поваги"¹⁸⁸. Кафедри на курсах очолювали професори та приват-доценти медичного та фізико-математичного факультетів Новоросійського університету. Для професорсько-викладацького складу одночасна праця в університеті і на курсах була великим перевантаженням. Професор С.С. Груздев писав, що спочатку він відмовлявся від викладання на ОВЖМК не знаходячи в собі сили вести дві факультетські терапевтичні клініки, однак після тяжких роздумів він залишився вірним жіночій лікарській освіті¹⁸⁹.

Одеські Вищі жіночі медичні курси не були комерційним закладом. Отримані з курсисток за слухання лекцій гроші, що були для курсів єдиним джерелом фінансування, йшли на обладнання кабінетів і лабораторій, платню викладачам (розміри якої були значно меншими, ніж в університеті), утримання канцелярії, служителів. І хоча фінансовий стан курсів завжди був критичним, вони лише в 1914 році отримали від держави одноразову допомогу в розмірі 20 тисяч карбованців. Мізерні кошти ОВЖМК не дозволяли їм мати не тільки своєї клініки, але й придбати для викладання теоретичних дисциплін додатковий будинок або побудувати, як планувалося спочатку, власний будинок курсів, в якому б містилися основні кафедри теоретичних дисциплін.

Матеріали, що збереглися, дозволяють частково відновити склад слухачок ОВЖМК. На них приймалися особи, котрі "закінчили курс жіночих

гімназій або інших навчальних закладів, рівних за правами з додатковими іспитами з латинської, російської та однієї із іноземних мов, математики, фізики в обсязі курсу 8-ми класів чоловічої гімназії”. Отже, освітній ценз для майбутніх курсисток прирівнювався обсягу вимог вступників університету. З 1910 по 1917 рр. на курси було прийнято 1300 слухачок¹⁹⁰. На Одеських курсах навчалася 2% курсисток, що закінчили інститути, 94% - гімназії, 3% епархіальні та 1% комерційні училища. Деякі слухачки мали навіть атестат медичного працівника. Так, у 1910-1912 рр. з 260 курсисток було: 4 - фельдшерів, 5 - повитух, 3 - зубних лікарів. Найбільше слухачок вступало на курси у віці від 18 до 24 років, вони склали 77%, від 25-29 років - 12%, 30-34 роки - 3%, а 16-17 років - 7%. Особи, молодші 18 років й старше 35, могли стати курсистками лише з особливого дозволу куратора шкільного округу. Збереглися дані про соціальний склад курсисток: жінки та доньки дворян, військових та цивільних чиновників склали 25%, представників духовенства - 6,5%, купців - 5%, почесних громадян - 6,5%, лікарів - 3%, міщан - 39%, селян, поселенців та козаків - 11%, фельдшерів і військових - 1,5% та інших (іноземних підданих, дружин студентів) - 2,5%¹⁹¹.

Матеріальне становище багатьох слухачок було незадовільним. Курсистки жили на кошти, що “добувалися шляхом різних дрібних заробітків” (переписуванням, уроками, службою в конторах під час літніх канікул). Вони не завжди могли своєчасно внести плату за навчання. В офіційному звіті за 1911 рік відмічалось: “Без допомоги анкет важко дати точні цифрові дані про матеріальне становище курсисток. Одне лише можна сказати з певністю, що не менше 20% слухачок вкрай терпіли нестатки”¹⁹². Перша світова війна значно погіршила матеріальне становище курсисток. Багато з них не змогли закінчити курси через матеріальні труднощі, частина присвятила себе допомозі пораненим.

Перший, прискорений у зв'язку з війною випуск, відбувся в грудні 1914 року. Курси закінчили 67 слухачок. Вони, як і ті, що випускалися в наступні роки, замінили лікарів, які пішли на війну.

Останній, шостий випуск Одеських Вищих жіночих медичних курсів відбувся в 1920 році*.

Так, крок за кроком йшов процес утвердження права жінок на вищу медичну освіту, а жінки своєю самовідданою працею давали нові яскраві докази свого служіння людству. На 1908 рік професія жінки-лікарки була практично єдиною, що майже повністю зрівнялася в правах¹⁹³. Однак, *розширюючи права жінок-лікарки, уряд постійно прагнув підкреслити другорядність їх становища*. Вже в 1910 році міністерство народної освіти, пояснювало, що жінки-лікарки, які працюють в жіночих гімназіях не можуть розраховувати на отримання пенсії¹⁹⁴. Однак перешкоди, що зустрічалися на шляху жінок, робили їх сильнішими, витривалішими і вже в 1914 році “Рада” повідомляла про успішний захист дисертації жінкою-лікаркою А.І. Хом'яковою-Бусловою¹⁹⁵.

* В 1920 році ОВЖМК були об'єднані з медичним факультетом Новоросійського університету й на цій базі був створений медичний інститут.

В своїй боротьбі за економічну незалежність та самостійність жінка прагнула відкрити собі доступ до тих професій, які здавна рахувалися привілеєм чоловіків. Після того, як жінка відвоювала собі право на знання в галузі природничих, історико-філологічних дисциплін та стала твердою ногою в галузі медицини, широка область технічних знань і комерційної освіти залишалася незайманою жінкою. Сама ідея жіночої технічної освіти довго не приживалася, не знаходила собі ґрунт в суспільстві, не викликала інтересу серед самих жінок і отримала розвиток лише на початку ХХ століття. В 1903 році кустарний з'їзд в Полтаві вирішив клопотати про надання жінкам права вступу до вищих технічних закладів¹⁹⁶. Вперше право вступу до Київського *політехнічного інституту в 1906-1907* навчальному році отримала 31 вільнослухачка (27 на основі конкурсу і 4 без конкурсних іспитів, як сторонні слухачки)¹⁹⁷. Після циркуляру міністра народної освіти новий прийом вільнослухачок в 1908 році був заборонений. В 1914 році повний курс політехнічного інституту змогли закінчити лише 10 жінок (8 - сільськогосподарський факультет і 2 - хімічний)¹⁹⁸, а вільнослухачка С.О. Орловська отримала диплом першого ступеня інженера-механіка¹⁹⁹. Відомо, що в 1914 році на будівництві київського вокзалу працювала жінка-інженер²⁰⁰. Захищаючи свої інтереси жінки, які закінчували політехнічний інститут, звернулися з клопотанням про права жінок до директора політехнічного інституту І.Д. Жукова²⁰¹. Співчуючи жінкам-інженерам, директор Київського політехнічного інституту під час перебування в С.-Петербурзі подав клопотання випускниць інституту про права вільних слухачок в політехнічних інститутах²⁰².

З 1909 року відкрилися для жінок двері Одеського політехнічного інституту²⁰³. Два відділи - механічний та будівельний працювали в Харківському жіночому політехнічному інституті²⁰⁴ і жінкам для вступу до спеціальних вищих навчальних закладів необхідно було подавати свідоцтво про політичну надійність від губернатора²⁰⁵.

Комерційна освіта для жінок в Наддніпрянській Україні стала можлива з 1906 року, коли професор Довнар-Запольський відкрив для осіб обох статей комерційні курси²⁰⁶, які з 1907 року були перетворені в Комерційний інститут та знаходилися в підпорядкуванні міністерства торгівлі та промисловості. І якщо в перший рік існування інститут прийняв 250 слухачок²⁰⁷, то в 1909 році було зараховано 953 жінки²⁰⁸. В 1912 році купецьким товариством був відкритий Харківський комерційний інститут для осіб обох статей²⁰⁹.

Вищу *сільськогосподарську освіту* жінки отримували на Київських сільськогосподарських курсах для обох статей, що були відкриті Київським товариством сільського господарства в 1901 році, в 1908 році на курсах навчалася 17 жінок, які склали 32,0% всіх студентів²¹⁰.

На початку ХХ століття виникають перші вищі *педагогічні жіночі навчальні заклади*. В 1907 році при "Товаристві трудової допомоги для інтелі-

гентних жінок” для підготовки дитячих садівниць* був відкритий Фребелівський Педагогічний інститут, до якого приймалися жінки, які закінчили шестирічний курс гімназії. При відкритті інституту 30 вересня 1907 року професор І.А. Сікорський звернув увагу громадськості на роль жінки в процесі виховання: “Ухаживая за колыбелью человека, учреждая игры его детства, научая его уста лепетать первые слова и первые молитвы, женщины становятся главными зодчими общества, краеугольный камень кладется их руками”²¹¹. В 1908 році інститут перейшов в розпорядження Фребелівського товариства і був перетворений у вищий заклад з 3-х річним курсом навчання²¹². Крім Фребелівського інституту в Києві вищу педагогічну освіту жінки могли отримати в Харківському Фребелівському інституті²¹³ та на Вищих Фребелівських курсах в Одесі.

Проблеми вищих жіночих навчальних закладів, необхідність реформ, дискримінаційний характер жіночої освіти активно дискутувалися жіноцтвом Наддніпрянської України в період підготовки та проведення Першого Всеросійського з'їзду з освіти жінок, який відбувався в 1913 році. Успіхові з'їзду сприяла діяльність жіночих товариств Києва, Харкова, Херсона та інших міст. Готуючись до з'їзду, “Харківське товариство взаємодопомоги працюючих жінок” займалося поширенням ідеї жіночої освіти в пресі, харківських навчальних закладах та громадських установах. Крім того, жіноча організація збирала детальний матеріал про стан жіночої освіти в Харкові. Вітальні телеграми, які надійшли на адресу з'їзду від вчительок народних шкіл Харківської, Полтавської, Катеринославської губерній, Київського Фребелівського товариства, Київського Фребелівського Інституту, “Харківського товариства взаємодопомоги працюючих жінок”, Харківських Вищих жіночих курсів, Одеського Педагогічного товариства, редакції “Жіночої газети” з Одеси, лікаря В.Г. Клячкіної з Києва, групи жінок з Києва (309 підписів)²¹⁴ свідчила про важливість з'їзду та серйозний інтерес жінок до питань освіти. В цих привітаннях лунала впевненість в силу жіноцтва на шляху до освіти. У вітанні Київського Фребелівського товариства, що успішно працювало над ідеєю жіночої освіти відмічалось: “В Киеве на открывшейся в последнее время художественной выставке обращает внимание работа киевского скульптора “К жизни!” Перед зрителем фигура женщины, которую придавила огромная скала. Но и в фигуре, и в лице женщины - стихийное, мощное стремление сбросить с себя эту скалу, встать на ноги и ринуться вперед... туда к жизни. И чувствуется, что скала будет сброшена, и вернется, что женщина встанет во весь рост”²¹⁵. Ідея жіночої освіти була близькою і прогресивним чоловікам, свідченням чого стала телеграфа земського агронома Павла Олексійовича Сиверцева з міста Чигирин: “Привет съезду из Украины, столицы Гетьманов - города Чигирина. Второй год сидим без участковых агрономов... негде достать. Ждем пополнения их женщинами-агрономами, уже доказавшими свою работос-

* Виховательок дитячих закладів називали “дитячими садівницями” або фребелічками, так як за вимогами Каменського дитячий заклад повинен був знаходитися біля саду.

пособность. Хлопочите, Бог Вам в помощь и симпатии родины”²¹⁶. Відстоюючи інтереси жіночої освіти, з доповідями на з’їзді від жіночих товариств Наддніпрянської України виступили А.П. Пономарева, Е.М. Дєсятова, Ю.С.Єрмеєва, О.Я.Єфименко²¹⁷.

Так, долаючи серйозні перешкоди на шляху формування системи вищої жіночої освіти, ініціативи жінок та прогресивної громадськості досягали певних результатів. У структурі вищої жіночої освіти ХІХ - початку ХХ століття головне місце зайняли Вищі жіночі курси. Еволюція їх становлення пройшла кілька етапів. Початок першого етапу розвитку ВЖК (1878-1886 рр.), можна назвати підготовчим (основне завдання курсів - підвищити рівень середньої жіночої освіти, орієнтувати її на зв’язок з вищою освітою. Другий етап (1889-1905 рр.) - поновлення прийому слухачок, лише на Петербурзькі та Московські ВЖК. Третій етап (1905-1917 рр.) характеризувався збільшенням чисельності ВЖК, реформою системи викладання. На початку ХХ століття сформувалася вища жіноча освіта двох рівнів: *перший рівень* складала вищі навчальні заклади, що отримали державний статус. Їх створення було спричинено шляхом лобювання державних органів жіночими товариствами, громадськістю, або потребами соціально-економічного розвитку держави. Паралельно з державною існувала громадська система вищої жіночої освіти. Цей *другий рівень* представляли Вищі жіночі курси та навчальні заклади, які працювали на громадські кошти при жіночих товариствах. Наприклад, Вищі жіночі курси при “Харківському товаристві взаємодопомоги працюючих жінок”, на яких в 1913 році навчалася 800 слухачок²¹⁸. При “Київському товаристві трудової допомоги для інтелігентних жінок” в 1907 році був відкритий Фребелівський Інститут²¹⁹. На приватні кошти без підтримки держави заснувалися Вищі жіночі курси в університетських містах - Києві, Харкові, Одесі. Самодержавство чинило всілякі перешкоди вищій жіночій освіті. До числа заходів, що характеризували цю політику “стримування” відносилось недостатнє фінансування ВЖК, недопущення жінок до державної служби, обмеження їх в ряді привілеїв, дискримінація в заробітній платі. *Приватна ініціатива стала головним рушієм у формуванні вищої жіночої освіти, а успіхи жінок в оволодінні наукою начоно демонстрували, якою особистістю здатна стати жінка, коли вона за допомогою освіти розвиває духовні сили і усвідомлює власні ідеали. На початку століття жінки складала половину викладацького складу в початкових школах, значною була їх участь в медицині, літературі. Рух жінок Наддніпрянської України за свою емансипацію в галузі освіти не тільки відтворював аналогічні процеси в Західній Європі, але і в певній мірі слугував взірцем для останніх.*

* * *

В міру того, як формувалися Вищі жіночі курси, жінки утверджували свої позиції як викладачі та вчені. Першою з’явилася на Бестужевських курсах в Петербурзі Олександра Єфименко, що читала курс історії України. В 1910 році її обрали професором цих курсів. Одночасно з’явилися жінки

у вищих школах Києва: у Фребелівському Інституті курс педагогіки читала Софія Русова; на Вищих жіночих курсах А. Жекуліної - курс географії вела Софія Щербина, пізніше її було обрано професором Новоросійського університету. Багато українських жінок - випускниць ВЖК працювало в наукових товариствах: Нестора Літописця в Києві, Історико-Філологічному в Харкові, Українському Науковому Товаристві, Науковому Товаристві ім. Шевченка тощо. На початку ХХ століття зросло число жінок на кафедрах університетів Наддніпрянської України - доцентуру та професора з історії дістала Н. Полонська; М. Васюхнова з хімії; В. Радзимовська з медицини в Києві; Н. Мірза-Авакянц з історії в Харкові; В. Андріянова-Перетц та С. Шеглова з історії літератури у Петербурзі.

Перша ділянка науки, в якій почали працювати жінки - була етнографія. Пелагея Литвинова, народжена Бартош (1833-1904 рр.) стала першою жінкою, яка почала наукове зібрання народної вишивки. Вона була дідичкою Глухівського повіту на Чернігівщині і склала перший альбом народних узорів Чернігівщини²²⁰. Наприкінці ХІХ століття в галузі етнографії працювала М. Грінченкова. Велике значення мали етнографічні дослідження Ольги Косач. Вони забезпечили їй наукове ім'я, звання члена-кореспондента Української Академії Наук. В галузі історії України першою була Олександра Єфименко. Визначним істориком стала Ганна Львівна Берло (1859-1942 рр.), член Старої Громади та всіх наукових товариств Києва. Археологія України мала видатну діячку в особі Катерини Миколаївни Мельник-Антонович (1859-1942 рр.). Вона була ученицею, а потім другою дружиною В.Б. Антоновича. З ним проводила вона багато розкопок, а під час його хвороби та після смерті сама досліджувала Волинь, Поділля, Слобожанщину. В галузі педагогіки визначалася Софія Русова. Першим українським математиком стала Софія Ковалевська.

Реформи 60-х років пробудили суспільну свідомість, отримали розвиток ідеї про перехід від держави кріпосної до вільної, формування самостійної та самодіяльної особистості як основи громадянського і суспільного існування. Способом такого існування стала організація приватних (не залежних від держави) об'єднань громадян за інтересами. По всій країні створювалися громадські організації, які здійснювали культурно-освітню діяльність і благодійність займала серед них особливе місце - це була єдина для жінок можливість легально (до 1905 року в Російській імперії не існувало органів представницької влади і виборчих прав, профспілки і партії були заборонені, а різні товариства і асоціації викликали підозру) направляти свою енергію і здібності на вирішення соціальних проблем.

3.1. Традиції благодійності українських жінок

Традиції благодійності* українських жінок коренями виходять з доби Київської Русі та Гетьманщини. Жінки благодійниці на власні кошти будували церкви і жертвували величезні гроші монастирям, опікували хворих, калік. В одній скандинавській сазі оспівується княгиня Ольга, яка облаштувала лікарню, де лікуванням та доглядом за хворими займалися жінки. Це перша згадка про лікарню на Русі.

* Під "благодійністю" звичайно розуміють надання приватними особами і організаціями підтримки та матеріальної допомоги бідним, сиротам, інвалідам та ін. Енциклопедія Брокгауза-Ефрона визначає благодійність (благотворительность) "как проявление сострадания к ближнему и нравственную обязанность имущего спешить на помощь неимущему"¹. Тлумачний словник В. Даля характеризує особу благодійника як "творящего, делающего добро другим"². "Словник української мови" - як надання приватними особами матеріальної допомоги, підтримки бідним, сиротам³ та ін. Більшість інших словників та енциклопедій, що дають визначення цього поняття, а іноді й короткі історичні нариси розвитку благодійності, здебільшого розглядають останню окремо від відповідної історичної епохи та тогочасних суспільних відносин. До ХУІІІ ст. досить впливовою була теза про безпосередній зв'язок благодійності з християнством, яке розглядалося як ідейне джерело благодійності⁴. З середини ХУІІІ століття у вжитку з'являється слово "філантропія", яке у більшості словників тлумачиться як синонім благодійності⁵. Головною рисою філантропії, що стала уособленням європейської благодійності ХІХ століття і значно потіснила благодійність середньовіччя, стала її громадянська спрямованість. Для освіченого жителя європейської країни ХІХ століття, філантропія означала безкорисну допомогу одних громадян іншим і увійшла у його свідомість разом з традиційним атрибутом буржуазного суспільства. Найбільшого поширення філантропічна діяльність набуває в ІІ пол. ХІХ століття і важливою рисою її став перехід від звичайної подачі милості та традиційної системи пожертвувань до створення спеціальних закладів, які мали на меті не тільки звичайну матеріальну підтримку маргінальних верств населення, а включення їх до повноцінного громадянського життя, що вказувало на якісно новий ступінь розвитку громадянського суспільства.

Про широке розуміння благодійності в Київській Русі говорить той факт, що сестра Володимира Мономаха Ганна Всеволодівна у 1086 році *заснувала* у Києві при Андріївському монастирі перше в Європі *жіноче училище*, утримувала його, а також навчала читанню, письму та ремеслам. Ще з княжих часів збереглися відомості про заснування при жіночих монастирях шкіл для дівчаток князівною Єфросинією Полоцькою, Гордиславою-Євдокією, яка не тільки навчала дівчаток, а й сама переписувала книги. Пам'ятки давньої літератури, літописи донесли до нас відомості про народних лікарів, які лікували травами та ліками власного виготовлення. Маємо дані про народну цілительку Февронію, яка лікувала Муромського князя, зцілювала хворих засобами народної медицини.

Найвидатнішим і єдиним давньоруським медичним довідником, що зберігся до наших часів, є медичний трактат-порадник, написаний грецькою мовою "Аліма" ("Мазі"), що припадає на 30-ті роки XII-го ст. і який склала князівна Добродія (відома як Євпраксія).

З життя Єфросинії Чернігівської (XII ст.) дізнаємося, що вона вивчила медичну літературу і як ігуменя займалася лікуванням хворих у монастирській лікарні.

Ранню традицію залучення жінок до догляду за хворими в домашніх умовах ілюструє мініатюра Радзівіловського літопису XIII-XV ст. В ньому розповідається як донька Ярослава Мудрого *сприяла поширенню медичних знань* у Київській Русі. Згодом вона стала королевою Франції, де також займалася просвітою та благодійністю. Французи віддали належне своїй королеві, спорудивши їй пам'ятник у місті Санлісі під Парижем. На п'єдесталі пам'ятника викарбовано: "Анна руська, королева французька".

Створена в Київській Русі державно-церковна організація громадської опіки в подальшому зазнала серйозних випробувань: князівська роздробленість, монголо-татарський період. Громадська опіка в цей період перестає бути системною і представлена епізодичною діяльністю монастирів чи приватних осіб. В цей період основою і важливою рушійною силою розвитку милосердя та благодійності стало християнське вчення. Релігія з дитячих років формувала моральний фундамент поведінки і світогляду людини, високоморальну внутрішню переконаність народу в необхідності допомоги ближньому. Одночасно потужним стимулом розвитку благодійності була велика потреба народних мас в медико-соціальному захисті.

У 1596 році Олена Горноставська відновляє пересопницький монастир, для чого призначає монастирю село Пересопницю з усіма доходами. При відновленні монастиря вона зобов'язала ченців влаштувати шпиталь для бідних та хворих.

В 1615 році було засноване Київське братство і в тому ж році землевласниця Ганна (Галшка) Гулевичівна подарувала Київському братству значну площу землі в центрі Подолу для заснування тут монастиря, школи для дітей "шляхетних яко і мирських". Тут був заснований Братський монастир і при ньому влаштований шпиталь для людей убогих, старих, калік. Вона ж подарувала один із своїх будинків Кирилівському монастирю. Ме-

ценатками багатьох монастирів були - кн. Раїна Вишневецька, кн. Олена і Софія Чарторийські, Ганна Гойська, Марія Мазепа⁶.

Притулок для пристарілих і бідних жінок у ХУІІ столітті на березі Остра, неподалік Ніжина, заснувала дружина стародубського полковника Ганна. Пізніше поряд з келіями збудували два храми.

Для Слобідської України ХУІІІ ст. характерним стало створення церковних братств, братських шкіл. Історик Дмитро Багалій зазначав: "Окрім братств, бачимо ще й жіночу спілку "сестер-мироносиць". Це було братство, але тільки жіноче. На гроші цих мироносиць у 1701 році було куплено книгу "Пентикостарій" для Курязького монастиря. Сестри-мироносиці були своєсвідними "сестрами-жалібницями", що брали участь в благодійній діяльності, а також і в похоронах, бо при Мироносицькій церкві існував цвинтар з гробками⁷.

На початку ХІХ століття жінки направляли свою благодійність на *створення шкіл, притулків для сиріт, давали вільну селянам*. Так, поміщиця Наталя Чепіна влаштувала початкову школу в селі Чепурков Ширятинського повіту Полтавської губернії. Школа Чепіної розміщувалася в кількох будинках, але маючи намір розширити школу, Наталя Чепіна звернулася з клопотанням до Полтавського губернатора про дозвіл побудувати нове шкільне приміщення. Вказуючи в своєму проханні на важливість навчання селянських дітей грамоті, вона писала: "Дети охотно являютя в определенные часы, учатся без отвращения и некоторые уже читают молитвы из букваря". Вона прохала затвердити цю школу у відомстві директора училища з тим, "дабы оный назначил и предмет учения для всех желающих". Вчителям цієї школи Наталя Чепіна виплачувала гроші у відповідності з їх внеском в навчальний процес та успіхами учнів, за працю вчителі отримували і землю⁸.

Відомий історії факт відпущення на волю селян поміщицею Іриною Андріївною Хорвать з Полтавщини. Був ще один випадок, який, однак не був приведений до виконання. Марія Захарченко, власниця Йорданівки Зеньківського повіту Полтавської губернії побажала роздати селянам по 5 десятин землі на душу (всіх селян 143 душі), але проти цього виступила її рідня. Справа дійшла до міністра внутрішніх справ і Марія Захарченко змушена була її припинити⁹.

Звернення автора лише до окремих прикладів благодійної діяльності жінок засвідчує їх вагомому роль в заснуванні монастирів, лікарень, шкіл, притулків тощо. І хоча історія української благодійності чекає свого наукового дослідження, незаперечно те, що традиції української благодійності протягом сторіч формувалися виключно на громадських засадах та приватній ініціативі, на відміну від російських, які протягом тривалого часу перебували під державним впливом.

* * *

В Російській імперії, в склад якої увійшла Наддніпрянська Україна, приватні особи та товариства отримали право влаштування благодійних закладів лише Положенням про губернії 1775 року, на основі якого у 40

губерніях Російської імперії були утворені “приказы общественного призрения”. На них було покладено піклування про лікування, народні школи, сирітські притулки, робітні будинки. Тим же указом передбачалося утримання бідняків за рахунок місцевих громад. У 1797 році засновується “Ведомство Учреждений Императрицы Марии” з широкою програмою благодійної діяльності, яка об’єднувала державні кошти та приватні внески. Проте, приватна благодійність сановних осіб та найзатятіших і найбагатших верств дворянства залишалася цілковито у межах суспільного догляду, що організовувався на державні кошти і під державним контролем та не обіймала широкі верстви населення.

На початку ХІХ століття в Російській імперії з’явилося перше приватне благодійне товариство. У 1802 році приватні особи заснували “Филантропическое Человеколюбивое Общество”, яке у 1816 році було перейменоване в “Императорское Человеколюбивое Общество”. У березні 1848 року Микола І, злякавшись наслідків революційного руху у Західній Європі фактично наклав заборону на створення приватних благодійних товариств¹⁰.

Відродження приватної ініціативи благодійності було пов’язано з Кримською війною (1853-1856). В надзвичайних умовах масової травматичної епідемії під час війни виявилися дивовижні риси жінок-благодійниць. Ініціатива надання першої допомоги страждальцям, калікам, пораненим на полях битв належала простим жінкам - донькам лікарів, вчителів, чорноморських матросів, які взялися за важку роботу сестер-жалібниць. Двадцять сестер-жалібниць міста Одеси на чолі з Катериною Хитрово пішли на війну з тим, щоб здійснити свою благодійну місію. Працюючи у важких умовах та допомагаючи воїнам, Катерина Хитрово, Олександра Лінська та Катерина Алферова віддали своє життя заради інших. Добровільно пішла працювати в холерне відділення під час розпалу епідемії одеситка Ганна Зеленюк і згодом сама стала жертвою власної самовідданості.

Благодійна діяльність жінок в період Кримської війни була високо оцінена відомим хірургом Миколою Івановичем Пироговим. “Доведено вже досвідом, - писав він, - що ніхто краще за жінок не може співчувати страждальникам і піклуватися про них”.

В умовах війни уряд був змушений формально підтримати суспільну ініціативу, яка була йому необхідна. Саме в цей період формується “Товариство сердобольних вдів” та “Товариство сестер милосердя”¹¹. До 1861 року благодійні організації існували лише у 8 містах Російської імперії¹². Для створення кожного нового благодійного товариства, потрібен був спеціальний дозвіл російського імператора, а це створювало серйозні перешкоди на шляху приватної ініціативи.

Ліквідація кріпосного права здійснила сильний вплив на настрої суспільства. Вона дала надію на те, що старий політичний порядок з його обмеженістю, патріархатністю, культурною відсталістю можна зруйнувати зусиллями вдумливих та енергійних людей. Період формування громадянського суспільства (традиційно “громадянське суспільство визначається як сукупність суспільних відносин, що розвиваються у позадержавній сфері”)¹³ був пов’язаний з багаточисельними суспільними ініціативами, в тому числі

і жіночими. В нових історичних умовах уряд змушений був змінити політику відносно благодійних товариств, умови вимагали визнання приватних благодійних ініціатив та створення для них сприятливих умов діяльності. У 1862 році право затверджувати приватні благодійні організації, у разі згоди відповідного відомства, було надане міністру внутрішніх справ. Через 7 років (1869 р) названому міністерству було дозволено затверджувати статути благодійних організацій. Остаточо "Устав для обществ пособия бедным" був затверджений у 1897 році.

Приватній благодійності чинилися й інші перешкоди. Існував спеціальний закон, який забороняв відкривати благодійні заклади, якщо вони не були повністю забезпечені капіталом. Ось чому тільки заможні жінки мали можливість реалізувати свої благодійні проекти.

Зі створенням земських установ (1864 р.) та установ міського управління (1870 р.), до яких перейшли обов'язки "приказов" щодо суспільного догляду, простір для громадської ініціативи значно розширився. Ситуація докорінно змінилася у останній чверті ХІХ століття і особливо в 90-ті роки, коли питання благодійності стали дискусійними у суспільній думці. Проблеми "культури благодійності" обговорювалися на сторінках десятків журналів та газет, благодійність визначалася справою приватної ініціативи. *Зміна соціальної структури міста, зростання маргінальних верств, загострення соціальних проблем та повна неспроможність уряду забезпечити хоча б мінімум суспільного догляду нужденним верствам населення* стали головними факторами розширення приватної благодійності.

Зрушення, що відбувалися в суспільстві, змусили уряд змінити напрямок своєї політики щодо благодійності і перейти від обмеження приватної благодійності до спроб поставити її під власний контроль. Це викликало створення у 1892 році урядової комісії для перегляду діючого законодавства з питань суспільного догляду та приватної ініціативи. Проте розмах, якого набувала приватна ініціатива благодійності II пол. ХІХ - поч. ХХ ст., перевершив, за визнанням сучасників, усі сподівання і особлива роль в цій ділянці належала жінкам.

Отже, пошук шляхів самореалізації привів жінок до благодійності завдяки сукупності унікальних політичних, культурних і економічних факторів. Відносно широкі права жінок Російської імперії в сфері власності створили економічну основу для благодійності. Це був не тільки час, енергія і безкорисна праця, але і приватні пожертвування (гроші, землі, будинки, інша власність), членські внески, прибуток від лотерей. Благодійниці залучали кошти земств і пожертвування інших благодійних організацій, перш за все, міських. Особливу статтю прибутків складала кошти за надання освітніх послуг. Благодійність була і потребою, і можливістю для жінок віддати незаймані сили суспільному служінню, адже в жінці, в силу призначення бути матір'ю та захисницею своїх дітей, самою природою закладений принцип гуманного відношення до всього слабкого, незахищеного, нужденного. Ось чому за статистикою жінки давали найбільший відсоток діячів в сфері благодійності, і благодійність ця проявлялась найчастіше в допомозі дітям,

літнім людям, жінкам. Благодійність легко трансформувалася в фемінізм, бо працюючи спільно жінки вчилися допомагати не тільки іншим, але і одна одній. Фемінізм і починався з благодійності.

Аналіз історичних документів засвідчує, що основними напрямками благодійної діяльності жінок, які здійснювалися ними як в рамках загальних благодійних організацій, так і виключно жіночих були:

матеріальна підтримка малозабезпечених верств населення;

просвітництво;

допомога у створенні вищої освіти жінок;

допомога у працевлаштуванні;

опіка дітей та літніх людей;

рух сестер жалібниць;

акції боротьби проти алкоголізму тощо.

У відповідності з цими напрямками діяльності жінок формувалися різні типи жіночих благодійних організацій: а) добродійні; б) просвітницькі; в) професійні; г) клерикальні.

3.2. Добродійні жіночі товариства

До добродійних жіночих товариств, що виникли на основі приватної ініціативи слід віднести: *Одеське та Полтавське жіночі благодійні товариства, Житомирське, Катеринославське, Київське, Чернігівське благодійні товариства, Жіноче товариство допомоги бідним породіллям міста Одеси, Харківське товариство опіки малолітніх сиріт та ін.*

Добродійні жіночі товариства були історично найстарішими, а аналіз статутів вказує, що вони мали безстановий характер і направляли свою діяльність на допомогу найбіднішим верствам населення без різниці віросповідання та національності. Засновували добродійні товариства представниці заможних класів, які розглядали свою діяльність як суспільний обов'язок. Більшість членів жіночих товариств працювали безкоштовно, вважаючи, що поліпшення побуту бідних верств населення - одне з головних завдань епохи формування громадянського суспільства. Така діяльність розглядалася жінками як суспільно-необхідна та почесна.

Одеське жіноче благодійне товариство

Одним із найстаріших жіночих благодійних товариств було "Одеське жіноче благодійне товариство". Перші згадки про нього відносяться до 1829 року, коли "Одесский вестник" повідомляв про бажання осіб жіночої статі об'єднати свої зусилля для розвитку благодійного руху для допомоги бідним, сиротам, хворим, дітям, інвалідам¹⁴. Ініціаторами жіночої благодійності стали Єлизавета Воронцова та Роксандра Едлінг, які і створили "Новоросійське жіноче товариство допомоги бідним"¹⁵. Тоді ж "Одесский вестник" повідомляв, що скоро відбудеться і саме відкриття товариства, однак про його діяльність нічого не відомо аж до 1833 року.

В 1833 році, під час неврожаю, наступив сумний період для Одеси. Місто було переповнене голодуючим людом із різних місцевостей України. За свідченням очевидців голодні батьки залишали своїх дітей, не маючи змоги прогодувати їх¹⁶. Тоді декілька жінок, на чолі з княгинею Є. Воронцовою і Р. Едлінг, об'єдналися в тісний гурток, щоб загальними зусиллями допомагати бідним грошима, піклуванням, працевлаштуванням. Приклад цих жінок наслідували інші і товариство скоро розпочало свою діяльність. За 8,5 місяців існування товариства 4.300 осіб отримали допомогу харчами, на 9000 карбованців було роздано хліба та борошна, жінки надіслали комітетам бідних допомогу на 3000 карбованців. Магазин товариства в три рази дешевше продавав хліб та борошно, жінками організовувалися дешеві їдальні, влаштовувалося харчування калік та пристарілих за місцем проживання, а для більшої ефективності в роботі жінки-члени товариства поділили місто на певні райони¹⁷.

Зростання захворюваності серед населення поставило перед товариством завдання створення лікарні та забезпечення хворих ліками. Безпритульний людин розміщувався в дешевих квартирах, які наймало товариство і такою допомогою було охоплено 400 осіб. Правління товариства, разом з іншими благодійними товариствами, розпочало будівництво власних дешевих квартир. В цих важких умовах існування міста жінки вирішували питання працевлаштування, були відкриті земляні та кам'яні роботи на 500 місць. Велика увага приділялася опікуванню дітей: товариство збирало покинутих сиріт та прагнуло влаштувати більш дорослих до різних занять, а малим дітям давало притулок в будинку, який був у розпорядженні товариства¹⁸.

В 1834 році біди міста стали поступово відступати і життя входило в нормальне русло. "Новоросійське жіноче товариство допомоги бідним" усвідомлювало, що своє завдання перед громадянами воно гідно виконало і тому по всьому місту були, як вказують документи, розклеєні оголошення з проханням, щоб батьки забрали своїх дітей. Але ні на ці оголошення, ні на барабанний бій на площах та вулицях з цього приводу батьки покинутих дітей не відгукнулися¹⁹. Товариство, що мало на своїх руках 40 хлопчиків і 45 дівчаток, вирішило продовжити свою діяльність по догляду і вихованню сиріт та визнало необхідним побудувати власний дитячий будинок. Місто відвело ділянку землі під будівництво міського сирітського притулку. Всі витрати на спорудження будинку в розмірі 35 тисяч карбованців взяло на себе жіноче товариство і 25 травня 1835 року в Одесі відкрився перший дитячий притулок, який прийняв 50 сиріт.

В 1836 році було складене та затверджене перше положення про притулок і товариство отримало нову назву "*Одеське жіноче благодійне товариство*", а заснований ним притулок - "Будинок догляду сиріт"²⁰. Піклуючись про влаштування необхідного приміщення для сиріт, жінки-благодійниці не менше турбот прикладали моральному їх вихованню. Крім загальноосвітніх предметів дітей навчали ремеслу: дівчат привчали до рукоділля, домашнього господарства, а хлопчиків до садівництва, виноградарства, лісництва. В звіті товариства за 1836 рік говориться, що сільськогос-

подарські заняття сиріт відбувалися настільки успішно, що на протязі двох років земельна ділянка товариства перетворилася в сад, де росли - 15 000 фруктових дерев, 20 000 лісових, 12 000 кущів винограду.

Поступово товариство зростало, збільшувався його капітал із доходів магазину, торгівельних лавок, приватних пожертвувань, серед яких найбільшими були благодійні внески Єлизавети Воронцової²¹. В 1854 році товариство відкрило відділення для літніх та хворих жінок, в якому безкоштовно, або ж за мізерну платню доглядалися безпритульні літні жінки. Згодом були відкриті товариством: відділення для немовлят, спеціальний будинок-притулок для бідних, які мандрували до святих місць та потребували тимчасового притулку.

“Одеське жіноче благодійне товариство”, вважаючи своїм головним завданням догляд сиріт, ніколи не відмовляло в допомозі бідним. Коли Кримська війна (1853-1856 рр.) принесла страждання багатьом бідним сім'ям, жіноче благодійне товариство прийняло рішення та створило “Комітет допомоги бідним”. На початку для роботи комітету було виділено товариством 747 карбованців, але завдяки організаційній роботі жінки зібрали зимою 1856/57 рр. значні пожертвування (21171 карбованець), що дозволило надати матеріальну допомогу 1467 сім'ям²². Діяльності “Одеського жіночого благодійного товариства” присвятив свою статтю М.Г. Чернишевський, відзначивши суспільну значимість роботи жінок для допомоги найбіднішим верствам населення²³. “Комітет допомоги бідним” при товаристві, створений як тимчасовий заклад, проіснував 20 років і надав допомогу на суму 99 115 карбованців. В 1878 році він поступився місцем новому закладу - “Товариству для допомоги бідним міста Одеси”, який виник за пропозицією члена жіночого благодійного товариства Ольги Левашової²⁴.

На початку 1859 року управління всіма справами “Одеського жіночого благодійного товариства” перейшло до рук Єлизавети Воронцової. Визнаючи не зовсім зручним догляд в одному сирітському будинку дітей різних статей, княгиня, на власні кошти, побудувала в 1871 році спеціальний будинок для виховання хлопчиків-сиріт та назвала його на честь свого чоловіка “Михайло-Семенівським сирітським будинком”²⁵ і для забезпечення його існування Єлизавета Воронцова внесла до товариства 135 тисяч карбованців²⁶. Михайло-Семенівський сирітський будинок був розрахований на 125 хлопчиків православного віросповідання, а навчання дітей здійснювалося в народному училищі при будинку²⁷.

Розширюючи форми допомоги бідному люду населення на початку ХХ століття, “Одеське жіноче благодійне товариство” головну увагу все ж приділяло двом своїм установам: а) *Благовіщенському сирітському будинку* для догляду дітей жіночої статі з спеціальним відділенням для немовлят, де на 1 січня 1909 року утримувалося 162 дівчинки та відділенню для літніх і хворих жінок на 70 місць; б) *Михайло-Семенівському сирітському будинку* для дітей чоловічої статі, в якому доглядалося 154 хлопчика. В народному училищі при будинку освіту здобували не тільки вихованці, але і 140 хлопчиків, що жили поряд з притулком²⁸. На гроші товариства утримувалася і православна церква при сирітському будинку²⁹.

Діяльність товариства була різноплановою: від надання допомоги літнім, хворим, бідним до виховання та навчання дітей. У відділенні немовлят діти перебували до 7-8 років під доглядом вихователів³⁰, а далі приймалися до притулку. Діти обох статей навчалися не лише грамоті й ремеслу, велика увага приділялася вихованню моральних цінностей. Товариство регулярно влаштовувало вечори, вистави, читання тощо.

Історія діяльності "Одеського жіночого благодійного товариства", що проіснувало з 1829 по 1914 рр., стала свідченням прагнення жінок до суспільно-корисної громадської діяльності, активного пошуку шляхів самореалізації. Товариство об'єднувало у своєму складі як жінок заможних верств, так і представниць різночинської інтелігенції, які бажали полегшити страждання калік, хворих, виховати та зігріти материнським теплом дітей-сиріт. Так, 43 роки творчої і корисної праці присвятила товариству Єлизавета Воронцова, вагомий внесок в благодійність міста Одеси був зроблений Роксандрєю Едлінг про яку Є. Воронцова писала: "Я имела счастье учиться на поприще благотворительном под руководством этой во всех отношениях достойной женщины, столь же замечательной возвышенным умом, сколько неисчислимыми сокровищами своего сердца"³¹. 25 років безкорисної праці присвятила товариству Ольга Іванівна Пономаренко, яка керувала дівочим відділенням товариства. В звіті товариства за 1907 рік записано, що на своєму місці О.І. Пономаренко була не тільки гордістю товариства, а і визначною вчителькою міста Одеси³². 25 років вчителькою рукоділля при товаристві працювала Марія Алексєєва³³.

Київське благодійне товариство

Одним із найстаріших товариств, яке надавало допомогу бідним міста Києва було "*Київське благодійне товариство*". Ідея створення в Києві благодійного товариства виникла в середовищі київських жінок ще в 30-х роках ХІХ століття. Всі справи у "Товаристві", яке виникло 1 листопада 1834 року вели жінки. Через брак коштів період з 1834 по 1840 рр. був дуже важким в діяльності товариства, членські внески склали єдине джерело надходжень. Проіснувавши кілька років, товариство змушене було припинити свою діяльність і офіційно визнавалося закритим. В 1840 році за клопотанням Софії Сергіївни Бібікової товариство було відкрите вдруге, і з цього часу стало на більш твердий ґрунт. Маючи мізерні кошти, товариство енергійно розширило свою діяльність і, завдяки, безплатним послугам деяких лікарів та аптек, розпочало надавати медичну допомогу бідному люду Києва, а з 1851 року утримувало за власний кошт кількох дівчат у пансіоні графіні Левашової³⁴.

Усвідомлюючи, що розширення діяльності товариства залежить від фінансового становища, жінки стали систематично влаштовувати вистави, концерти, а зростання чисельності товариства збільшувало суму внесків. З 1853 року фінансове становище товариства відчутно покращилося і воно мало в своєму розпорядженні значну суму - 10 тисяч карбованців, що дозволило розширити діяльність товариства. Так, було надано медичну допо-

могу у зв'язку з епідемією холери, відкрито контору для прийому замовлень на рукодільні роботи, кілька дітей було відправлено на навчання до ремісників. В період епідемії холери велику допомогу бідним здійснювала княгиня С.В. Васильчикова - член Київського благодійного товариства. Особисто доглядаючи за хворими, вона закликала інших жінок допомагати населенню міста, яке постраждало від епідемії³⁵.

В 1858 році матеріальне становище товариства настільки покращилося, що воно мало можливість придбати нерухомість: був куплений у добродійки Смородинової будинок за 4500 карбованців. Однак купівля ця, як виявилось пізніше, була невдалою - будинок був вологий та холодний, що змусило жінок продати його в 1870 році зі збитком для товариства. Найуспішнішим у матеріальному відношенні для товариства був 1859 рік. В цьому році за заповітом вдови генерала Ловцова (по першому шлюбу Сулими) товариство отримало великий будинок з садом для влаштування притулку літніх людей. Отримавши такий цінний подарунок, товариство приступило до вирішення найбільш важливих питань. Були влаштовані: а) дешеві квартири з опаленням, освітленням та меблями для бідних студентів та службовців; б) кімнати з повним безкоштовним утриманням для 12 літніх людей обох статей; в) кімнати для 12 сестер-жалібниць; г) притулок догляду та спілкування для жінок.

Із збільшенням матеріальних коштів товариства, збільшувалися і потреби в його допомозі: бідний люд міста Києва буквально переповнював товариство проханнями. Для більш раціональної роботи все місто в 1860 році було розподілене на сім дільниць: Двірцеву, Печерську, Старокиївську, Либідську, Подільську, Кловську, Куренівську. З цього моменту прохання від населення розглядалися в кожній дільниці, що значно активізувало надання допомоги, але так як за допомогою зверталися не тільки особи християнського віросповідання, то в товаристві була встановлена посада для розгляду прохань осіб іудейського віросповідання.

В 1865 році зусиллями голови товариства Л.І. Безак була влаштована *рукодільна школа* для дівчат, на утримання якої вона пожертвувала 10 тисяч карбованців. Школа, відкрита при товаристві для 20 дівчат, користувалася великою популярністю і в 1867 році в ній навчалося вже 100 учениць.

Пожежа в ніч з 11 на 12 лютого 1868 року в Сулимівській садибі принесла значні збитки товариству - було знищене відділення для дівчат, відділення для літніх людей та церква. Після цього нещастя товариство приступило до спорудження нових будівель і першою відновила свою діяльність церква, освячення якої відбулося 17 вересня 1868 року. Інші будівлі відновили свою діяльність значно пізніше.

Як на найбільш вдалий спосіб благодійності необхідно вказати на відкриття товариством в 1872 році *Сулимівської дешевої їдальні та ремісничої школи для хлопчиків*. Перший заклад давав можливість бідному люду отримати за незначну плату хороший обід і за перший рік існування їдальні було відпущено 50 тисяч обідів, згодом попит на обіди досягнув ще більших розмірів. Другий заклад - навчав ремеслам бідних дітей і діяльність школи була високо оцінена простим людом³⁶. В 1874 році Київська міська дума

встановила десять стипендій для школи, а в 1893 році було призначено чотири стипендії Київським купецьким товариством імені графині Софії Сергіївни Ігнат'євої, яка на той час очолювала товариство. Крім загальноосвітніх предметів хлопчики навчалися в школі столярному, токарному, шевському, слюсарному та ковальському ремеслам. З 1883 року школа отримала права навчального закладу 4-го розряду.

Серед визначних осіб, які працювали на користь "Київського благодійного товариства" слід відзначити жінок, що очолювали товариство з 1870-1897 рр.: Дондукова-Корсакова, О.І. Черткова, М.А. Дрентельн, С.С. Ігнат'єва. Кожна з цих жінок прагнула, в міру можливостей, розширити діяльність товариства для надання допомоги бідним, віднайти необхідні кошти, шляхом влаштування різноманітних установ, які приносили прибуток товариству і разом з тим служили для бідних. За час головування О.І. Черткової була відкрита друга - *Володимирівська дешева їдальня, а також хлібопекарня*. Остання випікала хороший дешевий хліб для установ товариства і мала прибуток від продажу частини хліба стороннім особам. Для збільшення коштів товариства, за ініціативою О.І. Черткової, став видаватися настінний календар, від продажу якого товариство отримували щорічно 2500 крб., щорічний прибуток від вистав складав 3000 крб.³⁷

При головуванні М.А. Дрентельн відкрилися *три дешеві їдальні*, а у її власній квартирі жінки Києва стали виготовляти білизну та одяг для дітей бідних людей. Піклування графині С.С. Ігнат'євої направлялися на збільшення медичної допомоги. Так, в 1891 році в Контрактовому домі була влаштована *амбулаторна лікарня*, переведена згодом на Велику Васильківську вулицю. Надзвичайно успішною була діяльність товариства при головуванні Софії Драгомирової. Її стараннями на протязі 1898 року були зроблені суттєві поліпшення в роботі установ товариства та встановлені нові способи допомоги бідним: 1. Пансіон товариства був переведений у відремонтований верхній поверх будівлі; 2. Для забезпечення майбутнього випускниць пансіону була закладена ощадна каса і для кожної пансіонерки відраховувалися кошти на її власну ощадну книжку, яка повинна була стати початковим капіталом при закінченні пансіону; 3. Була створена особлива канцелярія товариства, де зберігалося все листування, документи та звіти всіх установ, а форми звітності стали єдиними для всіх відділень; 4. Бібліотека нараховувала 900 томів, особлива увага приділялася новим надходженням; 5. Товариством була встановлена безкоштовна роздача свіжого хліба з пекарні, такий напрямок роботи став можливим завдяки успішній роботі пекарні; 6. Були здійснені капітальні перебудови та відремонтовані будівлі товариства. Всі перераховані нововведення вказували на вагомість тієї праці, яка здійснювалася жінками.

На 1913 рік до складу Київського благодійного товариства входило 16 різноманітних установ. Нерухоме майно оцінювалося майже в 3 млн. карбованців, а щорічні витрати на допомогу бідним складали 150 тис. карбованців³⁸.

Одеське жіноче товариство допомоги бідним виникло за ініціативою Ольги Вікторівни Левашової в 1878 році. В статуті товариства вказувалося, що воно створене для допомоги бідним без різниці віри, статі, віку, національності. Для визначення рівня необхідної допомоги і своєчасного надання її, місто було поділене на 10 відділень, які управлялися головами і підпорядковувалися Комітету товариства. Допомога першого періоду існування товариства полягала, головним чином, у розподілі хліба, кам'яного вугілля та теплої одягу. Досвід цих років діяльності вказав на необхідність створення спеціальних установ товариства для допомоги: притулків, дешевих їдалень, ремісничих майстерень тощо.

Перша дешева їдальня товариства відкрилася в 1882 році і зобов'язана своїм заснуванням Агафії Іллівні Яловичовій, яка керувала нею багато років. Завдяки вмінню та жертвності цієї у вищому розумінні благородної жінки, їдальня отримала можливість працювати без особливих, зі сторони товариства, витрат³⁹. В 1882 році, під керівництвом Софії Петрівни Орловської, товариство відкрило *жіночу рукодільну майстерню*, яка виконувала замовлення приватних осіб та шила білизну. Майстерня не приносила значних прибутків, головним її призначенням стало забезпечення жінок тимчасовою роботою в найтяжчі періоди життя і надання їм можливості підшукати відповідну постійну працю.

Дев'ятирічна робота Наталії Михайлівни Зеленої на посаді голови товариства стала визначною сторінкою в історії жіночої благодійності. До яскравих подій цього періоду слід віднести: а) спорудження Сретенським відділенням власної будівлі для дитячого денного притулку; б) відкриття тим же відділенням товариства Ювілейного будинку в 1894 році та дешевої їдальні при ньому, яка мала відділення для учнівської молоді та бідної інтелігенції. Група жінок товариства, на чолі з З.Е. Євреїною та В.Н. Корж прийняла на себе обов'язки чергування, обслуговування та ведення господарської частини їдальні⁴⁰.

Третьою подією цього періоду стала побудова власної будівлі товариства для денного притулку при Новослобідському відділенні та заснування відділення "Ясла" для немовлят - така установа стала першою в Одесі і управління нею взяла на себе Марія Гаврилівна Шпаківська.

Літом 1899 року була організована медична допомога бідним на Одеських лиманах. Завдяки піклуванням товариства, пожертвуванням громадян міста, був влаштований на лиманах лікарсько-санітарний пункт, де бідному люду надавалася лікарська допомога, необхідні ліки, безкоштовні обіди, а міські та приватні лікувальні заклади забезпечували бідних безкоштовними лікувальними ваннами⁴¹.

Ставши джерелом виникнення нових благодійних установ, "Одеське жіноче товариство допомоги бідним" заклало основи благодійності в Одесі, надавши їй вже не випадкову, а постійну та визначену форму.

Аналізуючи жіночу благодійність, слід згадати "Одеське товариство допомоги бідним породіллям". Ще за довго до офіційного відкриття його, в Одесі створився гурток жінок-благодійниць, які зобов'язалися допомагати породіллям. Товариство було затверджене в 1883 році і прагнуло допомагати бідним породіллям всякого віросповідання та національності, надавати їм медичну допомогу, необхідні ліки, харчування, білизну, фінансову підтримку⁴². Кошти товариства склалися з щорічних членських внесків, пожертвувань сторонніх осіб, вистав, концертів, сімейних вечорів, які влаштовувалися на користь товариства. Вже в момент офіційного відкриття, товариство нараховувало 100 членів, і мало постійне приміщення в місті, де щоденно, в певні часи, приймалися замовлення на необхідну допомогу⁴³.

Першим закладом, що був відкритий при товаристві, став притулок для породіль, відкритий спочатку на дев'ять ліжок, але поступово кількість місць в притулку збільшувалася. На допомогу жінкам прийшли деякі лікарі та акушерки міста, які виявили бажання безкоштовно працювати на користь товариства. Крім того, товариство запросило одну акушерку та фельдшерицю і вони постійно жили при притулку⁴⁴. Товариство обрало із свого середовища Допомоговий Комітет з 21 жінки для безпосередньої допомоги потребуючим: помічниці влаштовували чергування в притулку для надання термінової допомоги; приймали заяви на допомогу; визначали обсяг необхідної допомоги та розмір грошової підтримки. Користуючись правом відвідати жінку, помічниця запрошувала до неї акушерку чи сестру жалібницю, видавала їй грошову допомогу в розмірі 10 карбованців, а про свій візит інформувала правління⁴⁵. Щорічно число жінок, які користувалися допомогою товариства зростала*.

3.3. Благодійна діяльність жінок в сфері опіки та виховання дітей

Найбільш поширеною формою жіночої благодійності була опіка та виховання дітей, що пояснювалося відсутністю в Російській імперії системи суспільного виховання дітей.

В II пол. XIX століття, внаслідок інтенсивного розвитку капіталізму, пов'язаного з ним розподілу праці, а отже, й дедалі ширшого застосування на виробництві праці жінок, питання суспільного виховання дітей набирають гострого соціального звучання. Діти трудящих масово залишалися без догляду, однак громадська ініціатива щодо організації дитячих садків не знаходила підтримки в офіційних установах, постійно наштотувалася на байдужість чиновницького апарату. Першу спробу організувати в Україні дошкільний навчальний заклад зробила у 1858 році дружина редактора газети "Киевские губернские ведомости" Є.І. Чернишова. Збереглося її звер-

* В 1889 році допомогу від товариства отримали 786 жінок, 1890 р. - 867, 1891 р. - 1127, 1892 - 1240 жінок.

нення до М.І. Пирогова, який займав тоді посаду куратора Київського шкільного округу. В проханні викладено цілісний погляд на організацію і зміст системи виховання малят. Микола Іванович Пирогов схвально поставився до пропозиції Є.І. Чернишової.

1 вересня 1871 року розпочав роботу приватний дитячий садок сестер Марії та Софії Ліндфорс у Києві. Цей дитячий заклад прийняв близько 20 вихованців, переважно дітей інтелігенції, серед яких були доньки Старицьких⁴⁶. У 1882 році відкрився приватний дитячий садок утримувачки початкової школи К.Д. Безменової, до якого приймали дітей з 5-річного віку. У пояснювальній записці-клопотанні вона висловила свої погляди на дошкільне виховання. В її розумінні дитячий садок - це елементарна школа, "де б корисне і серйозне йшло рука в руку з приємним і цікавим для дитячого віку". Дитячий садок К.Д. Безменової проіснував до 1889 року⁴⁷. Зрозуміло, що поодинокі дитячі садки не могли вирішити проблему суспільного виховання в цілому, а тому прогресивне жіноцтво Києва, стурбоване становищем малят у сім'ях міської бідноти та підтримане передовою інтелігенцією, заснувало "Товариство денних притулків для дітей робітничого класу".

Товариство денних притулків для дітей робітничого класу

Своїм виникненням товариство зобов'язане одноденному перепису населення 2 березня 1874 року, який проводився членами Географічного товариства. Його результати вразили жалюгідним становищем робітників, а більш всього - їхніх дітей, що залишалися вдома самі без догляду та уваги дорослих. Проаналізувавши результати, дружини учасників перепису висловили бажання допомогти робочому люду, взявши його дітей під свій догляд протягом робочого дня та забезпечивши дітей "здоровим" приміщенням, чистим одягом, повноцінним харчуванням. "Отзывчивая душа матерей не могла не откликнуться на призывные звуки детской скорби, - писав "Киевлянин" з приводу результатів перепису, - Слыша грустные повествования, женская половина этого круга лиц пришла к мысли явиться с сильной помощью своей к трудящимся и обремененным вообще и главным образом к ребенку, нуждавшемуся не только в поддержке материальной, но еще более в нравственной"⁴⁸. Визначивши для себе мету діяльності, жінки-фундатори нового товариства надавали великого значення спілкуванню дітей з родиною, тому ввечері діти мали повертатися додому. На таких засадах вироблений був статут, на основі якого всіма справами товариства відав Розпорядчий Комітет⁴⁹. "Товариство це було суто жіночим, - писала Зінаїда Мірна, - і праця в ньому проводилася на виразно демократичних підставах. Головували в ньому самі жінки - діячки, а не якісь члени губернських родин, як то в ті часи було мало не по всім добродійним товариствам"⁵⁰. Чоловіки допускалися в товариство тільки як члени-змагальники без права вирішального голосу. Першою головою товариства була обрана Людмила Драгоманова, котра разом з А. Чубинською доклали багато зусиль для формування товариства. У різні роки існування товариства

його очолювали: А. Іконникова, А. Кістяківська, А. Дараган, С. Глинки⁵¹. Значна частина жінок, вступивши до товариства, залишалася віддана йому десятки років, а серед найбільш діяльних членів слід назвати Варвару Житецьку, Варвару Антонович та Олену Тесленко-Приходько⁵².

Шукаючи фінансової підтримки для створення дитячих притулків, Комітет товариства звернувся до громадськості міста з поясненням цілей своєї діяльності. "Діяльність товариства, - писалось у зверненні, - направлена на виховання і навчання дітей робітничого класу. Праця і витрати на цих дітей дадуть в майбутньому результати корисні для суспільства"⁵³. Перший дитячий притулок товариства розпочав свою роботу 4 травня 1875 року. Керівництво новим закладом здійснювала наглядачка та її помічниця, а членкині товариства встановили постійні чергування. Діти притулку забезпечувалися харчуванням, одягом та взуттям. Для їх духовного розвитку проводилися різноманітні заняття, серед яких велика увага приділялася трудовому навчанню⁵⁴. Завдяки новим фінансовим пожертвуванням, жінкам вдалося відкрити другий дитячий притулок, а в 1888 році в розпорядженні товариства було вже три дитячі будинки. Завдячуючи добродійці Ю. Шатовій - власниці цегельного заводу, четвертий притулок розмістився у новозбудованому приміщенні, а згодом всі київські притулки для дітей робітничого класу - Новостроевський (відкритий в 1875 р.), Подільський (1883 р.), Зверинецький (1888 р.), Шулявський (1893 р.) мали власні приміщення⁵⁵. На початку ХХ століття щорічний бюджет товариства досягав 20 тисяч карбованців. Найбільш успішним для товариства був 1907 рік, коли основний капітал склав 18 800 карбованців, а число членів досягнуло 270⁵⁶. У розпорядженні товариства було п'ять притулків, із яких в чотири приймали дітей обох статей віком від 2 до 13 років, а п'ятий - розраховувався на дівчат із послабленим здоров'ям. Діти перебували у притулках цілий день та отримували трьохразове харчування, а з шестилітнього віку їх навчали грамоті, арифметиці, хоровому співу, закону божому. Найбільш здібні діти проходили курс навчання однокласних міських училищ, здавали іспити при міських училищах і мали можливість вступати до ремісничих училищ, фельдшерських шкіл, жіночих професійних класів. На основі власного досвіду Комітет переконався, що для успішного ведення занять в притулках необхідна особа, яка б екзаменувала дітей. З цією ідеєю товариство звернулося до відомого педагога Т. Лубенця з проханням бути постійним екзаменатором в притулках, на що останній дав свою згоду⁵⁷. Для вчителів притулків обов'язковими стали відкриті уроки. Велику увагу члени товариства приділяли навчанню дітей ремеслу. Більшість речей виготовлялися дітьми і, часто, вони були настільки вишукані, що виставлялись для лотереї на користь товариства⁵⁸. Дітям надавалася медична допомога, а найбільш хворобливі дівчатка з п'ятого притулку відправлялись до літньої колонії⁵⁹.

Не зважаючи на той факт, що притулки мали своїм завданням тільки денний догляд дітей, життя змушувало відступати від цих правил, і товариству доводилося брати на своє повне утримання сиріт та покинутих дітей. В 1907 році в притулках товариства проживало більше 30 сиріт. Існувала також гостра потреба у створенні дитячих притулків для дітей робітничого

класу на околицях Києва, однак фінансові можливості не дозволили здійснити товариству ці плани і після 1907 року жінки направляли всі свої зусилля на утримання тих закладів, які були створені раніше.

Оцінюючи діяльність дитячих притулків товариства Зінаїда Мірна писала: "Це були по суті замасковані школи для дітей, де наука проводилася відповідно до тодішніх вимог, лише з тонким забарвленням українства"⁶⁰. Коли ж почалися репресії проти українців, деякі з працюючих там жінок повинні були покинути працю в Україні. Так, Цвітковська залишила товариство, бо чоловіка її вислали з Києва до Петербурга із заборонаю повертатися на Україну.

Професор Дм. Антонович згадував, що батько його професор Володимир Антонович "близько стояв до "Київського товариства денних притулків для дітей робітничого класу" через участь у ньому його дружини та часто жартуючи насміхався з управи товариства, що складалася з 18 жінок, які по словам В. Антоновича, всі разом говорили і всі ж доказували чудо, бо якось могли робити постанови й записувати їх"⁶¹. Товариство це було дуже впливовим в місті і коли губернатор Дрентельн цілковито заборонив українські театральні вистави, товариство, завдяки енергії Варвари Антонович, добилося таки дозволу раз на рік влаштовувати українські вистави, які збирали тодішнє свідоме українство.

У звіті за 37-річний період існування "Товариства денних притулків для дітей робітничого класу" вказувалося, що товариство виховало понад вісім тисяч дітей. Важливим аспектом діяльності жінок було те, що *свій поступ вони здійснювали власними зусиллями, завдяки співчуттю громадськості та видатним благодійникам. Діяльність товариства стала прикладом для наслідування, формувала громадську думку відносно суспільного виховання дітей, створювала ґрунт для поширення дитячих установ.*

11 квітня 1899 року в Києві відбулося офіційне відкриття першого народного дитячого садка і вже в перші години роботи нового закладу його відвідало біля 100 дітей⁶².

Київське товариство народних дитячих садків

Саме з метою створення дитячих садів в 1901 році було організоване "Київське товариство сприяння вихованню і захисту дітей", а через рік почало діяти "Київське товариство народних дитячих садків". В статутах обох товариств зазначалося, що вони дбають про розвиток теоретичних питань виховання та освіти дітей, поширюють серед батьків правильний погляд на дошкільне виховання і практично сприяють фізичному та духовному розвитку дітей, захисту покинутих і безпритульних малят. Оскільки платформа у обох товариств була спільна, то в 1907 році вони об'єдналися під назвою "Київське товариство народних дитячих садків", керівником якого була обрана добродійка Н.Д.Лубенець.

Процес створення дитячих дошкільних установ тримався виключно на ініціативі членів товариства, а тому надто повільно зростала кількість ди-

тячих садків. Справа ця була новою і вимагала великих зусиль від жінок. Перший дитячий заклад товариства був створений в 1902 році і прийняв 80 дітей. Наступного року відкрився ще один садок і товариство поставило питання про створення дитячої установи на Шулявці - робочій околиці міста. З 1905 року на кошти міста товариство відкрило на Лук'янівці дошкільний заклад для найбіднішого населення. Подібні дитячі установи створювалися і в інших містах України. В той же період у Бердичеві дитячий садок відкрила О.К. Копронович. Кілька дитячих садків діяли в Харкові. Жіноче об'єднання по створенню дитячих установ працювало в Житомирі. Однак більшість із існуючих дитячих закладів містилася в погано обладнаних приміщеннях, кількість дітей була незначною, не вистачало педагогів.

Використовуючи досвід перших років існування та здобутки інших закладів такого типу, "Київське товариство народних дитячих садків" поставило питання про створення спеціального закладу, який би готував вихователюк дитячих садків. У 1905 році на базі Київських дитячих садків почала функціонувати *школа нянь*, яка мала на меті підготовку помічниць садівниць та прирівнювалася до училищ 3-го розряду. Директором школи стала голова товариства Н.Д. Лубенець. Навчання у новому закладі здійснювалося два роки, але згодом курс був збільшений до чотирьох років. За цей час значно зріс і контингент учениць (від 9 у 1906 році до 120 у 1914 р.) До школи приймали дівчат 13-14 років, які закінчили початкову школу. Всі витрати на їхню освіту й утримання брало на себе товариство. Підготовка у школі нянь мала практичне спрямування і зводилася до навчання методикам роботи з дітьми. Ученицям викладали фребелівські роботи, методику виховання дітей. Під керівництвом досвідчених педагогів майбутні няні вчилися організовувати життя дітей, доглядати малят, проводити заняття.

Треба віддати справедливість тій серйозності з якою товариство відносилося до своїх завдань. Воно приймало всі засоби до популяризації серед широких кіл товариства та громадськості міста ідеї народних дитячих садків і правильних понять про виховання дітей дошкільного віку. Завдання ці реалізувалися шляхом влаштування публічних загальних зборів, на яких жінки-члени товариства читали доповіді та реферати на відповідні теми. Ці доповіді були видані товариством у вигляді окремої книжки "Народні дитячі садки".

В 1907 році членкині товариства підготували записку та надіслали її до міністерства народної освіти. Спираючись на статистичні дані та власний педагогічний здобуток, демонструючи успіхи діяльності дитячих закладів у країнах Західної Європи, Америки, Японії, вони поставили питання про прийняття державного закону, згідно з яким дитячі садки увійшли б до системи народної освіти і утримувалися державним коштом. Проте міністерство не поспішало вирішувати це болюче питання і лише прогресивна громадськість підтримувала діяльність ентузіастів дошкільного виховання. Такі перешкоди на шляху поширення та реалізації дитячого виховання не зупиняли жінок і вони продовжували розробляти та втілювали нові форми роботи.

Вагома праця та значні зусилля були прикладені товариством для влаштування виставки "Дошкільне виховання", яка відкрилася 13 січня 1908

року. Програма виставки була широкою та складалася з відповідних розділів: зразкові дитячі садки; праця дітей; матеріали для забав та занять; наочності і підручники; книжки для дітей та матерів; забави і методика їх проведення⁶³. Ця виставка забав і занять для дитячих садків з цікавими експонатами малюнків американських школярів, робіт дітей київських дитячих садків мала великий успіх. Одночасно з виставкою був організований лекторій з питань дитячого виховання. Новим починанням товариства стало відкриття спеціалізованого магазину наочностей для дитячих садків.

Долаючи бюрократичні перепони, "Київське товариство народних дитячих садків" розширювало сфери свого впливу в Києві. Так, на 1910 рік у розпорядженні товариства були:

1. *Дитячий садок*, в якому безкоштовно утримувалося 90 дітей обох статей у віці від 4 до 8 років. Діти розподілялися на вікові групи, згідно з якими здійснювалося їх виховання та навчання.

2. *Дитячий притулок* на 12 дітей.

3. *Школа нянь*, де навчання здійснювалося безкоштовно для учениць.

4. *Магазин "Дошкільного виховання"*.

В дитячих дошкільних установах була велика потреба населення, про що свідчать заяви-прохання жителів Києва віддати дітей в дитячий садок товариства. Можливості товариства були обмежені, а тому дитячий садок щорічно приймав лише четверту частину тих, хто подавав прохання.

В своїй діяльності товариство звернуло увагу на жакливі умови, в яких проживали діти в контрактному домі під час щорічної повені. Проаналізувавши ситуацію та свої можливості, товариство вийшло з ініціативою взяти під свою опіку 200 дітей обох статей, побудувати літній табір, де діти могли б привчатися до здорового способу життя. Для реалізації своїх планів товариство звернулося до міської думи з клопотанням про виділення ділянки землі для будівництва табору, влаштування майданчика для забав та розведення саду з городом⁶⁴.

Зінаїда Мірна.

Значну працю по поширенню традицій українського народу, української книжки здійснювали Зінаїда Мірна та Софія Русова, які увійшли до "Київського товариства народних дитячих садків" у 1910 році. "Пішла я туди працювати, - згадувала З. Мірна, - з єдиною метою вводити українську книжку між читачів... Тоді в українстві боролися дві течії: одні думали що краще ігнорувати московську освіту, московську книжку, другі вважали, що краще йти на компроміс - використовувати московську школу, книжки на чужих мовах, бо всяка наука розбуджує свідомість і тим самим і свідомість національну. Як важко було працювати, свідчить такий факт: на педагогічній виставці товариства в 1910 році,

хоч і дозволили врешті улаштувати український відділ, але для цього з кілька величезних саль цілої виставки дали один стіл площини двох метрів. А решта займали експонати російських дитячих садків, які існували в Києві для дітей української національності, наче б це було не в Києві..."⁶⁵

Такі жіночі установи поставали і по іншим містам. Звісно вони не могли мати в тому часі якоїсь української програми, бо на те не було відповідних умов, але ведені українськими жінками та для українського населення, вони в дійсності були виявом громадянської позиції жінок⁶⁶.

Вагомою була участь жінок "*Харківського товариства поширення грамотності*" у вихованні малят. Жінки - члени товариства влаштували у 1908 році дитячий майданчик на вільній території біля Народного Будинку⁶⁷. Досвід показав необхідність і потребу в розширенні мережі таких майданчиків для дитячих забав під керівництвом досвідчених вихователів. Але, на жаль, комітет не мав у своєму розпорядженні достатніх коштів, чіткої програми для правильної і широкої постановки цієї корисної справи. З 1911 року за ініціативою О.В. Понамарьової та на її особисті кошти були організовані в досить просторих кімнатах заняття по системі Фребеля з малюками дошкільного віку. До групи прийняли 40 дітей із багатодітних сімей робітників та дрібних ремісників. В своїй роботі по вихованню дітей, досвідчені педагоги намагалися поєднати навчання хоровому співу, танцю, грамоті з основами трудової діяльності⁶⁸.

Дитячі читання організовувалися "*Київським товариством сприяння народній освіті*", а в 1905 році при товаристві була створена спеціальна комісія дитячих читань, до якої належали вчительки народних шкіл - члени товариства. Комісія ця працювала дуже енергійно та виробляла нові форми для своєї праці. Свої читання влаштовувала вона не ввечері, як читання для дорослих, а вдень. Серед найбільш активних організаторів читань була К.М. Андрієвська, Н.В. Іванова та Ю.І. Ярошевич. З 1882 по 1913 рр. в товаристві відбулося 308 дитячих читань, які відвідали 97 692 малюки. Для молодших дітей влаштовувалися забави зі співами. На Різдвяні свята та Великдень організовувалися великі дитячі гуляння, а влітку екскурсії по Києву та його околицях (Малютинка, Межигір'я). Колективні розваги для молодших дітей влаштовували слухачки Фребелівського інституту під керівництвом Є.А. Толмачевської. Така діяльність комісії дитячих читань продовжувалася до середини 1914 року. Під час війни комісія продовжувала працю, але в новому напрямку, керуючи "*Очагом*" товариства. В різні роки діяльності комісії її очолювали - М.М. Тарабанова, Н.Н. Зайкевич, Н.Н. Галаган⁶⁹.

Дитячі притулки

Самовіддана праця жінок в справі догляду дітей виявилася у напрямку створення та діяльності дитячих притулків. Активне піклування про дитячі притулки проявили заможні жінки міста Одеси. Так, стараннями та пожертвуваннями графині А.П. Алопеус, яка купила будівлю на Княжій горі, в січні 1862 року був відкритий дитячий притулок на 100 дітей, що

отримав назву *Маріїнського*. Діти перебували у притулку з 9-ої години ранку до вечора і забезпечувалися харчуванням. В 1867 році при притулку було влаштоване нічне відділення для 10 безпритульних дівчат, однак приміщення виявилось маленьким та не зручним. На допомогу прийшла княгиня Марія Олександрівна Гагаріна, яка пожертвувала притулку 3863 карбованці і на ці кошти побудувала спальні на 30 ліжок. В період з 1870 по 1877 рр. М.О.Гагаріна підтримувала існування нічного відділення та збирала основний капітал 8000 карбованців для подальшого забезпечення відділення на 35 дівчаток.

Після епідемії холери в Одесі 1866 року, в місті швидко стала зростати кількість безпритульних дітей і щоб полегшити долю дітей, доглянути їх, за ініціативою А.П.Новосельської 26 лютого 1867 року відкрився новий дитячий притулок, який розмістився в приватній будівлі⁷⁰. Тільки в 1877 році притулок перейшов у власне приміщення, що було пристосоване на 40 ліжок. Але і це приміщення, при великій кількості бездомних дітей, швидко стало малим. Саме тоді у опікунки дитячого притулку Наталії Михайлівни Зеленої виникла думка про спорудження спеціального приміщення для цього дитячого закладу. Завдяки пожертвуванням Н.М. Зеленої, підтримці міської управи, що запропонувала землю, пожертвуванням інших осіб в кінці 1891 року розпочалося будівництво притулку, а 28 жовтня 1892 року новий притулок був освячений⁷¹. Тепер притулок мав власне розкішне приміщення на 120 дітей, вартість якого оцінювалася в 100 тисяч карбованців⁷².

В 1879 році Наталією Іванівною Гладковою був організований в Одесі дитячий сирітський будинок, для його існування вона заснувала основний капітал в розмірі 103 200 карбованців⁷³. Притулок мав власну будівлю та опікував сиріт чоловічої статі від 4 до 10 років⁷⁴. Діти-сироти діставали повне утримання та навчалися грамоті в однокласній церковній школі при будинку. Значна увага приділялася навчанню дітей ремеслам: кравця, палітурника, шевця. По закінченню курсу навчання їх призначали в майстерні, а найбільш обдаровані діти продовжували навчання. В 1891 році будинок виховував 48 хлопчиків і всі витрати на утримання сирітського будинку несла Наталія Іванівна Гладкова⁷⁵.

Дитячі притулки, в більшості випадків, трималися на приватній ініціативі жінок. Покровительки, начальниці, їх помічниці, виховательки, лікарі безкоштовно працюючи заради дітей, збирали гроші на існування притулків влаштуванням вистав, вечорів, лотерей, власних пожертвувань. І скільки прикростей і складностей випадало на їх долю при пошуку необхідних коштів. Багато з жінок по 30-50 років працювали в дитячих будинках, ця діяльність була непомітною, але суспільно необхідною.

Піклуючись про хворих дітей і жебраків, які не мали можливості користуватися правильною медичною допомогою і санаторним лікуванням, кілька жінок та лікарів міста Одеси заснували "*Товариство догляду за хворими дітьми*". Розпочавши свою діяльність в жовтні 1887 року⁷⁶, рада товариства, завдяки надзвичайним зусиллям голови - Любові Іванівни Курис і її помічниці Надії Яківни Шведової, вже в січні 1888 року мала в своєму розпорядженні 8195 карбованців і відразу вирішила заснувати літню станцію для 40 дітей.

Станція була відкрита на хуторі Усатово, біля Хаджибеївського лиману, таке сусідство дозволило користуватися дітям лиманним купанням. На станцію приймалися хворі діти безкоштовно, або за незначну плату⁷⁷. Після пожертвування на користь товариства ділянки землі на березі лиману, рада товариства приступила до спорудження власного великого будинку для санітарної станції. В 1890 році на станції отримувало вже лікування 117 дітей, а в 1891 році їх число досягло 144⁷⁸. 15 травня 1890 року товариство відкрило дитячу лікарню, яку за 7,5 місяців відвідало 3 795 дітей⁷⁹.

Історичні документи засвідчують, що жіночі благодійні організації опікуючи дітей і розвиваючи різноманітні форми своєї діяльності, виступали за законодавчу охорону дитинства. В резолюціях Першого Всеросійського жіночого з'їзду була включена вимога охорони дитячої праці, заборона її до 14 літнього віку, скасування нічних змін для підлітків, введення безплатного навчання всіх дітей у віці 7-14 років, викладання в школі на рідній мові⁸⁰. Жіночі організації вважали створення системи громадського виховання дітей необхідною умовою демократизації суспільства і вакуум, що створився в сфері державного захисту дитинства заповнювався жіночими проектами, ініціативами, діяльністю жіночих благодійних організацій.

3.4. Клерикальні жіночі організації

Діяльність клерикальних жіночих організацій здійснювалася в межах православної церкви. До таких жіночих організацій належали "Хрестовоздвиженська община сердобольних сестер" та "Орден сердобольних вдів", які були засновані в період Кримської війни і мали відділення на Наддніпрянській Україні⁸¹. Допомогу бідному населенню на основі християнської благодаті здійснювали: "*Одеська Струдзовська община сердобольних сестер*"⁸², "*Община сестер жалібниць міста Катеринослава*", "*Старобельська община всіх уболяючих*", "*Чернігівська община сестер жалібниць Феодосія Углицького*"⁸³.

Історія "Одеської Струдзовської общини сердобольних сестер" тісно пов'язана з іменем княгині Єлисавети Воронцової*, якій община зобов'язана своїм розвитком і процвітанням. Община заснувалася 21 листопада 1850 року з метою виховання жінок для догляду за хворими, як в самій общині, так і поза нею. При общині працювала жіноча та дитяча лікарня, безкоштовна амбулаторія. В 90-х роках XIX століття курс лікування в жіночому відділенні проходили більше 500 жінок, а дитяче відділення приймало понад 100 дітей. Сестри общини, досягнувши літнього віку, залишалися в общині до самої смерті.

В 60-х роках XIX століття своєю благодійністю були відомі монахині *Введенського жіночого монастиря* (Чернігівська губернія). При монастирі існувала школа для дівчат, майстерні різьби по дереву, живопису⁸⁴. Жінки надавали медичну допомогу місцевому населенню.

* Всі пожертвування княгині складали 120 тис. карбованців.

У 1878 року в Києві розпочала свою благодійницьку діяльність *“Маріинська община сестер жалібниць Товариства Червоного Хреста”*. У її структурі була лікарня з амбулаторією та філіалом, курси сестер-жалібниць. Всі медичні заклади утримувалися на приватні пожертвування благодійників. Стараннями товариства у 1882 році було засновано притулок для одужуючих в будинку С. Підвисоцької⁸⁵. *“Лук’янівське жіноче опікунство про бідних при церкві св. Федора”* в Києві реально існувало з 1896 року, але як окреме товариство з власним статутом організувалося в 1906 році. Головна турбота 172 жінок опікунства направлялася на допомогу бідним дітям однієї із околиць міста Києва. У своєму розпорядженні товариство мало дитячий притулок, де діти утримувалися на кошти опікунства та стипендії членів товариства, знайомилися з різними ремеслами. При опікунстві існувала школа рукоділля для дівчат. Для цього закладу А.О. Якубенко подарувала більше 5000 кв. сажнів землі з тим, щоб 2000 кв. сажнів було залишено для школи, а 3000 кв. сажнів продано на утримання школи⁸⁶.

Початок російсько-японської війни великою біллю відізвався в серцях жінок, які з самого початку воєнних дій здійснювали допомогу постраждалим. В цій справі прийняли активну участь дружини священослужителів Херсонської єпархії, які створили *“Товариство жінок духовного звання для допомоги хворим і пораненим”*.

Свою діяльність товариство розпочало в перші місяці оголошення війни. 24 лютого 1904 року на квартирі Н.Н. Селецької вперше зібралися дружини священослужителів для вироблення програми своїх дій і головою товариства одногосно була обрана Н.Н.Селецька⁸⁷. Зібрання вирішило не обмежувати свою діяльність містом Одесою, а заснувати тут центр та поширити свою діяльність на всю єпархію, щоб втягнути до цієї праці жінок всього духовенства. З цієї ціллю виготовлені були листи до жінок священослужителів із запрошенням вступати в члени новоствореного товариства та утворювати нові відділення. На першому своєму засіданні жінки визначили способи пошуку коштів для діяльності товариства. Після обговорення всіх питань, вирішено було зробити особистий внесок всім присутнім до каси товариства та надіслати листи запрошення для пожертвувань, організувати лотерею. На перші зібрані гроші товариства була придбана матерія для шиття білих та теплих сорочок, жінки - члени товариства самі виготовляли білизну. Першу лотерею товариство провело вже в квітні 1904 року у старій будівлі духовної семінарії, ця акція принесла жінкам біля двох тисяч карбованців.

На листи-звернення жінок товариства відгукнулася велика кількість осіб і пожертвування грошима та речами стали надходити щоденно. Перед товариством постало питання про пошук спеціального приміщення, в якому можна було б зберігати речі. Приміщення, дуже зручне для цієї справи, було запропоноване Е. Арнольдовою при Стретинській церкві. Вона ж взяла на себе всі клопоти по отриманню вантажів з вокзалу та порту.

“Товариство жінок духовного звання для допомоги хворим і пораненим” прийняло участь в підготовці речей першого санітарного потягу для пере-

везення хворих і поранених воїнів. Для цього потягу жінки приготували біля двох тисяч комплектів білизни та медикаментів. Незалежно від цих жертвувань, член товариства Марія Шаровська особисто приготувала комплекти білизни для 10 ліжок потягу.

З наступом зими 1904 року, товариство багато працювало по виготовленню і придбанню теплих речей для поранених та відправило на їх потреби 3000 комплектів білизни. Для пошуку додаткових коштів, жінки організували 28 листопада 1904 року в залі міської думи духовний концерт, що пройшов з великим успіхом і дав товариству чистого прибутку 1200 карбованців.

В січні 1905 року стало відомо, що готується до відправлення з Одеси на Далекий Схід санітарний потяг № 55 для перевезення поранених і хворих воїнів. Визначивши свої сили і кошти, товариство, з деякими правда побоюваннями, вирішило взяти на себе повне оснащення всього санітарного потягу. У жінок-членів товариства була певна тривога, щоб велике бажання не перевершило скромні кошти товариства, і щоб з цієї причині замислена справа не зупинилася на півдорозі. Однак справа була здійснена жінками успішно, а історичні факти підтверджують всю складність і відповідальність завдання. Для санітарного потягу жінками було підготовлено: 994 - сорочки, 784 - простирадла, 1277 - наволочок, 300 - подушок, 45 - ковдр і т.ін. Жінки придбали швейну, пральну машинки, різний посуд, продукти та книги для відпочинку. Товариство забезпечило всім необхідним зубний кабінет та операційний вагон, а весь медичний відділ коштував товариству біля 2-х тисяч карбованців. Через місяць після виходу потягу з Одеси, товариство стало отримувати велику кількість подяк від хворих та поранених, ця вдячність воїнів була особливо цінною для жінок товариства. Після закінчення війни "Товариство жінок духовного звання для допомоги хворим і пораненим" не припинило своєї діяльності, а направило її, головним чином, на виховання і навчання сиріт вбитих та померлих від ран воїнів⁸⁸.

Опіка дітей була головною в діяльності "Жіночого комітету Борисо-Глібського братства" в Києві, який офіційно був створений в 1907 році. У розпорядженні комітету знаходився дитячий садок, відкритий ще в 1902 році, куди приймалися діти від 3 до 8 років без різниці статі та національності. Вони проводили в садку цілий день, отримували трьохразове харчування і у відповідності з віковими особливостями для дітей проводилася виховна та навчальна робота під керівництвом вчителів. Щоденно садок відвідувало до 150 малят. При братстві існувала також церковнопарафіяльна школа, де навчалися старші діти⁸⁹.

Серед форм благодійної діяльності, які здійснили суттєвий вплив на суспільне становище жінки виділяються просвітницькі та професійні благодійні жіночі товариства. Концепцію та напрямки діяльності цих жіночих організацій автор розглядає в Розділі III. Рух самопомоги та Розділі У. Діяльність жінок в сфері освіти українського народу.

3.5. Цільові пожертвування жінок на суспільні потреби

Аналізуючи напрямки діяльності жіночих благодійних організацій, слід згадати і про представниць заможних верств, які здійснювали свою філантропічну діяльність шляхом внеску *цільового пожертвування на різні суспільні потреби*. Так, Г.Г. Терещенко пожертвувала у капітал Київського благодійного товариства 30 тисяч карбованців та 2 тисячі на придбання лікарських приладів для безкоштовної лікарні, яку заснувала у 1891 році графиня С.С. Ігнат'єва⁹⁰. На кошти графині М.В. Браницької у містечку Біла Церква був відкритий дитячий садок, для якого М.В. Браницька передала ділянку землі з будівлею та садом, а також кошти для утримання 30 дітей⁹¹. Землевласниця О.Н. Нирод пожертвувала належну їй ділянку землі на березі річки для побудови дитячого санаторію за прикладом дружини Волинського губернатора Є.С. Трепової, що відкрила дитячий санаторій у Житомирі, а потім у сосновому лісі в Будаєвці⁹².

В 1878 році Графинею Олександрою Петрівною Алопеус в Одесі був заснований притулок для виховательок та сестер-жалібниць. Вона також пожертвувала притулку власний маєток "Матіасово" в Одеському повіті та поклала початок спеціальному капіталу для утримання притулку⁹³. Притулок, що був названий на честь княгині Єлизавети Воронцової - жінки, яка прославила себе щедрою благодійністю, мав ціллю полегшити долю жінок, що багато років свого життя присвятили справі освіти та медицини і які з віком залишилися незабезпечені матеріальними коштами для незалежного та нормального існування. Учасниці притулку могли при незначних коштах користуватися кращими умовами життя, спокоєм від господарських проблем та спілкуватися з особами близькими їм за заняттями і духовністю. Матеріальні кошти притулку формувалися із добровільних пожертвувань і щорічних внесків учасниць притулку. Право вступати до притулку належало всім особам жіночої статі християнського віросповідання, які на протязі 10 років присвятили себе освітній праці в урядових, земських або приватних навчальних закладах, а також колишнім сестрам-жалібницям. Притулок забезпечував кожному з них окремим приміщенням, харчуванням і необхідним обслуговуванням. У рік відкриття Єлизаветинського притулку до нього прийняли 11 жінок⁹⁴.

Олександра Антонівна Пирогова, дружина відомого вченого, педагога і громадського діяча, подарувала у 1881 році будинок та ділянку землі під будівництво однокласного народного училища в селі Шереметці Вінницького повіту Подільської губернії⁹⁵. Клопотання про відкриття училища було розпочате ще у вересні 1881 року. Однак, справа уповільнювалася тим, що Олександра Антонівна висловлювала бажання навчати не тільки дітей, але й доросле населення села. До того ж, дозвіл на відкриття училища слід було отримати як від єпископа, так і від міністра народної освіти. Дозвіл від останнього надійшов у червні і вже 26 вересня 1882 року відбулося урочисте відкриття школи. Олександра Антонівна Пирогова сумлінно дотримувалася усіх взятих зобов'язань щодо школи. У 1902 році нею був складений духовний заповіт. Передаючи свій маєток у спадок сину

Володиміру Миколайовичу Пирогову, вона обумовила, що, як він, так і доньки Лідія та Олександра, зобов'язані будуть утримувати училище. В разі ж продажу маєтку спадкоємці повинні будуть внести до державного банку 10 тисяч карбованців, з процентів і буде оплачуватися праця вчителя та опалення школи⁹⁶.

На кошти Олександри Антонівни Пирогової, яка виділяла щорічно 2 тисячі карбованців, був побудований притулок для Маріїнської общини сестер-жалібниць Товариства Червоного Хреста. Цей притулок отримав назву Пироговського, на честь Миколи Івановича Пирогова. За десять років існування притулок прийняв 4 тисячі хворих і у 1891 році "Киевлянин" відзначав, що притулок своєю успішною діяльністю на протязі багатьох років краще мармуру і бронзи увіковічнив пам'ять Пирогова⁹⁷.

Значний дар на стипендії для розвитку освіти був зроблений Глафірою Василівною Савицькою з Полтавщини, яка пожертвувала капітал в розмірі 100 тисяч карбованців на стипендію імені Василя і Андрія Прокоф'євих. Стипендія була затверджена міністерством народної освіти 19 вересня 1893 року⁹⁸.

В грудні 1902 року Марія Олександрівна Маркович (Марко Вовчок) відгукнулася на заклик Товариства ім. Т.Г. Шевченка жертвувати неможливу студентству. З цього приводу вона вдалася як співробітниця "Київської Старини" до її редактора, добре відомого громадського діяча Володимира Павловича Науменка, з листом, пропонуючи пожертвувати гонорар за її оповідання "Чортова пригода" студентам. В.П. Науменко дав Марко Вовчок відповідь від 5 січня 1903 року: "Многоуважаемая Мария Александровна, Ваше поручение относительно взноса причитающегося Вам гонорара в кассу общества им. Т.Г. Шевченка мною исполнено"⁹⁹. Свій хутір, що займав 600 кв. сажнів землі письменниця М. Маркович одказала Київському товариству "Просвіта"¹⁰⁰.

Значну частину свого життя присвятила благодійним справам Єлизавета Іванівна Милорадович. Коли було скасовано кріпацтво, вона подарувала кожному своєму кріпакові по одній десятині землі на душу, окрім того, що припало по реформі за викуп¹⁰¹. Допомогала вона полтавським гімназіям, школам. Свій будинок пожертвувала Полтавському реальному училищу¹⁰². Власним коштом організувала школу в селі Рибцях. Єлизавета Іванівна подарувала 10 тисяч гульденів на заснування у Львові Наукового Товариства, 500 карбованців пожертвувала Єлисаветградському товариству поширення грамоти та ремесел¹⁰³.

Відомою благодійницею була Варвара Миколаївна Репніна¹⁰⁴. Фундаторкою музею в Лубнах стала Катерина Скаржинська. Засновувала та фінансувала українські театральні трупі Марія Требинська¹⁰⁵.

На основі дослідження історичних джерел можна констатувати, що найбільш багаточисельними за направленістю дій були жіночі благодійні організації. Вони зайняли одне із провідних місць в інфраструктурі жіночого руху на всіх етапах його розвитку. Праця на благодійному напрямку складала для жінок і потребу, і можливість віддати свої сили суспільному служінню. Це була провідна форма самореалізації жіночої особистості.

Приватні благодійні товариства, головним чином, своїм успіхом зобов'язані енергії жінок. Жінки засновували лікарні, школи, гімназії, притулки, дешеві їдальні, ремісничі майстерні, благодійні товариства і т.ін. Так, Харківське міське опікунство про бідних зобов'язане своїм виникненням Олені Пономарьовій¹⁰⁶. З 1878 року до смерті президентом благодійного товариства в Полтаві була Єлизавета Милорадович і за цей час придбала товариству на 20 десятин садибу з хорошим будинком і грошовим запасом 6 тис. карбованців¹⁰⁷. Завдяки жінкам виникли та діяли 3/4 всіх благодійницьких і просвітницьких товариств¹⁰⁸.

Благодійність не тільки стала "таємною" кар'єрою для багатьох, але відкрила тисячам жінок дорогу до освіти і професійної діяльності - дорогу, якій вже не могли зашкодити різні політичні обставини. Благодійність слугувала милосердю і в той же час була виявом громадянської позиції демократично настроєних жінок, а тому носила комплексний характер. В основу жіночої благодійності були покладені такі принципи, як опора на власні сили, економічна незалежність, яка ґрунтувалася на самостійній професійній діяльності, взаємопідтримці, саморозвитку і самопомозі. Способи пошуку коштів жіночими організаціями пройшли певну еволюцію. Починаючи з традиційного шляху влаштування вистав, вечорів, гулянь, базарів і т.ін., жіночі організації поступово перейшли до інших комбінацій в пошуках коштів - створення різних комерційних підприємств: магазинів, споживчих товариств, пекарень, майстерень, видавництв і т.ін., що і забезпечувало їх фінансову незалежність. На благодійному полі працювали жінки різних соціальних верств, разом з тим, слід підкреслити, що існувала різниця в соціальному складі жіночих благодійних товариств, яка залежала від типу жіночої організації. Так, в добродійних жіночих організаціях, не зважаючи на їх змішаний склад, переважали представниці заможних верств, в той час, як в просвітницьких, професійних та клерикальних домінували різночинки. В справі допомоги бідним і нужденним працювали жінки різних національностей, різного віросповідання. І в цьому героїзмі праці зароди милосердя і морального обов'язку формувалася перша ланка тієї громадської єдності жінок на ґрунті соціального прогресу, яка формувала спільність інтересів і духу. Створенням благодійних організацій жінки руйнували державну монополію на соціальну ініціативу, а їх діяльність була одним із важливих факторів формування громадянського суспільства.

4. РУХ САМОДОПОМОГИ

В умовах пореформеного періоду йшов процес глибокого переосмислення передовими жінками своєї поведінки в оцінці її ідейної позиції. В жіночому середовищі зростало переконання, що тільки той має право користуватися матеріальними благами, хто платить за них суспільству корисною працею. Керуючись почуттям відповідальності перед народом, "нові жінки" не хотіли мати нічого з того, що не змогли б мати прості люди. Такі жінки усвідомлювали, що через суспільно-корисну працю вони можуть здійснити високу ідейну місію, вони можуть самореалізуватися. Праця розглядалася ними і як можливість доказу суспільству своєї рівноцінності, як засіб виходу із дискримінаційного становища. Прагнення до професійної праці було частиною світогляду "нових жінок", концепцією способу їх життя, що формувало *моральну причину* боротьби жінок за право на самостійну працю. До моральної причини приєднувалася *соціально-економічна*, яка змушувала жінок з різночинського середовища шукати собі джерело існування. Однак сфера застосування жіночих знань та навичок була дуже обмеженою в 60-х роках. Доступ до всіх видів трудової діяльності складав виключно чоловічу привілею. Отже, економічні причини та радикальні настрої "шістдесятниць" з їх ідеєю суспільного служіння, з однієї сторони, і консерватизм державної політики по відношенню до жінок, обмеження сфери їх професійної діяльності, невизнання за ними права на самостійну поведінку в професійній сфері, відсутність державних заходів по соціальному їх захисту, з другої сторони, створили ґрунт для формування серед жінок руху "самодопомоги" як шляху самореалізації жіночої особистості через професійну діяльність. Праця розглядалася і як шлях до самореалізації і як засіб досягнення економічної незалежності.

4.1. Боротьба жінок за право на працю та формування товариств взаємодопомоги

Ідейна платформа руху "самодопомоги" складалася поступово і відображала більшість демократичних поглядів II пол. XIX - поч. XX ст. Близькими і зрозумілими були для жінок ідеї прихильника жіночого рівноправ'я Джона Стюарта Мілля про те, що жебраку самодопомога важливіша сторонньої допомоги і якщо він буде отримувати допомогу без праці зі свого боку, він деморалізується. Справжня благодійність, вважав Д.С. Мілля, полягає саме в тому, щоб підтримати того, хто бажає працювати¹. Ці погляди філософа були співзвучні демократично настроєній частині жінок 60-х років XIX ст., які прагнула самореалізуватися через трудову діяльність і вважали кращим пошук оплачуваної роботи, а ніж отримання милості чи матеріальної допомоги. Думка про необхідність трудової діяльності як засіб досягнення рівноправності знаходила все більше прихильниць серед жінок.

Ідея "самодопомоги" стає лозунгом часу, а історичні документи засвідчують, що засновницями цього руху нерідко виступали представниці відносно забезпечених верств суспільства, які прагнули покращити мате-

ріальне становище всієї маси жінок. Старе виховання давало представницям цього напрямку певний рівень освіти та знання іноземних мов і у них з'являється бажання скористатися цими знаннями, як засобом для самостійного заробітку.

Так, прагнення жінок до самостійного існування було реалізоване Марією Олександрівною Маркович (Марко Вовчок) в кінці 60-х років XIX століття створенням товариства жінок-перекладачок. Підтримуючи ідею самопомоги, Марія Олександрівна разом зі своєю товаришкою Н.А. Білозерською знайшла видавця та стала друкувати "Журнал перекладів", який містив лише жіночі переклади. Це видання проіснувало майже два роки 1869 і 1870 рр. і припинило своє існування через те, що господар збанкутів на інших підприємствах².

Жінки-"шістдесятниці" мріяли про перегляд несправедливого відношення до праці, про утвердження нових критеріїв винагороди за працю. І хоча лозунг цей не був тоді сформований зі всією чіткістю та визначеністю, але практично він став для жінок керівництвом до дії.

Однією із перших форм "самопомоги" стали жіночі трудові артілі, які засновувалися в 60-х роках XIX століття в центральних містах України - Харкові, Києві, Одесі³. Організуючи артілі, жінки намагалися не тільки формувати нові трудові відносини, але й внести прогресивні начала у правові, майнові та побутові стосунки. Це була спроба зі сторони жінок затвердити у межах даної асоціації такі суспільні стосунки між їх членами до яких вони прагнули у реальному житті. Це були своєрідні міні моделі майбутнього. Перша жіноча швейна артіль в Одесі була відкрита 15 травня 1865 року в будинку Чижевичів на розі вулиць Ришиль'євської та Великої Арнаутської, а згодом вона змушена була перебратися на Поліцейську вулицю. Громадська думка неодноразово висловлювала негативне, часом зневажливе відношення до трудової діяльності жінок. Стаття І. Серебрянникова "Несколько слов в защиту интересов женской рабочей артели", що була надрукована в "Одесском вестнике" (1865.- №175.-12 августа) розкривала труднощі, з якими зустрічалися жіночі трудові артілі.

Товариства перекладачок, жіночі трудові артілі, товариства дешевих квартир, кооперативи - всі ці жіночі об'єднання виникали стихійно, завдяки індивідуальній чи груповій ініціативі. У всій своїй сукупності вони склалися в єдину систему, яка сприяла участі жінок в суспільній праці. Однак через незначну кількість таких об'єднань та недовговічність існування їх, реальну можливість жити, сподіваючись лише на власну працю, отримала незначна частина жінок. В подібних задумах і починаннях "шістдесятниць" відбилися ідеї утопічного соціалізму.

Вже в кінці 60-х років жінки стали усвідомлювати, що подібні починання не здатні змінити їх становища в суспільстві. Вимальовувалися нові завдання руху. На роль нових героїнь могли претендувати не ті жінки, які прагнули організувати працю на нових основах, а ті, які самі працювали щоденно. На зміну окремим особистостям з їх благородними пориваннями приходить різночинська маса жінок.

На початку 70-х років (14 січня 1871р) було видане урядове розпорядження, на основі якого жінкам дозволялося займатися акушерською, фельдшерською та виховною діяльністю. Вони допускалися: а) по телеграфному відомству на посади сигналістів і телеграфістів, але лише у визначеній міністерством внутрішніх справ пропорції; б) по рахунковій частині в жіночих закладах⁴.

В умовах чіткої регламентації сфер застосування жіночої праці, саме поняття “самопоміага” набирає нового звучання в середовищі жінок. Так, якщо в 60-х роках воно було пов'язане з індивідуальною ініціативою жінок по забезпеченню матеріальними благами та пошуками шляхів самореалізації, то в 70-90-х роках воно стало *використовуватися в ширшому значенні як самоорганізація жінок в союзи, товариства*. Це був момент переходу від особистої ініціативи в русі “самопоміаги” до створення сталих об'єднань, що свідчило про зростання свідомості жінок.

Поряд з благодійними організаціями формується новий тип - самопоміагові жіночі організації, що використовували різні назви: взаємоблагодійні, взаємодопоміаги, трудової допоміаги і т.ін. Увага цих товариств була направлена, головним чином, на надання матеріальної і моральної підтримки жінкам.

Найбільш популярними в 70-90-х роках ХІХ століття були товариства взаємодопоміаги, які створювалися за професійною ознакою та визначали своєю ціллю захист інтересів жінок певної професії, правильну організацію їх праці, матеріальну та моральну підтримку в скрутні періоди життя.

Одним із перших професійних товариств в Україні було “*Одеське товариство взаємодопоміаги вихователькам і вчителькам*”, яке організувалося в березні 1875 року. Опікуючи жінок, які присвятили себе вихованню і освіті дітей, товариство допомагало їм, коли вони втрачали роботу та не мали коштів до існування. Допоміага ця була різною, в залежності від обставин: матеріальною - грошові позики, розміщення в притулках чи дешевих квартирах, пошук роботи та моральною, яка найбільше цінувалася жінками. Одноразова допоміага видавалася членові товариства в розмірі 15 карбованців., місячна - 5 карбованців, а грошова позичка досягала 25 карбованців.

В 1888 році товариство організувало свій притулок для виховательок та вчительок, що надавав дешеве приміщення та харчі членам товариства. При притулку діяло бюро праці для підшукування роботи жінкам, бібліотека, в якій були зібрані кращі педагогічні твори, а у недільні та святкові дні організовувався відпочинок. В 1891 році притулком користувалося 195 вчительок міста⁵.

“*Одеське товариство допоміаги акушеркам*” в своїй роботі поєднувало як професійну діяльність (надання роботи, відкриття денних і нічних акушерських пунктів, притулків) так і благодійну (надання безкоштовної допоміаги бідним, створення притулків для одиноких та літніх жінок).⁶ Більше десяти років секретарем товариства була Любов Семенівна Полякова, а саме товариство нараховувало понад 90 діючих членів⁷.

Для надання медичної допоміаги жінкам та населенню міста в 1899 було створене “*Київське товариство взаємодопоміаги акушерок і фельдшерниць*”.

Товариство, яке нараховувало понад 100 жінок, очолила А.В.Чорномор-Задерновська⁸. В своєму розпорядженні організація мала квартиру для нічних чергувань фельдшерниць та акушерок, бібліотеку. Міська Дума виділила товариству позику в розмірі 560 карбованців на оплату квартири, сторожа та освітлення. Однак цієї позики не вистачало на опалення, прання білизни, медикаменти і всі ці витрати сплачувалися з коштів товариства.

Професійний характер носили також такі жіночі взаємодопомогові організації як *“Одеське товариство взаємодопомоги повивальних бабок”*, *“Київське товариство взаємодопомоги повивальних бабок і фельдшерниць”*; *“Товариство взаємодопомоги фельдшерів і фельдшерниць в Катеринославі”*.

Жіночі професійні та взаємодопомогові товариства, надаючи матеріальну та моральну підтримку своїм членкиням, поступово стали виконувати функції захисту їх прав, прагнули до правильної організації жіночої праці.

На початку ХХ століття найбільш поширеним стає змішаний тип жіночих товариств, де поряд з трудовою допомогою переслідувалися і інші цілі. Поєднання функцій не було випадковим, а пояснювалося тою обставиною, що до 1905 року офіційний статус мали лише благодійні товариства, відповідно, у жіночих товариств був один шлях - зареєструватися у вигляді благодійних організацій. Пізніше, по мірі усвідомлення власних інтересів, нагромадження досвіду і зміни політичної ситуації, жіночі товариства трансформувалися в організації, що мали громадсько-політичні, правозахисні, морально-етичні, просвітницькі і інші цілі. Однак трудова допомога потрібним жінкам продовжувала займати одне із провідних місць в жіночому русі.

Характерною особливістю жіночих “самопомогових” товариств на початку ХХ століття стала їх *багатопрофільність*. Для досягнення своїх цілей, товариства створювали дешеві квартири, гуртожитки, їдальні, дитячі притулки, ощадні каси, дитячі садки, бюро для пошуку занять, організували медичну допомогу і т.ін. Деякі з цих товариств засновували вищі жіночі навчальні заклади, влаштовували лекції, гуртки самоосвіти, уроки з різних предметів, виставки жіночих виробів, різноманітні професійні курси. Так, *“Київське товариство трудової допомоги для інтелігентних жінок”*, що було відкрите в 1901 році як Бюро для інтелігентних жінок при Будинку працелюбства, а з 1903 року стало функціонувати як самостійне товариство, мало у своєму розпорядженні: а) притулок-ясла, до якого приймалися діти членів товариства у віці від 6 тижнів до 6 років. При притулку працював дитячий садок. Для занять з дітьми запрошувалася вчителька, а навчання дітей старшої групи велося безкоштовно членами товариства; б) самаритські курси, що відкрилися восени 1906 року та готували помічниць лікарів. При заснуванні курсів до них вступило 92 слухачки, але з відкриттям Вищих жіночих курсів більшість перейшло туди, а на самаритських курсах залишилося 30 чоловік. Однак в наступні роки кількісний склад курсів швидко зростав і в 1908 році на них навчалася 214 слухачок. Професори медичного факультету університету безкоштовно читали лекції на курсах, а практику дівчата проходили у двох приватних лікарнях; в) фребелівський педагогічний інститут, що був відкритий восени 1907 року для

підготовки дитячих садівниць; г) бюро праці; д) курси крою; ж) курси для роботи на друкарських машинках⁹.

В лютому 1914 року правління "Київського товариства трудової допомоги для інтелігентних жінок" подало до міського управління клопотання про виділення товариству 600 кв. сажнів землі на Лук'янівці для побудови власної будівлі. Жінки замислювали створення власної лікарні, професійних курсів, довідкового бюро,¹⁰ але війна перешкодила здійсненню цих ідей.

Багатопрофільність була характерною для діяльності "*Київського жіночого товариства взаємодопомоги*". Товариство мало непросту історію свого створення. Ще в 90-х роках ХІХ століття київські жінки, які дотримувалися поміркованих політичних поглядів, вирішили створити власний жіночий клуб. 12 травня 1895 року Людмила Антонівна Тарнавська і Емілія Львівна Празова звернулися з клопотанням до київського міського голови про дозвіл на відкриття товариства, яке підписали чотирнадцять жінок. В їх клопотанні вказувалося, що товариство створюється для задоволення матеріальних і духовних інтересів жінок, аби вони могли проводити вільний час з задоволенням, приємністю та користю для себе. Однак в тій порі клопотання жінок не було задоволене¹¹.

В березні 1905 року Надія Олександрівна Афанас'єва звернулася до Київського генерал-губернатора про задоволення розпочатого в 1895 році клопотання "Гуртка київських дам" та про дозвіл заснувати в м. Києві "Жіноче товариство взаємодопомоги". Товариство мало сприяти поліпшенню матеріального і морального життя своїх членів та передбачало надання грошової допомоги та безпроцентної позики, пошук роботи для членів, надання медичної допомоги¹².

Створене 1 листопада 1905 року "*Київське жіноче товариство взаємодопомоги*", нараховувало в своєму складі 148 членів, виконавчий орган складався з 15 жінок, а головою була обрана М.В. Фогель. При товаристві існували: гуртожиток, яким користувалися одночасно 20 жінок; дешева їдальня; підготовча школа, яка мала три класи; власний магазин; курси прикладних мистецтв, бібліотека для членів товариства. Восени 1907 року товариство влаштувало виставку творів жіночої праці, яка зацікавила київську публіку, а товариству і його членам принесла 1.774 карбованців прибутку.

Традиційними в товаристві були недільні літературні читання, які знайомили жінок з новими літературними напрямками. Багато зусиль було витрачено жінками-членами товариства на заснування притулку-лікарні для жінок,¹³ які страждали хронічними захворюваннями.

Цікаві форми трудової допомоги визначали діяльність "*Київського товариства взаємодопомоги працюючих жінок*", яке було створене 29 березня 1906 року. Засновниці товариства були різних національностей, соціального походження, але це не перешкоджало їм займатися поліпшенням матеріальних і моральних умов праці своїх членів. Серед організаторів товариства були: графиня А.К. Плятер, Олександра Косач, В.П. Приходько, Н.А. Крупноса, Л.С. Щербачева, Е.В. Брюшкова, Довнар-Запольська¹⁴. В 1908 році в склад товариства, яке очолювала Євгенія Гаврик, входило вже 272 членкині, саме правління складалося з 17 жінок¹⁵.

Для раціонального керівництва закладами товариства, а також для більш успішної розробки різних питань, були створені дев'ять комісій. І як показав досвід, така організація роботи була ефективною, так як залучала до участі більшість членів товариства. При товаристві існувала бібліотека, відкрита 20 жовтня 1906 року на пожертвування, зроблені професорами київського університету, книжковими магазинами, редакціями газет та журналів. Тільки в грудні 1906 року бібліотечна комісія отримала перші асигнування із суми товариства, що дозволило комісії випускати журнали та купувати нові книжки. Гігієнічна столова товариства, створена 1 листопада 1906 року, забезпечувала обідом, як членів товариства, так і жінок, що зверталися за допомогою.

Для професійної підготовки членів товариства були організовані уроки машинопису та стенографії, працювала майстерня жіночого і дитячого вбрання, а питаннями працевлаштування при товаристві займалося бюро праці. В 1906 році правління розпочало клопотання про відкриття в Києві торгових класів, а в 1912 році - про організацію школи крою та шиття¹⁶.

Важливим напрямком діяльності товариства була освітня робота. В розпорядженні дорослих жінок була школа грамоти. По суботам організовувалися вечірні зібрання, на яких читалися реферати, лунали літературні твори, виконувалися музичні номери, а в неділю влаштовувалися розваги для працюючих жінок, які відвідували фабричні робітниці, кравчині, пралі, домашня прислуга.

Весною 1907 року, зусиллями літературно-редакційної комісії, був виданий збірник оповідань для дітей під назвою "Весняні голоси", який отримав схвальний відгук в місцевих газетах.

Товариство надавало своїм членам грошову допомогу у вигляді безпроцентних позик. Однак ця сторона діяльності товариства не була поставлена на широку основу через незначні кошти організації. За рішенням правління, лікарі та юристи, які входили до складу товариства проводили консультації для жінок.

Слід відмітити чуйне відношення товариства до народних бід. Не зважаючи на ту обставину, що організація розпочала свою діяльність без усяких коштів і збиралися вони з великими складнощами, правління в 1906 році асигнувало 100 карбованців на допомогу голодуючим селянам, в 1907 році, для цих же цілей, жінки провели вечір, який приніс 664 карбованці прибутку¹⁷.

2 листопада 1905 року розпочало свою діяльність "Зіньківське (Полтавська губернія) товариство взаємодопомоги жінок" на чолі якого стояла добродійка Влайкова¹⁸. В 1908 році було закладене "Катеринославське товариство взаємодопомоги працюючих жінок"¹⁹. Своїми майстернями українського національного одягу та наборами українського жіночого вбрання визначалося "Полтавське товариство взаємодопомоги працюючих жінок", його голова В. Шамкова особисто вітала Перший Всеросійський жіночий з'їзд²⁰. Різноманітні форми роботи по допомозі жінкам здійснювалися "Одеським товариством опіки працюючих жінок" та "Одеським товариством взаємодопомоги працюючих жінок"²¹.

Важливою стороною діяльності професійних об'єднань жінок був захист їх інтересів перед господарем та правильна організація праці. З цією метою жінки створювали артіль, кооперативи, спілки. Так, 70 жінок Миколаєва, які працювали в трюмах пароплавів, об'єднавшись для взаємопідтримки заснували спільний капітал. За ініціативою робітниць Бердичева в 1898 році була створена кооперація білошвейок для поліпшення умов та оплати праці жінок. Скоротивши робочий день робітниць з 18 до 11 годин, артіль підняла продуктивність праці в три рази²².

На початку ХХ століття часопис "Рідний край" писав: "Жінки активно беруться до справ у тих товариствах і справляються зі своїм ділом дуже добре"²³. Найпопулярнішими серед жіноцтва України були спілки швачок. Так, газета "Рада" в 1906 році повідомляла, що в Житомирі багато жінок взялися за шевство: "Житомирці та навіть шевці на цю затію жінок спершу не звернули особливої уваги. Але шиття взуття, особливо дітям, дало велику економію сім'ям. Хатнє шевство в Житомирі так поширилося, що торгівля готовим взуттям підупала і замовлень у справах шевців стало менше"²⁴.

Необхідність виникнення жіночих швейних спілок викликана була тою обставиною, що посередники отримували значно більший прибуток з продажу вишивок, ніж самі швачки за свою працю і щоб боронити свої професійні права в 1909 році була заснована *Харківська спілка швачок*. В тому ж році організувалася спілка швачок в Балтському та Ямпільському повітах на Поділлі²⁵.

Одна із найбільших жіночих спілок працювала в містечку Зозові Липовецького повіту Київської губернії. Історія створення цього жіночого товариства розпочалася ще в 1906 році, коли поміщиця Юлія Гудім-Левкович (член уряду Київського кустарного товариства) заснувала в Зозові "кустарний пункт". Вона за свої кошти купувала матерію та, при допомозі дружини місцевого лікаря А. Чернявської, роздавала її селянкам для вишивки, а за роботу платила гроші. Зроблені жінками вироби продавалися Київському Кустарному Складу. На початку жінки займалися лише вишивкою, в 1907 році до цих робіт приєднали ткацькі вироби, а з 1908 року нанизання бісеру. За свою роботу жінки товариства отримали в 1910 році 4 113 карбованців 64 копійки, а деякі робітниці заробляли по 20 карбованців на місяць. В 1906-1909 роках Ю.М. Гудім-Левкович організовувала в Зозові кустарні виставки, які користувалися великою популярністю серед селянства. На виставці в Києві (1909р.) Зозівський кустарний пункт отримав одну велику і дві малих срібних медалі. Окремі молодіці були нагороджені срібними медалями та грошовими винагородами за свої роботи. Вишивки селянок здобули славу і за кордоном.

Після виставок та спільної праці жінок Юлія Гудім-Левкович почала переконувати селянок в необхідності створення спілки швачок, де вони будуть разом працювати і разом збувати свою продукцію²⁶. Спілка швачок в Зозові відкрилася 31 липня 1910 року. На першому її засіданні було 90 селянок, які обрали членів правління, раду спостерігачів та ревізійну комісію. Головою спілки була обрана А. Чернявська, а на чолі ради спосте-

рігачів, на прохання всіх членів, стала Юлія Гудім-Левкович. Членом спілки могла стати кожна селянка, яка мешкала в Зозові та бажала співпрацювати з жінками. Кошти склалися із членських внесків та 8 тисяч карбованців "оборотного капіталу" - з цих грошей - 5 тисяч пожертвувала Гудім-Левкович і 3 тисячі було виділено міністерством хліборобства. Крім того у спілки був власний капітал в 2 тисячі 450 карбованців, що склався з прибутку кустарного пункту²⁷.

Знайомство з історичними матеріалами переконує в тому, що головним завданням подібних спілок був захист професійних інтересів та підтримка жінок в їх прагненні до економічної незалежності. Часопис "Рідний край", описуючи жіночі професійні спілки, з сумом писав: "А скільки б у нас на Україні могло бути таких спілок!"²⁸

Діяльність жіночих організацій руху "самопомоги" по забезпеченню економічної незалежності жінок та захисту їх трудових прав характеризувалася різноманітністю форм роботи, їх різноплановістю і на світанку ХХ століття йшов процес утвердження в жіночому русі Наддніпрянської України *традиції самозахисту*. Вказуючи на важливість руху "самопомоги" для формування жіночої особистості, її самоемансипації, слід звернути увагу на діяльність найбільшого товариства цього напрямку - "*Харківського товариства взаємодопомоги працюючих жінок*". Історія його створення та діяльності показує як на практиці реалізувався рух "самопомоги" та формувалася традиція самозахисту в жіночому русі Наддніпрянської України.

4.2. Харківське товариство взаємодопомоги працюючих жінок (1902-1919 рр.)

Тяжка, далека від всяких потреб і інтересів атмосфера, в якій судилося працювати інтелігентним жінкам Харкова в канцеляріях та конторах залізничних доріг, зародила в середовищі цих жінок ідею створення жіночого товариства, яке б задовольняло їх розумові і моральні потреби, реалізувало їх людську особистість²⁹.

За здійснення цієї ідеї в 1898 році особливо активно прийнялася А.М. Кроміна, яка і стала ініціатором та засновницею товариства. Діяльність Кроміної зустріла співчуття інших жінок, які, можливо, неясно в тій порі усвідомлювали значення такої роботи, але прагнули до взаємного спілкування, до пошуку способів, при яких спільна діяльність полегшить життя в його різноманітних проявах. Багато жінок Харкова, на чолі з членом товариства поширення грамотності Л.Е. Єфимович та доктором історії О.Я.Єфименко, прийняли участь в роз'ясненні найближчих цілей і завдань майбутнього товариства взаємодопомоги працюючих жінок.

Для діяльної розробки питання були влаштовані приватні збори, спочатку малолюдні, а згодом кількість учасниць доходила до 100 жінок.³⁰ І після довгих обговорень, після тих труднощів, через які проходили статuti тогочасних товариств, після багатьох хвилювань та чекань, 15 листопада

1902 року було затверджено статут “Харківського товариства взаємодопомоги працюючих жінок”³¹. Перший параграф статуту проголошував, що: “Харківське товариство взаємодопомоги працюючих жінок має ціллу поліпшення матеріальних і моральних умов життя своїх членів” і для досягнення своєї мети товариство, згідно другого параграфу: “виділяє членам позики і допомогу, відкриває бюро для пошуку занять, влаштовує дешеві квартири, їдальні, лікарню, притулки, систематичні курси наукові та професійні, дитячі садки і школи, літні колонії, майстерні, позичково-ощадну касу”³². Перше установче зібрання, на якому було понад 300 осіб, відбулося 15 грудня 1902 року в залі міського дому. Заслухавши статут, присутні визначили напрямки діяльності та першочергові завдання. Член товариства Е.І. Гулькевич в своїй промові вказала на ті принципи, якими повинно керуватися товариство як у своїй діяльності, так і при виборі осіб, які будуть ним керувати. “Товариство не повинно бути благодійним, основа його взаємодопомога”³³, - підкреслила вона. Головою товариства, що прийняло до свого складу 150 жінок, була обрана Л.Е.Єфимович, секретарями стали Котельникова та Кропивницька.

Засновниці товариства та його перші члени, в переважній більшості, були в буквальному розумінні слова “трудящими” жінками, тобто жили лише на кошти зароблені своєю власною працею, відповідно, вони могли приділяти товариству небагато вільного часу і частину своїх мізерних коштів у вигляді членських внесків. Здавалося, що при таких умовах неможливий швидкий ріст товариства, але з перших же кроків жінки проявили стільки енергії, що товариство майже одразу стало “на ноги” і надзвичайно швидко почало реалізувати більшість вищезазначених завдань.

Перші свої засідання комітет товариства проводив на квартирі своїх членів, а згодом найняв приватну контору. У цій конторі з лютого 1903 року було відкрите бюро для прийому нових членів та запис осіб, які шукали роботу. З дітьми членів товариства проводилися безкоштовні заняття, а по суботам, в приміщенні однієї із залізничних установ, збиралися члени новоствореного товариства для знайомства один з одним та обговорення важливих питань діяльності товариства.

Завдання товариства були ясними, але в яку конкретну форму виллється робота жінок визначити одразу не вдалося. І на початку діяльності постають питання тісно пов'язані з вихованням та освітою жінок. Однак до цієї турботи про власну освіту приєдналися потреби жінок-матерів, які наполягали на створенні власного дитячого садка. Свою ідею жінки-матері аргументували тим, що “материнство не є гарантією правильного виховання і справою виховання повинні займатися спеціалісти”³⁴.

Членські внески, невеликі пожертвування, збори з вечорів, які влаштовувалися на користь товариства, дозволили зібрати в перше півріччя 1903 року 1500 карбованців. Маючи на початку таку значну суму грошей, комітет відразу найняв квартиру, в якій влаштував кімнату для бюро та відкрив восени 1903 року дитячий садок.

На думку товариства, дитячий садок, задовольняючи потреби матерів, повинен був на практиці довести необхідність та перевагу громадського

виховання дітей ще у дошкільному віці. У дитячому садку діти проводили більшу частину дня під керівництвом вчительки-фребелічки, а згодом, йдучи назустріч вимогам членів товариства, садок був розширений створенням старшого відділу, де діти навчалися грамоті - це був свослідний підготовчий клас³⁵.

Питання про середній навчальний заклад товариства розроблялося жінками на протязі 1905 року, а в квітні наступного року було подане клопотання в міністерство народної освіти про відкриття навчального закладу першого розряду для дітей обох статей за програмою чоловічих гімназій. Дозвіл був отриманий в кінці травня, а восени того ж року гімназія відкрилася в складі двох підготовчих та першого класу, з правом подальшого відкриття наступних класів. Бажаючих навчатися в гімназії було дуже багато, а можливості були обмежені, саме тому значній кількості прохачів довелося відмовити. Наплив учнів пояснювався почасти довірою до установ товариства, почасти невисокою платою за навчання: вирішено було зробити гімназію доступною за ціною для малозабезпечених членів товариства і тому плата призначалася в розмірі 55 карбованців на рік. Здійснити членкиням це вдалося завдяки підтримці міста, адже товариство щорічно отримувало на гімназію субсидію в розмірі 1000 карбованців³⁶.

Гімназія товариства була однією із перших в Наддніпрянській Україні, де розпочалося навчання дітей обох статей³⁷. Крім звичайних предметів, було введене ліплення, практичні заняття з природознавства, малювання, ручної праці, гімнастики. Для занять французькою мовою була запрошена французженка³⁸.

Піклування про фізичний розвиток членів товариства і їх дітей, поставило перед жінками питання про заснування літньої колонії. Квартирне питання у Харкові було надто важким і, щоб створити відповідні гігієнічні умови, які б задовольняли вимоги нового навчального закладу, необхідно було мати власну будівлю. Справа ця була надто складною, але товариство не зупинилося і перед цим важким завданням. Знайдена була фінансова підтримка як серед членів товариства, так і сторонніх осіб, які позичили необхідні кошти на пільгових умовах. І володіючи нерухомим майном, товариство успішно влаштувало літню колонію для дітей та притулок для літніх жінок³⁹.

Усвідомлюючи, що перший і найнадійніший шлях виведення жінки з її безправного становища - це її освіта, товариство активно почало працювати і в цьому напрямку. Бібліотека відкрилася в 1903 році і жінки впорядкували у ній спеціальний український відділ. Для збільшення книжок у цьому відділі влаштовувалися українські вечірки, а прибуток йшов на користь бібліотеки⁴⁰. Бібліотечна справа об'єднувала жінок і у 1904 році заснувався при бібліотеці гурток самоосвіти для спільних занять та занять під керівництвом спеціалістів. Влаштовувалися лекції з різних галузей знань: історії, етнографії, а між тим в період 1903-1904 років особливий інтерес у жінок викликали юридичні науки, які читалися кращими юристами міста Харкова. Були організовані також уроки бухгалтерії і стенографії⁴¹.

Читання з окремих предметів не задовольняло переважну більшість жінок товариства, відчувалась потреба в оволодінні систематичними знан-

нями, тому ще в січні 1904 року зародилась ідея про влаштування в місті Харкові Вищих жіночих курсів. Для реалізації її при товаристві була створена комісія заснування Вищих жіночих курсів, яку очолила Олександра Яківна Єфименко⁴². Детально обміркувавши свої можливості, комісія розпочала переговори з професорами місцевих вищих навчальних закладів. Вони з повним співчуттям відгукнулися на звернення товариства та увійшли до складу комісії для спільного опрацювання статуту Вищих жіночих курсів. Вироблений статут носив університетський характер з історико-філологічним, природничим та правничим факультетами.

Весною 1904 року комітет направив клопотання про відкриття курсів куратору шкільного округу і особисто, через депутацію, звернувся до міністра народної освіти, коли останній перебував у Харкові. Міністр без співчуття віднісся до проекту вищої жіночої освіти, однак комітет вирішив продовжувати цю роботу: відправив своє прохання до міністерства та звернувся у Харківське губернське земське зібрання з пропозицією підтримати клопотання товариства, на що земське зібрання дало свою згоду.

В 1905 році питання про вищу освіту дістало неочікуване вирішення, причому таке, про яке товариство і не могло мріяти. Університет відкрив для жінок двері і восени комісія подала клопотання до ради Харківського університету про прийом жінок в університет. 50 вільнослухачок були зараховані до університету.

Здавалося, що питання про організацію Вищих жіночих курсів повинно було втратити своє значення і створена комісія при товаристві повинна була б самоліквідуватися. Та коли виявилось, що університет не може прийняти всіх бажаних, комісія відновила клопотання перед міністерством народної освіти⁴³, і весною 1907 року було отримано дозвіл на відкриття Вищих жіночих курсів⁴⁴.

Плата за слухання лекцій визначена була в розмірі 80 карбованців, винагорода професорам за лекції - 5 карбованців, з тим, що гонорар цей буде збільшуватися як тільки матеріальне становище курсів покращиться⁴⁵. Відкрити курси вдалося в кінці 1907 року, причому багато клопоту було з приміщенням: генерал-губернатор не дозволив товариству користуватися для читання лекцій і практичних занять аудиторіями і кабінетами вищих учбових закладів. Лекції читались в залі товариства та в приміщенні, наданому безкоштовно, власницею будинку, де розміщувалися всі заклади товариства. Вона дозволила пристосувати під аудиторії і один із своїх магазинів. У великій пригоді курсам стало те, що добродій Гордїєнко виділив для них безкоштовно помешкання, університет - всякі прилади для навчання, а комерційне училище - хімічну лабораторію⁴⁶.

Олександра Яківна Єфименко.

Необхідність мати власні лабораторії, обладнання для аудиторій і учбово-допоміжних приміщень, викликали величезні затрати, покрити які при єдиному поповненні бюджету курсів - плати за слухання лекцій - стало неможливим. З'явилася необхідність організації спеціального органу - Опікунського комітету, який би піклувався про утримання курсів. Крім того, рада професорів Вищих жіночих курсів подала клопотання до міністерства про виділення щорічної урядової субсидії в розмірі 10 тисяч карбованців. Одночасно з клопотанням про субсидії було порушено питання про права курсисток⁴⁷.

Самовідданість і бажання жінок-членів товариства досягли своїх результатів, Харків отримав Вищі жіночі курси з трьома факультетами: історико-філологічним, фізико-математичним та правничим, на яких навчалося 800 курсисток. Лекції читали професори університету, пізніше академіки Д.І. Багалій, В.П. Бузескул, М.Ф. Сумцов⁴⁸ та інші.

З розвитком діяльності товариства збільшилося число його членів: на установчому зібранні записалося 150 жінок, на протязі 1904 року перебувало 548, а в 1907 році кількість членів товариства досягла 922. За матеріалами звітів жінки-члени товариства розподілялися: а). *За сімейним станом*: 51,6% - було сімейних, 44,0% - одиноких, 4,4% - не вказали сімейного становища;

б). *За заняттями*: 30,3% - займався домашнім господарством та вихованням, 21,5% - педагогічною працею, 20,0% - службовці з рахівництва і діловодства; 8,4% - займалися підготовкою до професійної діяльності; 27,7%, - економісток, 7,7% - медичних працівників, 2,3 - кравчинь, 2,0 - касирів та продавців, 1,3%, - власниць торгових та промислових закладів, 1,2% членкинь займалося науковою, літературною діяльністю. На долю інших професій (телеграфісток, телефоністок, працівниць сільського господарства) припадало всього 2,1%⁴⁹.

Вивчення документів товариства дозволило зрозуміти його організацію. Справами товариства керувало загальне зібрання, виконавчим органом був комітет. За період з листопада 1902 по листопад 1908 рр. відбулося 20 загальних зібрань, причому деякі з них були дуже багатолюдними. Право вирішального голосу в товаристві мали тільки жінки. Комітет обирався загальними зборами на три роки і складався: з голови, її товариша, двох секретарів, скарбниці, її помічниці, дванадцяти членів і шести кандидатів. За період з 1902 по 1908 рр. головами товариства обиралися - Л.Е.Єфимович, О.Я.Єфименко, Н. Маштакова, В. Білоконська⁵⁰. Активним членом комітету була Христина Данилівна Алчевська⁵¹. Перші роки комітет збирався 2 рази на місяць, з розширенням діяльності товариства засідання відбувалися щотижня⁵². Навіть влітку засідання комітету не припинялися, доводилося приділяти багато часу господарським питанням. Неодноразово на засіданнях комітету піднімалося питання про необхідність власної будівлі для гімназії та інших установ товариства.

Кожним закладом товариства, крім гімназії та Вищих жіночих курсів, керували члени комітету, які обиралися щорічно з складу комітету та постійна комісія, що складалася, частково, з членів комітету, частково, з членів

товариства, які працювали в цих закладах. Число членів таких комісій було від 5 до 20. Крім комісій при закладах існували ще загальні комісії товариства: господарська, лекційна, книжкова. Засідання комітету та комісій були відкритими для всіх членів товариства, до цього слід доповнити, що бажачі могли прийняти участь в дискусії з правом дорадчого голосу, могли вносити свої пропозиції.

Справами гімназії керувала педагогічна рада, що складалася крім викладачів, з директора, двох членів комітету, двох кандидатів, лікаря, голови батьківської комісії, члена господарської комісії та члена Опікунської ради. Бажачі поліпшити справу навчання в гімназії, комітет запропонував досвідченим викладачам, які застосовували кращі методи викладання, залучати до програми нові предмети, які б сприяли розумовому і фізичному розвитку дітей⁵³.

Справами Вищих жіночих курсів керувала Рада професорів та правління курсів, куди крім директора курсів, входили декани факультетів і голови комітету, що обиралися щорічно. При курсах існував Опікунський комітет, який дбав про матеріальні потреби курсів та курсисток⁵⁴.

Для ревізії справ всіх закладів товариства на загальному зібранні щорічно обиралася ревізійна комісія, що складалася з 5 членів та 3 кандидатів (усього до ревізійної комісії обиралося 20 осіб)⁵⁵.

Діяльність "Харківського товариства взаємодопомоги працюючих жінок" розширювалася з кожним роком і якщо в 1903-1904 рр. всі заклади товариства тулилися в чотирьох кімнатах, де розміщувалося бюро праці, їдальня, дитячий садок та школа, а вечорами відбувалися заняття для дорослих жінок, читалися лекції, намічалася подальша робота, то через десять років всі заклади працювали у власному великому будинку з спеціальними пристосуваннями для навчальних закладів, з майданчиком для дитячих забав. В розпорядженні товариства були: Вищі жіночі курси; гімназія на 304 учні при 20 особах учбового персоналу; садок та школа з 65 дітьми при 4 вчительках; бібліотека, що нараховувала 3000 томів, спеціальний дитячий та український відділи; бюро праці; їдальня; гурток для влаштування вечірніх лекцій, рефератів, концертів. В сільській місцевості, недалеко від Харкова, працювала дитяча літня колонія і притулок для жінок⁵⁶.

В процесі діяльності товариства змінювалася і свідомість самих жінок - членів організації. "Якщо десять років назад, - підкреслювала О.М. Десятова на Першому Всеросійському з'їзді з жіночої освіти, - більшість питань, винесених на обговорення загальних зборів, проходили при суцільному мовчанні, то тепер картина різко змінилася: більшість питань викликає дискусію, з ініціативи окремих членів товариства виникають нові перспективи"⁵⁷.

Створюючи різні заклади для своїх членів, товариство активно відгукувалося і на всі події громадського життя. В період російсько-японської війни були організовані курси по догляду за пораненими та хворими, жінки-члени товариства відправилися на фронт. На одному із загальних зібрань була прийнята заява про необхідність припинення війни⁵⁸. В комісіях і на

загальних зібраннях обговорювалися питання: про допущення жінок в університети, надання жінкам права отримувати вчений ступінь; про участь жінок в місцевому самоврядуванні; про політичне рівноправ'я; про рівність прав для всіх національностей; про права української мови; про скликання установчих зборів⁵⁹. Товариство з цих питань подавало відповідні петиції та заяви. В резолюції прийнятій на загальному зібранні 27 березня 1905 року підкреслювалося: *"Громадянин вільної держави може правильно виховуватися лише матір'ю, яка сама стоїть на висоті, не тільки інтелектуального, але і суспільного розвитку"*⁶⁰.

На загальних зборах 1904 року обговорювалося питання про участь товариства у Міжнародному жіночому конгресі в Берліні. Делегаткою від товариства була обрана О.М. Десятова, яка повернувшись з Берліну, зробила доповідь про роботу конгресу. О.М. Десятова запропонувала товариству взяти на себе почин в розробці питання про об'єднання жіночих організацій в *національний союз*⁶¹, такий союз дав би право жінкам Російської імперії бути рівноправними членами міжнародного конгресу. Для розробки цього питання була обрана комісія. В грудні 1916 року "Харківське товариство взаємодопомоги працюючих жінок" підписало статут *Національного Жіночого Союзу* і подало його на реєстрацію⁶², але революційні події відтягнули увагу і питання з часом загубилося.

Вказуючи на успішну діяльність товариства, слід звернути увагу на ті перешкоди, труднощі, які зустрічали жінки в своїй діяльності. Про це надзвичайно влучно сказала О.І. Арнольдї на Першому Всеросійському з'їзді з жіночої освіти: *"Навіть такий невинний заклад, як їдальню і то вдалося відкрити не відразу: довелося вести довготривалі переговори з губернською адміністрацією і лише після затвердження економки, визначеної благонадійною особою, товариство отримало дозвіл готувати обіди для своїх членів. Вирішили відкрити дитячий садок - нова біда! Невідомо, хто повинен дати дозвіл на розваги з малятами 3-5 років: міністерство народної освіти чи міністерство внутрішніх справ. Пройшло не мало часу в походах по канцеляріях то куратора, то губернатора, а питання так і не вирішувалося. Запропоновано було відкрити підготовчу школу і знову відмова. А скільки було відмов у влаштуванні лекцій, вистав, вечорів для зібрання грошей на користь товариства! Через ці перешкоди не вдалося організувати ні бюро юридичної допомоги, ні жіночого клубу"*⁶³.

І все ж, не зважаючи на ці та інші несприятливі умови, "Харківське товариство взаємодопомоги працюючих жінок" проіснувало аж до 1919 року⁶⁴. Розширюючи та поглиблюючи свою діяльність, воно служило школою самоосвіти жінок, давало можливість жінкам - членам товариства знайти справу, яка б відповідала індивідуальним потребам і запитам. Члени товариства знаходили можливості зберегти себе, свої інтереси як особистості, формували свою громадську свідомість, впевненість в своїх силах. Саме ці моменти роботи товариства підкреслювала О.М. Десятова на Першому Всеросійському з'їзді з жіночої освіти: *"Ми не можемо не відкидати, що віковична підпорядкованість жінки нагадує про себе і ми самі жінки недостатньо тверді і стійкі в усвідомленні того, що все людське не повинно*

бути чужим жінці - Людині. Практика роботи жінок, результати яких вони досягають, наочніше всього доводять право участі жінок в роботі всіх сфер суспільного життя"⁶⁵.

Факт об'єднання жінок для захисту своїх інтересів став реакцією на низький правовий статус, небажання влади змінювати феодално-кріпосницьку систему державних і сімейних відносин, відгуком на необхідність нових соціально-економічних відносин. Це був самостійний пошук жінками шляхів самореалізації і самозахисту.

Рух "самопоміги" за період з 60-х років XIX століття до 1917 року пройшов інтенсивний шлях свого розвитку від невеликих груп до значних товариств взаємодопоміги і поширювався під гаслом "Жінки самі повинні прокласти собі дорогу до рівності". Рух "самопоміги" характеризувався великою кількістю жіночих ініціатив, що свідчило про зміну самосвідомості жінки, про формування жіночої особистості.

Під впливом жіночого руху, змінювалося і саме поняття "самопоміги", яке використовувалося учасницями як у вузькому, так і у широкому значенні. В *широкому* значенні - це була самоорганізація в союзи, товариства, артілі для підтримки жінок, які прагнули до заробітку і економічної незалежності, а у *вузькому* - особиста ініціатива жінок по забезпеченню матеріальними благами і саморозвитку.

Створенню необхідної для самопоміги економічної бази сприяло те, що серед активних діячок товариств взаємодопоміги були матеріально забезпечені жінки, які вкладали значні кошти для придбання товариствами земельних ділянок, будівель, швейних машинок і т.ін. Не менш важливу роль в утвердженні руху "самопоміги" відіграли особисті риси характеру прогресивної частини жіноцтва: ініціативність, соціальний оптимізм, впевненість у власних силах, діловитість, вміння переборювати труднощі.

Жіночі організації трудової допомоги з самого початку виникнення відображали найбільш повно потреби в праці представниць середніх верств суспільства. Важливою стороною діяльності руху "самопоміги" і вагомим історичним досвідом можна вважати захисну функцію, яка здійснювалася у вигляді надання матеріальних позик, посередництва у працевлаштуванні, професійному навчанні і т.ін. Разом з цим, значна увага товариства приділялася формуванню самосвідомості жінки, її людської особистості, що здійснювалася через систему курсів, шкіл грамоти, діяльність бібліотек, проведення дозвілля, організацію відпочинку та виховання дітей членів товариства.

По суті рух "самопоміги" виконував функції держави в справі соціального захисту жінок. Жіночі організації своєю діяльністю закладали основи системи соціального захисту.

5. МОРАЛЬНО-ЕТИЧНИЙ НАПРЯМОК ДІЯЛЬНОСТІ ЖІНОЧИХ ТОВАРИСТВ

На початку ХХ століття формується морально-етичний напрямок діяльності жіночих організацій, виникнення якого було пов'язано з роботою "Товариств опіки молодих дівчат" та "Товариств оборони жінок". Поява цих організацій спричинялася значним зростанням торгівлі жінками та втягуванням їх у проституцію. Безправне становище жінки, матеріальні нестатки, низький рівень понять в суспільстві з питань проституції, безправ'я дітей, алкоголізм і т.п. створювали ґрунт для зростання проституції та торгівлі жінками¹. І хоча офіційної статистики з цих проблем не існувало, але матеріали архівів та періодичної преси свідчать, що це соціальне зло набрало великих масштабів в Україні, а шляхи торгівлі жінками та способи їх втягування в проституцію вражали своїм цинізмом та антилюдяністю. Так, в м. Ялтушкові на Поділлі працювала підпільна організація, яка постачала "живий товар" в кубла розпусти². В селі Каменським на Катеринославщині домовласник Махачик наймав дівчат 15-17 років, а потім шляхом обману вивозив їх до Туреччини, де торгував цим товаром³. В Гайсинському повіті, що на Поділлі, існувало таємне кубло розпусти. Економка пана Чарновського наймала в Києві молодих, гарних дівчат, на місця "прислуги" та везла їх у Гайворон, маєток свого пана. Там дівчата служили тільки для ганебної втіхи пана та його гостей: дівчат примушували бути тільки при панові, купатися при ньому, ходити роздягненими при гостях. Ці вечори називалися "райськими вечорами". Дівчат у маєтку пан утримував залякуваннями⁴.

Більше десяти років існував Київський будинок побачень відомої Ганни Михайлівни. Її агенти та шпигуни сліdkували за особистим життя всіх вродливих дівчат міста та шляхом обдурювання приводили їх до будинку побачень, віддаючи свою жергву у розпорядження Ганни Михайлівни⁵.

Велика організація з торгівлі жінками працювала в Луганську, її організатори переправили через Кавказ до Персії та Туреччини більше 50 дівчат з України, отримавши за кожен 600 карбованців⁶.

Значних розмірів набрала дитяча проституція. В Києві районом дитячої проституції була Думська площа, так звана "Козинка". На квартирах, які слугували

Тип малолітньої проститутки.
Знімок зроблено у Києві у 1904 р.

підпільними кублами розпусти, спеціальні “господарки” експлуатували нещасних дітей з ціллю розпусти. Весною на вулицях Києва дівчатка 10-12 років протягували букети квітів: биттям та загрозами “господарки” змушували їх продавати нещасне дитяче тіло.

Знаходилися і батьки, які продавали своїх дітей. Але здебільшого батьки самі були жертвами обману: віддаючи своїх дітей на службу в приватні будинки, до модних майстерень, вони не підозрювали, куди попадають їх діти⁷.

Масштаби торгівлі “живим товаром”, форми втягування жінок в проституцію спричинили протест не лише жінок, але і чоловіків. Вони усвідомлювали, що не тільки суворе покарання торговців “живим товаром”, але постійна допомога нещасним жертвам, організована боротьба можуть паралізувати це соціальне зло. Щоб захистити жінок, які стояли поза законом держави, допомогти їм протистояти спокусам, підтримати у важку хвилину і створюються *Товариства опіки молодих дівчат*.

Жіночі організації морально-етичного напрямку висували на перший план опікунство про молодих матерів, дівчат, захист моральних норм суспільства. Більшість об'єднань такого типу діяли у великих містах Наддніпрянської України.

“*Одеське товариство опіки над молодими дівчатами*” було засноване в 1901 році, і в 1903 році організація нараховувала 110 членкинь. Основна увага в діяльності товариства приділялася освіті дівчат, їх вихованню та навчанню жіночим ремеслам. При товаристві працювала бібліотека, гуртожиток, а основною формою роботи були недільні заняття, які розпочиналися о 12 годині та продовжувалися до 8 години вечора. Основний контингент учениць складали дівчата (94,5%) 15-16 років (52%) з міщан (69,9%) та селян (25,5%), серед яких переважали робітниці фабрик та учениці модних майстерень. Серед учениць значний відсоток був грамотних дівчат, які закінчили різні школи та відвідували недільні заняття для оволодіння професією. Значна робота проводилася лекційною секцією товариства, яка систематично організовувала читання для жінок⁸. Подібні організації створюються і в інших міста.

Тенденція зростання торгівлі жінками та втягування їх у проституцію була характерною для більшості країн світу та вимагала організованої боротьби з цим соціальним злом. Тому на початку ХХ століття (1902р.) в Лондоні створюється Всесвітній Комітет боротьби з торгівлею жінками, а в Петербурзі організовується “Всеросійське товариство оборони жінок”⁹.

Товариства по боротьбі з торгівлею жінками та проституцією були створені і в Наддніпрянській Україні та були представлені:

“*Київським товариством оборони жінок*” та “*Одеським товариством оборони жінок*”, які стали членами “*Всеросійського товариства оборони жінок*”.

5.1. Одеське товариство оборони жінок (1904-1917 рр.)

“*Одеське товариство оборони жінок*” було створене в 1904 році і прагнуло захистити дівчат та жінок від небезпеки бути втягнутими в розпусту, намагалося створити їм умови для чесного життя. Місія, яку поклало на

себе товариство, мала велике значення для жінок середніх верств населення Півдня України.

В Одесу, як велике торгове місто, промисловий центр стікалося щорічно дуже багато молодих дівчат і через відсутність роботи, а головним чином, через свою недосвідченість, малокультурність, попадали до рук торговців "живим товаром", які вивозили їх за кордон та продавали там в будинки розпусти. Торгівля "живим товаром" набрала в Одесі надзвичайно широких розмірів і здійснювалася спеціальними людьми - так званими "женихами" та жінками-зводнями. Способи до яких вдавалися торговці вражали своїм цинізмом, антилюдяністю¹⁰. "Очень часто на помощь торговле женщинами, - повідомляла одеська "Жіноча газета", - являються разные женихи. На правах "жениха", а иногда даже и мужа, с формально изготовленным заграничным паспортом в руках, негодяй беспрепятственно вывозит свою жертву, чаще всего в Константинополь, где, мол проживают его родственники и где он обещает венчаться. Паспорт и все прочие формальности выполнены аккуратно, как того требует закон. Сплавив, по прибытии в Константинополь, свою жертву в какой-нибудь притон, негодяй возвращается на том-же пароходе, идущем обратным рейсом в Одессу. Задержать его нельзя, с формальной стороны у него все правильно. Константинополь, обыкновенно служил сборным пунктом, как ближайший заграничный порт, где все местные власти подкуплены и не замечают того, чего им не нужно. Наиболее смелых и громко протестующих прячут в притоны таких восточных портов, как Смирна, Бейрут и т.д. И наконец, есть такие места, где жертва может считаться заживо погребенной - это Аргентина и другие южноамериканские города"¹¹.

"Одеське товариство оборони жінок", як і інші товариства цього типу, визначило два головних напрями своєї діяльності по боротьбі з торгівлею жінками та проституцією: а) профілактичний - допомога жінкам (матеріальна та моральна), пошук для них роботи, організація різних професійних курсів, юридична консультація і т.ін.; б) конкретна боротьба з торгівлею та проституцією. Окресливши цілі своєї діяльності, Комітет товариства, в першу чергу, направив свої зусилля на влаштування притулку. Жінки, які втратили роботу, або були покинуті чоловіками і, яким загрожувала перспектива опинитися без грошей на вулиці чи попасти під вплив агентів торгівлі, зверталися за допомогою в притулок. Тут вони знаходили собі тимчасове житло та дешевий обід. В 1908 році товариством було влаштовано 3663 безкоштовних обіди¹².

Жінки, які проживали у притулку, хоча б короткий період, вважали його своєю рідною домівкою і поверталися туди кожного разу, як тільки залишалися без роботи або житла. Звіти товариства свідчать про зростання числа жінок, які користувалися притулком. (Див. таблицю №1).

Таблиця №1

Число жінок, які користувалися притулком

Роки	1906 р.	1907 р.	1908 р.	1911 р.
Кількість жінок	64	48	40	100

Жінки, які користувалися притулком були різного віку, віри, соціального походження. (Див. таблицю № 2).

Таблиця № 2

Соціальне походження, віросповідання, вік жінок притулку за 1911 р.

За соціальним походжен.		За віросповіданням		За віком	
селянок	39	православних	67	від 8 до 15 років	11
міщанок	35	католиків	22	від 15 до 18 років	21
дворянок	12	іудейської віри	8	від 18 до 21	13
дружин чиновників	9	лютеранок	2	від 21 до 50 років	44
дочок священиків	1	старообрядців	1	від 50 років	11
дружин військових	2				
козачок	1				
іноземок	1				

Надзвичайно часто товариство змушене було залишати в притулку дівчат 5-13 років, які жорстоко експлуатувалися господарями та дбати про їх подальшу долю¹⁴.

При притулку функціонував *благодійний відділ*, який надавав жінкам грошову допомогу, купував для них білети на зворотній проїзд залізницею або морем. Згодом, Комітет звів таку допомогу до мінімуму, вважаючи, що жінці, під час її матеріальної кризи, більше потрібна постійна праця, а ніж тимчасова підтримка¹⁵.

Жінкам, які не мали знань з будь-якого ремесла, а відповідно і самостійного заробітку, товариство надало можливість вчитися на *курсах крою та шиття*. Курси при товаристві були відкриті в 1906 році під керівництвом М.А.Шапілової, яка безкоштовно працювала по влаштуванню курсів. Після закінчення навчання учениці, в присутності членів Ремісничої Управи, складала іспит на звання майстрині та отримували диплом. Завдяки чутливому відношенню Ремісничої Управи та ентузіазму жінок-членів товариства, дипломи, які видавалися жінкам коштували в три рази дешевше проти звичайної плати¹⁶.

Курси крою та шиття користувалися довірою у населення, що дозволило Комітету розпочати клопотання про відкриття *школи крою та шиття* при товаристві. Однак, застарілі ремісничі закони 1785 року не передбачали такого роду закладів і цим створювали значні труднощі для іспитів на звання майстринь¹⁷.

Діставши відмову на відкриття школи, товариство в 1911 році, під керівництвом Ф.Кримечевської, розпочало радикальну реорганізацію справи крою та шиття. Була влаштована швейна майстерня жіночого одягу, зразкова пральня, майстерня капелюшок¹⁸. Шляхом влаштування періодичних виставок виробів майстринь та рекламуванням свого товару, товариство стало отримувати більше замовлень від приватних осіб, та установ. Майстрині отримували щоденну оплату, а це підтримувало їх матеріально. З розвитком цієї сторони

діяльності товариства і збільшенням його коштів, відкритий був у місті спеціалізований магазин. Клопотаннями Комітету в 1914 році вдалося відкрити і школу крою та шиття з відділенням капелюшної справи¹⁹.

При товаристві існували також *курси переписування на друкарських машинках*, які безкоштовно вели С.Н. Мешкова та Д.І. Вайнер²⁰, *курси вишуканого мистецтва* під керівництвом К.Н. Жарової, а в 1910 році було введено навчання шевської майстерності²¹. (Див. таблицю № 3).

Таблиця № 3

Число учениць на курсах товариства²²

Назва курсів	1906	1907	1908	1909	1910	1911	1914
Крою та шиття	47	43	53	46	64	42	60
Переписування на машинках	21	47	43	даних не має	16	даних не має	45
Вишуканого мистецтва	-	11	-	-	-	-	-
Шевські курси	-	-	-	-	3	-	-

Піклуючись про підвищення рівня виховання і освіти молодих дівчат та бажаючи їм дати можливість чесного самостійного заробітку, за ініціативою голови товариства Марії Олександрівни Семешко-Струєвої, в 1904 році розпочалося клопотання про відкриття *школи виховательок*.

Дозвіл від начальника навчального відділу на відкриття приватного жіночого училища 2-го розряду з підготовки виховательок товариство отримало лише в 1911 році, однак надто скоро Комітет впевнився, що школа не відповідала своєму призначенню. За цих умов 24 січня 1912 року була створена спеціальна комісія, яка після детального ознайомлення з програмою, прийшла до висновку, що "школа в такому вигляді не відповідає інтересам учениць і товариства, так як чотирьохрічний курс навчання є важким тягарем для батьків, що належали до бідних верств населення та чекали матеріальної підтримки від своїх дітей"²³.

Комісія переконала Комітет товариства в необхідності реорганізації школи таким чином, щоб не обтяжуючи особливо батьків учениць, можна було підготувати освічену няню по догляду за дитиною дошкільного віку і влаштувати доньку бідних батьків до чесної самостійної праці. Згодом була затверджена нова програма школи, розрахована на два роки, із яких перший курс - теоретичний, другий - практика по догляду за дітьми. При школі був заснований дитячий садок, що дозволяв ученицям застосовувати на практиці всі знання та оволодіти навиками догляду за дітьми. Учениці школи влаштовували спеціальні заняття та свята з дітьми членів товариства, що створило атмосферу взаємопідтримки та високої духовності в товаристві. І якщо в 1911/1912 рр. до школи було прийнято 24 учениці, то в 1912/1913 рр. число прийнятих на навчання зросло до 30²⁴.

Розширюючи сфери і напрямки своєї діяльності, товариство займалося пошуком роботи, розміщенням дітей та літніх жінок у притулки. Комітет прагнув відкрити трудову контору в центрі міста, але через відсутність

необхідних коштів цю ідею здійснити так і не вдалося. Щоб вийти із скрутною ситуацією працевлаштування жінок та досягнути цілей товариства, Комітет прийняв пропозицію власниці посередницької контори добродійки Сахарової про направлення товариством в її контору всіх жінок, які шукали роботу. З жінок-членів товариства власниця контори, на основі домовленості, не брала звичайної комісійної плати за підшукування роботи. Така співпраця дозволила товариству влаштувати на службу значну частину обездолених жінок, які звертались за допомогою²⁵.

В справі поліпшення матеріального становища жінок, Комітету доводилося неодноразово зустрічатися з серйозними перешкодами. Було відмовлено у відкритті *жіночої аптеки*, в якій весь персонал мав складатися з жінок. Невдача спіткала Комітетом при організації *жіночого позичково-ощадного товариства*²⁶. Остання ідея товариства була дуже близькою до реального втілення, знайшлися навіть співчутливі особи, які створили засновний капітал і пообіцяли допомогти товариству своїми знаннями та безкоштовною працею, однак Херсонський губернський комітет у справах дрібного кредиту відмовив товариству у реєстрації на тій основі, що законом жіночі ощадні товариства не передбачалися. Не вдалося товариству розпочати і видання запланованого літературно-художнього збірника²⁷.

Свої кошти товариство поповнювало за рахунок прибутків від існуючих у його розпорядженні закладів, організацією вистав, концертів, морських прогулянок, лотерей, виданням різних довідників, читанням лекцій, збором пожертвувань та членських внесків. Значний прибуток давав товариству щорічний *Білий Бал*, який влаштовувався в Одеському Купецькому Зібранні²⁸. (Див. таблицю № 3).

Таблиця №3

Доходи товариства від Білого Балу

Роки	1906 р.	1907 р.	1908 р.	1910 р.	1914 р.*
Сума	326 крб. 20	647 крб. 86	824 крб.60	2 590 крб.	772 крб. 08

Значну допомогу товариству надавала Одеська митниця. Гуманне відношення до бідного люду керуючого митницею добродія Стрецького і його помічника Сінцова неодноразово викликали почуття вдячності серед жінок²⁹.

Важливість та ефективність діяльності "Одеського товариства оборони жінок", підтверджувалася зростанням числа жінок, які звертались за порадою. (Див. таблицю № 4).

Таблиця № 4

Число жінок, які звертались за допомогою до товариства³⁰

Роки	1906 р.	1907 р.	1908 р.	1909 р.	1910 р.	1913 р.	1914 р.
Кількість	776	865	1 157	1 222	2 125	2 957	4 300

* Зменшення прибутку від Білого Балу було пов'язане з військовим часом.

Звіти товариства дозволяють простежити обсяг матеріальної, моральної та юридичної допомоги, яку отримували жінки всіх національностей, різної віри, віку. Найбільше зверталися до товариства жінки православно-го віросповідання у віці від 20 до 30 років, яких відсутність матеріальної підтримки, бідність, лихо могли довести до морального падіння.

Без перебільшення можна сказати, що в Одесі не було такого району, вулиці, такого закутку, де б ідеї та діяльність товариства не були відомі жінкам.

Важливою стороною діяльності товариства треба визнати створення³¹ та функціонування *юридичного бюро*. Місія, яку поклало на себе юридичне бюро при товаристві оборони жінок, мала велике значення для жінок середніх та бідних верств населення, головним чином, жительок Молдаванки, Пересипи, Слобідки-Романівки та інших околиць міста, які найчастіше потрапляли до цупких рук підпільної адвокатури. Юридичне бюро, яке найбільше займалося клопотаннями про видання жінкам права на окреме проживання та справами, зв'язаними з насиллям над жінками, не обмежувалося наданням лише юридичної допомоги. В своїй діяльності воно керувалося необхідністю підвищити моральний рівень осіб, які зверталися за допомогою, мирити ворогуючих, відновлювати порушене сімейне життя³² тощо.

Реорганізація, яка відбулася в Комітеті 1911 року³³, позитивно вплинула на діяльність всього товариства і особливо юридичного бюро. З розширенням самого складу юридичного бюро, збільшенням числа днів прийому відвідувачів, чергуванням по неділям, жінки отримали значно більші можливості юридичного захисту, активніше вирішувалися потреби працюючих жінок, які використовували вихідний день для співпраці з товариством. Юридичне бюро стало джерелом культурно-морального впливу як на самих жінок, так і їх чоловіків, що зумовило його популярність та довіру серед населення. (Див. таблицю № 5).

Таблиця № 5

Число жінок, що звертались за юридичною допомогою³⁴

Роки	1906 р.	1907 р.	1908 р.	1909 р.	1910 р.	1913 р.	1914 р.
Кількість	212	325	597	723	1 146	2 530	4 983

Неодноразово виходило так, що жінки, діставши пораду у інших юристів, приходили до товариства для перевірки правильності ведення їх справ³⁵.

Із значних юридичних справ, які були проведені бюро - це справи пов'язані з примусовим вивезенням жінок за кордон. Одеса була одним із значних пунктів вивозу жінок з Наддніпрянської України. У місті існували добре організовані підпільні товариства, які в корисних цілях втягували в проституцію малолітніх дівчат, молодих жінок та продавали їх у кубла розпусти Туреччини, Індії, Бразилії і т.ін. Намічена жертва, в більшості випадків, відривалася від сім'ї шляхом обману, використовувалися найрізноманітніші шляхи вивезення жінок. Коли нещасна жертва попадала до рук цих людей, над нею тут же здійснювалося насилля. Під страхом та загрозами дівчина ставала слухняним знаряддям торговців і переходила із рук в руки, попадаючи згодом в кубла розпусти³⁶. В переважній більшості, нещасні жінки

були надзвичайної вроди, що вивозилися з півдня України, а через 4-5 років свого перебування в кублах розпусти старіли та вмирили³⁷.

До "Одеського товариства оборони жінок" надходила велика кількість заяв із різних регіонів країни про зникнення дівчат, жінок та випадки насилля, здійснені над ними. Більшість жертв були вирвані з будинків розпусти при безпосередній та енергійній участі членів товариства та завдяки сприянню Російського Консула в Константинополі, який взяв на себе благородну місію допомоги жінкам та активно співпрацював з "Одеським товариством оборони жінок".

Звільнення дівчат вимагало багато часу і завдавало значних клопотів, адже Константинополь був лише проміжним пунктом, куди дівчат вивозили з Одеси, а далі їх відправляли на ринки Азії, Коломбо, Сінгапуру* і т.ін. В свою чергу, утримувачі будинків розпусти та зацікавлені особи дізнавшись, що готується звільнення жінки перевозили останню з одного будинку в інший, причому, кожний наступний будинок розпусти належав підданому іншої держави, що ускладнювало подальший пошук.

Для ознайомлення з питаннями міжнародної торгівлі жінками, станом вивезених жінок на Сході, Комітетом "Одеського товариства оборони жінок" було організоване відрядження члена товариства Я.Н. Натансона в порти Близького Сходу. Матеріали, зібрані під час подорожі свідчили, що вивезені жінки перебували в безправному, бідуючому становищі за кордоном і не мали жодної можливості повернутися на батьківщину. Домагаючи жінкам, "Одеське товариство оборони жінок" організувало роботу своїх членів в Константинополі, Бейруті, Олександрії, Буенос-Айресі³⁸ та інших містах.

Конкретна боротьба з торгівлею жінками, широка пропагандистська робота в пресі, результати поїздки на Близький Схід, принесли "Одеському товариству оборони жінок" велику популярність, про нього заговорили у всіх прошарках населення, а чисельність самого товариства зросла в 1911 році на 1/3. (Див. таблицю № 6).

Таблиця № 6

Чисельність "Одеського товариства оборони жінок"³⁹

Роки	1906 р.	1907 р.	1910 р.	1911 р.	1914 р.
Кількість	30	90	164	283	198

Прагнучи здійснити значно більшу допомогу жінкам, Комітет в 1911 році організував *відділ розслідувань*⁴⁰. Підстави для організації названого відділу створило саме життя та зростаюча практика роботи юридичного бюро. Розслідування заяв про зникнення дівчат та жінок, про насильницьке вивезення їх за кордон, насилля над жінками переважували діяльність юридичного бюро. Для ліквідації ряду складностей в діяльності юридичного бюро і був створений відділ розслідувань, який був зобов'язаний перевіряти всі заяви, боротися з проституцією та торгівлею "живим товаром"⁴¹.

* Із даних про зареєстрованих проституток в Буенос-Айресі за 1903-1908 рр. було встановлено, що російськoпіддані займали перше місце після аргентинок.

Приймаючи до уваги, що випадки примусового вивозу або продажу ставали відомими надто пізно, товариством було прийнято цілий ряд заходів профілактичного характеру. Випускалися плакати-звернення до приїжджаючих в Одесу жінок, які розклеювалися у своїх готелях, їдальнях, ресторанах, всіх урядових, громадських організаціях, в порту, на вокзалах та місцях масового зібрання людей⁴².

Жінки-члени товариства організували чергування на вокзалах, в порту для зустрічі приїжджаючих в Одесу дівчат, та попереджували їх про небезпеку, спокуси, які підстерігати сільських дівчат у великому місті. З великою увагою товариство відносилося до визначення осіб для чергування. До цієї роботи залучалися найбільш сумлінні жінки, які усвідомлювали важливість цієї акції товариства.

Відділом розслідувань проводилась широка культурно-просвітницька робота. Товариством були випущені 2000 листівок, які закликали до боротьби з проституцією та торгівлею. Вони вкладалися до кожного екземпляру одеських газет. Інформація про діяльність товариства поширювалася в оголошеннях "Одесских новостей", "Одесском листке", "Русской речи", "Южной мысли", "Одесской почте" і т.ін.⁴³. Безкоштовні лекції з питань проституції, торгівлі жінками систематично читалися членами товариства в середовищі молодих жінок-кравчинь, фабричних робітниць, службовців магазинів. Було організоване видання безкоштовних брошур для народу⁴⁴.

Особлива увага відділом приділялася боротьбі з дитячою проституцією, яка процвітала в Одесі. "Вечорами в центрі Одеси, - доповідала голова товариства Марія Олександрівна Семешко-Струева, - можна побачити вражаючі сцени, як маленькі дівчатка зачіпають перехожих пропонуючи їм своє тіло. На очах тисяч людей гине дитина, яка в силу соціальних і інших умов викинута на вулицю. Діти ці, залиті брудом розпусти, приречені на загибель, вулиця, покалічивши морально і фізично, викидає їх і ці "діти-проститутки" закінчують свої дні на ліжках венеричних відділень"⁴⁵.

Захист малолітніх, попереджувальні заходи проти розпусти дітей стають нагальними для товариства з 1910 року. Пошук шляхів для ефективної роботи був не простий, знадобилося кілька років кропіткої праці, пошуку коштів, щоб досягнути перших результатів. В 1911 році членами товариства була підготовлена перша кінокартина "Маленька біла рабиня", яка зображала жахи торгівлі дітьми, в текст фільму було введене звернення від імені "Одеського товариства оборони жінок". Картина мала великий успіх, як в моральному так і матеріальному відношенні, вона виправдала надії товариства, а анкета вражень глядачів впевнила у важливості цієї справи. Друга картина "Невинне падіння білої рабині", підготовлена Комітетом товариства, розкривала механізми втягування дівчат та жінок в проституцію, демонструвала шляхи їх вивезення в кубла розпусти. Використання в діяльності товариства кіномистецтва стало важливим засобом в боротьбі з торгівлею, проституцією, воно ефективно впливало на суспільну думку, викликало протест громадськості проти цих соціальних злочинів⁴⁶. Продовжуючи цей напрямок діяльності, Комітет запровадив також читання відповідних лекцій перед демонстрацією кінокартини.

Для реалізації своїх планів, відділ розслідувань організував тісне спілкування зі всіма Одеськими благодійними організаціями, на засідання Комітету запрошувалися представники різних організацій⁴⁷.

В 1913 році "Одеським товариством оборони жінок" була визначена широка програма дій⁴⁸ на 1914 рік, однак початок воєнних дій змінив плани товариства: діяльність в Константинополі, Бейруті, Олександрії, Буенос-Айресі та інших містах прийшлося зовсім залишити. Справою першочергової важливості стала допомога сім'ям, жінкам, дітям та потреби, пов'язані з війною⁴⁹.

З початком війни, приміщення товариства чотири рази на тиждень, включаючи неділю, відводилося для лекцій сестрам-жалібницям⁵⁰. У випадках гострої потреби, Комітет надавав матеріальну допомогу сім'ям, місце в притулку, безкоштовні обіди у своїй їдальні. Жінкам, які вміли шити, надавалася робота по шиттю білизни воїнам як у приміщенні товариства, так і вдома, членкині товариства підшукували замовлення. Систематичними стали безкоштовні обіди, за місцем проживання сімей розносилися продукти. На жаль, нестача коштів заважала розширити їдальню і це вдалося зробити лише в 1915 році.

З другої половини 1914 року склад Комітету значно змінився: одні відправилися в армію, інші виїхали з Одеси, треті - присвятили себе роботі в шпиталях⁵¹.

У важкому становищі під час війни опинилися діти-сироти, в місті зростала дитяча безпритульність. Аналіз ситуації показав, що діти вулиці, якщо не знаходили притулку в підвалі, або ямі то користувалися приватними дитячими ночівками. Розпуста, венеричні захворювання, проституція з самого раннього віку і в найжахливіших формах процвітали в цих ночівках. Торговці "живим товаром" вибирали тут із числа дівчаток найбільш вродливих, торгуючи ними та перетворюючи в проституток. Ці обставини та звернення жінок до товариства активізували діяльність членів товариства в напрямку створення *притулку для дівчаток*. Вже в 1914 році Комітетом було проведено кілька засідань з цього питання. Складений був кошторис по влаштуванню спеціального притулку для дівчат, в якому передбачалося навчання дівчат грамоті, ремеслу та рукоділлю. Комітет прийнявся за пошук коштів на цю важливу справу, але, у зв'язку з воєнними потребами, члени товариства так і не знайшли потрібної підтримки. В такій ситуації, "Одеське товариство оборони жінок" змушене було обмежитися меншим із своїх проєктів - влаштуванням у власному приміщенні притулку для дівчат-дітей воїнів⁵².

У важких умовах воєнного часу товариство прикладало надзвичайних зусиль, знаходило кошти для реалізації своїх статутних завдань по боротьбі з торгівлею жінками та проституцією. Однак, головна увага все ж приділялася проблемам, викликаним війною.

5.2. Київське товариство оборони жінок (1905 - 1917 рр.)

Другим великим товариством оборони жінок було Київське товариство, що офіційно розпочало свою історію 27 лютого 1905 року⁵³. Діяльність його спочатку розвивалася надто повільно через нестаток коштів, а також

внаслідок складності завдань товариства, яке повинно було "охороняти дівчат та жінок як повнолітніх, так і неповнолітніх від небезпеки бути втягнутими в розпусту і направити їх на чесний життєвий шлях"⁵⁴.

Не поділяючи сприймання рядом професорів проститутток як "вироджених типів" або як жінок - "вроджених проститутток", товариство поставило чітко визначену ціль - *Захистити* жінку⁵⁵.

"Головне наше завдання, - говорила Віра Григорівна Клячкіна - голова "Київського товариства оборони жінок" на Першому Всеросійському жіночому з'їзді, - це моральна підтримка, той високий ідеал допомоги, який так добре і повно виражений в самому слові *Захист*. Всі ті, хто добре знає наше безправне жіноче життя, зрозуміють, що захищати жінок доводиться буквально у всіх сферах суспільного життя"⁵⁶.

Серед попереджувальних заходів товариством передбачалися в першу чергу: *широка постановка жіночої освіти; вільний доступ жінок до різних видів праці; влаштування притулків для молодих дівчат, самотніх матерів; організація дешевих гуртожитків для робітниць, особливо недосвідчених; поширення інформації про венеричні захворювання; боротьба з будинками розпусти; медична допомога жінкам і т.ін.*⁵⁷.

Протягом 1905 та 1906 рр. діяльність товариства мала випадковий характер: його допомогою скористалося тільки 22 жінки, була створена дешева їдальня для безробітних жінок; членом комітету О.І. Булгаковою проводилось анкетування серед робітниць тютюнових фабрик, результати якого було видано окремою брошурою під назвою "Сторінки з побуту робітниць". Тільки в серпні 1906 року "Київському товариству захисту жінок" вдалось перейти до більш планомірної роботи. Комітет найняв квартиру на одній із околиць м. Києва і влаштував у ній *гуртожиток* для молодих дівчат та жінок, які через безробіття, хворобу, злидні опинилися на вулиці, звідки і могли потрапити до рук утримувачів будинків розпусти⁵⁸.

Оскільки причиною вступу жінок на шлях проституції в 27 % випадків були матеріальні нестатки, товариство прагнуло будь-що постійно поліпшувати умови життя в гуртожитку⁵⁹. І слід зазначити, що кількість жінок, які користувалися гуртожитком, зростала з кожним роком⁶⁰. (Див. табл. № 7).

Таблиця № 7

Роки	1907 р.	1908 р.	1909 р.
Кількість жінок	15 жінок	59 жінок	101 жінка

Гуртожитком користувалися також учениці фельдшерської школи та майстерні жіночого одягу, догляд за якими був доручений члену комітету Ганні Василівні Блохіній. Товариство, дбаючи про матеріальні умови життя своїх вихованок, на перше місце все ж висувало питання моралі. Так, у його звіті підкреслювалось, що "вихованка Надія М. перейшла на становище службовця бюро праці з оплатою 5 карбованців на місяць. З озлобленої домашніми знущаннями дівчини, яка втратила від постійних принижень усяку віру, виробилась, завдяки сердечному і уважному ставленню товариства, чесна трудівниця"⁶¹.

Щороку восени, коли закінчувалися сільськогосподарські роботи, багато дівчат та молодих приїздили до Києва шукати на зиму роботу в місті. Молоді, недосвідчені дівчата, особливо ті, що приїздили до великого міста вперше, часто потрапляли до людей, що обдурювали та обкрадали їх, а то й тяжко скривджували. Щоб на якийсь час забезпечити молодим жінкам тимчасове житло, "Київське товариство оборони жінок" влаштувало з 1 березня 1908 року на Маріїнсько-Благовіщинській вулиці притулок⁶². Плакати і оголошення про діяльність товариства вивішувалися на вокзалах, пристанях, адресних столах, в Києво-Печерській лаврі, Михайлівському монастирі та ін.⁶³. Для інформування населення про діяльність товариства, багато зробив добродій Р.К. Лубківський, який безкоштовно друкував оголошення товариства в газеті "Киевская Мысль". Оголошення товариства друкувалися і в "Киевской земской газете", їх подавала Олена Пчілка в "Рідному краю"⁶⁴.

У таких оголошеннях і листівках товариства вказувалося, що "приїжджі дівчата й жінки можуть перебувати в притулку два тижні, поки шукатимуть місця. Плата за приміщення - 5 коп., за м'ясну страву - 10 коп. на добу. Товариство допомагає ще відшукувати й посади, бо в тому самому будинку, де заведено притулок, міститься контора для наймання слуг. Кожного свята в притулку відбувається зібрання; з 12-ої години ведеться навчання грамоті, крою й шиттю, а з 6-ої години по обіді буває розвага: читання, музика, співи"⁶⁵.

Товариство організовувало також зустрічі на Київських вокзалах для приїжджих жінок та дівчат. Влаштовувалася роздача через кондукторів інформаційних листків про дешеві приміщення товариства⁶⁶.

Перший Всеросійський з'їзд по боротьбі з торгівлею жінками відзначив надзвичайну важливість цієї роботи, адже 47,5% жінок у будинках розпусти становили колишні селянки. На основі досвіду роботи товариства делегатками з'їзду було розроблене і надіслане у всі відділення "Всеросійського товариства оборони жінок" положення з цього питання⁶⁷.

Кількість жінок, що користувалася притулком збільшувалася, а це свідчило про зростання довіри до товариства. (Див. таблицю 8).

Таблиця № 8

1908 р.	1909 р.	1910 р.	1912 р.	1913 р.
59 жінок	93 жінки	208 жінок	562 жінки	772 жінки

Жінки, що зверталися до притулку товариства були різними за віком, соціальним походженням, віросповіданням, національністю, сімейним станом. Так, з 772 жінок, які перебували у притулку в 1913 р. переважну більшість складала селянки у віці від 20 до 30 років. (Див. таблицю № 9).

За віком	За соц. походженням	За сімейним станом
від 10 до 16 років - 69	селянок - 440	дівчат - 65
16 до 20 років - 223	міщанок - 184	одружених - 106
20 до 30 років - 350	дворянок - 37	вдів - 15
старше 30 років - 130	інших станів - 11	

Представниці місцевого українського населення склали 90% всіх жінок притулку, які приїздили з Київської, Чернігівської, Полтавської та Подільської губерній⁶⁸.

Деякі документи товариства засвідчують, що жінки звертались в притулок, опинившись в трагічній ситуації, і їм завжди надавалася допомога не тільки тимчасовим приміщенням, їжею, а часом грошима та речами⁶⁹.

Притулок не був пристосований для прийому дітей, але надзвичайні ситуації вимагали захисту жінки-матері. Члени товариства дотримувалися думки, що серед нещасних жінок-матерів більшість було тих, які вперше, через недосвідченість, довірливість піддалися любовній спокусі та потрапили у скругне становище. Товариство вважало своїм прямим обов'язком підтримати таку жінку і надати їй з дитиною притулок, не допустити, щоб вони загинули⁷⁰. Всі ці молодіжці користувалися притулком під час вагітності. Після пологів в Олександрівській лікарні вони повертались до товариства, яке всіляко допомагало їм з дітьми та підшукувало роботу для матері⁷¹.

З самого початку діяльності товариства відчувалася необхідність відкриття притулку-ясел, тим більше, що існуюче в Києві "Товариство денних притулків для дітей робітничого класу" приймало дітей лише з п'яти років. Однак, через брак коштів, здійснити цей задум так і не вдалося⁷².

З березня 1910 року при товаристві відкрилася їдальня, але вона містилася у маленькому приміщенні, і тому обідами могли користуватися лише ті жінки, які мешкали в гуртожитку та працівниці майстерні. З 1 жовтня 1910 р., після того як заклади товариства були переведені на Фундуклеївську вулицю, в більше приміщення, їдальня стала обслуговувати всіх членів товариства⁷³.

Подальший розвиток діяльності товариства вимагав створення бюро праці, яке почало функціонувати з 12 березня 1909 року⁷⁴. Бюро підшуквало місця прислуги, кравчині, пралі, вчительки як безробітним, які проживали в гуртожитку товариства, так і всім, хто звертався за допомогою. Клієнти ставилися до бюро з довірою, і їх контингент з кожним роком розширювався, а кількість жінок, які отримали місця через товариство - зроставав⁷⁵. (Див. таблицю № 10).

Таблиця № 10

Число жінок, які отримали заняття через бюро праці товариства

Роки	1909	1910	1912	1913
Кількість жінок	303 жінки	289 жінок	335 жінок	202 жінки

У звітах товариства сказано, що бюро праці могло б виконувати значно більше замовлень, але відсутність у багатьох жінок рекомендаційних листів, а також зростання вимог з боку як наймача, так і прислуги, не дозволили розширити його діяльність.

Робота у швейній майстерні, на думку комітету, повинна була виховувати терпіння та звичку до праці, а головне, вона надавала можливість дівчатам дістати професію швачки поза модних майстерень, які давали, як відомо, великий відсоток проституток. Майстерня пошиття жіночого одягу "Київського товариства оборони жінок" була відкрита в 1906 р., але через брак коштів вона змушена була закритися уже наступного року. І хоча навчання дівчат відбувалося в самому товаристві, все ж комітет товариства не залишав думки мати окреме приміщення для майстерні та клопотав про позичку. Ця позика була отримана тільки в 1909 р., тоді і з'явилася можливість відродити майстерню⁷⁶. Спочатку в ній навчалось п'ять учениць, а в 1910 р. - сім⁷⁷. Учениці жили в гуртожитку товариства та отримували харчування. Дівчата навчалися крою та шиттю, а крім того, члени товариства проводили з ними безкоштовні заняття з шкільних предметів по дві години на день⁷⁸.

Зростання авторитету товариства, розширення його діяльності позначилося й на роботі майстерні та кількості учениць⁷⁹. (Див. таблицю № 11).

Таблиця № 11

Роки	1909 р.	1910 р.	1913 р.	1914 р.
Кількість учениць	5	7	10	17

У майстерні "Київського товариства оборони жінок" навчалось три групи учениць. До першої групи приймалися, головним чином, дівчата від 12 до 15 років, які не вміли шити, з оплатою праці два карбованці на місяць. В 1913 році в ній навчалось 10 дівчат, які після іспитів були переведені для роботи у майстерню жіночих нарядів, а 1 вересня було прийнято 17 нових учениць. Щоб розвивати смак у дівчат, дати поняття ліній і форм, Комітет товариства увів уроки малювання. По закінченню першого року навчання учениці переходили в ту групу, яка відповідала їх здібностям та навчалися ще два роки і лише потім переходили до третьої, старшої групи, де крім шиття вчилися крою. Робота учениць старшої групи товариства була визнана настільки якісною, що Комітет представив їх вироби на Всеросійській виставці в Києві (1913 р.)⁸⁰.

Чим більше розширювалася діяльність "Київського товариства оборони жінок", тим очевидніше виступав вперед профілактичний напрямок його роботи по захисту жінок. Функції всіх установ були спрямовані на те, щоб відвернути жінку від легковажного способу життя, залучити її до праці, дати їй освіту.

В листопаді 1906 року товариством були організовані недільні та вечірні заняття та розваги, щоб дати можливість робітницям і жіночій прислuzі розумно й приємно проводити час святкового відпочинку. Доцільність і своєчасність цього починання виявилась одразу. Збиралось від 25 до 50 дорослих жінок, більшість з них висловлювала бажання вчи-

тися грамоті та ремеслу. Так і виникла справжня недільна школа для дівчат і жінок із робітничого середовища, в якій безкоштовно працювали міські вчительки та дівчата-гімназистки.

Недільні і вечірні зібрання влаштовувалися на квартирі, найнятії товариством для всіх своїх установ; три кімнати використовувалися для просвітницької роботи.

Недільні заняття відкривалися уроками крою і призначалися на 11 годину ранку, однак, в більшості випадків, ці уроки розпочиналися з 10-ої, бо учениці, зацікавлені справою, збиралися значно раніше. Від 12 години до 14.30 відбувалися групові заняття з арифметики, читання, писання, які часто йшли без перерви, бо захоплені учениці відмовлялися відпочивати. З 14.30 до 15 години оголошувалася перерва, після якої ученицям пропонувалися загальні читання й бесіди. Закінчувалися заняття танцями й співами.

Учениці ставилися до занять дуже сумлінно і, в більшості, старанно виконували всі домашні завдання. Пропускали уроки лише через складні сімейні обставини⁸¹. Багато жінок, які відвідували недільні заняття, висловлювали бажання вчитися і в будні, вечорами, після закінчення роботи. В 1907 році виникли при товаристві вечірні класи⁸².

Вечірні недільні заняття за змістом були продовженням читань на літературні теми. Вчителі читали твори Т.Г. Шевченка, М. Некрасова, розповідали про їх життя та творчість. Велику увагу приділяли жіночому питанню. Відвідували заняття від 15 до 35 жінок. З успіхом проходили і щоденні вечірні засідання, однак їх відвідували, головним чином, підлітки і діти, які були вільні від роботи.

Два рази, а з часом і три рази на тиждень, вечірні заняття присвячувалися виключно навчальним цілям. В інші вечори велися загальні бесіди⁸³.

Перехід товариства 5 липня 1909 року до нового приміщення, яке знаходилося в центрі міста, на Фундуклеївській вулиці, позначився значним зростанням активності самого товариства і особливо роботи школи⁸⁴. В 1913 році в школу записалося вже 160 учениць (збільшення кількості учениць школи стало неможливим через мале приміщення для занять).

Звіти товариства дозволяють вивчити контингент тих, хто навчався в школі. Так, учениці, які відвідували школу в 1913 році, розподілялися:

за віком	за сімейним станом
від 9 до 15 років .. було 30	дівчат .....
16 до 20 років	заміжніх .....
21 до 25 років	вдів .....
26 до 30 років	
31 до 40 років	
Всього	Всього .....

Серед слухачок школи більшість складала жінки, які жили самостійною працею (77,5%). Це була домашня прислуга (34,3%), пралі (17,5%), кравчині (17,5%) і т.ін. Основний контингент школи становили малограмотні і неграмотні жінки (40% і 36,2% відповідно). За національним складом, значно переважали представниці місцевого українського населення⁸⁵.

Про зацікавлення жінок школою свідчив той факт, що на заняття приходили жінки з найвіддаленіших куточків Києва, навіть з Труханового Острова, куди треба було вертатися вночі через Дніпро човном. Зінаїда Мірна, яка працювала в товаристві, писала: "Учениці приходили регулярно і не після спокійно проведеного дня, а після тяжкої праці на фабриці, бо більшість наших учениць були робітниці, - така була жадоба освіти в українського молодого жіноцтва"⁸⁶. Крім звичайних недільних занять, в товаристві проводилися для учениць школи і вчительок недільні вечори під час Різдвяних свят, влаштовувалася новорічна ялинка, концерти. Публіка збиралася на недільні розваги з великим задоволенням, з насолодою слухала музику, танцювала⁸⁷.

При школі була створена бібліотека⁸⁸. В 1909 році вона поповнилася українськими книжками, завдяки пожертвуванням товариства "Просвіта" та Л.М.Жебуньова, який подарував школі 88 книжок⁸⁹.

Ідея захисту від кривди, несправедливості, гноблення жінок з боку господаря, чоловіка, батька, боротьба з безробіттям і нестатками, що часто були причинами морального падіння дівчат, лежали в основі діяльності товариства. Бажання більш широко реалізувати ідею оборони жінок, стало підґрунтям для заснування бюро юридичної допомоги. Необхідність такого закладу була викликана існуючим законодавством, що визначало становище жінки в сім'ї, суспільстві та її майнові права настільки несправедливо, що слугувало причиною морального падіння жінок, втягування їх у проституцію. Жінка перебувала в економічній залежності від чоловіка, і це складало основу юридичної переваги чоловіка в сім'ї.

Використовуючи різноманітні способи захисту жінок, товариство, перш за все, прагнуло боронити жінок від фізичних знущань чоловіків. Однак, свавілля останніх полягало не тільки в фізичному знущанні, часто-густо чоловік чи батько прагнули відібрати мізерний заробіток своєї дружини чи доньки і, коли вона захищала свої зароблені гроші, щоб прогодувати голодних дітей, то чоловік відмовляв їй у виданні паспорту, позбавляючи тим самим можливості піти від нього, змінити принизливий спосіб життя.

В 1913 році було зареєстровано 400 звернень жінок за юридичною допомогою⁹⁰. (Див. таблицю № 12).

Жорстоке фізичне знущання і прагнення отримати окреме житло найчастіше змушували жінок шукати підтримку у "Київського товариства оборони жінок"⁹¹.

Товариство подавало також медичну допомогу своїм членам. Найбільшу активність у цій роботі виявили лікарі-члени товариства: Клячкіна, Ремінська, Каришева⁹².

У 1913 році "Київське товариство оборони жінок" з успіхом взяло участь у роботі Благодійного відділу Всеросійської виставки, яка проходила в Києві. На виставці були представлені звіти про діяльність товариства за всі роки, діаграми, роботи всіх закладів, фотографії, роботи майстерні пошиття жіночого одягу. Участь у виставці сприяла активізації діяльності товариства та об'єднанню зусиль благодійних товариств.

Юридичні справи Київського товариства оборони жінок за 1913 рік

Справи	Кількість
про клопотання на право окремого житла	104
про жорстоке поводження чоловіків і батьків	75
про допомогу покинутим жінкам	21
про стягнення грошей за службу	20
про усиновлення	3
про повернення речей чоловіками	15
про звалтування	6
про наслідування і земельні справи	22
про розшук чоловіків, розлучення і опікунство	8
про затримання паспортів	14
Клопотання про допомогу	87
Різні справи	25

Особливо широку діяльність розгорнуло “Київське товариство оборони жінок” під час першої світової війни серед жінок та дітей біженців з прикордонних районів. Праця з біженцями в напрямку матеріальної допомоги, освіти проводилася членами товариства і молодими курсистками, які в найкритичніші моменти життя товариства завжди приходили йому на допомогу⁹³. В 1916 році при товаристві працював притулок для біженок та безкоштовна їдальня для дітей-сиріт, батьки яких загинули на фронтах війни.

Своїм авторитетом, різноманітністю форм діяльності “Київське товариство оборони жінок” завдячувало лікарю і незмінній голові товариства Вірі Григорівні Клячкіній, яка все своє життя присвятила захисту жінок. Документи свідчать, що вже в 1901 році вона брала активну участь в долі проституток. Працюючи ординатором Кирилівської лікарні, вона влаштувала їх на роботу в лікарні, відправляла до родини, підшукувала місця прислуги в приватних будинках і т.ін. Завдяки діяльній участі Віри Григорівни, близько 50 жінок покинули заняття проституцією⁹⁴.

Розуміння того, що однією з причин морального падіння молодих дівчат, особливо тих, які жили поза сім'єю, була відсутність правильно організованих закладів, в яких вони могли б розумно і з користю для себе проводити вільний час, і надихнуло Клячкіну на створення “Київського товариства оборони жінок”.

Важливість профілактичних, попереджувальних заходів по захисту жінок була очевидною для Віри Григорівни, і тому вона багато уваги приділяла їх здійсненню, а також пошуку найрізноманітніших способів практичної допомоги жінкам.

В.Г.Клячкіну було обрано делегатом від товариства на Перший Всеросійський жіночий з'їзд, де вона виступала з двома доповідями, вела засідання секцій⁹⁵. Впевнено лунав її заклик до знищення будинків розпусти на Першому Всеросійському з'їзді по боротьбі з торгівлею жінками. “Експлуатація людської гідності і людського тіла в будинках розпусти, - підкрес-

лювала Віра Григорівна в своїй доповіді, - набуває настільки диких і бру- тальних форм, що перед ними бліднуть жахи рабства"⁹⁶. Вона чітко визна- чила звичайну та дитячу проституції. Остання, на думку Віри Григорівни, була особливо небезпечною для існування суспільства. Вона внесла на роз- гляд з'їзду ряд профілактичних заходів для її викорінення, серед яких най- важливішими були: *широка законодавча охорона дитинства; систематич- ний нагляд за ремісничими майстернями, де використовувалася дитяча пра- ця, особливо праця дівчат; створення колоній-шкіл для безпритульних дітей із загальною і професійною освітою; введення законів про покарання за вико- ристання дітей з метою розпусти; надання товариствам оборони жінок права здійснювати юридичний захист малолітніх; визнання за товариства- ми захисту жінок права повідомляти в пресі про всі випадки згвалтування та експлуатації дівчат та жінок і т.ін.*

Віра Григорівн Клячкіна була не тільки організатором і головою това- риства, вона стала його душею. Ідейність, жертовна праця, невичерпне дже- рело ініціативи, бойовий характер, що мав сміливість протестувати проти всякої неправди - всі ці риси зробили цю видатну жінку широко зноюю по всій країні громадською діячкою й відомим лікарем. З походження не ук- раїнка, вона так глибоко перейнялася українською національною ідеєю, як можна було того бажати від українки. А донька її вже стала правдивою українкою, і в ній мати мріяла дати тип нової жінки, освіченої, працьови- тої, самостійної, незв'язаної забобонами, яка стане зразком прекрасної людяності. Зінаїда Мірна, яка багато років працювала в товаристві писа- ла, що Віра Григорівна мріяла про самостійність українського державного життя⁹⁷.

Біля 25 років свого життя віддала справам "Київського товариства оборони жінок" О.Є.Іванова. Свою громадську роботу Олександра Євгра- фівна розпочала в Харківському товаристві грамотності, однак змушена була залишити Харків через нове призначення чоловіка - професора Кі- вського політехнічного університету. Ставши членом Київського товари- ства грамотності, Олександра Євграфівна зосередила свою діяльність на бібліотечній комісії. Вона відіграла важливу роль у відкритті по селах Південно-Західного краю сотень Павленківських бібліотек, і закриття їх, за розпорядженням адміністрації, в 1907-1908 рр. дуже пригнічувало її. Свою улюблену бібліотечну справу О.Є.Іванова припинила лише із закриттям товариства. Однак, вона не покинула громадські справи і спрямувала свою енергію в "Київське Товариство оборони жінок", де їй довелося витратити багато сил на невдячну, але дуже необхідну роботу - пошук коштів для діяльності товариства⁹⁸. За її ініціативою були зібрані матеріали про стан жіночої освіти в Південно-Західному краї для Першого Всеросійського з'їзду жінок. Завдяки Олександрі Євграфівні "Київське товариство оборони жінок" подало на Перший Всеросійський з'їзд по боротьбі з торгівлею жінка- ми одну із найбільш обґрунтованих і найбільш змістовних доповідей з цієї проблеми. "Хто знав її, - згадувала В.Г. Клячкіна, - той мимохіть схилиєть- ся перед її внутрішньою силою, цілісністю, перед душевною чистотою"⁹⁹.

Померла Олександра Євграфівна 28 серпня 1911 року. Загальні збори

“Київське товариство оборони жінок” уповноважили комітет увійти в зносини з тими установами, де вона працювала, для заснування стипендії її імені¹⁰⁰.

Діяльними членами товариства були також Мірна, Сац, Блохіна, Големба, Каришева, Щербина, Зоценко¹⁰¹ та багато інших жінок.

Історичний досвід діяльності Одеського та Київського “Товариств оборони жінок” переконує, що в жінках була закладена величезна енергія творчої діяльності. Прогресивна жіноча громадськість несла в сім'ю, суспільство і органи управління такі моральні орієнтири, як самовідданість, цілеспрямованість, повагу до праці, свободолюбство, почуття власної гідності і суверенність особистості. Товариства оборони жінок утверджували *морально-етичний напрямок жіночого руху України*, а традиція наступальності і ініціативності сприяла підвищенню статусу жінок, розширенню їх прав.

6. БОРОТЬБА ЖІНОК ЗА ПОЛІТИЧНІ ТА ГРОМАДЯНСЬКІ ПРАВА

В кінці XIX - на початку XX століття в жіночому русі Наддніпрянської України першочерговою визначається боротьба за громадянські та політичні права, досягнення фактичної можливості участі жінок в громадському житті та зміна їх політичного статусу. 1905 рік став етапним в боротьбі за політичні права. Рескрипт Миколи II від 18 лютого, його Наказ від 6 серпня 1905 року про утворення нової Державної Думи і Маніфест від 17 жовтня про права і свободи громадян зародили у жінок надію, що держава потребує їх енергію, здібності та ініціативу, активізувалася діяльність товариств в цьому напрямку, а прихильниць боротьби за рівноправність стали називати "рівноправками".

Паралельно з існуючими жіночими організаціями в політичне життя з лютого 1905 року вступила нова організація - *Всеросійська спілка рівноправності жінок* (СРЖ), головною ціллю якої стала боротьба за політичне рівноправ'я жінок. СРЖ поділяла точку зору міжнародного феміністичного руху, який розглядав виборчі права жінок як найбільш ефективний шлях боротьби за інтереси жінок і у відповідності з цим положенням Спілку Рівноправності Жінок слід розглядати як першу політичну організацію жінок. В її програмі містилися вимоги демократичних свобод, скликання Установчих зборів на основі загального, рівного виборчого права без різниці статі, національності і віросповідання. Вимога рівних прав жінок та чоловіків стосувалася всіх сфер життя і всіх верств суспільства. Спілка вважала за необхідне добиватися: рівності селянок у майбутніх аграрних реформах; охорони праці робітниць; соціального страхування нарівні з чоловіками; доступу жінок до громадської та службової діяльності; спільного навчання обох статей; відміни законів, які принижували людську гідність жінки¹.

В боротьбі за політичні права Спілка Рівноправності Жінок обрала два основних шляхи: а) вплив на представницькі органи влади та громадські рухи; б) участь в страйковій революційній діяльності політичних партій лівого напрямку, допомога політичним в'язням та засланням. В 1905 році відбулося три з'їзди Спілки². Її відділення, що мали повну самостійність були створені в 69 містах Російської імперії, з яких 9 працювало на терені України: Катеринославське, Київське, Харківське, * Херсонське, Олександрівське (Катеринославської губ.), Одеське, ** два Полтавських, Борківське (Полтавської губ.)³.

* Харківське відділення Спілки Рівноправності Жінок створене було ще в травні 1904 року загальними зборами в присутності 25 учасниць, фактичному заснуванню відділу передувала робота як багаточисельної групи жінок Харківської губернії, так і членкинь "Харківського товариства взаємодопомоги працюючих жінок". В 1905 році Харківське відділення Спілки Рівноправності жінок нараховувало 120 членів, але відсутність великого приватного приміщення для зібрань стало серйозною перешкодою для збільшення числа членів⁴.

** Одеське відділення Спілки Рівноправності Жінок розпочало свою діяльність літом 1905 року. До заснування СРЖ в місті працював гурток сприяння політичній рівноправності жінок, який займався пропагандою ідеї рівноправності, читанням лекцій та працевлаштуванням жінок⁵.

В умовах панування патріархатної масової свідомості питання рівноправності жінок мало більше ворогів, ніж прихильників, а сама пропаганда його вимагала неабиякої мужності та твердості позиції від жінок. Вороги жіночої рівноправності (їх думка була домінуючою в тогочасному суспільстві) заперечували необхідність надання жінкам політичних прав, аргументуючи свою позицію тим, по-перше, що вступаючи на громадський шлях жінка втратить свої материнські почуття; по-друге, вона - аполітична особа, її не цікавить політика; по-третє, боротьба за політичні права негативно вплине на психіку жінок та на атмосферу сім'ї⁶. Часткові прихильники політичної рівноправності жінок стояли на тій самій точці зору, хоча і висловлювалися її в децю іншій формі. Вони наголошували, що політика - справа брудна, яка знищить ніжну жіночу природу, а це позначиться на творчій діяльності матері та погіршить якості нації. У відповідності зі своїми позиціями вони вважали надання виборчих прав жінкам справою передчасною. Думка прихильників жіночої рівноправності ґрунтувалася на ідеї, що жінка така ж людина, як і чоловік і повинна володіти всіма людськими правами.

Найактивніші учасниці жіночих товариств все більше усвідомлювали, що боротьба за рівні права буде непростюю і на цьому шляху їх чекає тривала та наполеглива робота по завоюванню не тільки органів влади, але і суспільства.

Ініціативи жіночих товариств сприяли тому, що ліберально настроєна частина суспільства стала схилитися на сторону жінок. В захист їх прав ще з 1903 року почали висловлюватися земства. Деякі з земських діячів вказували, що надання жінкам повного виборчого права необхідне для залучення їх до земських установ, де відчувалася потреба в культурних силах⁷. В 1904 році з вимогою рівних прав для жінок пролунав виступ Івана Миколайовича Соколовського на сесії Чернігівського повітового земського зібрання. Мотивуючи свою вимогу він сказав: "В сфері громадянських прав жінки мають майже рівні права. В сфері службовій жінки досягли становища службовця як це ми бачимо в поштово-телеграфному відомстві, але чому до сир пір вони не допускаються у земські зібрання - незрозуміло, адже це суперечить основним земським положенням. Справа в тому, що положення про земства віддає перевагу майну перед особистістю: можна володіти високою освітою, надзвичайними здібностями, займати поважне місце в суспільстві і в той же час не мати права приймати участь в справах свого повіту. Жінка інстинктивно моральніша чоловіка, вона ворог всього, що негативно впливає на суспільство. Залучення жінок до діяльності земств сприятиме зростанню культурних сил цих установ"⁸. Ряд членів Харківської земської комісії, що розглядали урядовий проект про земське самоуправління подали в 1904 році Харківському повітовому зібранню записку про надання прав жінкам в місцевому самоуправлінні⁹.

З перших днів заснування Спілки Рівноправності Жінок прагнули до співпраці з іншими громадсько-політичними об'єднаннями. Члени спілок з ентузіазмом несли ідеї рівноправності в жіноче середовище, соціальні рухи, працювали з тією частиною чоловічого населення, яке було наділене вла-

дою, активна робота велась серед членів земських та міських зібрань. Так, у грудні 1904 року до Харківського Губернського земського зібрання була подана петиція з вимогою активної та пасивної участі жінок в земському самоуправлінні, яку підписали 100 жінок¹⁰. В 1905 році заяви-звернення жінок з вимогою рівноправності були надіслані до земського з'їзду, повітового земського зібрання Харківської губернії, до з'їзду земських та міських діячів. "Харківські жінки, - говорилося в заяві, - що об'єдналися для досягнення свого рівноправ'я, звертаються з пропозицією висловитися з питання про надання жінкам повного політичного і громадського рівноправ'я, а також з питання визнання за жінками рівних з чоловіками прав в місцевому самоуправлінні. Жінки вважають, що час для визнання за ними елементарних людських прав вже настав. *Сучасний жіночий рух слід визнати як вияв боротьби жінок за вільний розвиток своєї індивідуальності і як прагнення до правильного і свідомого самовизначення*"¹¹.

Вимоги загального виборчого права з рівним, прямим голосуванням без різниці статі і національності та проведення ідеї рівноправності в міських і земських установах були підтримані Київським та Одеським відділеннями Спілки Рівноправності Жінок¹². З травня по жовтень 1905 року стали масово подаватися колективні жіночі заяви, звернення до з'їздів земських діячів з вимогою рівноправності. В цей період закладаються основи пропагандистської діяльності жіночого руху: - *створення та поширення літератури з питань загального виборчого права; - читання лекцій та рефератів як серед жінок, так і інших соціальних груп; - робота з пресою через публікацію статей; агітаційна робота на підприємствах, в товариствах, серед різних категорій населення; - входження жінок-членів Спілки Рівноправності Жінок в політичні партії, профспілки, різноманітні об'єднаннях з метою пропаганди ідеї рівноправності, тощо*. Практична робота більшості Спілок зосереджувалася на вивченні всіх сфер жіночої праці; дослідженні становища жінки-робітниці; пошуку засобів для поліпшення її становища; сприянні жіночої освіти через влаштування читань, уроків, лекцій; організації спеціальних закладів для працевлаштування жінок¹³.

Спілки Рівноправності Жінок залучали до своєї діяльності представниць різних політичних партій, а тому не зупинялись на єдиній загальній тактиці, так як така настанова могла суперечити політичній тактиці тої чи іншої політичної партії¹⁴. Враховуючи свій склад, СРЖ вважали необхідним активну участь як у загальному визвольному русі, так і в боротьбі за виборче право жінок. Ідея рівноправності жінок, яку найбільше відстоювали ліберально-демократичні жіночі організації підтримали жінки інтелігентних професій, робітниці та селянки. Полтавська спілка рівноправності жінок мала навіть філію жінок-селянок, яка готувала та поширювала листи-заяви до товаришів-селян, де, обстоюючи жіночу рівноправність, висувала певні вимоги: "1. Виборче право для жінок. 2. Хліборобкам рівні з чоловіками наділи. 3. Дівчатам науку в школах рівну з чоловіками"¹⁵. Проте, що питання рівності жінок не було мертвим для селянства можна судити на основі рішень про надання рівності жінкам у володінні землею, винесених селянськими сходами у Харківській та Полтавській губерніях¹⁶. За

Агітаційна листівка 1905 р. з вимогою виборчого права для жінок.

активне і пасивне виборче право жінок висловився Селянський з'їзд, який зібрався в липні 1905 року¹⁷.

Що стосується жінок-робітниць, то на початку революції вони не були самостійним суб'єктом в сфері боротьби за політичні права жінок. В своїй більшості робітниці були політично неосвіченими, окремих жіночих робітничих організацій майже не існувало, а залучення робітниць до політичного життя йшло двома шляхами. *Перший* - через участь в акціях ліберально-демократичних жіночих організацій. Робітниці приймали участь у зібраннях під час виборів до І Державної Думи, підписували петиції в Думу, приймали участь в мітингах, відвідували недільні школи. *Другий* - через участь робітниць у страйковій боротьбі та політичних виступах робітничого класу. Політичні виступи робітників з активною участю жінок були відмічені в 1903-1905 рр. Лідерами соціал-демократичної партії спеціальна робота з жіночого питання не велася в період 1905-1906 рр. Спроби організації агітації та пропаганди серед робітниць* з питань рівноправності жінок зустрічали зі сторони лідерів партії більшовиків байдужість, або недовіру. В основі такого відношення лежало зрозуміле побоювання, щоб жіночий рух не покинув класового русла і не заплутався в тенетах фемінізму.

Осінь 1905 року позначалася цілим рядом спільних виступів жінок різних соціальних верств з вимогою виборчого права¹⁸. Спілки рівноправності жінок прийняли участь в революційних акціях пролетаріату, студентства, де поряд з загальними вимогами висували положення щодо рівноправності жінок¹⁹. 18 жовтня 1905 року на засіданні Ради Одеського університету була розглянута заява Одеського відділення рівноправності жінок з вимогою права жінок на університетську освіту²⁰. З вимогою рівного права на освіту звернувся восени 1905 року до Рад Київського, Харківського, Одеського університетів Полтавський відділ Спілки Рівноправності Жінок. Розпочалася активна робота в Спілках за обрання делегатів до Ліги Загального Виборчого Права²¹. Таким чином, 1905 рік став періодом інтег-

* Початок пролетарської течії жіночого руху автор пов'язує з 1907 роком, коли відбулася зміна політики партії більшовиків відносно жінок та формувалися жіночі робітничі клуби.

рації жіночого руху навколо політичних гасел, вироблення моделей поведінки, пошуку союзників в різних верствах населення та політичних угрупованнях, активної пропаганди ідеї рівноправності.

1906 рік вніс суттєві зміни в зміст і тактику ліберальних жіночих організацій, які були обумовлені новою політичною ситуацією в країні: заснуванні органу представницької влади - Державної Думи; відміною попередньої цензури; дозволом створення громадських союзів, мітингів та зібрань; визнанням багатопартійної системи. Здавалося б, що демократичні перетворення політичної системи повинні були розширити межі політичної участі, залучити в його орбіту широкі верстви жінок. Однак цього не відбулося. Політичні свободи отримали лише чоловіки, а жінки знову оголошувалися поза законом.

З перших днів існування Державної Думи жіночі організації використовували її для боротьби за свої громадянські та політичні права. Петицію до I Державної Думи підписало 5 тисяч жінок²². Не маючи жінок депутатів в складі Думи, вони діяли через чоловіків, направляли делегації в комісії, подавали прохання, публікували та поширювали виступи депутатів в захист жіночого рівноправ'я, використовували зустрічі депутатів з обранцями. Так, на зібранні перед від'їздом до Думи найстарішого та знаного посла від Чернігівщини Іллі Шраги, що відбулося 20 квітня 1906 року, жінки виступили з промовою про рівноправність жінок та поставили депутату вимогу боронити жіночі інтереси в Думі²³.

Жінок чекало розчарування після обговорення жіночого питання в I Державній Думі, однак ця акція мала вплив на формування самосвідомості жінок, вона змінювала і суспільну свідомість²⁴. В наступних парламентах жіноче питання вже не розглядалося в такому обсязі, однак жіночі організації продовжували боротьбу за рівні права. В серпні 1906 року всі відділи Спільки Рівноправності Жінок приєдналися до Міжнародної Спільки боротьби за виборчі права жінок. Цим актом СРЖ поєднувала свою справу з справою всесвітньої боротьби за рівноправ'я жінок та відкривала новий етап боротьби²⁵.

Нова хвиля боротьби за рівні права була розпочата жіноцтвом в період передвиборчої кампанії 1907 року. 24 березня часопис "Рідний край" надрукував Заяву Всеросійської Спільки Рівноправності Жінок та Звернення Олени Пчілки до жіноцтва України. "Тепер, коли для всієї держави, - говорилося у Зверненні, - переробляється усе життя, коли складаються нові правові відносини - саме на часі почути рішучий голос нашого громадянства і про рівні права жіноцтва... Пора й українському жіноцтву і всій Україні подати свій голос. Невелика родина, - сім'я українська, - так званий український індивідуалізм, і багато чого іншого вже здавна виробили у нас кращі обставини громадського життя для жіноцтва...

Не мало тільки жіноцтво на Україні відповідних обставин за для вільного свідомого національного виховання. Але загальна воля, права для жіноцтва, дадуть і цю змогу: автономна Фінляндія вже пішла на цей поступовий шлях, фінляндські жінки вже мають рівні права з чоловіками, вони мають усі права й несуть так само й обов'язки перед своїм народом, перед краєм... Друкуючи відозву жіноцтва, бажаємо найшвидше бачити всіх жінок дер-

жави, так само і українку вільною і повноправною людиною - громадянкою!"²⁶ Відозву від імені СРЖ підписало 20 тисяч жінок із 122 міст імперії. З Європейської частини отримані були підписи від всіх губерній. Історичні документи повідомляють, що в Катеринославі відозву підписало 480 жінок, Херсоні - 344, Києві - 311²⁷. І хоча Дума була розпущена, але той факт, що 20 тисяч жінок різного походження, віри, національності об'єдналися в єдиній вимозі та єдиному бажанні добитися рівноправ'я не можна було вже ігнорувати. Цей факт сприяв самоутвердженню жіночих організацій як повноцінних суб'єктів громадянського суспільства. В тактиці жіночих організацій з'явилася нова риса - диференційний підхід в роботі з різними політичними об'єднаннями, організаціями.

Приймаючи платформу Всеросійської Спілки Рівноправності жінок філіали, які формувалися на терені Наддніпрянської України вносили свої додатки, що обумовлювалося становищем жіноцтва України. "На долю жінок українок, - повідомлялося в платформі Полтавського відділення Спілки Рівноправності Жінок, - oprіч загальних гірких та болючих сторін жіночого питання мають загальний вплив і ті тяжкі обставини, що виходять з пригнічування українського народу. Жінка-українка, будучи частиною великомільйонного народу, позбавлена політичних прав, ряд поколінь якого змушене було коритися централістичному державному ладові, - не могла не відчувати на собі всіх наслідків духовно знедоленого народу. Денаціоналізація українського жіноцтва, що пройшло через російську школу, було неминучим наслідком політичної системи, яка мала на меті роз'єднати культурну частину громадянства з народним життям. Таке становище дуже нашкодило найважливішій громадській справі - вихованню молодих поколінь. Через це поруч з загальними вимогами рівноправності жінкам, висловлених в платформі СРЖ, українські жінки в своїй платформі ставлять ще свої: *щоб у державі заведено було автономно-федеративний лад на етнічно-територіальний принцип і щоб була проведена денаціоналізація в урядуванні, а вибори щоб відбувалися на основі вселюдного, без різниці статі й національності, безпосереднього, рівного й таємного голосування. При цьому сі люди, що живуть на Україні, незалежно від полу і національності мусять користуватися однаковими за для всіх правами із забезпеченням всіх звичайних свобод*"²⁸. Заява про те, що звільнення жінок нерозривно пов'язане з наданням автономії рідному краю і звільнення його від гніту русифікації була зроблена літом 1905 року Одеським відділенням Спілки Рівноправності Жінок²⁹.

Полтавське відділення Спілки Рівноправності Жінок в 1905 році подало заяву до з'їзду вчителів і вчительок про потребу української мови в школах, українських підручників, курсів з української мови для вчителів. Друга заява Полтавського відділення СРЖ була подана до університетських Рад Київського, Харківського, Одеського університетів з вимогою заведення кафедр української мови, літератури, історії, університетських книгозбірок та періодичних видань³⁰. Заява з вимогою українських кафедр надійшла до Рад університетів від Харківського відділення Спілки Рівноправності Жінок³¹. Заяви, подані Спілками Рівноправності Жінок (Полтави та Хар-

кова) розглядалися на засіданні історико-філологічного факультету Харківського університету 27 травня 1906 року і хоча постанова оголошувала, що “завести українські кафедри не можна, бо в університеті немає на це грошей”, разом з тим, сам розгляд питання, піднятий жінками, був важливим для формування громадської думки. Часопис “Нова громада” з цього приводу писав: “Харківський університет стоїть на українській землі, держиться коштами українського народу і ось у нього немає “матеріальних коштів”, щоб задовольнити найпершу і найважливішу вимогу українського народу”³².

Жінки України разом з жіноцтвом інших національностей відстоювали ідею національної автономії. На I Всеросійському з'їзді СРЖ (7-10 травня 1905 р.) домаганнями неросійських делегаток було поставлено на голосування та більшістю голосів була прийнята постанова про “визнання права різних національностей, що входять в склад Російської імперії, на політичну автономію та національне самовизначення”³³. На другому з'їзді СРЖ (8-12 жовтня 1905 р.) українки разом з іншими неросійськими делегатками вимагали федеративного устрою Російської імперії і після дискусії з'їзд визнав, що “визволення жінки нерозривно пов'язане з досягненням автономії всього рідного краю і звільнення його від гніту русифікації”³⁴. На третьому з'їзді СРЖ делегатка Зеленська з Києва вимагала, щоб окремі відділи організації мали не тільки повну автономію, а й право поділу на менші відділення за мовною ознакою³⁵. З'їзд прийняв також статут, який надавав автономію відділенням та визнавав національну культуру народів імперії³⁶.

Після придушення революції 1905-1907 рр. та ведення нового закону про вибори, що значно обмежив виборчі права громадян, розпочався наступ на громадянські свободи, в суспільній свідомості активізувалися консервативні погляди на соціальний статус жінок. В цих умовах діяльність Спілок Рівноправності Жінок обмежується владою і врешті саморозпуск* більшості відділень був пов'язаний зі зміною політичної ситуації в країні. В таких умовах успіх жіночого руху прямо залежав від розвитку демократії в імперії і наступ реакції позначився спадом жіночого руху.

---

* Правонаступницею СРЖ стала Всеросійська Ліга Рівноправності Жінок.

7. УЧАСТЬ ЖІНОК НАДДНІПРЯНСЬКОЇ УКРАЇНИ В РОБОТІ ПЕРШОГО ВСЕРОСІЙСЬКОГО ЖІНОЧОГО З'ЇЗДУ

Найбільш визначною подією жіночого руху Наддніпрянщини в період наступу реакції був Перший Всеросійський жіночий з'їзд, який відбувся 10-16 грудня 1908 року в С.-Петербурзі. "Жіночому з'їздові, - писала Олена Пчілка, - судилося відбутися в таку пору, коли він міг звернути на себе особливу увагу громадянства. Життя громадянське в цілій Росії тепер за-тамувалося, принишло, воно стало дуже убоге на прилюдні громадські виступи"¹.

Думка про скликання жіночого з'їзду виникла ще в 1902 році, однак знадобилося шість років кропіткої роботи жінок, щоб отримати офіційний дозвіл та підготувати з'їзд².

Необхідність жіночого з'їзду була викликана самим життям, необхідністю вироблення нових форм співпраці різних організацій в умовах зміни курсу жіночого руху. Якщо в II пол. XIX століття вся діяльність жіночих організацій здійснювалася в рамках діючого законодавства, без посягань на нього, і через допомогу та благодійність організації прагнули добивалися поліпшення положення жінок, то в 90-х роках першочерговою визначилася боротьба за громадянські і політичні права, досягнення фактичної можливості участі в громадському житті та зміна політичного статусу жінки. *В 90-х роках XIX століття відбулася зміна курсу жіночого руху, жінки стали усвідомлювати необхідність створення самостійних жіночих організацій зі своїми специфічними цілями, з опорою на власні сили, з орієнтацією на самодопомогу та самозахист.* Поряд з благодійними організаціями, що домінували в попередній період, формуються жіночі товариства нового типу: а) *самодопомогові* організації, які працювали під різними назвами - взаємоблагодійні, взаємодопомогові, трудової допомоги, охорони жінок, бюро праці і т.ін; б) *професійні* організації, жіночі робітничі громадки; в) жіночі *студентські* організації.

На світанку XX століття жіночий рух Наддніпрянської України характеризувала диференціація та політизація, відчувалося кількісне зростання жіночих організацій. Спостерігався перехід від однопрофільності до багатoproфільності в діяльності жіночих організацій. Історичні документи засвідчують масштаби діяльності жіночих організацій цього періоду. Так, у розпорядженні дванадцяти жіночих організацій Києва був 41 заклад: 5 денних дитячих притулків, 3 постійних дитячих притулки, 4 дитячих садка, підготовча школа, школа нянь, фельдшерські курси, фребелівський інститут, недільна школа, уроки стенографії, уроки навчання на друкарських машинках в 2-х товариствах, уроки крою в 2-х товариствах, уроки декоративного мистецтва, вечірні курси для жінок, 3 бюро праці, 2 гуртожитки для дорослих жінок, 2 дешеві їдальні, 3 бібліотеки, 2 пункти для нічних чергувань фельдшерниць та акушерок, недільні зібрання для жінок робітничого класу в двох товариствах³ тощо. Але при всій багаточисельності жіночих організацій та вагомості їх роботи, *відсутність солідарності, координації дій між товариствами було слабкою стороною діяльності жіночих*

організацій. На відсутність зв'язку в діяльності жіночих організацій наголошувала і голова "Київського товариства оборони жінок" В.Г. Клячкіна: "В Києві існують три товариства з майже однаковими завданнями - допомоги працюючим жінкам, від них зовсім окремо стоїть товариство оборони жінок, незалежно від них ведеться допомога учнівській молоді - тоді як при об'єднанні товариств скільки збереглося би зайвої праці у членів, скільки би скоротилося нераціональних витрат по найму приміщень та утриманню їх, наскільки легше і дешевше можна було б організувати такі установи, як гуртожитки, їдальні, бібліотеки і т.ін."⁴.

Проблема об'єднання зусиль жіночих організацій, проведення спільних акцій була нагальною і неодноразово піднімалася різними товариства. Так, в 1905 році член "Харківського товариства взаємодопомоги працюючих жінок" Олена Десятова провела загальні збори товариства з питання об'єднання жіночих організацій в *Союз Жіночих Товариств*. Створення такого органу значно полегшило б роботу жінок та дозволило увійти до міжнародних жіночих організацій. З цією позицією та доповіддю О.М. Десятової були згодні всі члени товариства, результатом роботи зборів стала резолюція про об'єднання жіночих товариств⁵. *Однак реального об'єднання жіночих організацій в Союз так і не відбулося.*

Перший Всеросійський жіночий з'їзд повинен був покласти початок об'єднанню сил для завоювання жінками людських прав. В зверненні Організаційного Комітету надрукованого "Київською Стариною" підкреслювалося, що з'їзд, за прикладом давно існуючих в Європі жіночих з'їздів і міжнародних конгресів, буде першим в Російській імперії і спричинений він широкою участю жінок в благодійній та просвітницькій діяльності в містах та селах⁶. Часописи, які виходили в Україні повідомили громадськість про підготовку Першого жіночого з'їзду. "З різних країн великої держави збереться жіноцтво, - писав часопис "Рідний край", - радитися про поважні потреби жіночого життя. Будуть міркуватися, як і чим у всіх пекучих питаннях крайового життя може допомогти жіноцтво, що за останній час так рветься до громадського життя, до громадської праці"⁷.

Учасниками з'їзду могли бути всі жіночі організації, цілі яких співпадали з ідеалами з'їзду, запрошувалися до участі і чоловіки. Розрізненість жіночих організацій Наддніпрянської України не дозволила об'єднати зусиль в підготовці до з'їзду, тому всі організації самостійно почали визначати свої завдання та делегатів на з'їзд⁸. Більшість жіночих організацій Києва для обговорення питань, пов'язаних з роботою з'їзду, зібралися в Громадському Зібранні⁹. Активна робота проводилася "Харківським товариством взаємодопомоги працюючих жінок"¹⁰.

Надзвичайно непростою видалася підготовка до з'їзду жінок - членів українських громад Києва. Частина діячів пропонувала жінкам Наддніпрянської України бойкотувати імперський з'їзд. Після тривалих обговорень та дискусій, що відбувалися серед жіноцтва, все ж було вирішено: "Українська справа надто поважна і багатьма своїми сторонами торкається життя інших народів Російської імперії. Через це ховатися од своїх сусідів за високий тин немає рації і не корисно. Треба знайомити поступові вер-

стви чужого громадянства з українською справою. Українців як націю не знають: щоб боронити свою справу українське жіноцтво повинно гуртуватися в свої національні організації. На загальноросійські з'їзди воно мусить їхати як найбільшим числом"¹¹.

Звернення "До українського жіноцтва", яке було надруковане в "Рідному краю" стало своєрідним програмним документом українських жінок в підготовці до жіночого з'їзду¹². Документ визначав місце і роль української жінки в історії національного руху. "Хто перший розвиває, виховує духовні сили, усі почуття у дитини й прихильність до рідного слова, як не мати? Вона ще над колискою, перша бачить, як починає розгорятися божа іскра в дитині, вона перша направляє її по шляху духовного розвитку. Чи не мати ж - перша може направляти дитину на стежку широкого громадського життя? Все це може й мусить взяти на увагу жіноцтво, освічене, свідоме жіноцтво, що добре розуміє потреби свого народу, свого краю.

Поки що не судилося українському жіноцтву мати свою національну школу й відповідну освіту, таку, щоб могла дати справедливе розуміння потреб свого народу. Скрізь по жіночих наших школах панує офіційна освіта, що не дає щирих, правдивих відомостей про життя українського народу. Не вчаться наші доньки в школах, а ні своєї мови рідної, ні літератури, не вчать і правдивої історії свого народу..."¹³.

Жінки Наддніпрянщини вважали, що перш ніж їхати на загальний Всеросійський з'їзд треба оцінити свої сили, обміркувати всі потреби свого краю, свого народу і тоді вже на з'їзді відстоювати їх. Слід було поміркувати і про те, як їдучи на з'їзд поруч з жіноцтвом інших народів, здобувати краще життя для всіх людей і для України. Там, на з'їзді жіноцтва усіх народів Російської імперії, жінки України повинні були рішуче заявити про всі ті пекучі проблеми свого краю, свого народу.

Завдання, що стояло перед жіноцтвом було не простим в умовах спаду революційних подій. "Наше жіноцтво, - говорилося у зверненні, - мусить зібрати свої сили, щоб заявити про всі свої громадянські потреби та проблеми краю і намітити ті шляхи якими треба йти жіноцтву у поступовому рухові українського життя"¹⁴. І щоб голос українського жіноцтва був почутий та мав вагу, жінки мали виступити як *Самостійна Українська Жіноча Спілка* на рівних правах із спілками інших народів. "На нашу думку, краще всього окремим українським діячкам взяти на себе працю і скласти українську жіночу спілку, склавши хоч би Великодніми святами особну нараду у більших містах України для обміркування всієї справи. Про такі з'їзди могли б поклопотатися і наші "Просвіти". Ми сподіваємося, що на Україні є чимало свідомого жіноцтва, що відгукнеться широ на такий заклик".

Однак, в умовах наступу реакції, переслідування українства*, особні українські жіночі товариства практично перестали існувати і, щоб боронити свої права та права свого народу, українські жінки активно використовували легальні об'єднання, благодійні та просвітницькі організації, пра-

* В січні 1907 року в Києві під час масових трусів були заарештовані: Людмила Драгоманова, Людмила Старицька-Черняхівська, Леся Українка та її сестра¹⁶.

цювали в ліберальних жіночих товариствах. Відповідно, в таких умовах, завдання створення Самостійної Української Жіночої Спілки було майже не реальним.

На складність підготовчої роботи жінок України до Першого Всеросійського з'їзду та відношення громадянства до цієї проблеми вказувала дискусія, яка розгорнулася в Українському Клубі, в серпні 1908 року. Під час вечора української інтелігенції Л. Жебунов закликав товариство висловити думку відносно жіночого з'їзду та участі на ньому українок. Розмови та дебати навколо питання набрали гострий, суперечливий характер і позиції з питання висловлювалися діаметрально протилежні. Одні вважали, що "відсутність національних жіночих товариств не є свідченням ігнорування жіноцтвом громадського життя, адже вони приймають участь в просвітницькому житті". Інші - висловили думку, що "і не треба, щоб зводилися окремі жіночі українські товариства, бо заснування їх було б на шкоду загальноукраїнській справі: сил у нас і так мало, а ще як одірветься від їх та сила жіноча, що працює в "Просвітах", то ущербиться загальна праця"¹⁵. Дискусія розгорнулася і навколо основних проблем, які слід обстоювати українкам на з'їзді: варто в першу чергу ставити права національні, права української школи, чи наполягати на правах жіноцтва? *Сама підготовка до з'їзду та дискусія в Українському Клубі вказувала наскільки тісно перепліталася в Наддніпрянській Україні жіноче і національне питання.* Обговорення питання було настільки серйозним, тривалим та суперечливим, що один із учасників вечірки врешті рішуче заявив: "Нема кому їхати і нема що говорити!" Однак жінки одноголосно заперечили: "Є кому їхати, і є що говорити!" та все ж постанови від товариства так ніякої не вийшло¹⁷.

Через кілька днів в Українському клубі відбулося знову зібрання по підготовці до жіночого з'їзду. Роботу зборів ускладнив прихід курсисток, які стояли на думці, що на з'їзд їхати не варто. Учасники зібрання вислухали їх, але прийняли рішення їхати на з'їзд та визначили делегатів з темами виступів. Від громадки жінок Українського Клубу делегатками з'їзду були обрані Любов Яновська та Олена Пчілка.

Підготовка до з'їзду, обговорення цього питання, обрання делегатів вказували на складність жіночого питання в українському середовищі. Складність полягала в тому, що першочерговими були пекучі, невирішені соціальні, національно-політичні та національно-культурні проблеми, на фоні яких питання емансипації жінки виглядало дещо другорядним. Феміністична ідеологія в українській інтерпретації дуже часто поєднувалася з ідеологією національного відродження, націоналізмом, була тісно пов'язана з пошуком шляхів вирішення соціальних питань.

Перший Всеросійський жіночий з'їзд, який розпочав свою роботу 10 грудня 1908 року мав виробити шляхи співпраці жіночих товариств та створити Всеросійську Жіночу Раду. З'їзду передувала тривала організаційна робота, він був прекрасно підготовлений. Його робота здійснювалася на пленарних засіданнях та чотирьох секціях: 1. "Діяльність жінок Російської імперії на різних ділянках"; 2. "Економічне становище жінок і питання ети-

Учасниці Першого Всеросійського жіночого з'їзду.
С-Петербург, 1908 р.

ки в сім'ї і суспільстві";
3. "Політичне і суспільне становище жінки";
4. "Жіноча освіта в Російській імперії та за кордоном".

З'їзд не був однорідним за своїм складом учасників, що вказувало на диференціацію та політизацію жіночого руху на початку ХХ століття. Почин у складанні з'їзду і найбільше сил для його

здійснення поклало *старше покоління* жінок, так званих "*шістдесятниць*". Це активні учасниці першого етапу жіночого руху - 60-х -90-х років - "емансипаційного етапу" і саме проблема емансипації найбільше цікавила їх. До *другої групи* належали жінки - представниці різних жіночих товариств "помочі жінкам", взаємодопомоги і т.ін. Це друге покоління жінок пов'язувало свою роботу з здобуття прав для жінок, особливо політичних і до них вживалось таке поняття як "*рівноправки*". Свою діяльність вони майже не поєднували з політичними партіями. *Третій розділ* жіноцтва складали "*представниці робітничих громад*", які мало надавали уваги питанню рівноправності жінок, а мали на меті завдання близької їм політичної партії¹⁸.

Відсутність єдиної платформи дій не перешкодила жінкам України прийняти активну участь в роботі з'їзду. З Великої України прибуло 60 делегаток, які складали 16, 9% складу учасників¹⁹. Серед делегатів були: Віра Григорівна Клячкіна - голова Київського товариства оборони жінок; Валерія Миколаївна Білоконська - голова Харківського товариства взаємодопомоги жінок; письменниці Любов Яновська, Софія Русова та інші. *Жінки України представляли товариства одинадцяти міст*: Харкова (17 делегаток), Києва (15), Катеринослава (6), Одеси (5), Полтави (5), Херсону (5), Чернігова (3), Вінниці (1), Рівного (1), Кам'янець-Подільського (1), Умані (1).

Вітання, що надійшли на адресу з'їзду вказували на важливість цієї події та визначали відношення суспільства як до самого з'їзду, так і до проблеми рівноправності жіноцтва.

10 грудня, в день відкриття, з'їзд прийшли вітати члени *Української Громади С.Петербурга* - однієї із найдіяльніших українських громад. Підтримуючи з'їзд "борців за жіноче рівноправ'я", члени громади відзначили, що "ідея жіночої рівноправності завжди зустрічала ширу підтримку в прогресивних колах, вона є близькою і духу української культури і її історії. Вже в ХУІ столітті український народ знав право розлучення, а в сімейних відносинах давно вже відсутні брутальні форми пригнічення, якими по суті характеризувався шлюб в більшості культурних країнах. З гордістю відмічаємо, що одна із піонерок жіночого руху, відома вчена Софія Кова-

левська - українського походження. Жінка завжди була символом всього дорогого і ідеального в житті людини. Ми вітаємо прекрасне починання. З'їзд просвітить і організує відсталих і в цьому його завдання. За вами і з вами кращі сили країни"²⁰.

Від жінок міста Кам'янець-Подільського прийшла вітати з'їзд Єлизавета Андріївна Свінцова, яка закликала жіночі організації до об'єднання в боротьбі за права жінок. З привітанням від жінок Києва виступила лікар Віра Григорівна Клячкіна.

Телеграми і письмові привітання на адресу з'їзду надійшли від великої кількості різних товариств Наддніпрянської України. Бажаючи успіху в об'єднанні жінок, пробудженні самосвідомості, розширенні сфери жіночої діяльності, *"Київське товариство взаємодопомоги працюючих жінок"* запропонувало внести в програму роботи питання про жіночу адвокатуру. "Доступ до юридичної освіти, - наголошувалося в телеграмі, - жінки вже отримали і через рік ми будемо мати перший випуск юристок, які не знайдуть собі застосування. Нам дозволено бути лікарями, майже зрівнявши нас в цій сфері з медиками-чоловіками, хай же дозволять нам бути адвокатами - захищати невинних, допомагати слабким, що не знають своїх прав"²¹.

Вітаючи з'їзд, як початок об'єднаного виступу жінок в захист своїх прав, *жінки Південного Товариства робітників конторської праці з Одеси* висували вимогу рівної заробітної плати за рівну працю. Констатуючи факт дискримінації жінки в економічній сфері, товариство підтримувало прагнення жінок до політичної рівноправності. "Створення Всеросійської Жіночої Ради, - підкреслювали жінки, - і приєднання до інтернаціонального жіночого руху повинно стати реальним результатом"²².

У письмовому привітанні п'ятисот робітниць Миколаївського порту, що представляли жіноцтво трьох трудових артілей, лунав заклик до підтримки жінками кооперативного руху. Проблеми єдності та спільності роботи для досягнення рівноправності жінок були головними у вітальній телеграмі *"Одеських друзів жіночої рівноправності"*.

Вітальні телеграми на адресу з'їзду надійшли від *"Полтавського товариства взаємодопомоги працюючих жінок"*, *"Одеського жіночого благодійного товариства"*, *"Херсонського гуртка руських жінок"*, *"Одеського товариства опіки працюючих жінок"*, *"Харківського жіночого товариства громадської бібліотеки"*, *"Одеського товариства оборони жінок"*, *"Чернігівського жіночого гуртка літературно-артистичного товариства"*.

Ідея рівноправності підтримувалася зверненнями слухачок Київського Педагогічного Фребелівського Інституту, Одеських Вищих Жіночих Курсів, вільнослухачками Новоросійського університету. Заклик до єдності жіночих товариств пролунав у колективних телеграмах жінок з Харкова (8 підписів), Херсона (18 підписів), Одеси (15 підписів). Індивідуальні вітання надійшли від Катерини Трофименко з Києва, Марії Шкуркіної з Чернігова та офіцера з Харкова. Останній порівнював жіночий з'їзд з дорогою ластівкою весни та закликав знищити старі погляди на жінку.

Успіхові з'їзду бажали редакції "Волині" та "Одеського Листка".

До роботи з'їзду була прикута увага жіноцтва всієї країни. Вже в про-

цесі роботи з'їзду, жінки Харківської губернії звернулись до Організаційної комісії з проханням подавати детальну інформації про його роботу. "Зі сльозами радості, - писали жінки, - читали ми перші номери газети. Чекаємо нових номерів, щоб прочитати, що робиться там і думками полинути туди, де йде кипуча робота для звільнення жінок від вічного рабства"²³.

Велику дискусію на з'їзді викликала доповідь голови "Київського товариства оборони жінок" *Віри Григорівни Клячкіної*. Узагальнення вагомого досвіду товариства по боротьбі з торгівлею жінками та проституцією стало серйозною школою для жіночих організацій. Позиція Клячкіної ґрунтувалася на необхідності та важливості профілактичної роботи по боротьбі з проституцією, вона відкидала погляди тих лікарів, які наполягали на вродженому характері цього явища. Продумана виховна та освітня робота, турботливе відношення до жінки, створення умов по її самореалізації, юридичний захист розглядалися Київським товариством як важливі шляхи боротьби з проституцією, а їх ефективність підтверджувалася реальною практикою діяльності товариства. Зупинившись на детальному аналізі жіночих товариств Києва, історії їх виникнення та діяльності, Віра Григорівна звернула увагу жінок на той факт, що діяльність цих товариств трималася виключно на приватній ініціативі та зустрічала постійні перешкоди зі сторони адміністрації. Єднання дій жіночих організацій та створення Всеросійської Жіночої Ради розглядалися важливими складовими успіху жіночого руху.

Ідея єдності жінок пролунала в доповіді *Ольги Іванівни Арнольдї* - членкині "Харківського товариства взаємодопомоги працюючих жінок". На її думку, координація діяльності жіночих організацій дозволила б об'єднати енергію та зусилля жінок, розширила б ініціативність товариств²⁴.

Надзвичайно цікава ідея, яка є корисною та цінною для сучасниць, ідея створення *Жіночих Клубів* як специфічної форми об'єднання жінок була викладена в доповіді *Марії Вікторівни Орловської* з Харкова. Жіночий рух, започаткований в кінці 50-х років мав у своєю розпорядженні жіночі благодійні товариства, товариства взаємодопомоги жінок і на початку ХХ століття, коли йшов процес утвердження феміністичної тенденції в жіночому русі, слід було подумати про створення специфічних жіночих товариств з визначеною феміністичною орієнтацією. В цих нових умовах розгортання жіночого руху і зародилася ідея створення Жіночих Клубів. "Жіночі Клуби, - підкреслювала Орловська М.В., - повинні стати нейтральним місцем для об'єднання жінок всіх верств, вони будуть сприяти зближенню жінок, розвиватимуть їх дружні почуття та надаватимуть матеріальну і моральну підтримку". За проектом *Марії Орловської* жіночі клуби не повинні були мати одностороннього характеру, бо це не партійні установи, куди входять особи одних і тих самих переконань, однієї програми. *Різноманітність форм роботи, гуманізм і повага до особистості - головні принципи діяльності жіночих клубів*. "Якщо буде проведена в життя подібна організація, - доводила доповідачка, - вона буде уособлювати собою союз жінок в цілях самоосвіти, моральної і матеріальної підтримки, вона допоможе жінці зайняти в суспільстві те самостійне становище, до якого вона прагне; між тим, без взаємопідтримки, більшість жінок обезсилюють в своїй боротьбі та стають тягарем для суспільства". Подібні

клуби, на думку Марії Вікторівни, мали особливе значення для інтелігентних жінок, тим більше, що спостерігалася тенденція збільшення незаміжніх жінок на початку ХХ століття*. Такі об'єднання інтелігентних жінок мали слугувати прогресу, бо провідною функцією Жіночих Клубів визначалося формування самосвідомості, самовпевненості жінок та створення умов для їх самореалізації. Важливим напрямком діяльності Жіночих Клубів мало бути друковане видання, присвячене різним аспектам жіночого питання²⁵.

Доля жінки-селянки, захист її прав і інтересів стали предметом особливої уваги жінок Наддніпрянської України. З доповідями з цієї проблеми виступили Юлія Єремєєва (Київська губ.), Єлизавета Шеверьова (Харків), Любов Яновська (Київ). Відстоюючи ідею рівноправності української селянки, делегатки прагнули не тільки ознайомити Всеросійський Жіночий з'їзд з умовами життя та праці селянки, найбільш родючої і благодатної в кліматичному відношенні частини імперії - України, але і внести пропозиції по поліпшенню її становища.

Велика любов і повага до української селянки пролунала в доповіді *Єлизавети Іванівни Шеверьової*. "Характерною рисою національного малоросійського характеру, - підкреслила Єлизавета Іванівна, - що має значення в його економічному і громадському житті - сильний розвиток особистості. Ідея незалежності особистості проходить через всі його відносини, починаючи з сімейних. Малі сім'ї, що характерні для Малоросії, покладають на плечі жінки особливо важку працю, посилюють її відповідальність, хоча і надають більше самостійності у веденні домашнього господарства"²⁶. Не обмежуючись описом життя та праці української селянки, Єлизавета Шеверьова внесла конкретні пропозиції в роботу з'їзду для зміни становища селянки: "Ми повинні добитися законодавчого акту, який би зрівняв селянку економічно в праві на землю з чоловіком; ми повинні йти в село не для благодійної, а для просвітницької та організаційної роботи. *Оздоровлення села відбудеться тоді, коли жінка стане повноправним членом сім'ї і суспільства. Вона мати, її душа - витончена і одухотворена материнством і в цьому запорука морального впливу на сімейне і громадське життя села*"²⁷.

Українська письменниця *Любов Яновська*, яка приїхала на з'їзд від жіночої громадки Українського Клубу²⁸, детально ознайомила делегатів з життям української селянки. "Нестача землі, - вказала Л. Яновська, - це не єдине зло. Жах становища селянки в повному ігноруванні її інтересів, потреб, умов життя, праці"²⁹.

Реформа, заснована на демократичних засадах, на дійсно розумному та щирому відношенні до долі селянки, на повазі до її праці і людської гідності, на думку Любові Яновської, допомогла б підвищити прибуток господарства та полегшила б працю селянки, дала їй можливість жити, хоча б від частки, так, як личить жити громадяниці культурної країни³⁰. "Питання народного добробуту, - продовжувала Любов Яновська, - тісно пов'язане

* В Чернігівській губернії на 1.01.1904 р. із 650 земських учительок 565 було незаміжніх.

з народною освітою, а між тим на Україні народної школи зовсім немає. Народна мова 30 мільйонного населення вигнана зі школи, і та споруда, яка будується на гроші бідного селянина - є школа російської граматики, а не початкова загальноосвітня народна школа"³¹.

Доля української селянки та місця інтелігентних жінок в поширенні сільськогосподарських знань стали головними в доповіді *Юлії Єремєєвої* з Київської губернії. Однією з причин непосильної та важкої праці жінок, Єремєєва назвала неправильне ведення сільського господарства. Раціональне інтенсивне господарство, на думку доповідачки, могло звільнити селянку від невідгідних кустарних промислів, якими вона змушена займатися. Юлія Єремєєва поділилася з делегатами з'їзду своїм власним досвідом з організації інтенсивних господарств, який здобула в Саксонії та активно використовувала при навчанні селян Київської губернії. Захищаючи права жінки-селянки, Ю. Єремєєва закликала інтелігентних жінок, для яких існували агрономічні заклади, надати допомогу селянкам в організації інтенсивних господарств, пропаганді сільськогосподарських знань. "Широкі сільськогосподарські знання принесуть велику користь селянці, змінять умови її праці та життя"³².

Надзвичайне враження на з'їзді зробила доповідь *Софії Русової* "Жінки-письменниці в українській літературі"³³. Зупиняючись на особливостях української літератури та на ролі в ній української жінки, вона наголосила, що "українська література має в своєму середовищі талановитих, обдарованих письменниць, які вносять в свою творчість не тільки високе поетичне натхнення, але і великий ідейний зміст. Це ідея широкого братолюбства, звільнення народних мас від усіх ланцюгів рабства, як духовного, так і матеріального. Гуманізм української письменниці тісно переплетений з національним почуттям глибокої печалі про пригнічення українського народу. Всі вони, з різним ступенем оригінальності і самобутності, чутливо відгукнулися на геніальне слово Шевченка і своєю творчістю чітко понесли слово правди". Софія Русова розповіла з'їзду про найталановитіших письменниць та поетес України і зал вітав доповідь Софії Русової довгими оплесками³⁴.

Проблеми *становища робітниць* були підняті в доповіді Людмили Озинської з Одеси. На з'їзд вона привезла та зачитала вимоги торгово-промислових робітниць Одеси і Києва, до яких були включені статті про скорочення тривалості робочого дня, законодавчу охорону праці робітниць, надання жінкам рівних виборчих прав³⁵.

Активну роботу провели жінки України в секції з *питань жіночої освіти*. З ґрунтовною доповіддю про стан жіночої освіти в Києві та Київській губернії виступила Віра Григорівна Клячкіна. Вказуючи на велике значення приватної ініціативи в справі жіночої освіти, вона запропонувала записати до документів з'їзду вимоги щодо введення рідної мови в народних школах, зрівняння програм жіночих та чоловічих середніх і вищих навчальних закладів, надання жінкам рівних прав, зумовлених освітнім цензом, надання повної свободи громадській та приватній ініціативі³⁶. Клячкіна зачитала з'їзду звернення слухачок Київських Вищих жіночих курсів та Ме-

дичного відділу³⁷, в якому курсистки вітали жінок з епохальною подією – Першим Всеросійським жіночим з'їздом та пропонували внести в резолюцію положення про: а) допуск жінок у всі вищі навчальні заклади на рівних з чоловіками правами; б) надання свободи зібрань і організацій всім навчальним закладам; в) проведення Всеросійського з'їзду вищих навчальних закладів³⁸.

В дискусії з питань народної освіти Софія Русова запропонувала введення викладання рідною мовою в початковій школі. На основі життєвих фактів вона вказала на ті перешкоди, які стоять на шляху української жінки при відсутності школи з рідною мовою³⁹. З'їзд погодився з аргументами делегаток з України і вимога рідної мови для дітей початкових шкіл була записана в резолюціях з'їзду⁴⁰.

Активність жіноцтва Наддніпрянської України, систематизація та популяризація досвіду їх роботи спостерігалася на засіданні присвяченому *спільному навчанню дівчат і хлопців*. Система спільного навчання була дискусійною та викликала серйозну протидію. Досвід спільного навчання дітей в Київській комерційній та земсько-фельдшерській школі, про який повідомила з'їзд В.Г. Клячкіна, приніс благодійні результати, а ідея спільного навчання користувалася в Київській губернії великими симпатіями. Ольга Іванівна Арнольд познайомила учасників з'їзду з роботою гімназії спільного навчання при "Харківському товаристві взаємодопомоги працюючих жінок". "Школа, - сказала вона, - існує вже два роки, і до дурних наслідків не привела, навпаки, очевидні позитивні результати спільного навчання: взаємоповага та дружні відносини хлопців і дівчат, успіхи навчання"⁴¹. З проектом демократичної школи і її завданнями виступила Валентина Трофименко з Києва. Вона підкреслила, що школа як складова частина суспільства повинна відображати прогресивно-культурні настрої країни, вона повинна бути автономна, соціальна та справедлива. "*Школа повинна бути світлим джерелом духовності*"⁴².

Документи та сам з'їзд вражають своєю силою, широтою проблем, глибиною їх висвітлення, актуальністю. Суспільство почуло голос жіноцтва України, яке не стало на з'їзді простим спостерігачем, а послідовно відстоювало як інтереси жінок, так і інтереси власного народу. Жінки України працювали у всіх секціях та пленарних засіданнях і виступили з *10 доповідями*:

Арнольд О.М. (Харків) "Про діяльність Харківського товариства взаємодопомоги працюючих жінок"; Єремєєва Ю.С. (Київська губ.) "Праця жінок на селі"; Клячкіна В.Г. (Київ) "Діяльність жіночих благодійних товариств в Києві"; "Деякі відомості про жіночу освіту в Києві та Київській губернії"; Орловська М. (Харків) "Проект організації жіночих клубів у містах"; Русова С. "Жінки письменниці в українській літературі"; Трофименко В.Е. (Київ) "Соціальне завдання школи і її схема"; Озинська Л. "Про становище торгово-промислових робітників"; Шеверьова Є.І. (Харків) "Побутове й правове становище селянок в Малоросії"; Яновська Л. "Сучасне становище селянки-українки"⁴³.

Розподіл доповідей жінок України по секціям

Назва секції	Кількість предст. допов.	Доповідачі
1. Діяльність жінок на різних ділянках	три доповіді	Клячкіна В.Г., Русова С.Ф., Арнольдї О.М.
2. Економічне становище в сім'ї і питання етики в сім'ї та суспільстві	три доповіді	Єремєєва Ю.С., Шевєрьова Є.І., Озинська Л.
3. Політичне та суспільне становище жінки	дві доповіді	Яновська Л., Орловська М.
4. Жіноча освіта	дві доповіді	Клячкіна В.Г., Трофименко В.Е.

Делегатки з Наддніпрянської України обиралися головами пленарних засідань, секцій*, активну участь приймали в дискусіях, вносили пропозиції, більшість із яких були підтримані учасницями з'їзду та увійшли до документів.

Повернувшись із Першого Всеросійського жіночого з'їзду, делегатки прагнули познайомити жіноцтво України з результатами його роботи, поділитися думками та ідеями, які панували на жіночому форумі. 7 січня 1909 року на літературному вечері в Українському Клубі Любов Яновська розповіла про свої враження та прочитала перед присутніми доповідь⁴⁴. 20 січня в помешканні Громадського Зібрання доповідь про Перший Всеросійський Жіночий з'їзд прочитала Голова "Київського товариства оборони жінок" Віра Григорівна Клячкіна⁴⁵. Підсумкам роботи з'їзду були присвячені зібрання в жіночих товариствах Харкова, Катеринослава, Одеси, Вінниці, Полтави, Чернігова та інших міст України.

Вплив з'їзду був значним. Він відкрив суспільству існування жіночого руху, його демократичну сутність. Він окреслив коло невідкладних жіночих проблем і боротьбу за політичні та громадські права жінок визначив як стратегічну лінію боротьби. З'їзд сприяв розширенню світогляду жінок, він показав рівень можливостей, організаційних здібностей, досвіду, що був нагромаджений жіночим рухом. Звертає на себе увагу той високий рівень культурності, який з'їзд виявив в своєму рішенні з національного питання та підтвердив досвідом спільної праці жінок різних національностей.

З'їзд впевнив думку про можливість жінок самим ставити та вирішувати свої проблеми та показав важливість координації зусиль в діяльності жіночих організацій. Учасниці жіночого форуму окреслили коло завдання, які стояли перед жіночим рухом та визначили першочерговими:

- пропаганду ідей жіночої рівноправності;
- ріст жіночої самосвідомості та самодіяльності;

* Білоконська В.М. - голова "Харківського товариства взаємодопомоги працюючих жінок" була обрана 10 грудня головою першого загального зібрання; вела 12 грудня засідання III секції. Клячкіна В.Г. - голова "Київського товариства оборони жінок" головувала 12 грудня на засіданні II секції; 13 грудня - III секції; Арнольдї О.І - членкиня "Харківського товариства взаємодопомоги працюючих жінок" обиралася 12 грудня головою VI секції⁴⁶.

критичне відношення до традицій, які принижують гідність жінки; *переборення чоловічого шовінізму* тощо.

Рішення з'їзду про створення Всеросійського Жіночого Союзу було спробою утвердження незалежного, самостійного жіночого руху під лозунгом *"Жінки повинні самі прокласти собі дорогу до свободи, не сподіваючись ні на які партії, а лише жіночу солідарність"*. З'їзд був спробою виробити спільні форми роботи жінок всіх класів, станів та об'єднати їх на ґрунті загального інтересу - боротьби з упередженням суспільства проти жінок. Разом з тим, з'їзд виявив той факт, що формування широкого жіночого руху, який об'єднує представниць різних класів і груп, різної партійної належності - неможливе через глибоку диференціацію тогочасного суспільства. *Перший Всеросійський з'їзд став моментом остаточного розмежування двох течій в жіночому русі: ліберально-демократичної і пролетарської*. З'їзд, головним завданням якого було об'єднання жіночих товариств, не досягнув визначеної цілі, з 1908 року жіноцтво пішло різними шляхами, опинившись в різних ідологічних таборах. Жінки дозволили себе роз'єднати, не створивши Жіночої Ради, яка могла і повинна була бути центром єднання сил, позицій жіноцтва, рупором жіночих інтересів в суспільстві.

З'їзд спробував подивитися в Майбутнє, в той час, коли буде досягнута рівність статей. Як буде розвиватися вільна громадянка? Чи піде вона тим же шляхом, що і чоловік?

Піднімаючи питання Майбутнього жінки, з'їзд непомітно розв'язав надзвичайно цікаву та актуальну сьогодні дискусію з теорії фемінізму між прихильницями "фемінізму рівності" та "фемінізму відмінності". Цілком зрозуміло, що в той час, коли жінки Російської імперії тільки добивалися для себе громадянства, більш переконливою була позиція прихильниць "фемінізму рівності", вона була домінуючою на з'їзді. Вони говорили про загальні цінності демократії на мові звичайній, загальноприйнятій та наполягали на визнанні жінки таким же повноцінним і повноправним суб'єктом, яким в той час здавався чоловік. Загальні інтереси демократичного руху вони ототожнювали з інтересами жіночого руху, більш того, вважали завдання становлення загальнодемократичного руху, розвиток правових норм більш важливим для життя суспільства, ніж завдання власного жіночого руху. Їм здавалося, що специфіка тогочасного життя Російської імперії - потреба боротьби з самодержавством та абсолютною монархією - виправдовує їх позицію. Концепція "фемінізму відмінності", яка пролунала на з'їзді і, по суті, була провісником сучасного неофемінізму, ґрунтувалася на визнанні жіночої суб'єктивності. "Рівність відмінностей", на думку прихильниць теорії, могло забезпечити незалежність, автономію жінки при її самовизначенні. *"Жінка, - підкреслювали автори концепції "фемінізму відмінності", - несе в собі світу завдатки нових, ще не відомих можливостей. Пора перестати соромитися себе, пора перестати доводити, що Вона може бути такою ж як і Він. Ні, рівність повинна бути у відмінності, суспільству потрібен синтез двох творчих сил: жіночої та чоловічої"*.⁴⁷ Тоді, в 1908 році, мало хто оцінив проникливість цих поглядів. Однак, надто швидко емансипація радянських жінок підтвердила вірність цих ідей.

Жіночий рух в революційний період пустив настільки сильне коріння, що вже ніяка реакція не в силах була його задушити. Одним із завоювань революційної пори було усвідомлення жінками ліберально-демократичної течії жіночого руху необхідності самостійних жіночих організацій з феміністичними цілями. З 1909 року знову відчувається поживлення діяльності жінок, яке було пов'язане з формуванням нового типу організацій - *Жіночих Клубів*. Вони розглядалися як самостійні феміністичні організації, що об'єднували лише жінок і сприяли приємному та корисному спілкуванню своїх членів, поліпшенню матеріальних і моральних умов життя жінок, займалися питаннями захисту їх інтересів. При клубах працювали бібліотеки, читальні, влаштовувалися лекції на феміністичну тематику, літературні вечори, концерти, зустрічі та розваги для дітей членкинь. У розпорядженні таких жіночих організацій були гуртожитки, дешеві їдальні, школи, дитячі садки, літні колонії, недільні школи, бюро праці.

"В Кам'янець-Подільському, - повідомляв в лютому 1909 року часопис "Рідний край", - у залі Міської Управи, зібралися пані і радилися про заснування в м. Кам'янці жіночого клубу. Постановили його заснувати, вибрали вставницю і їй доручили скласти статут та клопотати про його затвердження"¹. Засновницями *Київського Жіночого Клубу*, який організувався 10 березня 1911 року стали: А.К. Плятер, С.Ф. Рутковська, Довнар-Запольська, Лідія Загорська, Євгенія Гаврик².

Великим і впливовим товариством з суто феміністичною ціллю було *Київське Жіноче Загальне Зібрання*, створене 24 березня 1913 року³. Зібрання об'єднувало в собі "цвіт ліберального київського жіноцтва"⁴ і прагнуло піднести жінку, підготувати її до громадського, а головне політичного життя. Багатонаціональний склад Жіночого Загального Зібрання не завадив спільній праці жінок, серед найбільш діяльних членів була Людмила Старицька-Черняхівська, М. Ішуніна, М.Костецька, а членами Ради Старшин обиралися Софія Русова, Віра Клячкіна, Зінаїда Мірна та Любов Яновська⁵. При товаристві діяла господарська, екскурсійна, дитяча, літературна комісія, бібліотека та дитячий садок⁶. У зв'язку з внесенням до Державної Думи законопроекту про регламентацію проституції, Рада Старшин створила нову комісію по боротьбі з торгівлею жінками та проституцією⁷. Координуючи свої зусилля з іншими організаціями, товариство приєдналося в 1914 році до протесту Петербурзької "Ліги Рівноправності жінок" проти регламентації проституції⁸, підтримало бажання жінок-юристів виступати адвокатами у судах⁹, звернулося до депутата С.А. Іванова з питанням про пенсію жінок, які служили по вільному найму¹⁰. Проблеми жіночого руху в країнах Західної Європи, економічне та правове становище жінки, питання рівноправності займали чільне місце в роботі лекторію Жіночого Загального Зібрання¹¹.

Значна увага Радою Старшин приділялася літературним вечорам, вечорам пам'яті Лесі Українки, Т.Г. Шевченка, З.С. Мирович та ін¹². Коли в 1914 році було заборонено святкувати Шевченківські дні, Любов Яновська

увійшла у тісні зносини з визначними російськими жінками у Києві та роз'яснювала їм ідею української справи, українські культурні вимоги і як делегатка київського українського громадянства відправилася з доповіддю до Москви¹³. Особливо активна робота велася товариством по підготовці до "Дня жінки". Для його проведення розроблялася спеціальна програма, запрошувалися до участі інші жіночі організації¹⁴, жінки - члени Загального Жіночого Зібрання читали лекції з культурно-освітньої тематики в громадських товариствах Києва. Ідеї дитячого виховання, ролі жіночих клубів у створенні дитячих садків активно пропагувалися Софією Русовою¹⁵. За ініціативою Загального Жіночого Зібрання була заснована Київська Ліга оборони дітей, головним напрямком діяльності якої визначався фізичний та моральний розвиток дітей, забезпечення їх правової охорони.

Поряд з діяльністю Жіночих Клубів на території Наддніпрянської України засновувалися філіали Всеросійської "Ліги рівноправності жінок", жінки прагнули об'єднати свої зусилля у відстоюванні ідеї рівноправності жінок. Так, в 1911 році група жінок-випусниць юридичного факультету Харківського університету організувала поїздку Х.С. Березінської до С.-Петербургу для оборони прав жінок з вищою освітою. В Петербурзі Березінська звернулася в юридичний відділ "Ліги рівноправності жінок" і разом з кількома уповноваженими від вільнослухачок зустрілася з лідерами різних фракцій Державної Думи. 19 листопада 1911 року на квартирі Ольги Кушарової по вул. Сумській 2, тринадцять жінок-юристок, серед яких були О.Іванова, Е.Рикова, Л.Габель, М.Готман, Е.Чунихина зібралися для обговорення результатів подорожі Березінської та заснування в Харкові "Ліги рівноправності жінок"¹⁶. Справа ця виявилася нелегкою, про що свідчить лист Х.С. Березінської до Людмили Габель від 26. XII. 1911 року відносно заснування в Харкові "Ліги". "Надмірний песимізм, - писала Х.С. Березінська, - тільки шкодить нашій справі, він віднімає всяку енергію працювати і прокладати собі дорогу, між тим, становище не таке вже безнадійне, щоб скласти зброю"¹⁷. Спочатку жінки планували створити юридичне бюро при Харківській "Лізі" за участю жінок та чоловіків. Життя змінило плани і в другому листі до Габель від 19 червня 1912 року Березінська пропонувала: "При нинішніх умовах зручніше організувати самостійну організацію. Правда це супроводжується труднощами, але не перерахувати тих переваг, які дасть нам самостійна феміністична організація. Хороша організація може багато зробити в плані пропаганди нашої ідеї"¹⁸. Відділи "Ліги рівноправності жінок" працювали в Києві, Одесі, Харкові, Херсоні, Катеринославі, Миколаєві, Житомирі¹⁹.

Отже, період з 1908 по 1914 рр. характеризувався утвердженням феміністичної тенденції в жіночому русі. Члени жіночих товариств, клубів вносили пропозиції про розширення прав жінок в місцевому самоуправлінні, прийняття законів про рівність прав наслідування, допущення жінок в університети, про регламентацію проституції, про зрівняння пенсій та заробітної плати тощо.

Для досягнення більшої ефективності своєї діяльності жіночі організації прагнули скоординувати зусилля різних товариств Наддніпрянської

України. В 1911 році, у зв'язку з обговоренням в Думі виборчих прав жінок у волосне земство до Думи були направлені заяви ряду товариств України²⁰. Домагання жінок закінчилися успіхом і депутати прийняли рішення надати жінкам виборчого права бути обраними головами та членами волосної управи²¹. В зв'язку з підготовкою в Державній Думі законопроекту про допущення жінок в адвокатуру, жіночі товариства почали звертатися до депутатів, щоб жінкам дозволили бути судовими адвокатами і затвердили це право відповідним законом. У Києві навіть жінка-юрист спробувала виступити з обороною на суді, але Київський суд заборонив їй цю акцію, мотивуючи свої дії положенням, що "хоч в законі і немає заборони виступати жінкам на суді, але немає й дозволу, тому не слід жінкам виступати в судах"²².

Прагнення до координації зусиль жіночих організацій спостерігалось не тільки у відстоюванні жіночих інтересів, але і у вирішенні нагальних соціальних питань. Так, Рада Київської організації рівноправності жінок закликала до об'єднання жінок в боротьбі з алкоголізмом і в своїй резолюції записала: "Визнаючи, що вживання спиртних напоїв є джерелом великого матеріального і морального лиха для окремих осіб, родин і держави, причому найбільше страждають жінки та діти - ми, жінки, висловлюємо щире співчуття заходам, які мають на меті боротьбу з алкоголізмом і вважаємо необхідним ухвалення і проведення в життя законопроекту по боротьбі з алкоголізмом. Поряд з цим висловлюємо своє бажання служити ідеї тверезості і таким чином сприяти оздоровленню рідного краю"²³.

Органи місцевого самоуправління відгукнулися на жіночі ініціативи в справі освіти, доступу до інтелігентних професій, однак суттєвої зміни правового статусу жінок так і не відбулося. Державні Думи всіх скликань виявилися не готовими визнати рівність жінок. Дума за всі роки свого існування відгородилася від вирішення таких важливих проблем як поліпшення умов праці, охорона материнства і дитинства. Разом з тим, багаточисельні жіночі ініціативи не були марними. Жінкам вдалося добитися пом'якшення шлюбного законодавства, дещо змінити на користь жінок закон про права наслідування, про участь жінок в місцевому самоуправлінні, допущення до державної служби.

9. ДІЯЛЬНІСТЬ ЖІНОЧИХ ТОВАРИСТВ В ПЕРІОД ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

З початком першої світової війни більшість жіночих організацій різних типів підпорядкували свою роботу потребам фронту. Отримав поширення рух сестер жалібниць, в якому активну участь прийняли слухачки Вищих жіночих медичних курсів України¹. Силами жінок відкривалися притулки для біженців, дитячі садки для дітей воїнів, надавалася допомога дружинам військовослужбовців, засновувалися курси по підготовці сестер-жалібниць. Жіночі організації Києва, Одеси, Харкова, Полтави приймали участь в пошитті білизни для фронту, на зароблені гроші та пожертвування відкривали їдальні для дітей-сиріт.

24 серпня 1914 року членкиня Катеринославської “Просвіти” Любов Євгеніївна Біднова запропонувала Раді товариства прийти на допомогу сім’ям воїнів, заклавши для них дешеву їдальню на Мандриківці під Катеринославом. Цю пропозицію Рада ухвалила й постановила дати гроші, а Тетяна Степанівна Бачихіна, Дарія Григорівна Бірюкова, Любов Євгеніївна Біднова, Євгенія Савішна Гаркавцева, Марія Григорівна Коростовцева, Олександра Григорівна Павловська, Віра Петрівна Труба, Євгенія Василівна Щоголівна, Олександра Іванівна Федорова взялися виконувати постанову про відкриття їдальні. Всі ці жінки дуже багато праці поклали на заснування їдальні, відкриття якої відбулося 6 вересня 1914 року. Справами нового закладу товариства порядкував комітет, заснований жінками. Вони щоденно чергували з восьмої години до другої, доглядаючи за приготуванням страв, вели рахунки, записи, видавали обіди. За чотири місяці 1914 року їдальня нагодувала більше 17 тисяч чоловік. Під час Різдваєних свят, шануючи народні традиції, жінки влаштували для своїх харчовиків багату кутю. Завдяки енергії та дружній праці членів комітету, молода українська жіноча організація, яка нараховувала 31 членкиню, “завела собі, - повідомлялося у звіті товариства, - добрий лад і привабила до себе прихильність громадянства”².

Спеціальну комісію для вирішення проблем, пов’язаних з війною в серпні 1914 року було засновано “Київським товариством оборони жінок”, до її складу входила Л. Яновська, Л. Добра, М. Косницька, Н. Дорошенко. Зусиллями жінок на вулиці Столипінській було відкрито захоронку на 150-180 осіб, організовано швальню, в’язальню та шевський відділ. Членкині товариства підшукували роботу для біженців³.

З самого початку воєнних дій для влаштування та утримання шпиталів для поранених воїнів був створений жіночий комітет при Одеському відділенні Червоного Хреста. За перший рік свого існування жіночий комітет під головуванням Любові Степанівни Сосновської влаштував три шпиталі та відділ лиманного лікування. Значна робота здійснювалася по шиттю білизни та виготовленню перев’язочного матеріалу, подарунків для воїнів⁴. Виготовляв білизну та допомагав пораненим жіночий комітет Катеринославського відділення Червоного Хреста⁵.

Особливо напружену працю серед жінок та взагалі всіх кіл громадян-

ства викликало прибуття з Галичини заарештованих - серед них були визначні постаті галицької інтелігенції, яких військове командування відсиляло як закладників через Київ в Росію. Заарештованих тримали по київським поліцейським дільницям. Бували випадки, коли залишали їх там по кілька місяців, аж поки не збиралася велика партія, яку й відсиляли далі на схід або на північ Росії. Були це переважно люди старшого віку, з визначним соціальним становищем, а в поліцейських дільницях їм доводилося нерідко сидіти разом з дрібними злодіями, п'яницями, проститутками⁶. Київське громадянство, а найбільше жінки, звернули найпильнішу увагу на допомогу цим жертвам світової війни.

Багато зусиль для підтримки біженців доклала Людмила Старицька-Черняхівська. "Вона не хотіла слухати про жодну політику, - згадував Дмитро Дорошенко, вона тільки бачила перед собою тих Галичан, яких звикла вважати за братів. І тепер ось вони - жертви війни, обідрані, голодні, змучені жорстоким поведженням. Треба було зараз же їм допомогти, щоб вони як найкраще побачили, що в Києві мають братів-українців"⁷. Людмила Старицька-Черняхівська організувала жіночий гурток і почала сама ходити від однієї адміністративної установи до другої. Треба було вирвати Галичан з в'язниці, розмістити по приватним помешканням українців. Одночасно з усіма цими клопотами і працею був створений шпиталь в колишньому помешканні Українського Клубу, де цілий другий поверх жінки обернули в шпиталь для поранених. Там воїни знаходили не тільки лікарський догляд, а й хороші санітарні умови, харчі. Вони мали там і моральну підтримку: жінки читали їм книжки, влаштовували концерти, навчали грамоті. Кілька українських шпиталів для поранених дуже гарно влаштованих й прибраних в українському стилі були створені жінками при київському клубі "Родина"⁸, тут панувала українська книга та українське слово, а найбільше "Кобзар", твори Б. Грінченка, Івана Франка⁹.

Однак допомога при нелегальній формі роботи стала неможливою. Виявилася крайня потреба заснувати якесь офіційне товариство, під вигідною назвою, щоб була змога шукати кошти відкритим шляхом, роблячи збір грошей, влаштовуючи концерти і т.ін. Наприкінці травня 1915 року заснувалося "Товариство допомоги населенню Півдня Росії, що постраждало від війни"¹⁰. Це не було вже виключно жіноче товариство, але до його складу входило багато жінок, на яких, головним чином, лежала вся праця. До найбільш діяльних членів належала Людмила Старицька-Черняхівська, Наталя Дорошенко, Любов Шульгіна, її донька Надія, М. Ішуніна, що була секретарем, Іщук-Шульгіна¹¹, Л. Яновська, Зінаїда Мірна та інші¹². Для своєї діяльності товариство енергійно збирало фонди і в цій справі дуже велику допомогу товариству надали урядовці київського земства, які через Марію Матюшенко передали значні кошти. Ця допомога дозволила товариству відкрити майстерню для дітей та харчові пункти¹³. Товариству пощастило відкрити дім для закладників, які таким чином, замість брудної тюрми, опинилися в притулку з українським оточенням і де хоч і жилося тяжко, а все ж по-людському. Вся праця по поліцейським дільницям, куди перед вступом до Українського Дому розміщували закладників, була по-

ділена між жінками-членами Товариства, що давало можливість в організованій спосіб виконувати потрібну працю: годувати закладників, передавати їм листи, постачати необхідні речі¹⁴.

В кінці 1916 року за дорученням Товариства Л. Старицька-Черняхівська їздила до Сибіру, щоб на місці оглянути становище засланців. Доїхавши аж до Іркутська, вона наочно переконалася у тяжкому бідунстві засланців більшості міст¹⁵.

Важливим напрямком діяльності жінок була *допомога дітям*. З початком війни, міська дума Києва звернулася до громадських установ міста з пропозицією взяти участь в її заходах по допомозі родинам воїнів. В цій ситуації Правління "Київського товариства сприяння народній освіті" скликало позачергове засідання, яке вирішило відкрити в народній аудиторії притулок ("Очаг") для дітей призовників з тим, щоб ці діти мали не тільки приміщення й харчування, а також догляд, медичну допомогу, навчання грамоті та ремеслу. Для "Очага" було відведено великий зал та фойє, у боковій прибудові влаштовано кухню, у дворі були насаджені дерева та організований майданчик для дитячих розваг. Дума асигнувала грошову допомогу, а товариство, з свого боку, збирало приватні пожертвування, влаштовувало лекції та концерти, прибутки з яких йшли на утримання "Очага". Для завідування "Очагом" була створена окрема комісія із вчителюк, яка широко розгорнула свою діяльність. Головою її стала Н.Н. Галаган, багато років працювала в комісії М. Андрієвська, Н.В. Іванова та інші жінки, що читали лекції по лазаретах, вчили грамоті. "Очаг" проіснував до 1917 року і надавав допомогу не тільки дітям, а також їх матерям, які теж брали харчі, отримували грошову та моральну допомогу¹⁶.

Любов Шулґіна разом з Людмилою Михайлівною Старицькою-Черняхівською стали ініціаторами створення дитячих притулків для біженців, де вчили дітей української грамоти, читали книжки. Жінками, власне, була утворена неофіційна українська школа, що проіснувала не менше чотирьох років¹⁷. Працювала тут і Варвара Чередниченко, яка в 1915 році взяла участь в упорядкуванні першої в Україні книги для дошкільнят - збірки "Дзелень-бом!", що витримала шість видань¹⁸.

Мережу притулків для сиріт та загублених дітей в період війни в різних районах України створила письменниця Наталя Романович-Ткаченко¹⁹. Вагомою була допомога біженцям та дітям-сиротам, яку надавала Софія Вольська²⁰. Значна допомога матерям-солдаткам і біженкам, які мали немовлят, надавалася під час війни жінками "Товариства боротьби з дитячою смертністю" та його відділеннями, які отримали назву "Капля Молока". В умовах відсутності законодавства про охорону материнства і дитинства, відділи допомагали жінці прогодувати немовля, яке, через певні причини, було позбавлене материнського молока, вчили матерів елементарних правил дієти і гігієни, надавали можливість користуватися лікарською допомогою²¹. Найбільш активну допомогу матерям надавала Харківська "Капля Молока", історія діяльності якої розпочалася ще 15 червня 1907 року. Молоко для немовлят бралось з спеціальної ферми, стерилізувалося, а за фермою здійснювався контроль лікарів. Дітям убогих людей молоко

видавалося безкоштовно, діти заможних отримували його по тій ціні, що коштувало фермі, а для багатих - молоко продавалося в два рази дорожче. Потреба в такій установі була надзвичайно великою і в перші місяці існування "Капля" обслуговувала 106 немовлят, а медичну допомогу отримало 600 дітей. Відділ допомагав і тим матерям, що мали незаконнонароджених дітей. Товариство переконувало жінок не кидати своїх дітей, та не віддавати їх у притулок, а годувати самим. Для цього "Капля Молока" видавала матерям щомісяця по 9 карбованців на дитину, аж поки їй не виповнювалося дев'ять місяців²².

Під час війни Харківська "Капля Молока" розширила свої форми роботи з матерями та розпочала видавала жінкам продукти, білизну, а у надзвичайних випадках - допомагала грошима²³. Наскільки необхідною була робота жінок "Каплі Молока" та "Товариства боротьби з дитячою смертністю" видно із звіту лікаря З.О. Мічник, яка відвідала Харківську та Катеринославську губернії в серпні 1915 року. "В селі Троїцькому Катеринославської губернії, - писала вона, - проживає 10 тисяч населення. Лікарні і пологового відділення немає. Є акушерка, однак великою популярністю у справі лікування користується особа з сумнівною репутацією. З огляду охорони материнства та дитинства культурні і санітарні умови надзвичайно важкі. Молока дітям не вистачає. Смертність дітей до року становить 23%"²⁴. Ситуація воєнного часу викликала створення Харківського Комітету з охорони материнства і дитинства, який виник при "Каплі Молока" та "Товаристві боротьби з дитячою смертністю"²⁵. Склад комітету був жіночим, а очолювала його Надія Миколаївна Гонтарева²⁶. Зростання числа біженців і великі нестатки серед них спонукали Комітет відкрити в Харкові ще два нових пункти видачі молока (крім чотирьох існуючих) та консультацію для матерів, а також відвести в квартирі, яка призначалася для ясел одну кімнату для тимчасового перебування 5-6 матерів-біженок, що виходили з пологових відділень²⁷. Для поповнення своїх коштів Комітетом була організована 27 грудня 1915 року лотерея, яка дала чистого прибутку 7 288 карбованців²⁸. Ці гроші жінки використали на створення притулку-ясел для біженців²⁹.

Робота "Одеського товариства оборони жінок" під час війни була обтяжена великими труднощами, не вистачало коштів³⁰. "Бували важкі моменти, наступали хвилини відчаю, - записано в звіті товариства за 1914 рік, - і від закриття організації нас утримувала лише думка про те, як багато нещасних людей від цього постраждають, залишаться без усякої допомоги"³². А війна ставила перед товариством нові проблеми. В Одесі, як у більшості портових міст, населення було різнонаціональним, різновірним і різномовним людом, що створювало ґрунт для великої кількості нелегальних шлюбів, а Херсонська губернія навіть отримала в народі назву "невінчаної". Після призову чоловічого населення в діючу армію, майже всі нелегальні сім'ї залишилися без коштів до існування. Незаконним сім'ям, позашлюбним дітям державна допомога не надавалася, а отже, такі особи опинилися у важкому становищі. В "Одеське товариство оборони жінок" звернулася велика кількість жінок, які благали надати їм роботу та матеріальну підтримку. Комітет став отримувати листи-прохання про допомогу з діючої армії.

Члени товариства, усвідомлюючи серйозність проблеми, почали шукати шляхи для її вирішення. Головою товариства була складена записка, в якій, шляхом детальної юридичної мотивації, доводилося, що такі сім'ї мають право на допомогу не тільки моральну, але і матеріальну та юридичну. Ця записка була направлена в державні заклади, які видавали допомогу сім'ям військовослужбовців. Між Комітетом товариства і цими закладами був встановлений тісний зв'язок для вирішення проблеми. Товариство клопотало і отримувало від військового керівництва та властей посвідчення про знаходження годувальника в діючій армії, а шляхом перегляду подвірних книг перевіряло склад нелегальної сім'ї, її потреби, факт належності сім'ї особі, яка знаходилася в діючій армії. Забезпечивши письмовим посвідченням мати або сім'ю в їх потребах, "Одеське товариство оборони жінок" направляло жінок у ті заклади, де вони отримували допомогу. Робота ця проводилася членами товариства настільки кваліфіковано, що жінки, практично завжди, отримували допомогу у державних закладах.

Комітет надавав допомогу і легальним сім'ям, що страждали від нестатків. Всю складність становища сімей підтверджують історичні документи. Так, 11 серпня 1914 року біля приміщення Одеської міської управи зібрались дружини солдат і домагалися видання їм допомоги. Влада викликала пожежну частину, однак жінки відібрали у пожежних брандспойти. Біля 4 години дня 300 жінок пройшли по Миколаївському бульвару. Демонстрація йшла під лозунгами грошової допомоги сім'ям солдат. В січні 1915 року в Одесі дружинам солдат Державна Дума затримала виплату грошей за кілька місяців. Більше 3 тисяч жінок - дружин солдат зібрались біля Міської Думи з вимогою повернення грошей. Жінки проявили надзвичайну твердість і лише кінні загони розігнали демонстрацію³³.

Широку діяльність під час першої світової війни серед жінок та дітей біженців з прикордонних районів розгорнуло "Київське товариство оборони жінок"³⁴. В 1916 році при товаристві працював притулок для біженок та безкоштовна їдальня для дітей-сиріт, батьки яких загинули на фронтах війни.

Війна змусила жіночі товариства відійти від тих напрямків роботи, які закладалися у мирний час, відмовитися від виконання статутних завдань та направити свою енергію на вирішення проблем, пов'язаних з війною. І в цих складних умовах воєнного лихоліття жінки, своєю жертвовною працею, в черговий раз доводили суспільству своє право на рівність.

Розділ ІУ
СОЦІАЛ-ДЕМОКРАТИЧНА АБО РАДИКАЛЬНА ТЕЧІЯ
ЖІНОЧОГО РУХУ

---

1. НАРОДНИЦЬКИЙ ЕТАП

Особливості жіночого руху періоду першої революційної ситуації полягали в тому, що вимога розкріпачення жінки стала частиною загальнодемократичних гасел. Безумовна підтримка демократами основних вимог жіночого руху - права на працю в державних та громадських організаціях, права на освіту, рівноправність в громадському і сімейному житті - була одним із способів залучення жінок до боротьби проти соціального гніту, одним із шляхів розширення рядів своїх прихильників. Активна життєва позиція, прагнення реалізувати себе через суспільно-корисну працю, знайомство з революційними ідеями привели частину дівчат та жінок в революційно-народницький рух ще в 60-ті роки ХІХ століття.

Учасниці жіночого руху не наполягали на наданні їм політичних прав як першочерговому завданні, так як в самодержавній Росії цих прав не мали і чоловіки. Не протиставлення чоловікам, а об'єднання з ними в революційній боротьбі проти царизму, проти головної перешкоди на шляху досягнення соціальної справедливості як чоловіками, так і жінками визначило сутність радикальної течії жіночого руху другої половини ХІХ століття. *Ніде в світі жінка не працювала у визвольному русі так тісно з чоловіком, як в народницькому русі.* Поєднуючи в собі радикальну буржуазно-демократичну програму з ідеями соціалізму, народництво одночасно виступало як проти кріпосництва і його залишків, так і проти буржуазного розвитку країни. Центральною ланкою системи поглядів народництва була ідея переходу до соціалізму через збереження, використання і оновлення колективістських засад сільської общини.

У теорії та практиці боротьби революційні народники зробили значний крок уперед порівняно з дворянськими революціонерами. Вони стали ближчі до народних мас у захисті їхніх інтересів, у поглядах на роль трудящих у революції, яка мала знищити поміщицьке землеволодіння, самодержавний лад, експлуатацію людини людиною, забезпечити трудящим "землю і волю". Загалом революційні народники виходили з примату соціальної революції над політичною, виступали за тісний зв'язок демократичних і соціалістичних перетворень.

Початки участі жінок в народницькому русі відносяться до періоду першої революційної ситуації 1859-1861 рр. та пов'язані з виникненням самоосвітніх гуртків молоді, які поступово переростали у революційно-народницькі. Одним із перших жіночих гуртків, який співпрацював із студентами був гурток Єлизавети Ковальської. Дівчат цікавили суспільні питання і

коли в Харкові були введені нові судові установи - гласні суди, члени гуртка, після закінчення уроків в гімназії відправлялися на засідання суду, де просиджували аж до півночі. "Перед нами, - згадувала Е.Ковальська, - розгорталися суспільні питання в картинах реального життя. Особливо захоплювало нас жіноче питання. Прагнення до емансипації жінок широкою хвилею розвивалося по всій країні"¹. Вже по закінченню гімназії Е.Ковальська організувала в Харкові чоловічий гурток, який займався вивченням суспільних питань. Він не був ще революційним, але визначався своїми радикальними настроями. Поряд з цим гуртком вона організувала виключно жіночу групу, що студіювала теорію соціалізму. Маючи доступ через студентів до бібліотеки Харківського університету, дівчата готували та зачитували реферати про погляди Фур'є, Сен-Сімона, Оуена, а через сільських вчителів передавали книжки та матеріали на село².

Для боротьби з самодержавством та поширенням ідей таємного товариства "Земля і Воля" (60-х років) в Харкові була заснована книжна торгівля Олени Степанівни Баліної.

Олена Степанівна Баліна (сестра Сергія Римаренка - члена організації "Земля і Воля") познайомилася в 60-х роках з Серно-Соловійовичем, який тримав свій книжковий магазин на Невському проспекті та домовилася в 1862 році відкрити в Харкові книжкову торгівлю. Це починання носило виключно ідейний характер і засноване було для організації легальної пропаганди, яку розвивали землевольці. Книжковий магазин Баліної був зв'язаний як з російським, так і українським революційним рухом 60-х років. Через магазин поширювалася нелегальна революційна література, видання Лондонської типографії Герцена. Крім того Олена Баліна займалася видавничою діяльністю³.

70-80-ті роки XIX століття позначилися активною участю жінок в діяльності революційних організацій, масовим притягненням їх до судової відповідальності за політичну та терористичну діяльність. І в цій відповідальності перед законом жінок визнали рівними на в'язницю, заслання, смертну кару.

В Одеському гуртку "чайковців", який був створений Ф.Волховським влітку 1873 року активно працювала Марія Олександрівна Жебуньова⁴, Марія Павлівна Ковалевська⁵, Ганна Макаревич⁶, Ольга Розумовська⁷.

В липні 1875 року Ганна Макаревич притягувалася до відповідальності одеським жандармським управлінням за влаштування на своїй квартирі зібрань робітників та проведення революційної пропаганди⁸. В архівних документах в справі "193-х" знайдені матеріали, з яких видно, що жандармерія, проводячи слідство в цій справі, розшукувала в 1874 році Ольгу Розумовську, про яку мала відомості, що вона перекладає революційну літературу з російської мови на українську та приймає участь в студентських зібраннях. В січні 1875 року вона була заарештована та притягнена до відповідальності за участь в революційній організації, поширення революційної літератури⁹.

До київського гуртка "чайковців", організованого П.Аксельродом в лютому-березні 1873 року, належала Н.Ковальська, О.Крестинська, Е.Левенталь, С.Лесеневич, Г.Лісовська, К.Брешко-Брешковська, Е.Калиновська,

Марія Ковалевська.

Л.Медецька, Г.Польгейм, сестри Каминер¹⁰. Участь жінок в революційно-народницьких гуртках характеризувалася ініціативністю, готовністю йти на ризик, безкомпромісністю, жертвистістю. За участь в київському революційному гуртку та листування з І. Івичевичем, Євгенія Калиновська була засуджена до п'ятирічного заслання в Західний Сибір¹¹. До відповідальності у справі "193" про пропаганду в імперії притягалася Людмила Медецька¹². За збереження забороненої літератури та участь в київському гуртку до справи "193-х" була причетна І.Полгейм¹³.

З кінця 1873 року в країні виникають гуртки бунтарського (бакуністського) напрямку і їх діяльність ознаменувалася активною участю жінок.

Помітне місце серед бунтарських гуртків посідала "Київська комуна", яка сформувалася на початку 1874 року. До неї входила Катерина Жмиєвська, Марія Коленкіна, Віра Веріго, Фекла Донецька, Марія Трезвінська, сестри Каминер, Катерина Брешко-Брешковська, Варвара Рогачова¹⁴. Готуючись до "ходіння в народ", жінки оволодівали різними ремеслами, вели пропаганду в міських артілях та майстернях, збирали кошти на революційні цілі, встановлювали зв'язки з народницькими гуртками інших міст. Київським жандармським управлінням до зізнання у справі "Київської комуні" притягувалася К.Жмиєвська, В.Веріго, Ф.Донецька¹⁵.

Волинянка Фекла Іванівна Донецька (з роду Лозовська), що походила з дворянської сім'ї, наприкінці 1873 року оселилася у селі Плисіці Борзенського повіту на Чернігівщині для поширення революційних ідей. Працюючи сільською вчителькою, вона проводила активну пропаганду серед селян. Восени 1873 року Фекла була заарештована на кордоні Подільської губернії з прокламаціями та революційною літературою й відвезена до Петербургу¹⁶. Після звільнення, Ф. Донецька повернулася до революційної діяльності і в 1874 році увійшла до "Київської Комуні", співпрацювала з Іваном Трезвінським (видатним діячем 70-х років), поширювала революційну літературу та організувала зібрання гуртка. Вдруге заарештована в лютому 1875 року в Києві та притягнена до справи "193-х" за зв'язки з революційною організацією та за участь у її зборах. За рішенням Київського воєнно-окружного суду заслана до В'ятської губернії¹⁷. У спогадах В. Короленко згадується, що серед політичних засланих в Белгородському пересилку була Фекла Іванівна Донецька, що так на засланні і померла¹⁸.

До членів Чернігівського революційного гуртка Божко-Божинського належали: Марія Імшенецька, Марфа Соколовська, Олена Харченко. Всі вони були притягнені до відповідальності у справі "193-х"¹⁹.

Навесні 1874 року із Петербурга до Харкова прибув С. Ковалик і розгорнув агітацію серед місцевої молоді, закликаючи їх залишити навчання і

йти в народ, щоб підняти його на повстання проти експлуататорських класів. В результаті його діяльності утворився харківський революційний гурток у склад якого увійшла Надія Колесникова та Катерина Баркова. Проводячи активну революційну роботу, Надія Колесникова утримувала шевську майстерню, в якій працювали пропагандисти. Літом 1874 року на її хуторі біля Кобиляк Полтавської губернії проживали учасники харківського гуртка, які займалися пропагандою серед селян, вона надала свою адресу для листування. 24 серпня 1874 року Надія Колесникова була заарештована та притягнена в справі "193"²⁰. До справи "193" була притягнена і Катерина Баркова²¹.

Організатором гуртка шкільної молоді в Харкові стала Г.Андрєєва²², яка перебувала під постійним наглядом жандармів і неодноразово перебувала у в'язниці.

В червні 1874 року за участь в Полтавському революційному гуртку і за переховування книжок революційного змісту до справи "193" була притягнена акушерка Ганна Синкевич²³.

* * *

В знаменитому "*ходінні в народ*", яке розпочалося з кінця 1873 року, виявилася вся специфіка жіночого характеру, її прагнення до корисної роботи, вірність та самовідданість обраній справі, ініціативність та самостійність в прийнятті рішень. Закінчивши вищу освіту за кордоном чи вдома, жінки брали посади сільських вчительок, фельдшерниць, акушерок і, виконуючи серед народу свої фахові обов'язки, одночасно вели політичну й соціальну пропаганду. В 1874 році Марія Жебуньова, працюючи вчителькою в селі Дептевіці Конотопського повіту Чернігівської губернії, проводила активну пропагандистську роботу серед місцевого населення. За доносом була заарештована та притягнена у справі "193"²⁴. Марія Трезвінська разом з вчителькою Варварою Ілляшенко для бесід з народом оселилися в селі Золотоношського повіту Полтавської губернії²⁵. Революційну агітацію серед селянства проводила Ганна Слюз, яка працювала сільською вчителькою в с.Марковці Козельського повіту Чернігівської губернії.²⁶ В селі Беліловці Бердичівського повіту Київської губернії революційну пропаганду вела сільська вчителька Ганна Комаровська, за що була притягнена до адміністративної відповідальності²⁷.

Влітку 1873 року три українські губернії з революційною метою обійшла Катерина Брешковська, вона входила в тісні відносини з народом, вела пропаганду словом та читала селянам "грамоти" - революційні відозви. Хоч сама з роду не українка, але в споминах своїх з того часу, надрукованих анонімно в женецькій "Общині"²⁸, писала про своє прагнення видавати літературу на українській мові²⁹.

У справі "193-х" начальник київського жандармського управління звертався 24 вересня 1874 року до начальника подільського жандармського управління "о собрании сведений на счет девицы Александры Охрименко, занимающей должность учительницы в народной школе м. Чорный Ост-

ров и ведущей переписку с революционерами". Про революційну діяльність Олесі Охрименко згадує в своїх "Воспоминаниях чайковца" С.С. Синегуб³⁰, підкреслюючи, що вона часто ходила в українському вбранні і дуже добре говорила українською³¹.

Літом 1974 року ходила для пропаганди в народ Марія Коленкіна. Вона жила в містечку Білозір'я та Смела (Київська губернія), де займаючись селянськими роботами проводила революційну агітацію³².

За пропаганду серед селянства до відповідальності були притягнені: акушерка Серафима Кончаловська, що проводила роботу серед селян Ізюмського повіту Харківської губернії³³, Марія Ленць та Віра Федченко³⁴.

В історії народницького руху 60-80 -х років певне місце займає народолюбка та письменниця Надія Степанівна Соханська (1825-1884).

Надія Степанівна Соханська (Кохановська) з роду Лохвицьких, яка отримала виховання в Харківському інституті шляхетних дівчат³⁵, практично не відома українському народу своїм "ходінням в народ". Хоч і не були реалізовані її прекрасні плани відносно просвіти народу, піднесення його матеріального становища, але повернення українському народу історії її "ходіння в народ"³⁶ буде найкращою пам'яттю про цю письменницю та справжню жінку.

Свою надзвичайну любов до простого народу та велике бажання організації братств і сільських банків волею випадковості та долі Надія Соханська реалізувала на Волині в селі Яполоті, Рівненського повіту. Щоб уявити собі, які надзвичайні зусилля були прикладені Н.Соханською для реалізації її добродійних планів, слід перш за все звернутися до опису місцевості та села Яполоті, що був зроблений О.А. Кудринським в "Киевской старине": "Село Яполоти расположено в одном из глухих мест ровенского уезда волынской губернии. Леса и болота окружали некогда Яполоть со всех сторон. Крестьяне занимаются земледелием, вывозкой дров и отхожими промыслами. С уничтожением лесов, почва иссякла еще более. Расширяющие с каждым годом пустыри и песчаные заросли придают окрестности грустный вид. До ближайшего города - 50 верст, до губернского - до двух сот верст. В этом оторванном уголке во время крепостничества странным образом сошлись интересы восьмерых помещиков, одновременно владевших селом и претендовавших на подневольный труд местного крестьянства. Если будущий историк местного края пожелает найти после Яполоти место, где бы условия крестьянина были еще хуже, - то сомнительно, чтобы его поиски увенчались успехом"³⁷. Доля не могла запропонувати іншого місця, на якому б так безжалісно могли розбитися кращі народницькі плани Надії Сохацької.

Історія "ходіння в народ" Н.Соханської розпочалася в 1865 році, коли священник села Яполоті надіслав звернення І.С. Аксакову в його видання "День" та просив благодійників допомогти місцевому селянству відремонтувати православну церкву. Священник повідомляв також, що в селі засноване братство, яке теж потребує допомоги. На основі історичних документів було встановлено, що яполотське братство не було засноване в 1861 році і що опис священником братства був розрахований на підняття інтересу благодійників до села Яполоті.

В числі перших, хто відгукнувся на лист священника була Варвара Григорівна Сохацька - 75-річна поміщиця села Макарівки Ізюмського повіту Харківської губернії та її донька Надія Степанівна. Вони надіслали на ремонт церкви 25 карбованців. В невеликому листі, написаному з цього приводу священнику с. Яполоті, Варвара Григорівна підтримала необхідність відродження православної церкви в південно-західному краї та повідомляла, що благодійники відгукнулися зі всіх кінців Російської імперії. В серпні 1865 року в селі Яполоті, з ініціативи священника, було організоване зібрання біля церкви, на якому зачитали лист Сохацьких селянам та запропонували створити братство, включивши братчицями Варвару Григорівну, Надію Степанівну та інших благодійників.

Все піклування про братство та листування з селянами через хворобу Варвари Григорівни взяла на себе Надія Соханська. У своєму листі-відповіді селянам від 13 липня 1866 року вона писала: "С большой радостью узнала я о начинающемся у вас добром деле устройства братства. Знаменитые братства, слагавшиеся постепенно и питавшие в себе крепкую народную силу православия украинской и литовской Руси, сделали много в свое время для края. Вам пришла хорошая мысль. Нужно только, чтобы эта искра не погасла. Ваш край, находившийся столь долгое время во власти поляков, и теперь требует помощи со стороны истинно православных людей, которые, конечно отзовутся, как только узнают об устройении братства. Горю желанием видеть вас всех, дорогие яполотцы, и быть может, буду у вас осенью"³⁸.

Мати Надії Степанівни Соханської Варвара Григорівна, не зважаючи на свій статечний вік, була жінкою ініціативною, цікавилася народництвом та приймала діяльну участь у питаннях, що стосувалися народного побуту. Вона й склала статут братства, яке мало сприяти поширенню освіти народу, книжок, утвердженню православної віри, створенню шкіл. В дванадцятому пункті статуту передбачалась побудова сільського училища та взаємодопомогової каси з незначними процентами (3 копійки в рік з карбованця).

З самого початку Надія Степанівна прийняла надзвичайно активну участь в організації братства, вона відправила тисячі листів своїм знайомим, друзям з проханням підтримати братство. Нею були написані красномовні "прохання" до періодичних видань³⁹. І Соханська не помилилася у своїх сподіваннях, У відповідь на свої звернення вона отримала пожертвування зі всіх кінців Російської імперії на суму 5000 карбованців. Для глухого бідного села такий капітал на той час здавався незвичайним. Радість Надії Степанівни була необмеженою і вона вирішила особисто їхати на Волинь, щоб передати гроші та познайомитися зі справами братства⁴⁰. В своєму листі від 1 травня 1866 року до І.С. Аксакова, який цікавився південно-західним краєм і з яким Н. Соханська була в постійному листуванні, вона писала: "Общество доверило эти деньги моему имени и моему слову, а никому другому. Я должна отвечать за самое верное употребление их к той цели, для которой эти деньги жертвованы"⁴¹.

Восени 1866 року Надія Степанівна разом з матір'ю (78-річною жінкою!) приїхала в Яполоть. Зупинившись у священника, вона детально ознайомилася зі справами нового братства. Під час свого перебування на Волині, Надія

Соханська їздила по сусіднім селам, розпитуючи про все, приймаючи участь у вирішенні проблем найбідніших сімейств, записувала поліські пісні, прислів'я та спонукувала всю інтелігенцію серйозно зайнятися дослідженням подільського краю. Вона піклувалася про школи, опитувала учнів та радила вчителям вести щоденники і надсилати до Макарівки. Але найбільше Соханська цікавилася влаштуванням братства в Яполоті.

Документи свідчать, що під час першого сходу братства юрба селян попросила у Соханської гроші "на свою бідність", а якийсь місцевий селянин подав їй з цього приводу прохання. У "доброї пані" не вистачило духу відмовити і вона роздала групі селян "недільного" (сход відбувся в неділю). *Це було великою помилкою в історії влаштування братства*: на наступний день юрба прохачів майже подвоїлась, прийшли селяни сусідніх сіл, до яких дійшла звістка про надзвичайну благодійність "української пані". До членів братства відразу були включені всі благодійники (до 40 прізвищ), але не було в списку ні одного представника з місцевої інтелігенції, що практично і визначило майбутню долю братства.

Між тим, статут товариства ходив по різним адміністративним інстанціям та був повернений місцевому священику для доопрацювання і скільки Надія Соханська не зверталася в листах до братства, священик так нічого і не зробив, щоб офіційно оформити існування братства. В одному із своїх чергових листів до священика вона писала: "До каких пор мне ждать известий о нем? Сделано ли то, что я просила? Если вам, батюшка, нет возможности заняться уставом, то неужели в селе не найдется грамотного человека, который переписал бы устав и прислал бы его по крайней мере мне? Какое невежество! Когда вы меня записали в число братчиц, я переболела душой за юго-западный край и думала, что вы сами не откажитесь от какой-нибудь работы, а теперь с удивлением вижу, что вы надеетесь только на меня и должно быть ждете, чтобы я опять приехала в ваш далекий край. Но по здоровью не могу. Вместе с тем я пишу волынскому губернатору и преосвященному и прошу их помочь вам"⁴².

Ідеалістичні звернення народолюбки Соханської були даремними. Офіційна сторона братства на цьому зупинилася і далі розвитку не отримала.

Не обмежуючись влаштуванням яполотського братства, Соханська замислила організувати братства менших розмірів в сусідніх селам: Космачеві, Збужі, Золотолині та інших. З цією ціллю вона, під час свого першого перебування на Волині, їздила по різним селам, збирала сходи і тлумачила селянам про користь братств та ошадних товариств. Вона навіть роздала селянам заклики до створення братств та товариств, де пояснювала економічну ефективність останніх для селян. Надія Степанівна спробувала реорганізувати дванадцять цехових братств села Степань та склала для них статут "Братської допомоги".

Для реалізації своїх планів, Н. Соханська продовжувала шукати благодійників і зібрані гроші відправляла селянам. Однак не судилося існувати Яполотському банку на таких широких та незмінних, як писала Соханська, основах. Яполотці не вміли оперувати навіть незначними коштами. Вони вчинили з ними так, як і повинні були вчинити бідні люди, перед очима яких

з'явилися 450 карбованців. Не встигла каса ще відкритися, як юрби потребу-ючих стояли з проханнями і через кілька тижнів майже весь капітал опинився в руках займачів. Ні одна стаття, із складеного Соханською статуту, не виконувалася. Проценти сплачували лише на початку. Книга позик велась неохайно, важко було відновити прізвища тих, хто займав гроші, але в більшості випадків вони просто не записувалися. Коли справи каси зовсім заплуталися, братчики написали Соханській, щоб вона надіслала ще грошей на їх потреби і Соханська відповіла черговим листом від 5 лютого 1877 року: "Привет моему братству! Получила я ваше письмо, в котором вы говорите о своих нуждах; и обрадовалась я и огорчилась. Обрадовалась я потому, что вы помните свою далекую братчицу, которая из далекого края протянула свою руку помощи, а огорчилась узнав, как повели вы дела с кассой. Разве можно поступать, как вы поступаете? Разобрать в какой-нибудь полгода почти все деньги без записей, без свидетелей и потом не отдавать их. Хуже всего попрошайничество, когда человеку не хочется самому работать. Ведь касса устроена для того, чтобы помочь тем, кто хочет работать, а не всем подряд. До меня дошли слухи, что многие берут деньги из кассы на попойку и пропивают их в корчме. Постыдитесь, люди добрые, своего звания. Передайте от меня неисправным должникам, что я на них гневаюсь и что если они не внесут вовремя процент, то я совершенно откажусь от братства" ⁴³.

Лист був безсилий щось виправити. Загнаний, забитий селянин, який працював на кількох панів, який ніколи не бачив грошей у великій кількості, але бачив батіг в руках наглядча, раптом опинився поряд із значною сумою грошей та з усвідомленням, що у будь-який час він може взяти з цієї суми стільки, скільки йому потрібно. Спокуса була великою... і каса одразу розпливлася. В цій історії змушує про себе говорити не стільки неосвічений селянин, скільки наївність народолюбки, яка вважала, що достатньо дати селянам гроші, написати статут - і будуть розв'язані селянські проблеми.

Історичні документи підтверджують, що братчики неодноразово турбували листами Соханську про свої потреби і тому вона вирішила вдруге приїхати в Яполоть. Надія Степанівна багато часу провела біля записних книг каси, щоб навести порядок та відновити роботу яполотського банку. Вона створила цілу сітку ощадних кас в цьому районі. Відомо, що такі ж банки, але з меншим капіталом були засновані Н.С. Соханською в с.Тростянець, в с. Космачів, в с. Чудвах. Ці позики, які отримали нові організації, пішли по шляху яполотської позики і їх спіткала така ж доля.

Слід відзначити ще одну сторону діяльності Н.С.Соханської. Під час двох своїх перебувань на Волині вона привозила з собою багато різних брошур та зошитів просвітницького характеру і роздавала їх народу. Селяни ще довгі роки згадували "харківську пані", яка давала їм гроші на книжечки. Поширюючи просвітницькі книги серед народу, вона одночасно забезпечувала місцеву інтелігенцію спеціальними брошурами громадсько-політичного спрямування.

Під час другого перебування в Яполоті (1877 р.) для Соханської наступив період розчарувань братством, а розчаровуватися було чого: справи яполотського банку опинилися в руках одного селянина, який видав гроші

братчикам під тією умовою, що вони принесуть йому горілки. Соханська поступово відходить від справ братства. В одному із своїх листів від 17 березня 1883 року до братчиків вона писала: “Уведомляю братство, що я получила письмо, через четыре года братство вздумало написать ко мне. Не отвечала я потому, что, во-первых, я тяжело больна, а во-вторых, не заслуживаете вы ответа той, которая за 1000 верст обратилась к вам с любовью и сделала для вас то, что ни отцы, ни матушки ваши не могли для вас сделать. И что я желала и просила у вас? Чтобы у вас была школа, училище, книги... В последней своей поездке, прощаясь, я со слезами просила вас: “живите мирно! На то и братство, чтобы, между вами была любовь и согласие и усердие ко всякому общему делу, церкви, школе, поучению детей уму и добру”.

Будучи вже смертельно хворою, Н.Соханська написала останнього листа до братчиків та з сумом прощалася з ними. В грудні 1884 року Надія Степанівна померла⁴⁴ і з її смертю закінчився весь літопис яполотського братства.

Одним із серйозних прорахунків Надії Степанівни було те, що вона не залучила до роботи місцеву інтелігенцію. Її симпатії, як справжньої народниці, більше всього спрямовувалися до простого люду, в простоту та самотність якого вона вірила. Заохочені близькою участю Соханської та отримавши в її особі впливову захисницю своїх інтересів, селяни стали сильно зловживати її довір'ям. Вони постійно писали їй листи наповнені проханнями та скаргами на поміщиків, священників. Соханська приймала всі листи та скарги братчиків до серця. Під час перебування на Волині вона відвідала багатьох селян, допомагала їм та раділа загальному співчуттю до себе народу, який в кожному селі зустрічав її хлібом та сіллю. Але, на жаль, Соханська не вміла відділити в цих оплесках та зустрічах театралізовану сторону від суті справи. При кожній зустрічі вона дарувала гроші і селяни використовували цей момент, щоб відкрити гаманець своєї благодійниці. Цим і пояснювалася велика кількість вітань та зустрічей.

* * *

Масовий похід демократичної молоді “в народ” зазнав невдачі, яка була зумовлена різними причинами. Насамперед тим, що революціонери зазнали жорстоких переслідувань з боку царського уряду - їхній рух у 1873-1875 рр. був розгромлений, під арешти попали тисячі пропагандистів. Крім того “ходіння в народ” було недостатньо організованим, у його учасників не вистачало сил та підготовленості для того, щоб підняти селян на соціалістичну революцію. І все ж перша криза народництва не була ні тривалою, ні глибокою. Продовжуючи вірити в “комуністичний інстинкт” селянства, революційні народники вирішили змінити способи та форми своєї діяльності: від пропаганди загальних ідей соціалізму безпосередньо перейти до революційної агітації на ґрунті вже усвідомлених селянством прагнень, від бродячої форми “ходіння в народ” - до організації тривалих поселень, від розрізнених гуртків та груп - до створення централізованої організації революціонерів, про що свідчать, зокрема, з'їзди народників в Москві та Петербурзі (1875 р). Активну участь в роботі Московського з'їзду на-

родників та виробленні статуту "Всеросійської соціально-революційної організації" прийняла одеситка О.С.Хоржевська.

Олександра Хоржевська народилася в 1853 році в дворянській сім'ї, її батько був Одеським домовласником і, отримавши домашню освіту, вона в 1872 році відправилася в Цюрихський університет для навчання на медичному факультеті. У Цюриху, в гуртку "Фричів" розпочалася її революційна біографія. Після виклику російського уряду Олександра переїхала до Берну, а потім до Парижу. В грудні 1874 року вона повернулася до Росії та прийняла участь в з'їзді народників, що відбувся в лютому 1875 році. Маючи намір передати своє майно на революційні цілі, Хоржевська уклала фіктивний шлюб і в такий спосіб реалізувала свою ідею матеріально підтримати народницький рух. Після з'їзду Олександра повернулася до Одеси і присєдналася до місцевого революційного гуртка, а влітку 1875 року організувала в Києві гурток "Общину" та розгорнула пропаганду серед робітників цукрорафінадного заводу на Деміївці⁴⁵. 9 вересня 1875 року О.Хоржевську заарештували в Києві та притягнули до зізнання у справі протиурядової пропаганди (Процес 50-ти). За рішенням суду вона була позбавлена всіх прав стану та засуджена до п'яти років каторжних робіт⁴⁶. Революційна біографія Олександри Хоржевської не складала виключення, а була типовою для народниць. Це були представниці дворянської чи різночинської інтелігенції, які під час навчання знайомилися з революційною літературою, вступали до народницьких організацій та самовіддано проводили свою ідею в життя, віддаючи своє майно на революційні цілі, нехтуючи своїми становими привілеями, ризикуючи власним життям.

Одним із найпомітніших явищ у народницькому підпіллі Наддніпрянської України середини 70-х років був гурток "південних бунтарів", заснований В.Дебогорієм-Мокрієвичем та Я. Стефановичем. До складу гуртка входила Олена Косач, сільська вчителька Олександра Крестинська, Віра Охрименко⁴⁷, Марія Ковалевська, Ганна Макаревич⁴⁸, Катерина Сарандович⁴⁹, Катерина Рохальська⁵⁰, Юлія Круковська⁵¹, Галина Калинова-Зацепина⁵², Марія Коленкіна, Олександра Потилиціна⁵³. В 1876 році Ганна Михайлівна Макаревич за дорученням гуртка їздила за кордон для придбання друкарського приладдя для "Чигиринської змови"⁵⁴. Юлія Круковська в 1878 році під виглядом сестри І.Бохановського допомогла вивезти підпільну друкарню з конспіративної квартири до приходу жандармів.

За причетність до "Чигиринської змови" в Лук'янівській в'язниці утримувалися Ганна Калинова-Зацепина та Юлія Круковська⁵⁵. За участь в революційній організації всіх прав стану були позбавлені: Марія Ковалевська (справа слухалася 30 квітня 1879 року), Юлія Круковська, Олександра Потилиціна та Катерина Сандарович. За рішення суду вони були засуджені до каторжних робіт: Марія Ковалевська до 14 років 10 місяців, Юлія Круковська до 13 років 10 місяців⁵⁶, Олександра Потилиціна та Катерина Сандарович до 4 років⁵⁷. Жінки були відправлені на Кару - найстрашнішу каторгу, де після знущань над Надією Сигидою Марія Ковалевська закінчила життя самогубством⁵⁸. За весь час існування Карійської каторги на ній було 211 політичних в'язнів, з них 32 жінки.

В середині 70-х років революційні народники розширили свою діяльність також у робітничому середовищі, хоча провідну роль у майбутній революції вони, як і раніше, відводили селянам, а робітників розглядали лише як частину експлуатованого народу, а не як новонароджений клас зі своїми специфічними цілями. У 1875-1876 рр. до Харківського гуртка С. Ястремського та Г. Глушкова, що наполегливо шукав шляхів зближення з робітниками, входила Ксенія Єлисеєва, яка за свою участь в революційній роботі була заарештована та ув'язнена⁵⁹.

Багатьох робітників Одеси в 1876-1877 рр. охопили пропагандою члени гуртка народників-лавривістів, так званих "башенців". Активним членом гуртка стала *Єлизавета Іванівна Южакова*. Народившись в дворянській сім'ї на Херсонщині, Єлизавета отримала домашню освіту і з 1869 по 1871 рр. навчалася на природничому факультеті Цюрихського університету, де почала співпрацювати з революційними організаціями. Вже в Цюриху прийняла участь у спробі визволення С. Нечаєва. В 1875 році повернулася до Одеси, де вступила до революційного гуртка "башенців", була близькою до гуртка Ковальського. Добре знаючи друкарську справу, Єлизавета Южакова разом з Галиною Чернявською в друкарні Є. Заславського готували відозви до робітників. Спільно з Г. Чернявською, Є. Южакова заклала в Одесі гурток "якобінців" та гурток дівчат-гімназисток революційно-народницького характеру. До його складу входила Лілія Терентьєва, Настя та Соня Шахтер, Віра Госсох, М. Рашкевич, які проводили революційну агітацію серед селян та робітників⁶⁰.

Під час сербсько-турецької війни Єлизавета Южакова та Галина Чернявська виїхали до Сербії, де працювали сестрами-жалібницями. Повернувшись на батьківщину, вони продовжили свою працю в шпиталях під Житомиром⁶¹. В 1879 році Єлизавета Южакова повернулася до Одеси і в цей період своєї революційної діяльності Южакова організувала власну таємну друкарню, в роботі якої активну участь приймали члени одеського революційного гуртка - Софія Кульчицька та Олена Ліпишинська. Обидві вони були притягнені до адміністративної відповідальності за пропаганду, а Софія Кульчицька за рішенням Одеського генерал-губернатора була заслана у Східний Сибір⁶².

Пропагандистська робота жінок серед робітників велась і в інших містах Наддніпрянської України. Чотири місяці перебувала в Хоперській в'язниці за поширення революційних книжок серед народу член Харківського гуртка "Наші" Любов Зубрилова⁶³. До відповідальності за участь в Єлисаветградському революційному гуртку притягувалася в 1876 році Олена Косач, Юлія Круковська, Надія Кулицька⁶⁴.

Надзвичайно вагома роль належала жінкам в *поширенні та збереженні революційної літератури*. За поширення забороненої літератури з посади вчительки була звільнена в 1876 році Олександра Архидиаконська з Херсону⁶⁵, Олександра Афанас'єва з Одеси⁶⁶, двохтижневому ув'язненню піддалася народна вчителька Ганна Анісіна⁶⁷. До адміністративної відповідальності притягувалися: Варвара Демонтович, Агафія Бяловська, Марія

Папер⁶⁸, Ольга Погоржельська, Анастасія Восколович, Олександра Кресинська⁶⁹. За поширення революційних книг на каторжні роботи до Східного Сибіру були відправлені: вчителька Пересипської школи м. Одеси Марія Віташевська та акушерка Олександра Бутовська⁷⁰. До справи "193" були причетні - Лідія Барішева, Марія Ворожейкіна та Ксенія Єлисеєва⁷¹.

Жінки приймали участь не тільки у поширенні та збереженні революційної літератури, але і у її створенні. Так, П. Макаревич, член одеського народовольського гуртка, запропонував Євгенії Завадській написати книжку для народу за твором Д.Мордовцева "Гайдамики", відмічаючи, що головною умовою повинна бути "простота языка, сжатость и понятность"⁷². Ольга Розумовська, член одеського гуртка "чайковців", за дорученням А.Косторіна, перекладала на українську мову "Історію одного селянина"⁷³.

Готуючись до здійснення народної революції, народники неодноразово робили спроби розгорнути пропаганду в армії - серед офіцерів, солдатів, матросів. Випадки революційної пропаганди мали місце й серед матросів Чорноморського флоту, яку здійснював Миколаївський пропагандистський гурток С.Віттенберга. Однією із перших до гуртка приєдналася донька дворянина з Подільської губернії Феліксія Левандовська, яка жила в Миколаєві, де давала приватні уроки та працювала в газеті "Новороссийский телеграф". Вона проводила активну пропагандистську роботу серед матросів Чорноморського флоту, поширювала антиурядові прокламації, нелегальну літературу. В листопаді 1878 році вона була заарештована в Одесі та відправлена до Одеської в'язниці. За революційну діяльність Одеський суд позбавив її всіх прав стану та засудив до 15 років каторжних робіт⁷⁴.

Жінки активно працювали і в українофільських народницьких гуртках, що бачили своє покликання в культурницькій праці серед народу. До складу Київського гуртка "молодих українофілів", що існував в середині 70-х років, входила Ганна Слюз, яка працювала вчителькою в міському училищі. Співпрацюючи з І. Басовим, Ганна часто відвідувала бібліотеку, відкриту М.Лейвиним та І. Яроцьким для революційних цілей. До гуртка також належала Христина Волкова, Віра Охрименко, Надія Іванова, Марія Тризна⁷⁵. В 1875 році в Полтаві по справі таємного товариства "Унія", що прагнуло відновити незалежність України та поширювало літературу антиурядового змісту, була заарештована та притягнута до справи "193" Євгенія Пискуновська⁷⁶. Членом Полтавського українофільського гуртка, який існував в 1878-79 рр. була Варвара Ілляшенко⁷⁷. Українофільські революційні поривання та культурницька праця були характерні для Єлисаветинського та Олександрійського народницьких гуртків, в яких працювали Ганна Мальська, Наталка Лебідь, Ніна Косюра, Марія Клепачевська. Ганна Мальська в листі до Наталки Лебідь так описувала настрої учасниць гуртка: "У нас одна думка - працювати на ріднім полі України, просвітити, якими тільки можна засобами, темний, простий народ, що йому життя призначило таку незугарну долю". Працюючи вчителькою в Олександрії Г.Мальська пропагувала "Політичну економію" Іванюка, "Исторические письма" Лаврова, твори М. Драгоманова. Саме під впливом Драгоманова Мальська переконалася, що бути україркою "святе діло". Вели-

ку роботу по організації українських вистав, концертів проводила Марія Клепачевська, вона розглядала театр як найбільш ефективну працю на ниві просвіти українського народу. "Цим виставам, - писала Клепачевська до Наталки Лебідь, - я надаю великого значення як фактору розповсюдження нашої ідеї - збудити свідомість народу". За участь в гуртку Ганна Мальська та Ніна Косюра були покарані в'язницею. Ніна Косюра збожеволіла у в'язниці і після звільнення померла в Одесі.

Діяльність революційних народників 70-х років по суті мала політичне спрямування. Самі вони тривалий час теоретично заперечували необхідність боротьби за політичні свободи, однак, після очевидної невдачі другого етапу "ходіння в народ", більшість революціонерів народників почали стихійно переходити до безпосередньої боротьби проти царського уряду та його місцевих органів. У ході цієї боротьби поступово усвідомлювалася необхідність політичної боротьби та повалення самодержавства.

Політична боротьба революційних народників у кінці 70-х років протікала у вузькому руслі. Вона виявилася насамперед у *терористичних актах проти представників влади, збройних опорах жандармам при арештах, в організації визволення із в'язниці* своїх товаришів і на цій ділянці революційної роботи активними учасницями були жінки.

Серед організаторів вбивства харківського губернатора Д. Кропоткіна в лютому 1879 році була Людмила Волкенштейн⁷⁸, яка виконувала роль господарки конспіративної квартири. До участі у підготовці цього терористичного акту залучалась Людмила Самарська, Єлизавета Мощенко, Віра Ремізова⁷⁹, Олександра Варзер, Катерина Фронштейн⁸⁰.

Систематичного характеру в кінці 70-х років набули збройні опори революціонерів при арештах. У збройному опорі 30 січня 1878 року членів групи І. Ковальського брали участь Олександра Афанас'єва⁸¹, Вікторія Віттен⁸², Леоніда Межанова⁸³. Завдяки випадковості, не прийняла участь у збройній сутичці Олена Россікова, на квартирі якої знаходилася друкарня та відбувся збройний опір групи І. Ковальського. За рішенням Одеського воєнно-окружного суду "у справі групи І. Ковальського" до 3-річного ув'язнення та заслання в Сибір була засуджена Л. Мержанова⁸⁴. Позбавлені всіх прав стану і заслані в Тобольську губернію О. Афанас'єва, В. Віттен⁸⁵, одеська вчителька Марія Виташевська. До 15 років каторжних робіт була засуджена Марія Кутітонська⁸⁶, яку вона відбувала на Карі. Перебування Марії Кутітонської на каторзі було постійним протестом проти приниження людської гідності. За насилля над в'язнями, вона, 16 вересня 1882 року, стріляла в Читі в Забайкальського губернатора, здійснила спробу втечі з місця поселення. За замах на губернатора та спробу втечі Марія була віддана під суд і засуджена до смертної кари. Згодом смертна кара була замінена на каторжні роботи. 4 травня 1887 року життя Марії Кутітонської трагічно перервалося в Іркутській в'язниці⁸⁷.

Справа гуртка І. Ковальського набрала широкого розголосу в Одесі. Під час військового суду над групою Ковальського 24 липня 1878 року відбулася демонстрація, організатором якої виступила Ганна Комаровська⁸⁸, а жіночий гурток Чернявської-Бохановської організував жителів Одеси на

виступ⁸⁹. Після оголошення вироку “у справі групи Ковальського”, одеситка Валентина Гуковська проголосила промову на Приморському бульварі та закликала демонстрантів до протесту. Під час демонстрації вона була заарештована, але натовп звільнив її. Вдруге Валентину Гуковську було заарештовано 14 серпня 1878 року. У в'язниці вона перебувала біля року і після вироку суду, була заслана до Сибіру, де скінчила життя самогубством.

Звичайним явищем для жінок-народниць була участь в організації втеч політв'язнів. Так, в організації втечі П. Фоміна-А. Медведєва із Харківської в'язниці приймали участь в 1878 році Катерина Сарандович та Єлизавета Туманова, які входили до групи В.Осінського. У вересні 1878 року вони прибули до Харкова і оселилися в будинку, звідки вівся підкоп⁹⁰ під тюрму. До організації втечі П.Фоміна-А.Медведєва була також причетна Євдокія Савенко, яку Харківський воєнно-окружний суд позбавив всіх прав стану та засудив до дванадцяти років каторжних робіт⁹¹.

У вересні 1878 року Олена Россікова прийняла участь в організації втечі С.Вітгенберга⁹². Широкого розголосу набрала втеча з Київської Лук'янівської в'язниці учасників “Чигиринської змови” Я. Стефановича, Л.Дейча та І. Бохановського. В цій акції активну участь приймала Катерина Сандарович.⁹³ Втечі з Києва В.Дебогорія-Мокрієвича та Я. Стефановича сприяла І Полгейм⁹⁴.

До організації підкопу під Херсонську скарбницю, з метою викрадення грошей для революційних потреб, залучалася Олена Россікова та Єлизавета Южакова⁹⁵. В травні 1879 року вони оселилися в Херсоні в будинку, звідки вівся підкоп під скарбницю. Сама робота по підкопу велася з 26 травня та була закінчена 2 червня, а 3 червня відбулося успішне викрадення грошей. У справі Херсонської скарбниці 6 червня 1879 року була заарештована Олена Россікова і за вироком суду її відправили на каторжні роботи без визначення терміну⁹⁶. У цій же справі 11 грудня 1879 року була заарештована Єлизавета Южакова⁹⁷. Засуджена до 15 років каторжних робіт, вона 2 березня 1881 року втекла з місця поселення. Після розшуку перебувала на протязі шести місяців в Іркутській в'язниці, де організувала втечу Єлизавети Ковальської та Софії Богомолець. За цю акцію була притягнена до відповідальності і до нового вироку суду. Життя Єлизавети Южакова трагічно обірвалося в Якутії⁹⁸.

Приймаючи участь в революційній боротьбі, *жінки намагалися надавати організаціям матеріальну допомогу*, влаштовували збори пожертвувань, віддавали свої квартири, мастки для проведення зібрань тощо. Так, графиня Анастасія Паніна (з роду Мальцева) вела широке знайомство в Києві зі студентами, революційною молоддю і активно підтримувала їх діяльність. Вона надавала грошову допомогу студентам, які приймали участь в березневих заворушеннях 1878 року. За свій рахунок утримувала столярну майстерню, де проводилася революційна робота. В лютому 1879 року Анастасія була притягнена до відповідальності за поширення чуток про переділ землі селянами села Рудякова (Полтавська губ.)⁹⁹. Грошові

збори для спорудження пам'ятника на могилі братів Івичевичів проводила Людмила Самарська¹⁰⁰, а Олександра Зенченко була відправлена на заслання до Вологодської губернії за влаштування пам'ятника¹⁰¹.

У вересні 1878 року в маєтку Софії Лесеневич "Калиновий Міст" жили брати Драгневичі та Ф.Е. Зенченко з дружиною, які проводили революційну пропаганду серед селян. Одеська міщанка Марія Ремизова в 1879 році надавала свою квартиру для зібрань молоді, де читались заборонені книжки, через що їй було заслано до Сибіру¹⁰². Неодноразово організовувала збори пожертвувань на революційні цілі в Києві Надія Росінська¹⁰³. В червні 1879 року із Харкова до Павлограда під нагляд поліції разом з дітьми за надання своєї квартири для революційних зібрань була вислана Раїса Іванівна Майорова¹⁰⁴.

Історичні документи свідчать, що жінки грали помітну роль в діяльності осередків "Народної Волі" в Україні. В 1880 році до Харківського народовольського гуртка І.Глушкова-П.Теллалова приєдналася Марія Жебуньова¹⁰⁵. До народовольського гуртка, організованого в Харкові студентом М.Довгополовим належала Єлизавета Мощенко, Зінаїда Хмельницька, Ганна Крендовська, Клара Енгель¹⁰⁶. За активну участь у зібраннях та поширенні забороненої літератури до відповідальності у справі Чернігівського народовольського гуртка в 1879 році були притягнені Олександра Савченко та Ольга Рашевська¹⁰⁷. Ганна Аптекман та Ганна Балашева працювали в Харківському гуртку молоді Єлизавети Ковальської¹⁰⁸. До складу роменського народовольського гуртка (1878-1884 рр.) входила Віра Мельникова, Ольга Колябко, Пелагея та Анастасія Шеденко, Парасковія Железнякова, Парасковія Алексеєнко, Віра Стефанович, Людмила Мельникова, Надія Стефанович, Марія Калюжна, Ганна Галковська, Ганна Ковальська, Марія Кельчевська¹⁰⁹. Активним членом Роменського революційного гуртка була міщанка Марфа Алексеєнко. На її квартирі відбувалися зібрання революційного гуртка, які відвідували учні Роменського реального училища. В 1882-1883 рр. вона організувала в Ромнах новий гурток учнівської молоді, де читала революційні видання. Значний внесок М.Алексеєвої в організацію зборів пожертвувань на революційні цілі. За свою революційну діяльність вона була заарештована та за рішенням суду заслана на три роки до Західного Сибіру. Після закінчення терміну заслання Марфа повернулася в Ромни¹¹⁰.

1 березня 1881 р. (день страти Олександра II, на яку народовольці поклали великі надії в пробудженні революційного вибуху) стало межею в діяльності "Народної Волі". Ця подія наочно засвідчила малоефективність політичного терору у досягненні стратегічних цілей організацій, піддала сумніву деякі важливі програмні настанови народовольців і поклала початок нової тривалої кризи в народництві. Однак революційно-народницький рух у країні не припинився, на Наддніпрянській Україні продовжували діяти гуртки, які виникли до 1 березня та з'являлися нові.

В 1881 році в одеському народовольському гуртку Смоленського працювала Віра Петрова, Галя Симонович, Елеонора Світич. Остання разом з Вірою Фігнер створила в Одесі жіночий народовольський гурток, до якого

входила і Євдокія Степанова¹¹¹. Є. Степанову було заарештовано за розклеювання прокламацій, і за вироком суду заслано до Сибіру на поселення¹¹².

До Кам'янець-Подільського народовольського гуртка, створеного восени 1881 року, входила вихованка гімназії Марія Гдовська. В списках організації, які були знайдені у члена гуртка Гладішева при його арешті, Марія Гдовська зазначалася як "вірна жінка"¹¹³.

У зв'язку зі справою В.Фігнер по звинуваченню в зносінах з харківським народовольським гуртком (справа П.Чернишової-І.Шаровського) була заарештована Марія Гулева¹¹⁴.

В період напруженої боротьби за відродження "Народної Волі" на Наддніпрянщині діяли великі та впливові харківська і одеська народовольські групи. До Харківського гуртка Гончарова належала слухачка фельдшерських курсів Віра Шевченкова, яка здійснювала зв'язок з луганським народовольським гуртком і, яка за свою діяльність в групі була притягнена до адміністративної відповідальності¹¹⁵.

До одеської групи О. Кашенцева входила Катерина Бабенко, яка займалася організацією вечорів на користь політичних засланих, сприяла налагодженню транспортування нелегальної літератури з-за кордону, створенню в місті центрального народовольського учнівського гуртка, який розробив свою програму та видавав прокламації. За свою участь в гуртку Катерина Бабенко була заслана до Курська¹¹⁶.

На початку 80-х років демократично настроєна молодь ще не втратила надій на відновлення народницького руху. Молоді люди боляче переживали розвал організацій, застій у революційних діях і не шкодували себе, щоб роздмухнути вогонь боротьби. Типовим для настроїв цієї молоді був вчинок молодої української дівчини, учасниці Одеського гуртка Марії Калюжної. Вона вирішила вбити жандарма Катанського, маючи на меті, по-перше, звільнення товаришів від лиха, яке чинив їм цей жорстокий жандарм, і по-друге, сколихнути молодь, подолати застій у роботі. Замах не вдався, Марія Калюжна була виказана провокатором та влітку 1884 року засуджена до 20 років каторги. На каторзі вона скінчила життя самогубством¹¹⁷.

Одним із ініціаторів нової спроби відродити "Народну Волю" став Б. Оржих, який вже кілька років брав діяльну участь в роботі революційних гуртків Одеси, а з серпня 1884 року перебував на нелегальному становищі. Об'їхавши в 1885 році ряд міст, він встановив контакти з революційно настроєною молоддю, організував нелегальну друкарню у Таганрозі та Новочеркаську, підготував ґрунт для скликання з'їзду народовольців. До справи відродження "Народної Волі" причетна була Надія Сигида - член Катеринославської групи народовольців, яка створилася в 1885 році. Вона була господаркою квартири, де народовольці влаштували нелегальну друкарню, зберігали бомби. У цій друкарні був надрукований останній номер (№11-12) газети "Народна воля". 23 січня 1886 року друкарня була захоплена поліцією. Надію Сигиду заарештували та ув'язнили у Петропавловській фортеці. В грудні 1887 року її засудили до страти, яку було замінено 8-річною каторгою. В січні 1889 року Надія Сигида прибула на Карійську каторгу і приєдналася до масових протестів проти звірячого поведіння царської

адміністрації з політичними в'язнями, що розпочалися в 1888 році. В'язні оголосили голодування, вимагаючи усунення коменданта Карійської каторги Маслюкова. Відмова місцевої влади задовольнити вимоги викликала обурення серед в'язнів. Політично ув'язнена Надія Сигида 31 серпня 1889 року прилюдно дала ляпаса Маслюкову, за що їй було покарано 100 ударами різок. На знак протесту проти сваволі та знущань тюремників над в'язнями Надія Сигида, Марія Ковалевська, Марія Калюжна, Надія Смирницька та чоловіки-в'язні прийняли отруту. Карійська трагедія глибоко обурила передову громадськість Російської імперії. Царський уряд змушений був ліквідувати Карійську каторгу, а політичних в'язнів перевести в Акатуйську тюрму. В українській літературі події "Карійської трагедії" 1889 року знайшли відображення в творчості Павла Грабовського. Він присвятив Надії Сигиді першу збірку своїх поезій "Пролісок" та багато окремих віршів, а спогади П.Грабовського про Надію Сигиду були опубліковані в журналі "Житє і слово"¹¹⁸.

Народовольський напрям безперечно був головним у рволюційно-народницькому русі 80-х років, але діяло на Наддніпрянській Україні й чимало представників "Чорного переділу", створювалися гуртки чорнопередільської орієнтації.

Досить плідною була діяльність народницького гуртка, який виник навесні 1880 року у Києві під назвою "Південноросійський робітничий союз". Серед організаторів його була Єлизавета Миколаївна Ковальська (з роду Солнцева), яка співпрацювала з організацією "Земля і воля" та після її розгрому (1879) приєдналася до "Чорного переділу". В 1878-79рр. Єлизавета організувала в Харкові гуртки самоосвіти серед робітників та учнівської молоді. Разом з М. Щедріним Ковальська в 1880 році організувала "Південноросійський робітничий союз", вела пропаганду серед робітників залізничних майстерень та заводу "Арсенал". За рішенням Київського воєнно-окружного суду Єлизавета Ковальська була засуджена до безстрокової каторги, на якій перебувала 22 роки¹¹⁹.

Після арешту Є. Ковальської, у жовтні 1880 року союз очолила Софія Богомолець* (разом з Кашенцевим та Преображенським) і фактично стала його ідейним керівником. 4 січня 1881 року за поширення прокламацій "Союзу" вона була заарештована в Києві¹²⁰. При обшуку на квартирі С. Богомолець жандарми знайшли 122 екземпляра прокламацій, значну кількість інших нелегальних видань, шрифт, зброю, рукописи революційного змісту. Перебуваючи в Лук'янівській тюрмі у Києві, Софія 24 травня народила сина О.О.Богомольця - майбутнього академіка. За рішенням Київського воєнно-окружного суду від 29 травня 1881 року Софія Богомо-

* Софія Миколаївна Богомолець (дівооче прізвище. Присецька) народилася 9 жовтня 1856 року в с.Ковалівці Полтавська губернії в дворянській сім'ї. В 1876 році одружилася з лікарем, революційним народником О.М. Богомольцем, що сприяло вступові її на шлях революційної боротьби. В 1877-78 навчалася на жіночих лікарських курсах у Петербурзі, які залишила і "пішла в народ". В 1880 році приїхала до Києва і вступила в народницьку революційну організацію "Південноросійський робітничий союз".

лець була позбавлена всіх прав стану та засуджена на 20 років каторжних робіт. В жовтні 1881 року її відправили в Сибір і по дорозі на Кару 16 лютого 1882 року вона, разом з Єлизаветою Ковальською, втекла з Іркутської тюрми. Вдруге заарештована 28 лютого 1882 року в Іркутську¹²¹ і 23 березня 1882 року прибула на Кару, де разом з Оленою Росіковою та Єлизаветою Ковальською створила групу непримиримих протестанток. За "бунтарську поведінку" разом з О. Росіковою, Є. Ковальською, М. Кутітонською була переведена до Іркутської тюрми, де організувала 16-денне голодування. Прийняла участь в масовому протесті проти звірячого поводження царської адміністрації з політичними в'язнями. Відпущена на волю за кілька днів до смерті, померла Софія Богомолець 11 січня 1892 року¹²².

Софія Богомолець.

В 1885 році в Харкові склався новий гурток народників під керівництвом Л. Лойко, до його складу входила слухачка акушерських курсів Дарія Багатько. Активна пропагандистська діяльність гуртка була припинена весною 1886 року, у зв'язку з жандармськими погромами. До відповідальності у справі групи Л. Лойко була притягнена у квітні 1886 року Дарія Багатько. За рішенням Харківського воєнно-окружного суду її засудили до п'ятирічного заслання в Сибір¹²³.

Протягом 80-х років у народницькому русі відбулися складні процеси. Більшість активних революціонерів були заарештовані, ув'язнені або відправлені на каторгу чи в заслання. Частина народників приєдналася до марксистських гуртків, частина відійшла від революційної діяльності. Народництво опинилося на роздоріжжі історії і самогубство української дівчини *Марії Вітрової* в 1897 році стало завершальним акордом участі жінок в народницькому русі, що демонструвало готовність жінки заради свободи, людської гідності жертвувати власним життям. У №6 журналу "Житє і слово" за 1897 р., що його видавала Ольга Франко у Львові, було надруковано короткий некролог і вірш з посвятою: "Марусі Вітрової, мучениці, що спалила сама себе у Петропавловській тюрмі в Петербурзі"¹²⁴.

Маруся Вітрова народилася у селі Солонівка Чернігівської губернії в 1870 році. Мати - козачка, батько - повітовий нотаріус. Шлюб батьків офіційно не був зареєстрований: батько побоювався, що одруження з простою козачкою може вплинути на його кар'єру. Пляма незаконнонародженої дитини важким тягарем лягла на дівчину.

Коли Марусі виповнилося п'ять років, її віддали до сирітського будинку. Начальниця, яка любила дітей, звернула увагу на жваву, здібну вихованку. Їй дали змогу підготуватися до вступу в гімназію. Важке матеріальне становище змусило її вже у гімназії займатися репетиторством.

Закінчивши гімназію, вісімнадцятирічна дівчина відправилася в село Любичі, де і розпочалася її революційна діяльність. Перший виступ був

проти старшини, який знущався над вчителями. Думала, що зможе допомогти колегам, однак всі її наміри розбилися об твердиню сільського безправ'я. Не змогла вона бути рабинкою сонного провінційного існування, їй потрібна була якась діяльність.

Під час гастролювання у місті трупи Садовського, Маруся вирішила стати актрисою. Її красивий, приємний голос привертав увагу. Однак життя, зображене на сцені, було далеко від того, що бачила Маруся за кулісами мандрівної трупи. А вже призначена вистава, у якій дебютує Вітрова. Піднімається завіса, і на сцені з веселою українською піснею має з'явитися Маруся. Вона виходить на підмостки і... гірко плаче. Тим і скінчилась її акторська кар'єра¹²⁵.

Знов учителювання. Довгі вечори, проведені за книгою. Толстой, Писарев, Белінський, Добролюбов. Саме в цей час записала вона у щоденнику: "Справи, але живої... Слід перше навчитися самій, а потім уже вчити інших". Невідступною стає мрія про навчання, про Петербург¹²⁶.

У цьому місті, ставши 1894 року слухачкою Вищих жіночих курсів, знайшла Маруся ширих друзів-однодумців і оту "справу живу", якої так давно прагнула. Чорнява й метка, її часто можна було бачити за Невською заставою, де навчала вона робітників Обухівського заводу у недільній школі, на таємному студентському зібранні, де відбувалися гарячі диспути. Ось як писала вона про свої студентські дні у листі до відомого українського письменника Бориса Грінченка 13 грудня 1895 року: "Мені хочеться перемовитися з Вами хоч словечком, милі Маріє Миколаївно і Борисе Дмитрович... Я хочу повідомити про себе хоча б те, що я дуже задоволена своєю поїздкою до Петербурга, думаю, що вона дасть мені багато... Хотілось би, та я й повинна це зробити, написати про те, що я знайшла тут в розумінні настрою і стану серед студентства, але зараз мені вкрай ніколи, а найголовніше - під впливом роботи і настроїв якийсь уже надто діловий... Написати я напишу, а ще краще й певніше багато розповім при зустрічі..."

З історією народовольської друкарні (найменована пізніше Лахтінська) і пов'язана подальша доля Марусі Вітрової. Скромна і самовіддана дівчина виконувала найрізноманітніші завдання. Вона не належала до ватажків групи, та була причетна до її небезпечної щоденної роботи. 24 червня 1896 року друкарню захопила поліція. Багато її співробітників було заарештовано, серед них була і Вітрова¹²⁷.

На допитах Маруся трималася стійко. Не добившись від неї признання, її кинули в камеру №3 Трубецького бастиону Петропавловської фортеці. І от жвава, товариська дівчина опинилася у зловісній мертвій тиші, на самоті, в оточенні жандармів. Через деякий час Марусю перевели на другий поверх у камеру №7, де умови були ще гірші.

Коли жандармський ротмістр Кічін, під час допиту, намагався її згвалтувати, обілівшись гасом, вона спалила себе¹²⁸.

Було прийнято найсуворіші заходи, щоб приховати факт самоспалення. Тіло, загорнуте в чорну тканину, без домовини, опівночі вивезли на Преображенське кладовище і таємно поховали. Могилу зрівняли із землею та засипали снігом.

Та зберегти таємницю не вдалося. Незважаючи на найсуворіші заходи, вжиті жандармами, звістка про загибель Марусі Вітрової швидко поширилася в місті. На початку березня з'явилася прокламація такого змісту: "12 лютого в Петроповловській фортеці після дводенних страшних мук померла слухачка Вищих жіночих курсів Марія Федосіївна Вітрова... Вона облила себе гасом і спалилася. Таким чином, знову настають часи, в які самоспалення було однією із цілого ряду можливостей покінчити життя... За свідченням людей, що близько знали її, - це була людина переконана і тверда, котру не злякала б каторга. В характері її не було рис, які змусили б думати, що вона могла малодушно злякатися майбутнього... Вона не була схильна до меланхолії. Листи, одержані від неї, і щоденник за цей час підтверджують сказане..."

Ми не знаємо, як діяли в цьому разі застіночні кати, але що саме вони довели покійну до самоспалення - важко сумніватися. Жах, що аж серце холодне, охоплює душу при цій звістці, жах і разом з тим обурення. Такі факти не можна замовчувати, не можна залишати без протесту - вони потребують найширшого розголосу. До цього ми закликаємо всіх, хто здатен обурюватися ними, вірніше, хто здатен відчувати..."¹²⁹

У відповідь на цей заклик у Києві, Харкові та інших містах почалися бурхливі демонстрації, які дістали назву "Вітровські". Це були перші вуличні демонстрації такого масштабу, які показали настрої широких мас¹³⁰.

*Відносно широка участь жінок в народницькому русі була своєрідним протестом, по-перше, проти політики царського самодержавства, яке прагнуло будувати взаємини з народом на основі підпорядкованості і тим самим створювало ґрунт для поширення революційних ідей; по-друге, це був протест освіченої частини жіночої молоді проти побутового та громадського деспотизму. "Сотни девушек, - писав А Амфитеатов, - получив образование в институтских стенах, выбрасывались в дикую, полуграмотную, чувственную, жестокою, пьяною орду родни, которая... возмущала девушку органическим несоответствием со всеми добрыми чувствами и мудрыми правилами..."*¹³¹

Йдучи в революцію жінки твердо знали, що приречують себе на неминучу смерть, що революційна робота є найшвидший та найвірніший спосіб викрасти у себе життя. Однак рідко кого це непокоїло. Більш того деякі шукали небезпеки, жертвували ради цього дітьми, сім'єю. Так вчинила Людмила Волкенштейн, яка проходила у справі народовольців ("Процес 14-ти"). За свідченням Віри Фігнер, вона була незадоволена слабкою результативністю своєї діяльності і "лишь суд был для нее праздником, где могла она открыто исповедовать свои убеждения"¹³². Людмила Волкенштейн разом з Вірою Фігнер стали *першими жінками-в'язнями Шлісельбурської фортеці*.

Людмила Олександрівна Волкенштейн (дівоче прізвище Александрова) народилася у 1858 році в дворянській сім'ї та виховувалася в Київській Фундуклеївській гімназії. Ще в гімназії познайомилася з соціалістичним вченням і мріяла про діяльність серед народу, про пропагандистську роботу. В жовтні 1876 року вийшла заміж за студента-медика Київського уні-

верситету Олександра Волкенштейна і тоді ж стала слухачкою приватних жіночих курсів, організованих на квартирі М.П. Драгоманова в Києві, де лекторами були М. Драгоманов, В. Антонович, М. Зібер¹³³ та інші.

В серпні 1878 року вступила на Київські медичні курси, які не закінчила, бо революційна діяльність стала змістом її життя. В кінці 1878 року познайомилася в Києві з Г. Гольденбергом, Л. Кобилянським, А. Зубковським і разом з ними прийняла участь в організації вбивства Харківського губернатора князя Кропоткіна. Для організації цієї акції, Людмила Волкенштейн спільно з А. Зубковським виїхала до Харкова наприкінці 1879 року та прийняла на себе обов'язки господині конспіративної квартири (проживала під прізвиськом Петрушкевич). Квартира була місцем побачень та нарад для виконавців вироку. Це вбивство було викликане, як повідомляла листівка, жорстоким режимом, який завів Кропоткін в Харківських тюрмах¹³⁴.

Після вбивства князя Кропоткіна, Людмили Волкенштейн повернулася до Києва, де продовжувала підтримувати свої революційні зв'язки. Після арешту Гольденберга, що перевозив динаміт з Одеси до Олександрівська, Людмила Олександрівна змушена була виїхати 1 листопада 1879 року за кордон, де перебувала до серпня 1883 року. Деякий час працювала сестрою-жалібницею в болгарській лікарні. При допомозі Д. Благосва отримала нелегальний паспорт та повернулася на батьківщину¹³⁵. 19 жовтня 1883 року була заарештована і *притягнена до суду за участь в терористичних актах народовольців ("Процес 14-ти")*. На основі вироку, винесеного 28 вересня 1884 року, позбавлялася всіх станових прав та засуджувалася до смертної кари. Згодом, смертна кара була замінена 15 роками каторги.

Але якої каторги! Тринадцять років вона перебувала в Шлісельбурській фортеці, а потім - Сахалін. Основними рисами характеру Людмили Олександрівни були гуманність та надзвичайна доброта. Життя в Шлісельбурській фортеці, а потім на Сахаліні дали їй можливість широко проявити ці риси. Свій оптимізм, віру в суспільну справу та людей вона передавала своїм друзям. Так, у листі до Віри Фігнер, яка вийшла з Шлісельбурської фортеці, Людмила Олександрівна писала 2 грудня 1904 року: "Думаю, что самое важное для твоего душевного равновесия было бы заняться каким-нибудь общественным делом в интересах окружающего населения. Мне посчастливилось в этом отношении на Сахалине, где я работала в больнице с первой недели приезда и до последнего дня пребывания там в течении 6 лет. Сколько нежности и любви к угнетенным людям было у меня... Мне представляется так желательной, так необходимой для тебя, хотя бы на первое время, именно эта возможность быть близкой и нужной окружающим"¹³⁶.

Під час російсько-японської війни, Людмила Олександрівна організувала у Владивостоці курси сестер-жалібниць, приймала важливу роль в організації Владивостоцького повстання в 1905 році і трагічно загинула під час народної демонстрації 10 січня 1906 року у Владивостоку¹³⁷.

Притягуючи революціонерів до судової відповідальності, царизм не робив ніякої поблажливості жінкам. В судах, тюрмах, на ешафоті жінки та

чоловіки були рівні і це була єдина сфера, де вони визнавалися рівними. Першою жінкою, страченою через повішання в 1881 році за участь в замаху на Олександра II, була Софія Львівна Перовська, яку Зінаїда Мірна назвала "найвидатнішою українською революціонеркою"¹³⁸.

Софія Перовська з дворянського роду, який походив від гетьмана Кирила Розумовського¹³⁹, донька губернатора. Вона покинула свій дім і пішла в народ як сільська вчителька. Суворо обмежуючи себе у своїх потребах, спала на соломі за рецептом Рахматова з роману М. Чернишевського "Що робити?" Була надзвичайно замкнена в собі, допомагала охоче іншим, а для себе самої нічого не вимагала. Після "Процесу 193-х" (1877-78) була заслана на північ в Повенець Оленецької губернії під конвоєм двох жандармів. На одній станції, де повинні були ночувати, Софія вийшла з дамської кімнати, переступила через двох сплячих біля дверей жандармів, що її спостерігали і сховалася в лісі. Після втечі знову повертається до революційної діяльності. 10 березня 1881 року за участь у замаху на царя Олександра II була заарештована, а 3 квітня - її повісили. **Софія Перовська стала першою жінкою в Російській імперії, що була страчена за політичну справу**¹⁴⁰. Біографи називали її "жіночим патріотом", бо вона ставила жінок вище чоловіків. Один старий генерал, що вів слідство над С. Перовською і, який пропустив через свої руки сотні борців за народну справу, казав, що мимохіть поважає Софію. Перед шибеницею звичайно найміцніші революціонери блідли, а вона перед петлею загорілась рум'янцем¹⁴¹.

Жінки-революціонери відрікалися від життя, йшли на страшні тортури, нелегальне існування, а йдучи "в народ", виконували там чорну, тяжку роботу заради свободи. На 620 засуджених в кількох революційних процесах 70-80-х років припадало 158 жінок¹⁴². В записці до царя граф Пален писав, що революційна пропаганда багато своїм успіхом завдячує жінкам. Завдяки їм, половина країни була покрита сіткою революційних організацій, з яких деякі навіть були під керівництвом жінок. Він скаржить, що через жінок до революційної пропаганди приходять цілі родини. Зінаїда Мірна у своїх споминах писала, що не було таких прикладів, щоб жінки, розпочавши революційну боротьбу кидали її. Жінки були витриваліші за чоловіків. В свою чергу Кибальчич казав, що жінки міцніші за чоловіків, бо вони добріші.

З поширенням освіти помітно зростала і політична самосвідомість жіночої молоді. В 1870-1890 рр., за офіційними донесеннями поліції, не було ні однієї більш або менш значної революційної організації, в яку б не входили слухачки Вищих жіночих курсів. Не зважаючи на те, що всі курсистки при вступі подавали довідку із поліції про політичну благонадійність та таємний нагляд, який здійснювався за діяльністю курсів¹⁴³, вже в перші роки

Софія Перовська.

навчання більшість із них зазнавали арештів за революційну діяльність. В 1879 році курсистка М. Яновська була заарештована за активну участь в народницькій організації. За причетність до Київського гуртка пропагандистів наприкінці 70-х років XIX століття у В'ятську губернію була заслана курсистка Е. Боголюбова (Андреєва). Під особливим наглядом поліції до кінця 80-х років XIX століття знаходилися курсистки З. В. Шульгіна (Астаф'єва) та сестри Биковські¹⁴⁴.

На квартирі слухачки Зінаїди Шульгіної влаштовувалися зустрічі народників, читалася доповіді. Вона притягалася до відповідальності Київським жандармським управлінням за участь в київському народовольському гуртку (справа Н. Геккера-І. Левинського). В народовольському гуртку Присецького працювала слухачка С. Єгунова¹⁴⁵. За революційну діяльність до списку неблагонадійних осіб була внесена слухачка В. Охрименко, А. Житецька, Ю. Яцевич, Е. Щетинська¹⁴⁶ та інші.

В кінці 70-80-х років багато курсисток за участь в революційній організації "Народна воля" було вислано з Києва. Підтримуючи зв'язки з народовольцями, приймаючи участь в діяльності народовольських організацій, дівчата поширювали нелегальну літературу, пропагували революційні ідеї. В 1883 році у Києві поліція обшукала та заарештувала курсистку К. Я. Кислякову, адреса якої була знайдена у записах заарештованої у Харкові В. Фігнер. При обшуку квартири Кислякової був знайдений ящик з революційними виданнями (більшість з печаткою "Киевский склад изданий партии "Народная Воля", шифрованими записками, листками для збору пожертвувань на користь редакції "Народної Воли"). Курсистка була притягнена до відповідальності у справі про народовольську пропаганду серед київських робітників та заслана на три роки до Курську під нагляд поліції¹⁴⁷. Київським жандармським управлінням до відповідальності за революційну пропаганду була притягнена курсистка Тетяна Баранова¹⁴⁸. Революційною пропагандою серед слухачок Київських Вищих жіночих курсів займалася курсистка Катерина Рохальська, яка входила до гуртка Дебогорія-Мокрієвича. За рішенням Київського військово-окружного суду вона була заслана у Східний Сибір¹⁴⁹.

В своїй революційній діяльності курсистки часто співпрацювали з студентами університету. Один із значних виступів студентів університету та слухачок Вищих жіночих курсів відбувся в 1884 році у зв'язку з виходом нового університетського статуту, який повністю підтверджував політичне безправ'я студентів і категорично забороняв приймати до вищих навчальних закладів жінок.

Для вияву свого протесту студенти використали 50-річний ювілей Київського університету, а оскільки студентів на святкування не допускали, всі вони зібралися на площі перед університетом¹⁵⁰. До них приєдналися слухачки Вищих жіночих курсів. Описуючи ці події, куратор київського шкільного округу повідомляв міністру народної освіти І. Д. Делянову, що "курсистки с толпой студентов не только днем бесчинствуют по улицам, но и участвовали вечером со студентами в разбое при нападении на дом ректора"¹⁵¹. Коли ж почалися арешти, то до слідства жандармським уп-

равлінням були притягнені три курсистки: Ольга Пчолкіна, Євгенія Антоновська, Ганна Тучапська. При обшуку у О. Пчолкіної був знайдений рукопис про революційну пропаганду серед робітників¹⁵². Всі вони в адміністративному порядку були вислані з Києва.

Особливу тривогу у поліції викликала та обставина, що серед слухачок Вищих жіночих курсів, які приймали участь в протиурядових виступах, переважали курсистки з провінції. Так, із 196 слухачок, що навчалися на Вищих жіночих курсах в 1885-86 навчальному році тільки 84 були з Києва, а 112 - приїжджі. Повернувшись до себе на батьківщину, після закінчення курсів, вони, на думку департаменту поліції, приносили з собою "революційну заразу", втягуючи в революційний рух десятки нових жінок¹⁵³. У 1886 році за 133 слухачками Вищих жіночих курсів був встановлений нагляд поліції¹⁵⁴, що свідчило про участь 2/3 курсисток у виступах проти існуючого ладу. Дані департаменту поліції про політичну неблагонадійність слухачок ВЖК стали приводом для урядового розпорядження про припинення прийому з 1886 року нових слухачок.

Слід відмітити і *роль жінок з Наддніпрянської України в революційному русі столичних міст* - Петербурга та Москви, де студіювала значна частина дівчат з українських губерній. Відправляючись на навчання, дівчата надзвичайно швидко приєднувалися до революційної боротьби, ставали членами гуртків, проводили пропагандистську роботу, поширювали літературу тощо. Так, Віра Казас з Херсону, вступивши на лікарські курси в Петербурзі, проводила революційну роботу серед петербурзьких робітників за що була відправлена в адміністративному порядку на батьківщину¹⁵⁵. Після бесід зі своїм братом на навчання до Петербургу поїхала Рая Тессен з Полтавської губернії. Навчаючись на жіночих курсах при Медико-хірургічній академії, вона вступила до революційного гуртка Швецова-Кальченко, приймала участь в поширенні революційної літератури, організовувала зібрання, демонстрації¹⁵⁶. Олександра Бердникова з Одеси, будучи слухачкою жіночих лікарських курсів в Петербурзі, працювала в друкарні та таємно виготовляла революційну літературу. При обшуку у неї були знайдені заборонені брошури, рукописи Стефановича про "Чигиринську змову", революційне листування. Після перебування в Петропавловській фортеці, Олександра була відправлена на заслання до Східного Сибіру¹⁵⁷. За участь в революційній організації Петербурга в адміністративному порядку була відправлена на батьківщину до Ніжина (Чернігівська губ.) слухачка Рождественських фельдшерських курсів Марія Топольська¹⁵⁸. В складі петербурзького революційного гуртка Р.Тессен (1875-1876 рр.) працювала слухачка Рождественських фельдшерських курсів Людмила Кальченко¹⁵⁹. За поширення нелегальної літератури до Оленецької губернії була вислана слухачка Петербурзьких акушерських курсів волинянка Ольга Квасницька¹⁶⁰. За участь в Казанській демонстрації 6 грудня 1876 року до суду були віддані Марія Кольчевська та Варя Ілляшенко з Полтавської губернії¹⁶¹.

Оцінка внеску жінок в народницький рух була зроблена на початку ХХ століття в роботі А. Амфітеатрова "Женщина в общественных движе-

ниях России", в якій він зазначав: "Систематическое женское влияние, женский политический такт и женская энергия являлась в наших революционных кашах маслом, без которого весьма часто каша так и прикипала бы к горшку" ¹⁶².

Приймаючи участь в народницькому русі, жінки демонстрували риси поведінки і характеру, які були типовими для революціонерів того часу: активна діяльність, ініціативність, готовність йти на ризик, аскетизм. І все ж слід відмітити певну відмінну рису, яка була притаманна жінкам-революціонерам - це вище, ніж у чоловіків, *самопожертвування, що межувало з фанатизмом*. Специфіка психологічного складу жінок (емоційність, здатність до глибоких почуттів, жертвність тощо) сприяла, з однієї сторони, тому, що у революціонерок на перший план висувалися такі риси, як безкомпромісність, непримиримість, одержимість, готовність йти до кінця. З другої, участь в революційній діяльності формувала в них жорстокість і жіноча вимогливість, почуття відповідальності переростало в фанатизм та жорстокість.

Слід відмітити і *неоднозначний характер ролі революціонерок в формуванні жіночого руху Наддніпрянщини*. Хоч революціонерки сприяли збільшенню авторитету жінки, піднесенню їх значення в житті нації і тим самим її емансипації, все ж складали невелику меншість в порівнянні з тим загалом українського культурного жіноцтва, що своєю більш легальною, але не менш енергійною роботою та напруженою безупинною діяльністю надавали зміст українському жіночому рухові.

Разом з тим, для дослідження досвіду та традицій жіночого руху України суттєве значення має той факт, що діяльність народниць була *визначним соціальним явищем*. Їх незалежна поведінка, активна життєва позиція, протест проти феодально-кріпосницької системи та патріархатної сім'ї створили ґрунт для формування нового покоління жінок, чий життєві орієнтири відповідали новим соціально-економічним відносинам. Зовнішні атрибути протесту жінок проти свого безправ'я, які були характерні для "нових жінок" і виявилися в чоловічих манерах, коротких зачісках були втрачені. Наступні покоління учасниць жіночого руху взяли від народниць найголовніше - прагнення до економічної незалежності, новим знанням, просвітництву, бажання бути корисними суспільству.

2. ПРОЛЕТАРСЬКИЙ ЕТАП

Традиції революційних - демократів були сприйняті соціал-демократичними групами, які виникли на Наддніпрянській Україні на ґрунті поширення ідей марксизму та розвитку робітничого руху в 80-90-х роках XIX століття. Соціалістичні ідеї імпонували всім, і тим, хто мріяв розімкнути рамки народницької ідеології, і тим, хто тримався за національну самобутність. Ідея соціальної справедливості приваблювала як українську інтелігенцію, так і робітництво. Звільнення жінки було частиною соціалістичного дискурсу. Абсолютна безправність жінки-трудівниці, важкі умови праці, майже загальна неписьменність, тягар родинних традиційних стосунків створювали ґрунт для поширення соціалістичних ідей серед працюючих жінок, активізували їх участь в соціал-демократичному та робітничому русі. **Жіноче питання в середовищі трудящих жінок було питанням шматка хліба.** Дискримінація за соціальною ознакою стала для трудящих жінок врешті головним і більш суттєвим мотивом в боротьбі за зміну умов життя, ніж нерівність за ознакою статі. Робітниці, курсистки, селянки включалися в боротьбу за рівноправність та справедливість в інтересах всіх пригноблених - це і визначило появу *соціал-демократичної або пролетарської течії жіночого руху України*. Справа визволення трудящих жінок розглядалася представницями соціал-демократичної течії справою всього робітничого класу. Виступаючи за рівність політичних та громадянських прав, рівне суспільне становище чоловіків та жінок, лідери цієї течії висували найважливішою умовою здійснення соціалістичної революції. Соціалізм не тільки включав рішення жіночого питання в свою програму, але і оголошував себе єдиним політичним рухом здатним вирішити це питання повністю і остаточно.

2.1. Страйкова боротьба трудящих жінок як форма боротьби за економічні та політичні права

Найбільш поширеною формою боротьби за економічні та політичні права була страйкова боротьба трудящих жінок. Зanedбана робітниця заявила про своє існування вже в 90-х роках XIX століття і вийшла на арену відвертої класової боротьби. Одним із найбільш успішних страйків 90-х років був страйк робітниць цукеркової фабрики Біленького в місті Катеринославі. Виснажені довгими робочими днями жінки виступили з вимогою скорочення робочого дня. Власник відмовив робітницям і тоді вони звернулись до фабричної інспекції. Виявивши твердість у відстоюванні своїх інтересів, робітниці добилися задоволення вимог¹.

В 1901-1902 рр. революційні виступи робітниць зростали, надто у великих пролетарських центрах. Масовими виступами робітниця відзначили 1 Травня 1902 року.

У 1903 році, коли страйковий рух піднявся на новий рівень, найбільшу активність у загальному липневому страйку проявили робітниці Києва та

Катеринослава. В акті звинувачення про участь в загальному страйку в Катеринославі (1903 р.) до суду було віддано 9 жінок (12,5% від загальної кількості). Суд влаштований над робітницями, обернувся на суд проти існуючого режиму, засудженням жажливих умов праці, фізичних знущань фабрикантів над жінками².

Одними із перших в період революції 1905-1907 рр. страйкову боротьбу розпочали робітниці махорняної фабрики міста Черкас, вимагаючи збільшення заробітної плати³. В лютому 1905 року застрайкували тютюниці міста Одеси. До них приєдналися робітниці шевських майстерень Воробейчика, які вимагали скорочення робочого дня та кращих умов праці. На тютюновій фабриці Асвадунова робітниці, після тривалого страйку, добилися скорочення робочого дня на 1/2 години⁴. 9 березня застрайкували прасувальниці Катеринослава, домагаючись покращання умов праці⁵. З вимогами підвищення заробітної плати, поліпшення санітарних умов, ввічливого відношення виступили в квітні 440 жінок тютюнових фабрик Києва. Лише після часткового задоволення адміністрацією їх вимог жінки приступили до роботи⁶.

В березні-травні 1905 року масові виступи провели робітниці друкарень Катеринослава. До резолюції, схваленої загальними зборами членів "товариства газетної та друкарської справи", жінки, крім загальних економічних вимог, внесли положення, які стосувалися захисту інтересів робітниць: "а) У виробництві, де поряд з чоловіками працюють жінки-матері повинні бути ясла, а при великій кількості жінок - постійна акушерка; б) жінки, які працюють на різних підприємствах по найму за період вагітності мають бути звільнені від праці за три тижні до пологів і на чотири після при збереженні заробітної плати"⁷.

30 травня застрайкували 66 телеграфісток Одеси, висуваючи вимоги економічного характеру⁸. В жовтні 1905 року 330 робітниць горілчаного заводу Києва розпочали боротьбу за скорочення робочого дня, поліпшення поведження адміністрації, скасування штрафів, тощо. В листопаді 350 робітниць заводу приєдналися до загальнополітичного страйку. В Києві на масовій сходці 23 вересня, яка відбувалася в університеті активну участь приймали 549 жінок, які представляли інтереси робітниць та курсисток⁹. Осінь 1905 року ознаменувалася цілим рядом масових виступів жінок з вимогою виборчого права¹⁰. До загальнополітичного страйку приєдналися в листопаді навіть хатні робітниці Києва - найрозпорошеніша частина жіночого пролетаріату. Миська газета "Киевские Отклики" від 17 листопада відзначала, що наймички-страйкарі проявили значну активність у відстоюванні своїх прав та пройшлись Прорізною та Підвальною вулицями¹¹. Хатні робітниці Катеринослава під час загального страйку виступили з широкою програмою своїх вимог: "1) мінімальне утримання для хатніх робітниць на місяць не повинне бути менше 6 карбованців; 2) робочий день не повинен перевищувати 12 годин; 3) один вихідний на тиждень, початок роботи не раніше 6 години ранку; 4) служниці повинні виконувати ті обов'язки, які обумовлені розрахунковими книжками; 5) про звільнення господар має повідомити робітницю за місяць; 6) ввічливе поведження та звер-

нення на "Ви"; 7) окрема кімната з окремим ліжком; 8) скасування обов'язку фотографування та медичного огляду робітниці; 9) видання розрахункових книжок"¹².

Резолюцію за приєднання до загального політичного страйку 14 грудня 1905 року прийняли учениці старших класів Роменської жіночої гімназії: "Тепер, когда все население осознало весь ужас своего положения, дружно восстало и потребовало прав человека, мы, учащиеся, считаем постыдным для себя потом пожинать плоды, добытые другими и присоединяемся к всеобщей Всероссийской политической забастовке... Мы будем бастовать до тех пор, пока будет продолжаться политическая забастовка"¹³. В грудні група вчительок Лубенської та Петровської земських шкіл Одеського повіту Херсонської губернії організувала сходку селян, де закликала до збройного повстання проти існуючого ладу¹⁴. Отже, з осені 1905 року до економічних вимог жінок приєднуються політичні лозунги. Антиурядові виступи були організовані вчительками Катеринослава в січні 1906 року, активну організаційну роботу серед вчительок проводила Олена Паневіна. Ряд мітингів та демонстрацій з політичними вимогами були організовані вчителькою В. Мошаківською серед домашніх вчителів Катеринослава¹⁵. За поширення брошур та прокламацій антиурядового спрямування серед селян були заарештовані та відправлені до в'язниці лікарки У. Дмитрієва, М. Серчевська та міщанка Н. Григор'єва¹⁶. В січні 1906 року серед політично ув'язнених одеської в'язниці було 29 жінок (10,7% всіх ув'язнених)¹⁷.

Серед найбільших акцій 1906-1907 років слід відзначити виступ 17 квітня 1907 року робітниць гільзової фабрики Гольцмана в Херсоні та першотравневий страйк працівниць тютюнової фабрики Катеринослава, які висловили свій протест адміністрації за грубе поводження з жінками та мізерну заробітну плату¹⁸.

Важливою складовою соціал-демократичної течії жіночого руху стала боротьба курсисток Вищих жіночих курсів. Одним із завоювань революції було відкриття цілого ряду учбових закладів для жінок. В 1906 році відновили свою діяльність Вищі жіночі курси в Києві, Харкові, Одесі. Незважаючи на те, що свою діяльність ВЖК України розпочали в період спаду революції, курсистки одразу приєдналися до революційної боротьби.

Представниці від курсисток Київських ВЖК увійшли до студентського нелегального органу "Загальнокоаліційної Ради" Київського університету, створеної студентством ще в 1904 році¹⁹. Активно включилися в революційну боротьбу і курсистки Харкова. Оскільки вхід в університети для сторонніх осіб був вільний, а студентство в період революції володіло відносною свободою організації зібрань, то між курсистками та студентами надзвичайно швидко встановилися тісні революційні зв'язки, проводилися спільні акції.

Після поразки революції самодержавство відмовилося від тактики лавірування по відношенню до вищої школи і жорстоко розправилося з учасниками революції. Вже 11 червня 1907 року були оголошені "правила про студентські організації та студентські зібрання", якими категорично заборонялося проведення політичних зібрань та існування студентських органі-

зацій. Відновився політичний нагляд за студентством. Восени 1907 року Київський та Одеський університети були закриті, не обійшли репресії і Вищі жіночі курси. В знак протесту проти наступу реакції на вищу школу, 19 листопада 1907 року слухачки Київських Вищих жіночих курсів в кількості 300 осіб зібралися на сходку. Директором було запропоновано розійтися, але курсистки не відступили. Через певний час прибула поліція і слухачкам було відведено 15 хвилин для обговорення ультиматуму: негайно розійтись, в іншому випадку до аудиторій буде введена піхота. Тільки після того, коли приміщення курсів наповнилися солдатами, курсистки розійшлися²⁰. Виступ курсисток змусив Раду професорів прийняти рішення про закриття ВЖК до січня 1908 року та звільнення всіх курсисток. Повнолення слухачок було можливе лише за умови подання ними нового прохання про вступ на КВЖК²¹. На 6 грудня 1907 року із 1582 звільнених курсисток прохання про прийом подали 1519. 19 грудня 1907 року газета "Киевская мысль" повідомляла, що "судя по имевшем уже место прецедентам, на обратный прием не могут рассчитывать только те слушательницы, о которых получены неблагоприятные отзывы"²². Заняття на курсах відновилися 15 січня 1908 року.

Важливою формою відстоювання економічних інтересів трудівниць слід розглядати професійні спілки, процес легалізації яких розпочався після видання царського маніфесту 17 жовтня 1905 року. Протягом листопада-грудня 1905 року серед багатьох *професійних спілок*, заснованих в цей період, фігурували спілки з переважно жіночим елементом: спілки шваль, швачок, капелюшниць, прасувальниць. Після закону 4 березня 1906 року жінки почали масово входити в профспілкові товариства. В Катеринославі жінки переважали в товариствах тютюнового і гільзового виробництва, пральників і фарбників, службовців лікарняних закладів, зубних лікарів та спілки народних вчителів. На початку грудня 1905 року була створена спілка кравчинь Херсона²³. Жіночі професійні спілки відіграли помітну роль в відстоюванні економічних інтересів робітниць, але в 1907 році, у зв'язку з масовими трусами, більшість профспілок було закрито, цей процес супроводжувався арештами найактивніших членів²⁴. В період 1907-1910 рр. чисельність жінок-членів профспілок була незначною. Так, в Харкові на 1910 рік в профспілковому товаристві кондитерського виробництва кількість жінок не перевищувала 15%, а в профспілці торгових робітників Харкова та Харківської губернії жінки складали лише 5%. До правління цих спілок жінки зовсім не входили²⁵. Незначна участь в професійних спілках була характерна і для наступних років. Можливо однією із найбільших за кількістю жінок була спілка кравців міста Києва, яка нараховувала 200 жінок, причому троє кравчинь входили до правління спілки²⁶. До правління Київської професійної спілки робітників по виготовленню одягу входила С. Кричевська²⁷, а в 1915 році до його складу увійшла Е. Дацьковська²⁸.

Наступ реакції значно обмежив революційну боротьбу 1907-1909 років, однак спад революційної активності виявився нетривалим і вже восени 1910 року почалося нове піднесення робітничого руху, в тому числі і робітниць, селянок, жінок інтелігентних професій, курсисток за свої права. З вимога-

ми підвищення заробітної плати, покращання умов праці в березні-травні 1911 року відбулися виступи робітниць Одеських заводів. В квітні, після тижневого страйку Київських робітниць, було прийняте звернення до соціал-демократичної фракції III Державної Думи, в якому жінки вимагали: "1. Повної заборони жіночої праці в тих галузях виробництва, які шкодили жіночому організмові; 2. Звільнення жінок від роботи на протязі чотирьох-семи тижнів після пологів зі збереженням заробітної плати; 3. Введення інспектрис в тих галузях промисловості, де переважала жіноча праця"²⁹.

В серпні 1911 року застрайкували робітниці військових майстерень Києва³⁰, які вимагали кращих умов праці. Економічні вимоги висувалися робітницями кондитерської фабрики в Катеринославі та емалевого заводу в Луганську, які страйкували в червні та листопаді 1912 року³¹. Більше чотирьох місяців тривав страйк робітниць Одеського заводу РОПИТ та коркового заводу Юліуса, в якому прийняли участь 1100 жінок, які поряд з економічними висунули політичні вимоги³². У відповідь на страйк 23 березня 1913 року робітниць фабрик жіночого одягу торгового дому Берзон і К^о проти жажливих умов праці, господарі звільнили всіх робітниць та прийняли нових на старих умовах³³. 7 травня 1914 року застрайкували робітниці майстерні жіночого одягу Доде, які вимагали збільшення заробітної плати³⁴.

З 1910 року знову пожвавилася політична діяльність слухачок ВЖК. Налагодилися революційні зв'язки зі студентами Петербурга та Москви. При обшуках поліція знаходила у курсисток Києва нелегальну літературу, прокламації, листівки, рукописи "Чого хочуть соціал-демократи?", "Робітницькі професійні спілки" та ін³⁵. Найбільш поширеним видом протесту в той час був зрив занять. В листопаді куратор Одеського шкільного округу повідомляв голову педагогічної Ради Вищих жіночих медичних курсів, що "ввиду появляючихся в последнее время беспорядков в столичных высших учебных заведениях и стремлении к таковым беспорядкам учащихся Новороссийского университета и Одесских Высших женских курсов, позволяющих себе демонстративные уличные выходы к чему несомненно предшествуют совещания в самих учебных заведениях г. Одессы, градоначальник запретил всяческие сходки в стенах высших учебных заведений, касающихся вопросов, не связанных с жизнью учебных заведений"³⁶. Курсисток, які приймали участь в антиурядових виступах, карали різними способами: їх не допускали до екзаменів, залишали на повторний курс, відраховували з навчального закладу. 9 грудня 1910 року педагогічна рада Одеських Вищих жіночих медичних курсів попередила курсисток, що у випадку продовження безладдя, рада не зупиниться перед масовим відрахуванням курсисток і, навіть, перед закриттям курсів³⁷. Через місяць із міністерства народної освіти була отримана телеграма, в якій вказувалося, що "Постановлением Совета Министров студенческие собрания в Высших учебных заведениях временно запрещаются, а нарушившие это постановление подлежат исключению из учебных заведений"³⁸. Отже, все чого вдалося досягнути студентству в роки революції, було повністю ліквідовано царизмом в наступні роки.

Встановлення жорстокого поліцейського нагляду за курсистками викликало протест з їх сторони. Під впливом "Загальнокоаліційної Ради" та соціал-демократичних гуртків студентство все більше поєднувало свої акції з робітничим рухом, не тільки поділяючи гасла пролетарської боротьби, але і переймаючи форми боротьби. На зміну попереднім сходкам та обструкціям прийшли демонстрації та страйки. В січні 1911 року курсистки всіх Вищих жіночих курсів Наддніпрянської України приєдналися до виступу слухачок Бестужевських курсів Петербурга, які оголосили страйк на весь весняний семестр. На Київських курсах поширювалися прокламації, які закликали припинити заняття до кінця семестру та провести антиурядовий виступ³⁹. Страйк на ВЖК набрав масового характеру та охопив 95% всіх слухачок⁴⁰. Арешти та заслання курсисток не припинялися всю весну. В березні з Києва в Оленецьку губернію були відправлені курсистки Давидова, Качен, Товбень, Кауман, багато жінок перебувало в київських в'язницях⁴¹. За причетність до київської групи РСДРП курсистки Марія Підви́соцька та Марія Загурська були вислані з Києва⁴². Під особливим наглядом поліції були слухачки Київського комерційного інституту - Г.А. Тимошенко, Е. А. Бендарчук, Г.І. Мокроус та Київських Вищих жіночих курсів - В.І. Пушкар, Л.Е. Перлякова, Л.Е. Малиновська, В.М. Попова, Т.Н. Биркина та ін⁴³. Масовий характер носив антиурядовий виступ слухачок Одеських ВЖК 8 грудня 1911 року. До списків неблагонадійних потрапило 186 осіб. Після такої масової демонстрації куратором Одеського шкільного округу були прийняті надзвичайні заходи та відраховано 23 курсистки з Одеських ВЖК.

На знак протесту проти ленських подій курсистки Київських Вищих жіночих курсів оголосили дводенний страйк. Резолюція зібрання слухачок була відправлена в соціал-демократичну фракцію Державної Думи⁴⁴. 27 листопада 1912 року слухачки Київських Вищих жіночих курсів приєдналися до студентської демонстрації всіх вищих учбових закладів Києва під гаслом "Свободу в'язням реакції"⁴⁵. 19 березня 1913 року Організаційна рада Київських жіночих курсів в знак протесту проти розгрому Воєнно-медичинської академії та насилля над студентами, закликала курсисток до одноденного страйку⁴⁶. Масове зібрання було проведене курсистками Київських ВЖК в травні 1915 року.

Антиурядові виступи курсисток та їх активна участь в соціал-демократичному русі зумовлювалися важкими соціально-економічними умовами життя, політичною безправністю, непослідовністю уряду в галузі вищої жіночої освіти. "Женский вестник" писав, що серед курсисток "нужда вопиющая им приходится в большинстве случаев голодать"⁴⁷.

В період нового революційного піднесення трудящі жінки Наддніпрянської України приєдналися до рішення 2-ої Міжнародної конференції жінок в Копенгагені про щорічне проведення *міжнародного дня солідарності жіночого пролетаріату* в боротьбі за рівні економічні та політичні права жінок з чоловіками. Вперше на Наддніпрянщині 8 березня було проведене вже в 1911 році, коли невелика група робітниць Умані, організувавшись на квартирі робітниці-швей, провела зібрання під лозунгом боротьби

за економічне та політичне розкріпачення жінки⁴⁸. З 1913 року 8 березня стало відзначатися масовими акціями протесту. Так, в Києві, у різних частинах міста, відбулося ряд групових зібрань, які об'єднавшись провели загальну демонстрацію 150 робітниць. В резолюції, прийнятій жінками говорилося: "Мы, киевские работницы, участницы собрания, посвященного Международному Женскому Дню, приветствуем его установление и присоединяемся к протесту работниц всех стран против женского бесправия, против всего капиталистического строя, являющегося главной причиной всех наших бед. Мы считаем: 1. Только организованная борьба всего рабочего класса за такой общественный строй, при котором не будет частной собственности на средства производства, а значит и угнетения человека человеком, может освободить нас, женщин-работниц; 2. Добиться политических прав и улучшить свое положение в пределах существующего строя мы можем только в тесном единении со всем рабочим классом, под знаменами передового рабочего движения социал-демократии"⁴⁹. Про масове святкування Міжнародного Жіночого Дня в Одесі повідомляв "Одесский курьер"⁵⁰. Умови переслідування не завадили достатньо широко відзначити 8 березня на Волині, в Подільській, Катеринославській, Київській, Таврійській губерніях, про ці акції ми отримуємо інформацію із доносів жандармських управлінь⁵¹. 7 лютого 1914 року "Киевская мысль" повідомляла, що "Идут подготовительные работы к организации в Киеве Женского Дня. 23 февраля в зале Общественного Собрания предлагается ряд докладов, касающихся вопросов женского равноправия, успехов женского движения в различных государствах. Вечером предлагается устройство общедоступного музыкального вечера, изображению женских типов в музыке и литературе"⁵². Ці заходи до свята готувалися жінками - членами "Київського товариства оброни жінок". В свою чергу Київське відділення РСДРП поширювало листівки із зверненнями до жінок для організації мітингів, демонстрацій, присвячених Міжнародному Жіночому Дню⁵³. Прокламації та листівки до свята поширювалися харківським комітетом РСДРП⁵⁴ із закликами єднання в боротьбі проти існуючого ладу. І хоча проведення цієї акції супроводжувалося переслідуваннями жандармів, але святкування Міжнародного Жіночого Дня стало традиційним в середовищі працюючих жінок⁵⁵.

Значне погіршення становища трудящих жінок в період першої світової війни активізувало боротьбу жінок за свої права. Так, на початку 1915 року відбулися страйки робітниць майстерень з обробки шкіри в Одесі. У вересні 1915 року провели страйк 700 робітниць Київського цукрового заводу⁵⁶, 24 листопада 1915 року робітниці черкаського тютюнового заводу Зарицького виступили з вимогою підвищення заробітної плати. В лютому 1916 року економічні вимоги висувалися під час страйку 120 робітниць Кременчуцької фабрики Гуларня, їх підтримали робітниці фабрики Володарського, Штенберга, Добкина та ін⁵⁷.

В надзвичайно складних умовах воєнного часу опинилися солдатки та їх сім'ї, інтереси яких зневажалися урядом. Щоб боронити свої сім'ї, солдатки організовували акції протесту. Восени 1914 року масовим був виступ

солдаток Богодухівського повіту Харківської губернії. Не отримуючи кілька місяців допомоги, солдатки кількох сіл об'єдналися та захопили повітову управу з вимогою видати допомогу. До акції приєдналися селянки інших сіл⁵⁸. 30 квітня 1915 року в селі Аніно Лебединського повіту Харківської губернії селянки-солдатки "собравшись в число 40 душ и вооружившись цепками и лопатами выступили против столыпинской аграрной реформы, в частности, против выделения отрубщиков"⁵⁹. 11 квітня 1915 року в селі Боромля Ахтирського повіту Харківської губернії відбувся масовий виступ жінок проти земельної комісії. Особливу активність виявили селянки Е. Кондрат'єва, Т. Білоконь, М. Бабаєва, Н.С. Ємцова. Газета "Александровские Отклики" повідомляла, що в селі Вербка Ольгопольського повіту Катеринославської губернії відбувся "бабій бунт". Жінки виступили проти підвищення земського вкладу на землю. 22 селянки були притягнені до відповідальності за участь у цій акції і засуджені до тюремного ув'язнення⁶⁰.

Значним, за кількістю учасниць, був виступ солдаток у селі Нижня Сироватка Сумського повіту Харківської губернії, який відбувся в квітні 1915 року. Повітовий староста повідомляв, що 9 квітня 1915 року в селі Н.Сироватка бунтувало біля 500 солдаток, які, озброївшись лопатами та кіллям, вимагали видання солдатських пайків. Виступ жінок був придушений лише поліцейською командою, яку спеціально викликали із Сум. За наказом губернатора було заарештовано 80 жінок, яких відправили до Харківської в'язниці⁶¹. 8 серпня 1916 року на Ларінському базарі в Юзівці відбувся бунт кількох тисяч солдаток та робітниць, спричинений високою ціною на овочі. Поліцейський загін розігнав жінок, однак адміністрація міста змушена була запропонувати торговцям знизити в два рази ціни на овочі. Як повідомлялося в донесенні під час виступу жінок "мужчины стояли поодаль в ожидании того, что будет делать полиция"⁶². В цілому, слід відмітити, що рух робітниць 1910-1917 рр. був незначним в порівнянні з періодом першої революції 1905-1907 рр., а вимоги жінок носили, в переважній більшості, економічний характер. Однак враховуючи участь робітниць, курсисток в економічних та політичних виступах робітничого класу в 1905-1907, 1912-1917 рр., можливим стає застосування до їх діяльності поняття соціал-демократичної або пролетарської течії жіночого руху.

2.2. Відношення політичних партій до жіночого питання

Серед суб'єктів державної політики, які могли би суттєво вплинути на зміну соціального статусу жінок, слід відмітити *політичні партії*. 1905 рік позначився в Російській імперії народженням багатопартійної системи, яка повинна була стати виразником інтересів різних класів і верств населення, в тому числі і жінок. Разом з тим, історичні джерела та факти дозволяють говорити, що відношення політичних партій до жінок було неоднозначним. *З однієї сторони*, в програмних документах політичних партій були вимоги, що стосувалися жіночого питання. Загальною для усіх цих партій (як українських, так і загальноросійських), незалежно від політичної орієн-

тації, була вимога впровадження загального виборчого права на основі рівного, вільного та таємного голосування незалежно від статі, що було важливим кроком на шляху боротьби за демократію. Разом з тим, вимога рівноправності для більшості політичних партій була першим і останнім пунктом, який стосувався жінок. Серед партій, які дещо розширювали свої програмні вимоги по відношенню до жінок можна назвати Українську Демократичну Радикальну Партію (УДРП), що включала вимогу про заборону праці жінок-робітниць під час вагітності⁶³. Загальноросійська партія соціал-революціонерів (як і кадети) використовувала вимогу про заборону праці жінок на шкідливих підприємства. Вимоги заборони праці жінок під час вагітності, загальна та обов'язкова освіта для дітей до 16 років обох статей, заснування дитячих садків при фабриках та заводах, заборона нічної праці жінок містилися в програмних документах Української Соціал-Демократичної Робітничої партії. Широко використовувалися вимоги про захист прав жінок Українською Народною Партією, заснованою Миколою Міхновським в 1902 році. Найбільш докладно права жінок розглядалися у програмі загальноросійської соціал-демократичної робітничої партії (РСДРП). Ця партія відтворила у своїй програмі вісім вимог, стосовно прав жінок-робітниць:

1. Восьмигодинний робочий день;
2. Заснування дитячих садків при фабриках та заводах;
3. Заборона праці жінок-робітниць під час вагітності із збереженням заробітної плати;

4. Заборона нічної праці;
5. Заборона використання жіночої праці на шкідливому виробництві;
6. Введення інспектрис на підприємствах з найманою працею;
7. Щотижневий відпочинок;
8. Загальна та обов'язкова освіта для дітей до 16 років обох статей.

З другої сторони, жінки, члени партій, або жіночих організацій розглядалися політичними лідерами лише як зв'язуюча ланка між партіями та жінками, тобто використовувалися лише функціонально для пропаганди партійних ідей, що особливо чітко простежувалося на діяльності місцевих відділів РСДРП. В реальному житті партії ігнорували жіночі інтереси, негативно відносили до створення окремих жіночих осередків при партіях, що розглядалося як розпорошення партійних сил.

В цілому, всі партії не дооцінювали роль жіноцтва в соціальному перетворенні суспільства. Більшість з них притримувалися традиційної консервативно-патріархатної концепції в питаннях про рівноправність статей. Почасти по цій причині, а також в силу історичних обставин політичні партії суттєво не вплинули на державну політику по відношенню до жінок. Фемінізм в тогочасних умовах не міг лягти в основу діяльності політичних партій. На тлі загальної несправедливості, приниження української культури дискримінація жінок в очах політичних лідерів виглядала несуттєвою. З цієї ж причини і самі жінки не наполягали на захисті своїх інтересів, пропагуючи ідеї партій, жінки соціал-демократичного спрямування пов'язували вирішення жіночого питання лише з соціалістичною ре-

волюцією. Вступаючи до партій, вони виконували загальнопартійні справи, найбільш кропітку, "чорнову" роботу, відкидаючи феміністичні домагання, що стало однією із суттєвих помилок жіночого руху.

2.3. Участь жінок в діяльності українських партій

Тема участі жінок в політичних партіях, як і відношення політичних партій до жіночого питання одна із малодосліджених та складних проблем через недостатність джерельної бази, відсутність документів при конспіративній роботі. Разом з тим, історичні документи свідчать, що участь жінок в політичних партіях (як українських так і загальноросійських) хоч і не визначалася багаточисельною, але була вагомою.

В 90-х роках XIX століття орієнтація лише на культурницький аспект діяльності створила своєрідний вакуум дій серед української інтелігенції. Більш показною, імпазантною була праця політична, скерована на повалення того режиму, який утворив безправність народу. Молодь здебільшого "йшла в революцію", віддавала свої сили боротьбі політичній, не тільки залишаючи без уваги національні інтереси свого народу, але й з презирством ставлячись до тих вузьких культурників, що "присвячували себе малим ділам перед великим сходом революційного сонця". Революційні настрої наприкінці XIX століття охоплювали усі кола суспільства. Серед українства (переважно соціалістичного) відчувалася потреба організуватися в політичну формацію. В 1895 році частина молоді, під проводом Лесі Українки й І.Стешенка, заснувала соціал-демократичну групу, яка мала на меті боротьбу з культурництвом серед молоді, а в 1900 році на основі цієї групи виникла перша українська партія РУП (Революційна українська партія). На формування політичних поглядів Лесі Українки великий вплив мав М. Драгоманов. "Він, - як писав А. Музичка, - привів її від народницького радикалізму до першого українського соціал-демократичного угруповання, зробив її співавтором марксистського журналу "Жизнь", а пізніше дав змогу редакції "Дзвону" вважати її за свого однодумця"⁶⁴. Беручи за ідеал "вільну самостійну Україну з широко розвиненим соціалістичним державним устроєм"⁶⁵, партія поширювала свої ідеї серед українського селянства та засновувалася на роботі "вільних громад". Особливо багато невсипущої енергії виявила, багато сил своїх поклала на роботу в РУП Катерина Голіцінська (Лозенко). "Катерина Голіцінська, - писала про неї Наталя Романович-Ткаченко, - людина, що на своїх плечах винесла більшу частину роботи за кордоном - це найдіяльніший член закордонної колегії РУП, це невтомні руки партії. Рухлива, метка і завзята до роботи (як бувають завзяті жінки), раз узявшись до діла вона горіла в роботі і тому робота горіла в її руках. Редагування коректора, переклади, листування з численними кореспондентами України - все це на ній. Все це поспівало впору, і все зроблено було надзвичайно акуратно"⁶⁶. Діяльним членом партія була Катерина Реріх, що "з ранньої юності віддалася справі революції. Вона свідомо усувала з свого шляху все, що могло заважати їй в цій діяльності: навіть кохання рішуче усувала вона. Перебуваючи у Лук'янівській в'язниці,

Катря захворіла туберкульозом, що і спричинило її передчасну смерть у 1906 році⁶⁷. В 1902 році до партії вступила Наталя Романович, яка вже мала серйозний досвід політичної роботи в Чигиринському революційному гуртку, в легальних та нелегальних недільних школах Києва. Арешт, хороша школа політграмоти в Лук'янівській в'язниці та близьке знайомство з Катериною Реріх стали вирішальними для Наталі Романович у вступі до РУП⁶⁸. До членів партії належали: Настя Грінченко, Олена Королева⁶⁹. Активним членом Лубенської громади РУП була Валентина Радзимовська⁷⁰. Чернігівські та київські видання РУП для своєї соціал-революційної діяльності використовувала Катерина Глауденцева-Лисс, україномовними памфлетами користувалися Ольга Ксешинська, яка займалася агітацією серед чернігівських селян та Віра Черкасова, що поширювала революційні ідеї серед харківських робітників⁷¹.

В грудні 1904 року з РУП відділилася ліва група на чолі з Лесею Українкою та М.Меленевським, які створили "Українську Соціал-Демократичну Спілку". Тоді ж "Спілка" оголосила свою програму, в якій доводила, що "українська інтелігенція, яка зосередилася в РУП, тримається виключно на дрібнобуржуазному українському селянстві, бо це єдиний прошарок населення, який залишається українським. Український пролетаріат, твердили вони, вже русифікований і стоїть ближче до російських соціал-демократів, тому "Спілка" бачить своє завдання в очолюванні цього дійсно пролетарського прошарку"⁷². Спілка діяла спільно з РСДРП, чисельність її швидко зростала і вона стала однією з найсильніших партій Наддніпрянської України. Серед жінок, що працювали в складі "Спілки" крім Лесі Українки були: Ольга Кривинюк, Марія Виноградова, Людмила Драгоманова. Секретарем друкованого органу "Правди" була Марія Сергіївна Тучапська⁷³.

В 1905 році до "Спілки" вступила Настя Грінченко - донька Бориса Грінченка та Марії Загірної. Свою громадську діяльність Настя розпочала ще в "Кружку українських дівчат", де була секретаркою, брала участь в робітничому товаристві "Воля" у Львові, працювала в "Жіночій Громаді". В розпал революції вона стала активним агітатором та пропагандистом серед українських робітників Києва, Полтави, Лубен. Перебуваючи в Полтаві, Настя вела гуртки робітників, викладала їм політичну економію, була одним із кращих агітаторів на "біржі" (агітація на біржі - агітація по великим містам на вулицях або бульварах серед натовпу перехожих). Приїхавши до Києва, розпочала роботу в заводських районах, створила гурток робітників-залізничників, де проводила пропагандистську роботу. Згодом заснувала і два робочі клуби. В 1906 році Настя, разом з іншими товаришами, була заарештована та пограпила до в'язниці. Довгі роздуми в тюремній камері привели до переконання, що "маси можуть там зорганізуватися національно, де вони живуть свідомим національним життям. Таке життя на Україні лише розпочалося. Отже, живу ідею національної організації українського пролетаріату душить та знеживлює змагання заснувати незалежну свою організацію поруч з історично заслуженою організацією російської соціал-демократії. Необхідно скорис-

татися задля зросту української соціал-демократії вже готовим організмом Російської імперії, увійти туди і не почувачи над собою гніту своєї маленької організації, розпочати ширення соціалістичних думок. В тій партії ми зростемо - адже ж ми віримо, що зріст національного українського відродження піде скоршим темпом"⁷⁴. До цих ідей Насті Грінченко у в'язниці приєдналися члени українських партій. Весною, після виходу з в'язниці, Настя з групою товаришів розпочала агітацію за масовий перехід в ряди загальноросійської партії, що викликало протест серед деяких членів українських партій. Однак Настя перейшла до загальноросійської партії, про що надрукувала свого листа в одному політичному часописі. Однак не судилося їй реалізувати цих ідей, ув'язнення не пройшло безслідно - запалення легень, отримане у тюрмі, швидко розвинулося в туберкульоз. 14 жовтня 1908 року на 24 році життя у Києві згас промін, короткого, але світлого життя Насті Грінченко⁷⁵.

В період спаду революції партійне життя майже зовсім завмерло і більшість української інтелігенції поринуло цілком в легальну культурно-просвітницьку працю в "Просвітах", Народних університетах, виданнях і роль жіноцтва у цій роботі була значною (Див. розділ V. Українське питання на початку ХХ століття та роль жінок у його вирішенні).

В період реакції, коли особливо небезпечним для українців був тиск з боку уряду та репресії, представники української інтелігенції в 1908 році вирішили (після довгих нарад та міркувань) відновити давню безпартійну організацію, що існувала в 1897-1904 рр., але тепер уже під назвою "*Товариство Українських Поступовців*". Це товариство не було партією, і його платформою було лише визнання керівних принципів автономії, конституціоналізму й парламентаризму. Через те до товариства приєдналися люди різних переконань - і соціалісти, і поступовці - діяльність товариства полягала в організованій підтримці тих українських товариств та видань, які відповідали вищезазначеним принципам; у намаганні здобути прихильність у думських та земських колах; в ознайомленні російського та закордонного громадянства з завданнями та характером українського руху. Отже, це було "нелегальне товариство для ведення легальної роботи"⁷⁶. І щоб захистити його від напливу небажаних елементів, для прийняття в члени ТУП вимагався певний моральний ценз й громадське становище. Товариство об'єднало в собі весь цвіт української інтелігенції. Серед жінок, що були членами ТУП слід сказати в першу чергу про Людмилу Старицьку-Черняхівську, яка ще з 1897 року працювала у Всеукраїнській Безпартійній Загальній Демократичній Організації, а коли була створена ТУП на базі Безпартійної Організації, Л. Черняхівська-Старицька була обрана членом Президії ТУП⁷⁷. Любов Яновська була організатором гуртків-десяток по програмі ТУП⁷⁸. Член ТУП Алла Львівна Ковальова організувала бюро праці для українського населення. Робота ця була надзвичайно складною, треба було проводити справу досить конспіративно, але рівночасно й широко поставити її, користуючись зв'язками з земствами та промислово-торговими установами. У цій справі А.Л. Ковальовій допомагала член ТУП Софія Русова, бо мала багато знайомих по всій Україні. Коли наприкінці війни

треба було розмістити дітей-сиріт, які після евакуації залишилися без батьків, Аллу Ковальову обрали до Київської міської управи завідуючою цієї справи. Вона відкрила тоді притулок для дітей у Києві⁷⁹. В період першої світової війни до Ради ТУП входили: Л. Старицька-Черняхівська та Любов Яновська, які особливо багато зробили для українського населення в часи війни⁸⁰.

Бажаючи творити національні цінності на всіх ділянках життя, жінки відіграли важливу роль у створенні організації українських сил на ґрунті допомоги замкненим по тюрмам політичним в'язням, при чому допомога ця була без партійної та національної різниці. *Український Червоний Хрест*, створений в 1913 році був організацією безпартійною, але тісно зв'язаною з українськими політичними партіями. Потреба існування Українського Червоного Хреста відчувалася в українському житті давно й задовольнялася вона різними спробами організації часткової допомоги українським і іншим в'язням, але спроби ці були спорадичними й не захоплювали собою широкої громадської ініціативи. Потрібна була ширша організація громадських кіл і така організація допомоги політичним в'язням була створена. Війна поставила перед УЧХ ще одне важливе завдання - організацію допомоги галицьким українцям. Діяльність нової організації з кожним роком росла і кінець-кінцем поставила допомогу політичним в'язням на завидну височінь. Заведені були тісні контакти з тюрмами oprіч легальних способів, в'язні мали змогу підтримувати контакт з партійними організаціями. Різними шляхами допомога УЧХ доходила до Сибіру, і з далекої України сибіряки отримували як моральну, так і матеріальну допомогу. У витоків Українського Червоного Хреста стояла Любов Сергіївна Шерстюк. Ця надзвичайно скромна жінка все своє життя присвятила громадським справам. Довгі роки вона працювала на користь українського слова в редакції "Рідного краю", "Ради". Заробляючи на життя коректуванням "Ради", вона без грошей працювала у видавництві "Український учитель" та в конторі педагогічного журналу "Світло". "Перед очима, - згадувала Марія Грінченко, - стає невеличка постать, любе обличчя з блискучими очима облямоване чорним хвилястим волоссям і вчувається приязний голос: "Чи не треба чого переказати в друкарні, чи в книгарні?"⁸¹ Вона виявила надзвичайно активну діяльність з самого початку заснування УЧХ. Її відданість справі, переконаність і віра в потребу УЧХ і його будучину служили для інших прикладом, і передчасну її втрату всі відчули дуже скоро⁸².

Нелегальність партійного життя аж до 1905 року, постійні переслідування, відсутність політичного досвіду, політична неграмотність спричинили слабкість українського політичного руху. Користуючись таким складним станом українського політичного руху, загальноросійські партії отримали "ін'єкцію" української інтелігенції до лав, послаблюючи, за словами О. Лотоцького, її "національну акцію, кидаючи зневажливе, але вірогідне в очах "істинних революціонерів" гасло, що всі національні потреби придуть на порядок денний на другий день після світової революції"⁸³.

2.4. Участь жінок Наддніпрянської України в діяльності загальноросійських соціал-демократичних організацій

З розвитком робітничого руху, зростанням його сили соціальні питання брали верх над національними, чим і зумовлювалася впливовість загальноросійської соціал-демократичної партії на території Наддніпрянської України. До пропаганди соціалістичних ідей приєднувалися робітниці, бо oprіч обіцянок вирішити проблему жіночого гніту, соціалізм пропонував і загальне пояснення причин цього гніту.

Згідно марксизму* пригнічення жінки при капіталізмі, як і експлуатація пролетаріату, зумовлені розподілом праці та приватною власністю. Через відсутність коштів пролетаріат змушений "продавати" свою працю капіталу. З цієї з причини жінка в ролі повії, утриманки або дружини пропонує себе чоловікові. Роль буржуазної дружини ускладнювалася, на думку теоретиків марксизму, тією обставиною, що до її обов'язків приєднувалося не тільки задоволення сексуальних потреб чоловіка (єдина роль повії і утриманки), але і народження спадкоємців, а також ведення домашнього господарства. Буржуазна мораль вимагала лицемірити про існування подружнього кохання навіть там, де присутнім був лише економічний розрахунок. Згідно марксизму жінка робітниця перебувала під подвійним гнітом - зі сторони капіталу та буржуазної сім'ї. Її звільнення ставало можливим лише внаслідок перемоги пролетарської революції, яка знищить приватну власність, а разом з нею і буржуазну сім'ю. Проте, яку форму наберуть відносини між статями в соціалістичному суспільстві, марксизм до деталей не вдавався, стверджуючи, що вони очистяться від економічних інтересів та будуть ґрунтуватися на взаємному коханні, свободі вибору та повній рівності.

Перші гуртки жінок-робітниць, що перебували під впливом соціал-демократичних ідей почали створюватися в 90-х роках ХІХ століття. З міркувань суворой конспірації тих часів гуртки були майже замкнені. Один не знав про місце й роботу іншого. Часто й робітниці не знали одна про другу - хто, де в якому гуртку працює, аж доки не зустрічалися десь на "пересувних" гуртках, сходках чи виступах. Часто навіть керівники не знали про кількість гуртків, бо вони виникали стихійно скрізь, де тільки було 1-2 письменні робітники. Відомо, що робітниці на початку гурткової роботи працювали разом з чоловіками у загальних соціал-демократичних гуртках, але разом з тим зароджувалися окремі жіночі гуртки і керували ними здебільшого інтелігентки. Однією із організаторок таких гуртків 90-х рр. у Києві була Раїса Страж. Сама робітниця мала тісні зв'язки з соціал-демократичними організаціями, належала до робітничого комітету. Вона створила кілька жіночих робітничих гуртків у різних районах міста Києва. Одним із найміцніших гуртків був гурток самої Р. Страж. Гурток цей мав філіали на

* Марксистська точка зору на жіноче питання була вперше викладена в книгах А. Бебеля "Женщина и социализм" (1879) і Ф. Енгельса "Походження сім'ї, приватної власності і держави" (1884)

Подолі та в інших районах, якими керували В.Крижанівська-Тучапська, Зевіна, Силянська та ін. Коли розпорошені гуртки почали об'єднуватися в широку робітничу організацію, гурток Страж, як один із найміцніших осередків жіночого активу, ввійшов до об'єднання київської "Спілки боротьби за визволення робітничого класу". Переважно через жіночі гуртки і підтримувала зв'язки "Спілка боротьби" з київськими робітницями, проводила роботу серед жінок. Жіночий актив "Спілки боротьби" складав перші листівки-відозви до робітниць корсетної фабрики Дютуа (6 травня 1897 р.), робітниць тютюнової фабрики Егіза (15 травня 1897 р.). В цих листівках робітниці закликали до боротьби за свої економічні права - збільшення заробітної плати, скорочення робочого дня і т.ін. Політичних вимог робітниці в той період ще не висували. Гуртки жінок-робітниць стали організаторами перших протестів кравчинь фабрик Людмера, Ходоровського, Жердера, які, об'єднавшись проти фабрикантів, домовилися працювати щодня на 3 години менше. Робітниці тютюнової фабрики Кога на одверто протестували проти нелюдського поводження адміністрації та необмежених штрафів.

Керівництво гуртками, зв'язок з іншими містами, праця в "Спілці боротьби", участь в організації першої соціал-демократичної газети (її між іншим і друкували спочатку в приміщенні Софії Померанець) ось те поле, де в значній мірі прикладали жінки свою працю. Після масових арештів 1898 року у справі "Спілки боротьби" було притягнуто до відповідальності 38 жінок (26% з загальної кількості)⁸⁴.

З міркувань конспірації, а також, внаслідок розподілу праці в соціал-демократичних групах, жінкам припадала особливо важлива на той час ділянка підпільної технічної роботи: організація явок, нелегальне поширення літератури, кореспондентська робота. З відповідальних кореспондентів Київського відділення РСДРП жандармське відділення згадувало Афанас'єву, Окулову, Горовіц. Багато зв'язків жіночий соціал-демократичний актив Харкова здійснював через Шестакову, Монучарову, а в Миколаєві через сестер Міхелевих⁸⁵.

Надзвичайно цікаву деталь до історії участі жінок у роботі соціал-демократів додає архівний матеріал про Ганну Пригоровську, яка належала до так званої "технічної групи" при київському комітеті РСДРП. Вона на протязі п'яти років винесла на своїх плечах усю роботу соціал-демократичної друкарні в Києві. П'ять років київська охоронка ретельно розшукувала друкарню, яка досить щедро засипала своїми "листами" та відозвами робітничі райони. 3 квітня 1904 року друкарня була знайдена, про що київська охоронка з полегшенням повідомляла в Петербург: "В следствии усиленной работы за последнее время, а также в виду поступивших указаний наружного наблюдения выяснено, что типография должна быть у Остерской. Последняя, оказавшаяся домашней учительницей Анной Николаевной Пригоровской, родом из Черниговской губернии, обыскана сегодня ночью и застигнута за печатанием призывных к забастовке Первого мая листовок. Обыском найдены два хорошо оборудованных типографских станка, три кассы со шрифтом, медная комитетская печать, важные ориги-

налы рукописей, 7 тисяч прокламацій” . Багато клопоту на допитах завдавала жандармам рухлива, невеличка на зріст Ганна Пригоровська, що так самовіддано присвятила себе технічній роботі в соціал-демократичній друкарні Києва. Пригоровська сама складала відозви, купувала папір для друкарні, сама й виносила їх з друкарні та передавала М Немолякіній. Марія Немолякіна, працюючи технічно, близько стояла до київського Комітету, була посередницею між Комітетом та групами студентів, учнів середніх шкіл.

Прокурор київської судової палати тасмним листом від 14 квітня 1902 року повідомляв міністра юстиції, що під час 114 трусів заарештовано 10 жінок. Серед ув'язнених була народна вчителька, член київського відділення РСДРП Марія Захарівна Осадча. Вона була активним організатором соціал-демократичних зібрань, на яких викладала теоретичні питання, здійснювала переклади іноземних видань. При обшуку у неї знайшли рукописи брошури Каутського на англійській мові, іншу революційну літературу⁸⁶.

Після низки трусів та арештів в 1903 році по пропаганді соціал-демократичних ідей було заарештовано та ув'язнено 105 осіб, серед яких жінки склали 30%. Зі справи губернського жандармського управління за 1904 рік відомо, що за найближчі ділові стосунки з київським Комітетом РСДРП на 1 січня були заарештовані 6 жінок-членів Комітету (50% всіх заарештованих). В київській Лук'янівській тюрмі на кінець 1907 року в “одиначках” перебувало 50 політично засуджених жінок (17% від загальної кількості). В знак протесту проти дій тюремної адміністрації у вересні 1907 року жінки провели тривале голодування⁸⁷.

Різноманітними були форми залучення жінок до революційної організації: жінки організовували сходки, на їх квартирах влаштовувалися підпільні типографії, зібрання, вони підшукували місця для переховування нелегальної літератури (це було небезпечне заняття, що загрожувало жінкам 4 роками каторги), поширювали прокламації, листівки, проводили агітацію, приймали участь в зборах грошей на партійні потреби тощо⁸⁸.

В Київській організації РСДРП активно працювали: Євгенія Бош, Е. Новікова⁸⁹, П.Голубова⁹⁰, Р. Липницька⁹¹, І. Слуцька⁹². Е. Григорович приймала діяльну участь в створенні міського комітету РСДРП⁹³. Надзвичайно вагомою була участь в київській організації Олександри Славінської - селянки, яка вступила до партії в період революції. Її квартира була місцем зібрань київської міської соціал-демократичної організації, з 1911 року вона обиралася до комітету міської організації. Одним із найстаріших членів організації була Олександра Костюковська, яка в 1912 році стала членом комітету⁹⁴. Членами Харківської організації РСДРП були: М.Нечайло⁹⁵, Л. Карпіна⁹⁶, Р.М. Котляр. До Черкаської організації входила П. Брайловська⁹⁷. Організаторами соціал-демократичних гуртків серед робітників були О.Мангіна в Одесі та Києві, Е. Малова в Катеринославі, М. Зубкова в Полтаві⁹⁸.

Зв'язок курсисток з соціал-демократичними гуртками був налагоджений вже в 1907 році через окремих курсисток, а також співробітниць курсів, які входили до цих організацій. В 1907-1908 рр. зв'язковою ВЖК була І.С.

Шацька⁹⁹, в 1912-1913 рр. - медична сестра курсів Е. Маяковська¹⁰⁰. Курсистки активно працювали в революційних гуртках та партіях. До київських соціал-демократичних груп в різні періоди належали курсистки: Л. Перлякова, Л. Малиновська, В. Пушкарева, В. Попова, Т. Биркіна, І. Шацька, М. Підвисоцька, М. Загурська та ін. Значний внесок в функціонування соціал-демократичних гуртків на Вінничині зробила слухачка Київських ВЖК, колишня селянка А. Примак¹⁰¹. Членами Харківських соціал-демократичних груп були курсистки Харківських Вищих жіночих курсів - Н. Полуян, Р. Янова, Г. Хоперська, А. Данилевська¹⁰² та Харківського медичного інституту - М. Тишкова, сестри В. і К. Сабельникови, О. Турбіна, В. Карцева, О. Монченко¹⁰³. Студентка Київського комерційного інституту Л. Карклин була адресатом для зв'язку між Парижем та Києвом, а також приймала участь в підготовці Паризької конференції РСДРП¹⁰⁴.

Дуже вагомою була роль жінок в діяльності політичного "Червоного Хреста" - нелегальних гуртків та груп допомоги політичним в'язням та засланням. Цілий ряд арештів і судових процесів над партійними товаришами поставив завдання товариського опікування долею засуджених товаришів. Жінки приймали участь в зібранні пожертвувань на "Червоний Хрест", організації лотерей, переправляли кошти для поліпшення становища в'язнів, давали їм притулок, фінансово підтримували товариство через що неодноразово переслідувалися та ув'язнювалися¹⁰⁵. За своїм складом "Червоний Хрест" України був жіночим. Жінки складала переважуючу більшість в Київському, Катеринославському товариствах. Одеське товариство "Червоного Хреста" очолювали М. Тучанська та Е. Богущка, а до активних членів належала Е. Михайлова та М. Оскерко. Діяльними членами Київського товариства були В. Ландо-Безверхова, Вакар, О. Френкель та Е. Дацьковська¹⁰⁶.

Отже, разом з розвитком робітничого руху та створенням соціал-демократичних груп, з 90-х років XIX століття формувалася соціал-демократична або пролетарська течія жіночого руху. Її представниці, на відміну від ліберально-демократичної, вважали, що самостійного жіночого питання не існує, воно лише складова частина загальних соціальних проблем. Звільнення жінки, як частини суспільства, робітниці, дружини і матері можливе лише разом з вирішенням загального соціального питання, разом з радикальним перетворенням суспільного ладу.

Головними лозунгами представниць пролетарської течії жіночого руху оголошувалися: охорона та регламентація жіночої праці, боротьба за 8-годинний робочий день, за прийняття закону про охорону материнства, за створення системи суспільного виховання дітей, за виборче право.

За партійними пріоритетами серед активісток пролетарської течії були прихильниці більшовиків та меншовиків. Принципова відмінність їх поглядів на проблему рівноправності статей полягала у відношенні до ліберально-демократичних жіночих організацій. Якщо більшовички вважали ці організації ворожими своїм інтересам, то меншовички бачили в них опозицію існуючому суспільному ладу та виступали за співпрацю для "широкого соціально-економічного реформаторства"¹⁰⁷. Марксистська думка про

те, що соціалістична революція повинна передувати сексуальній, а жіноче рівноправ'я наступить внаслідок класової боротьби стала основним аргументом пролетарок в боротьбі з лібералками. Лідери більшовиків оголосили війну феміністкам через те, що бачили в їх діяльності спробу відтягнути жінок від класової боротьби пролетаріату та внести розкол в соціалістичний рух. Вони використовували всі можливості для ідеологічної конфронтації з рівноправками, доводячи, що їх вимоги політичного та громадянського рівноправ'я в умовах буржуазного ладу слугують лише інтересам жінок пануючих класів, а не робітниць. Тому всі спроби лібералок на протязі 1905-1908 рр. виробити "єдину жіночу платформу" не увінчалися успіхом. В 1908 році відбулося остаточне розмежування двох течій жіночого руху.

Крім ідейної платформи, соціал-демократична течія жіночого руху відрізнялася від ліберально-демократичної небагаточисельністю своїх організацій, вони не мали своєї організаційної основи та специфічної програми дій і не витримували порівняння з ліберально-демократичними жіночими організаціями ні по кількості, ні по організації роботи, ні по впливу на владу.

В самому процесі формування соціал-демократичних жіночих організацій можна помітити певну етапність, яка спричинялася політикою соціал-демократичної партії відносно жіночих об'єднань. Так, перші жіночі робітничі організації були створені в 90-х роках XIX століття і процес їх діяльності тривав приблизно до 1903 року, коли йшов процес формування самої партії. В наступні роки жінки працювали в змішаних гуртках та організаціях через заперечення соціал-демократичною партією необхідності жіночого робітничого руху, як сукупності жіночих груп та товариств. На думку лідерів партії, жіночі організації потрібні були лише для пропаганди роботи, як доповнення до організацій загальних. Про відношення соціал-демократичної партії до робітниць писала в своїй автобіографії ідеолог пролетарського жіночого руху Олександра Коллонтай: "Наша партія мало заботилась о судьбе работниц, незначителен был ее интерес к женскому освободительному движению"¹⁰⁸. Відсутність розгалуженої сітки незалежних організацій пояснювалася не стільки загальною та політичною неграмотністю жінок, скільки чіткою ідеологічною лінією партії, яка розцінювала їх створення як розпорошення сил. В період спаду революції спостерігалось прагнення жінок до створення окремих робочих гуртків. Так, в січні 1906 року в Миколаєві В. Парамонову був створений жіночий гурток робітниць. Засідання гуртка регулярно відбувалися на протязі 1906-1907 рр. Цей гурток був одним із небагатьох окремих жіночих робітничих соціал-демократичних гуртків¹⁰⁹ і його діяльність розцінювалася як феміністичний ухил в партії. Політика партії відносно створення жіночих товариств змінилася з 1907 року, коли було дозволено створювати жіночі гуртки при соціал-демократичних організаціях. Зміна партійної політики обумовлювалася поширенням ідей жіночих ліберальних організацій на трудящих жінок. Олександра Коллонтай відмічала, що "в 1905 году женское буржуазное движение представляло серьезную опасность для единства классового рабочего движения. Не только "серые работницы", но и социал-демократки

оказались под лозунгами равноправок". "Противовес был необходим, - писала вона, - мы теряли курсисток, женскую трудящуюся интеллигенцию и не приобретали прочной базы среди работниц"¹¹⁰. Лише в 1906 році, зрозумівши, що значна частина робітниць може перейти в ліберально-демократичні організації, партія санкціонувала роботу серед жінок як напрямок партійної роботи. Щоб привернути увагу партії до потреб робітниць, організувати в їх середовищі агітацію, залучити до рядів партії, з 1906-07 рр. почали самоорганізовуватися групи трудящих жінок, але реально партійні організації так і не підтримували ці групи.

Не підтримувалося створення автономних жіночих товариств і українськими партіями. Українські соціал-демократи ніколи не були послідовними й до кінця щирими в підтримці феміністичного руху. З одного боку, українські соціалісти, подібно до інших європейських соціалістів другої половини XIX століття, підтримували емансипацію. З іншого, в глибині їхніх сердець залишався страх перед руйнівністю надто радикального фемінізму, залишалося бажання поставити його в пристойні рамки авторитетною чоловічою рукою, що і робили прихильники цього руху. З точки зору українських політиків "заснування окремих жіночих товариств могло б зашкодити загальній українській справі, відірвати жіночі сили з "Просвіт" та культурницьких товариств". По суті *самостійність робітниць як головний принцип діяльності пролетарського жіночого руху так і не був підтриманий ні українськими, ні загальноросійськими соціал-демократичними партіями.*

Розділ У. НАЦІОНАЛЬНО-ДЕМОКРАТИЧНА ТЕЧІЯ ЖІНОЧОГО РУХУ

Національно-демократична течія жіночого руху в своєму становленні була тісно пов'язана з основними етапами національно-визвольного руху - а) етапом усвідомлення національної самобутності українського народу, збором історично-культурної спадщини з метою її збереження та розвитку й протистояння русифікації та б) зі створенням національно-просвітницьких організацій, метою яких була робота по підвищенню освітнього рівня населення, літературною та видавничою роботою, відродженням української культури. Культурно-просвітницька діяльність жінок здійснювалася у межах як українофільських, так і революційних організацій. Жінки створювали недільні школи, викладали у сільських навчальних закладах, проводили культурно-освітню роботу. Як члени українських громад та гуртків самоосвіти, вони брали активну участь у відкритті сільських бібліотек, організували народні читання. Важливе культурно-просвітницьке значення мала літературна та видавнича діяльність жінок, спрямована на відродження української культури, усвідомлення української ідентичності. Жінки виконували найбільш важку, чорнову роботу на шляху самопізнання та самоутвердження українського народу, але, на жаль, ця робота жінок належно не оцінена нашим громадянством, вона не стала національним надбанням.

1. ДІЯЛЬНІСТЬ ЖІНОК В СФЕРІ ОСВІТИ УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ

1.1. Роль жінок у заснуванні та діяльності недільних шкіл

З ліквідацією кріпосництва, головним завданням української громадської праці була народна освіта. Звільнений від кріпосництва, темний неписьменний люд мав як найскоріше стати письменним; на Наддніпрянській Україні він мусив стати грамотним своєю рідною мовою. Місцем для здійснення цих планів стали недільні школи. Ідея недільних шкіл для дорослих, зайнятих тиждів своєю працею виникла в Англії в половині XVIII століття, а ініціатором заснування таких шкіл був Роб Райке¹. Почин утворення недільних шкіл на Наддніпрянській Україні належав членам українських гуртків. Школи повинні були дати народові освіту в найбільш доступній та зрозумілій для нього формі, а молодь отримала можливість перевірити на ділі свої теоретичні міркування щодо мови навчання в цих школах².

Перші недільні школи на Наддніпрянщині виникають в 1859 році і в пункті 7 "Правил для недільних шкіл" наголошувалося, що чоловічі школи створювалися окремо від шкіл жіночих³.

Ідея створення жіночої школи виникає вже в кінці 1859 року, коли 8 грудня класні дами Київського жіночого училища Нельговської, знаючи про нагальну потребу в освіті народу і приймаючи до уваги, що для дівчат не існу-

вало відповідних освітніх закладів⁴, звернулися до М.І. Пирогова з офіційною заявою в якій просили дозволу на відкриття жіночої недільної школи на тих же основах, на яких були відкриті чоловічі. Школа була відкрита уже через місяць - 31 січня 1860 року і розмістилася в приміщенні 2-ої гімназії⁵.

6 листопада 1860 року в будинку Фундуклеївської гімназії відкрилася друга жіноча недільна школа. Клопотання про заснування цієї школи було розпочате жінками ще на початку 1860 року і все було підготовлене, однак організаторкам не вистачало сміливості виступити самостійно в ролі громадських діячок. Справу прискорив той факт, що інші жінки, із купецького стану, теж розпочали клопотання про відкриття своєї недільної школи на Подолі. Отже, майже одночасно в Києві розпочали свою роботу ще дві недільні жіночі школи⁶.

У створенні Київських недільних жіночих шкіл активну участь відіграла О.І. Вальнер, яка підтримувала зв'язок з В. Антоновичем та Київською Громадою⁷. Оцінюючи діяльність жінок в недільних школах "Киевский телеграф" відмічав: "В них безкоштовно викладали багато вельмишановних дам та дівчат. В Подільській школі викладають дівчата та всі з купецького стану"⁸.

Процес створення недільних шкіл не обмежувався Києвом, а мав поширення у всіх губерніях Наддніпрянської України. В 1860 році жіночі недільні школи були створені в Херсоні, Миколаєві⁹, Ніжині¹⁰. Наступного року заснувалися жіночі недільні школи при повітових училищах Кременчука (Полтавська губ.)¹¹, Новгород-Сіверська (Чернігівська губ.)¹², Стародубського (Чернігівська губ.)¹³. В 1861 році створилася жіноча недільна школа в Таращі Київської губернії¹⁴.

В справі заснування жіночих недільних шкіл в Полтавській губернії багато працювала Єлизавета Іванівна Милорадович. Вона була серед тих, хто працює в недільних школах скерував з певною орієнтацією в бік українофільства. Одну школу Є.І. Милорадович заснувала в Полтаві, другу в передмісті Павленках. І хоча інформація про діяльність цих недільних шкіл майже втрачена, але деякі відомості все ж вдалося віднайти¹⁵. (Див таблицю №1).

Власним коштом утримувала Єлизавета Іванівна щоденну хлоп'ячу (вечірню) школу, організовану Кониським та Пильчиковим. Вона сама ходила по школам, сама вчила дітей і найбільше любила після школи співати гуртом зі школярами¹⁶. Існуюча в Полтаві загальна шкільна Рада, створена в 1861 році, збиралася в домі Єлизавети Іванівни Милорадович¹⁷. За її ініціативою була організована "Народна бібліотека" (читальня), де бібліотекарем був Олександр Кониський¹⁸.

Документи Центрального Державного Історичного Архіву України свідчать про масове відкриття жіночих недільних шкіл в період з 1860-1862 роки¹⁹. Для населення читалися лекції про емансипацію; ставилися питання про дозвіл жінкам навчатися в університетах та складати іспити на вечній ступінь²⁰. Участь жіноцтва в заснуванні та діяльності недільних шкіл була одним із шляхів самоутвердження та самореалізації жіночої особистості. Так, про своє бажання до освітньої праці писала у листі до чоловіка Марко Вовчок (вересень 1861 р.): "Хочу завести школу дитську... Се буде користь для людей"²¹.

Відомості про недільні жіночі школи, засновані Є.І. Милорадович

Назва	Дата заснування.	Місце знаходжен.	Вчителі	Вікова характерист. Учениць	Соціальний стан
Полтавська дівоча недільна школа	3.09.1861	У приватній дівочій школі першого розряду	Класні дами, учениці училищ всього 23 особи	7-15 р. - 124 учениці; 15-21 р. - 31 учениця; 21-40 р. - 9 учениць.	Дворяни - 4; Купці - 11; Козаки - 15; Міщани - 66; Тимчасово зобов. - 66 Солдатські діти - 2 всього 164
Дівоча недільна школа в Павленках	1862	В будинку волосної управи	Інших	данях про школу	немає

1.2. Харківська недільна школа

Перша жіноча недільна школа (єдина із чотирьох недільних шкіл)* в Харкові була започаткована сестрами Холевими, а попечителем цієї школи став професор Харківського університету Д.І. Каченовський²². В жіночій школі справи йшли значно краще ніж у чоловічих, в її роботі приймали участь професори, студенти університету, освічені жінки**. Доступ у жіночу школу для викладання був вільний, сюди, без спеціальної освіти, але з великим бажанням і ентузіазмом, прийшла працювати Х.Д. Алчевська²³. Вона принесла до школи "Граматику" П. Куліша і почала навчати дівчат української мови²⁴. Цій жінці судилося внести вагомий внесок в розвиток недільних шкіл на Наддніпрянській Україні.

Христина Данилівна Алчевська - донька малороса, вчителя середніх шкіл, народилася в містечку Борзні Чернігівської губернії і там провела дитячі роки. В її спогадах залишився образ катування дівчат жорстоким батьком, який кінець-кінцем розтратив маєток дружини. Подальше життя юної Христини проходило в Курську, де проти волі батька вона здобула не тільки освіту, але й визнання як поетка, співачка й акторка. Своїми поезіями у "Северной Пчеле" Христина звернула увагу молодого харківського громадянина Олексія Алчевського і він після дворічного листування, забрав її у той вимірний, уже напів забутий рідний край. Тут вона вчилася української мови, відвідувала зібрання Харківської Громади, чарувала всіх своїм прекрасним голосом і жила тим творчим життям народників 60-х років XIX століття²⁵. У тій порі розпочала Христина Ал-

* в мемуарах Н.П. Баліна вказано, що з чотирьох харківських недільних шкіл - дві були жіночими²⁸.

** В недільній школі працювало більше двадцяти жінок, серед яких були: Н.Семикіна, сестри Холеви, Л. Ожигіна, Анжушевич, А. Іленкова та ін.

чевська свою працю у Харківській недільній жіночій школі, що стала пізніше змістом її життя.

Заборона недільних шкіл 12 червня 1862 року²⁶ викликала гострий протест серед широких кіл громадськості. Ще більшим протестом зустріли звістку про закриття недільних шкіл самі відвідувачі. З цього приводу Х.Д. Алчевська у своєму щоденнику писала: “Я пам’ятаю те горе, те збентеження, з яким ми змушені були оголосити дітям про закриття школи; пригадую відчай і плач дітей. В ту хвилину, здавалося, я ладна була віддати півжиття свого за життя школи, але робити було нічого”²⁷.

В умовах заборони недільних шкіл, Х.Д. Алчевська знаходить вихід і щоб не припиняти справу, яку так успішно розпочали, вона запрошує всю свою групу учнів додому та у тісній маленькій квартирі продовжує навчання. Їй вказували на небезпечність цієї справи, говорили, що може постраждати їх торгівля - єдине на той час джерело існування сім’ї, але вона не боялася цього і ради особистого спокою і благополуччя не хотіла жертвувати улюбленою справою. Так, в цій маленькій квартирі, “таємна жіноча школа” Х.Алчевської проіснувала майже вісім років²⁹. Лише в 1870 році відбулося офіційне визнання школи, почесним опікуном якої стала А.П. Вернадська - мати видатного вченого В.І. Вернадського. Школа проіснувала 57 років і навчила грамоті більше 17 тисяч жінок³⁰. Для школи Христина Данилівна побудувала спеціальний будинок з музеєм наочностей, бібліотекою, а до вчительського гуртка Харківської недільної жіночої школи входило 100 осіб - це був один із найбільших вчительських гуртків при недільних школах Російської імперії, при школі працював і свій лікар. Крім школи, де навчання здійснювалися безкоштовно, Х.Д. Алчевська відкрила в місті швейну майстерню для дівчат³¹. Школа притягувала увагу жінок, з кожним роком збільшувалася кількість учениць. (Див. таблицю № 2).

Таблиця № 2

Число учениць в недільній жіночій школі Х.Д. Алчевської³²

Назва школи	1-й рік існування	5-й рік існування	10-й рік існування	30-й рік існування
Харківська жіноча недільна школа	немає даних	300	317	550

Школа Х.Д. Алчевської не просто навчала - це була освіченість, зв’язана з моральним вихованням, з втіленням не тільки нових педагогічних методів, але і норм поведінки, які принципово відрізнялися від традиційних. Усвідомлюючи значення рідної мови в формуванні особистості, Алчевська організувала навчання у своїй школі українською мовою. Змолоду у цій школі вчителював Б. Грінченко. Після Емського наказу 1876 року, Алчевська змушена була продовжити виклад російською, але, водночас, таємно роздавала ученицям примірники “Кобзаря”, які вони, криючись, носили додому³³. “Юна, запальна... я так читала “Наймичку”, “Катерину”, “Тополю” та інші твори нашого геніального поета, що не було слухача, починаючи від хати й кінчаючи панськими хоромами, в яких я не викликала б

Христина Алчевська.

сліз...”, - писала Х.Д. Алчевська в листі до Михайла Павлика³⁴. Твори українських письменників вона широко пропагувала через складений нею бібліографічний збірник “Що читати народу” у трьох томах (1884-1906) і навчально-методичний посібник “Книга дорослих”³⁵.

В 1889 році Христина Данилівна Алчевська стала учасницею Міжнародної Ліги з народної освіти, де виступила з доповіддю про діяльність Харківської жіночої недільної школи. Досвід роботи школи був високо оцінений, обранням Х.Д. Алчевської одним із трьох віце-президентів Міжнародної Ліги з народної освіти³⁶. На Паризькій виставці Х.Д. Алчевська була нагороджена вищою нагородою за книгу “Що читати народу?”. Співробітниця її школи - А. Калмикова і Гордієва удостоїлися срібної нагороди. Французька преса з захопленням писала про діяльність харківських вчительок³⁷. Педагогічні праці Х.Д. Алчевської були представлені в 1893 році на Всесвітній виставці в Чикаго³⁸.

Про свою працю в недільній школі та відношення до роботи Х.Д. Алчевська писала в листі до Л. Толстого від 18 грудня 1882 року: “Я вложила в это дело частичку своей души и служу ему 20 лет. Я полюбила его еще тогда, когда была свободна, когда не было у меня ни семьи, ни детей, когда я вся была проникнута желанием сделать что-либо в жизни, и я осталась верна ему до сих пор”³⁹. Багато уваги приділяла Христина Данилівна влаштуванню українських свят і вечорів. Часопис “Рідний край” писав про Шевченківське свято у Харківській школі: “Бувають такі свята, які мають велику вагу у вихованні і так розвивають самопізнання в молодому серці, на початку життя, так надають йому благородства, що ніякий урок з граматики, чи з арифметики, не може зрівнятися з ним! Шевченкове свято в Харківській школі вабило душу, підіймало настрої”⁴⁰. У своїй садибі 1898 року Алчевські встановили перший в Російській імперії мармуровий бюст Т.Г. Шевченка⁴¹.

Діяльність недільної жіночої школи Х.Д. Алчевської була високо оцінена на Першому Всеросійському з’їзді діячів народних університетів і просвітницьких установ приватної ініціативи (1908 р.): “Хвиля реакції 60-х років ліквідувала гуртки інтелігенції. Лише кілька жінок десь по квартирам навчали маленькі групи. В Харкові пощастило утриматися гуртку Х. Алчевської. В 80-х роках серед ще більшої реакції вона створила оригінальну і упорядковану школу для жінок і дівчат. Вчителі виробили нові методи викладання, займалися народною літературою, видали прекрасний для того часу збірник “Що читати народу?” Діяльність Харківського гуртка, а потім школи вплинула на виникнення ряду недільних шкіл, “розбудила” Комітет грамотності в С.-Петербурзі”⁴².

Усвідомлення людської гідності і самопожертви керувало Х.Д. Алчевською у листуванні з О. Герценом і у відкритій підтримці польського націо-

нально-визвольного руху 1863 року, в допомозі пораненим солдатам у шпиталях Харкова під час російсько-турецької війни 1877-1878 рр. Літературний талант української просвітительки був визнаний Ф.Д.Достоевським. У своїх спогадах "Передуманное и пережитое" (1912 р.) Алчевська згадувала як вона гаряче виступила проти національних упереджень Ф. Достоевського⁴³.

Недільні школи 60-х років не були простими культурними починаннями з числа тих, якими були багаті пізніше 80-ті та 90-ті роки. То був суспільний рух, зародок пізнішого руху "в народ". До нього підходили жінки із захватом, як до першої спроби прикласти на ділі ті демократичні ідеї служіння народу, про які говорила передова література.

Незважаючи на офіційне закриття недільних шкіл, деякі з них продовжували діяти під назвами "безкоштовних", "післяобідніх" або "дарових"⁴⁴. В 1864 році безплатну школу для дівчат було відкрито жінками при Канівському повітовому училищі⁴⁵ та у Борзні і Мглинську Чернігівської губернії⁴⁶. Історичні документи цього періоду повідомляють, що у м. Кузмені Зінківського повіту Полтавської губернії дві жінки-"нігілістки" без дозволу на те куратора у травні 1866 року організували дарову школу, де за визначенням царських властей, навчання мало "шкідливий напрямок"⁴⁷.

1.3. Недільні школи Харківського товариства поширення грамотності

Недільні школи з обмеженою діяльністю поширилися вдруге у 1870-их рр. і велику увагу створенню та діяльності недільних шкіл в цей період приділяли жінки-члени Харківського товариства поширення грамотності (1869-1920 рр.). Жіноча недільна школа при товаристві розпочала свою роботу у 1869 році⁴⁸. Насамперед, планувалося, що будуть тут навчатися тільки дорослі дівчата та жінки. Проте багато дівчат у віці від 9 до 13 років також хотіли відвідувати школу, і в результаті сталося так, що навчалися в недільній школі учениці різного віку. Через деякий час школу було переведено до приміщення першої щоденної школи на Москалівці, де вона успішно діяла в другій половині 70-х років під керівництвом спочатку Л.А. Александрової⁴⁹, а згодом С.С. та О.С. Бірюкових⁵⁰. В цей період школу відвідувало 150 учениць. Пізніше в школі виникли якісь непорозуміння, через що частина викладачів залишила школу⁵¹. Почався занепад школи на Москалівці і в 1884 році вона припинила свою роботу за браком вчительських кадрів⁵².

Працюючи в недільних школах, а часом і засновуючи їх, жінки прагнули утвердити творчі методи навчання, а не обмежувалися законом божим, читанням, писанням і першими правилами арифметики. Надзвичайно близькою демократично настроєним жінкам була проблема людської гідності, самоемансипації особистості. Так, Єлизавета Миколаївна Ковальська, будучи членом Харківського товариства грамотності, працювала в недільній школі і у своїх спогадах вона писала: "Займаючись в недільних школах, я вибирала найбільш здібних дівчат і запрошувала їх до себе додому на свята. Поступово створилася школа для робітниць. Я їм читала оповідання з історії, але найбільше вела пропаганду з жіночого питання"⁵³.

Софія Русова, яка працювала в недільній школі Максимович при Товаристві організувала з дівчатами літературні читання. В своїх споминах вона писала: "І тут я переконалася, який великий вплив на моральний і інтелектуальний розвиток може мати добре скерований цикл літературних читань. Я читала їм і Квітку, і Шевченка й, для чужого ока, Тургенева, а дівчата записували мені свої думки, що були викликані цими творами"⁵⁴.

Жіночі недільні школи створювалися і у різних повітових відділеннях Харківського товариства поширення грамотності. 31 жовтня 1882 року Сумським комітетом товариства було відкрито жіночу недільну школу в приміщенні земського жіночого училища⁵⁵. До школи приймалися як письменні, так і неписьменні дівчата, але перевагу надавали дорослим, які за своїм віком вже не могли вступати до початкових шкіл.

7 листопада 1882 року розпочала роботу недільна школа Слов'янського комітету Товариства. Пожертвувань на школу надходило небагато, а тому членам комітету, вчителькам доводилося під час літнього сезону влаштовувати спектаклі, концерти на Слов'янських водах, прибуток з яких в певній мірі забезпечував існування школи. Надзвичайно вагомим у діяльності Слов'янської недільної жіночої школи була двадцятирічна праця на благодійних засадах Т.Г. Панпуріної⁵⁶.

Богодухівська жіноча недільна школа Товариства була заснована 2 лютого 1893 року у приміщенні церковно-прихідського училища, а пізніше переведена до будинку ремісничої жіночої школи. Дівчаток приймали до школи у віці від 10 до 17 років. Бажаючих навчатися в жіночій недільній школі було значно більше, ніж в чоловічій. В перший рік існування до школи звернулися 125 дівчат різного віку, однак приміщення дозволило прийняти лише 84 дівчини. Всім, хто був молодший 11 років і п'ятьом грамотним дівчатам довелося відмовити⁵⁷. Серед учениць переважали діти селян і ремісників. Соціальний склад учениць позначився на учбовому процесі. Пізньої осені і взимку до школи приходили майже всі дівчата, а весною відвідували заняття 10% учениць, що пояснювалося початком польових робіт.

В Старобільському повітовому відділенні товариства недільна жіноча школа була відкрита в 1896 році, щорічно в ній навчалось 140-150 учениць віком від 11 до 47 років. В 1902 році розпочала навчання жінок недільна школа у Вовчанському повітовому відділенні товариства. Отже, при Харківському товаристві поширення грамотності працювало п'ять повітових недільних жіночих шкіл. (Див. таблицю № 3).

Таблиця № 3

Повітові недільні жіночі школи Харківського товариства поширення грамотності⁵⁸

Назва школи	Дата створення
1. Сумська жіноча недільна школа	1882 р.
2. Слов'янська жіноча недільна школа	1882 р.
3. Богодухівська жіноча недільна школа	1893 р.
4. Старобільська жіноча недільна школа	1896 р.
5. Вовчанська жіноча недільна школа	1902 р.

Жінки, що навчалися в недільних школах Харківського товариства поширення грамотності складали в різні роки від 15 до 100 відсотків учнівського складу⁵⁹. (Див. таблицю № 4).

Таблиця № 4

Кількість учениць в недільних школах Харківського товариства поширення грамотності з 1870 по 1916 рр.

Роки	К-сть уч.	Жінок	% жінок	Роки	К-сть уч.	Жінок	% жінок
1870/71	150	120	80,0	1902/03	719	225	31,2
1871/72	230	100	43,0	1903/04	812	207	25,4
1872/73	250	150	60,0	1904/06	682	199	29,17
1877/78	107	107	100,0	1905/06	794	222	27,9
1879/80	81	81	100,0	1906/07	702	185	26,3
1893/94	278	60	21,0	1907/08	519	204	39,3
1894/95	377	59	15,6	1908/09	486	167	34,3
1895/96	366	75	20,5	1909/10	500	150	30,0
1896/97	388	64	16,4	1910/11	400	150	37,5
1897/98	399	80	20,0	1911/12	429	181	42,1
1898/99	558	219	39,2	1912/13	517	233	45,0
1899/00	758	241	31,7	1913/14	454	231	50,0
1900/01	848	237	27,9	1914/15	444	200	45,0
1901/02	752	187	24,8	1915/16	400	200	50,0

Участь жіноцтва у створенні та діяльності недільних шкіл не обмежувалася Харківським товариством поширення грамотності. Засновницею ряду недільних шкіл на Полтавщині була Любов Яновська, яка після закінчення Полтавського інституту шляхетних дівчат працювала вчителькою в Любенському повіті⁶⁰. В 1879 році Христина Алчевська влаштувала подібну до Харківської недільну школу в селі Олексіївці на Катеринославщині⁶¹, добивалася відкриття на Харківщині жіночих безплатних шкіл⁶², клопотала про збереження українських книжок в сільських бібліотеках⁶³ та присвоєння парафіяльним школам імені Т.Г. Шевченка⁶⁴. Велику культурно-освітню працю в недільних школах на Уманщині проводила Віра Бердичівська⁶⁵. В Подільській недільній школі між іншими українськими діячами працювали А. Кістяківська та І. Новицька⁶⁶.

1.4. Перша одеська недільна школа

З пропозицією заснувати недільну школу на зразок Харківської виступила в 1888 році група жінок міста Одеси. Народні вчительки і інші особи, які мали відповідний освітній ценз, з радістю відгукнулися на заклик і 4 вересня 1888 року *Перша недільна жіноча школа* була відкрита в приміщенні Новобазарівського народного училища⁶⁷. Необхідні кошти для організації школи були запропоновані Єлизаветою Новіковою, яка також придбала достатню кількість учбових посібників. Із заснуванням школи вона стала її опікункою і на початковому етапі свого існування школа була повністю зобов'язана Є. Новіковій, адже крім приватних пожертвувань у школи не

було інших джерел фінансування. Єлизавета Новікова завжди приходила на допомогу потребам школи і підтримувала її як матеріально, так і морально. Іншими особами, що знаходилися в школі з самого її заснування і сприяли організації навчального процесу були - завідувача школою Олександра Константинівна Козубська та секретар педагогічної ради - А.Г. Бачихіна⁶⁸.

Кількість бажаючих вчитися з кожним роком збільшувалася і особливо зростав відсоток фабрично-заводських робітниць. Не зважаючи на важку працю, віддаленість від місця проживання та інші перешкоди, що були пов'язані з фабричною працею жінок - ці учениці складали постійний і найбільш вдячний елемент школи. (Див. таблицю № 5).

Таблиця № 5

Кількість учениць в Одеській недільній жіночій школі⁶⁹.

Роки	1895/96	1896/97	1902/03	1903/04
Кількість учениць	115	183	459	513

Крім недільних уроків в школі два рази на тиждень відбувалися вечірні заняття, при школі існувала бібліотека. Восени 1895 року перша недільна школа отримала запрошення прийняти участь в Московській технічній виставці та надіслала на виставку свої матеріали⁷⁰. Вечірні курси крою та шиття були відкриті при школі в 1900 році, їх відвідували більше 100 учениць. Щорічно влаштовувалися літературно-музичні свята, драматичні вистави, а весною, після закінчення занять - позаміські прогулянки.

Перша одеська недільна жіноча школа проіснувала з 1888 до 1905 року і дала можливість дорослим неграмотним жінкам всіх станів навчитися грамоті та оволодіти ремеслом крою та шиття.

1.5. Недільна школа С.І. Віденської

18 жовтня 1898 року при училищі №46 відкрилася друга одеська жіноча недільна школа, а розпорядницею її стала Софія Іванівна Віденська. Саме вона, її педагогічний талант, людяність і визначили майбутнє другої недільної жіночої школи.

Щоб уявити всю складність організаційної роботи по створенню недільної школи Віденської в районі Слобідки-Романівки, слід згадати, що це був робітничий район міста Одеси з домінуванням неграмотного та малограмотного люду, з надзвичайно низьким рівнем культури. Тому першим піклуванням Софії Іванівни стало вироблення необхідних заходів для ознайомлення населення Слобідки-Романівки з існуванням нової жіночої недільної школи. На допомогу їй прийшов місцевий священик, який запрошував прихожан, по закінченню церковної служби, відвідати школу, а також лектори Народних читань. Вчительки недільної школи склали відповідні оголошення, які поширювалися на фабриках і заводах, де працювали жінки. Однак, вказана допомога принесла незначні результати. Тоді

Софія Іванівна вирішила прийняти до школи не тільки дівчат і жінок, але і хлопчиків, не старше 10 років, і постійно учням нагадувала, що школа влаштована для жінок та просила передати цю інформацію матерям, сестрам та знайомим дівчатам. Це дало свій результат і в школу почали приходити жінки. Незабаром матері звернулись до С.І. Віденської з проханням прийняти в недільну школу учениць народних училищ. Софія Іванівна не відмовила жінкам, мотивуючи свої дії тим, що діти привчені народною школою до деякої дисципліни, будуть благотворно впливати на інших.

Саме ці учениці народних шкіл багато допомогли Софії Іванівні в залученні нових учениць до недільної школи. Завдяки діяльності недільної школи С.Віденської стало можливим навчання тих дівчат, які через бідність не могли ходити в народну школу, або не попали туди через відсутність вільних місць.

Поступово контингент учениць школи збільшувався. Були і такі учениці, які не відвідували занять, бо не могли покинути роботу, але брали завдання в школі. Хоч і порушувало це заведений порядок, але Софія Іванівна не боялася зайвої роботи і не відмовляла в допомозі цим жінкам.

Знаючи, що кращим поширення освіти є друковане слово, Софія Іванівна організувала при школі бібліотеку для видання книг додому, керуючись тим міркуванням, що грамотна не та людина, яка вмє читати, а та, яка дійсно читає.

Поступово праця в недільній школі стала давати відчутні результати, склався постійний контингент учениць, але С.І. Віденська шукала нові способи залучення до освіти жінок. Skorиставшись порадою однієї жінки, Софія Іванівна дала розпорядження, зі згоди міської управи, встановити на базарі оголошення про недільну школу, але ця акція не дала очікуваних результатів, так як на Слобідці-Романівці народ був малограмотний і відносив оголошення до розпоряджень адміністрації базару. Коли Софія Іванівна почала розпитувати жінок чи читали вони оголошення на базарі, то отримала у відповідь: "Оголошення на базарі бачила, а що на ній написано - Христос знає!" Однак і ця невдача не зупинила Віденську в її піклуваннях про жителів Слобідки-Романівки. Вона влаштувала Різдвяну Ялинку з недорогими подарунками для присутніх і свято вдалося, а по радісному настрою присутніх вона відчула результат роботи. Після цього свята кількість учениць збільшилася майже вдвічі.

Коли заняття в школі набрали нормального ходу, Софія Іванівна головну свою увагу присвятила розвитку бібліотечної справи в районі. З цієї ціллю вона стала влаштовувати в приміщенні недільної школи народні читання для дітей і дорослих, у вільний від шкільних занять час. Ці читання, що викликали надзвичайний інтерес, дали ще і інший результат - з'явилося багато жителів району, які бажали брати книги додому. Софія Іванівна не відмовила цьому проханням, вважаючи, що прагнення до хорошої книги не повинно зустрічати жодних перешкод. Вона перша не тільки висловила думку про необхідність відкриття бібліотеки з виданням книг читачам Слобідки-Романівки, але і втілила свою ідею в життя. Така діяльність школи зміцнила віру населення в цей навчальний заклад. І ось в середині

1900 року загальна кількість жінок, що користувалася бібліотекою досягла 100, що для району Слобідки-Романівки було значним успіхом. Завдяки енергії Софії Іванівни та вчительок школи, бібліотека вже нараховувала 1165 екземплярів, а число постійних учениць в школі досягло 120⁷¹.

В 1901 році Віденська звернулася з клопотанням до міської управи про відкриття при школі курсів крою та шиття. Одеська міська управа віднеслась до пропозиції Софії Іванівни із співчуттям і дала дозвіл на відкриття вечірніх занять з рукоділля в приміщенні недільної школи. На курси відразу записалося 30 учениць. Віденська використовувала курси для проведення постійних бесід з жінками з домашньої гігієни. Згодом тематика бесід була розширена - проводилися бесіди з фізичної географії, історії, літератури і т.ін. Ця робота залучила до школи нових учениць і в 1901 році їх число досягло 166.

Як досвідчений педагог у справі поширення освіти, Софія Іванівна не забувала, що ученицям потрібний розумний та приємний відпочинок, а тому в школі були організовані читання художніх творів, музичні вечори.

Реформа в діяльності школи, введення курсів крою та шиття, систематичні бесіди, читання, музичні вечори - сприяли авторитету школи, школа стала жіночим осередком і особливий інтерес викликала у дівчат-підлітків. Жінки отримували не тільки знання, але могли своїм рукоділлям покращити матеріальний стан сім'ї, отримати замовлення.

Революційні події 1905 року змусили Софію Іванівну Віденську припинити заняття, на щастя, перерва ця не була тривалою і з 1906 року заняття в школі відновилися. Особливо популярною серед населення Слобідки-Романівки стала рукодільна школа. Крім занять зі своїми ученицями, школа не відмовляла в пораді всьому жіночому населенню району, яке зверталось до школи. Школа С.І.Віденської стала улюбленою установою для населення Слобідки-Романівки, центром культурного життя району. Тепер душа Софії Іванівни була спокійна: школу вже знали, дорога до неї була відома населенню і вона вже могла не витратити так багато часу на рекламування школи, адже школа щорічно збільшувала число постійних учениць. (Див. таблиця № 6).

Таблиця № 6

Число учениць в недільній жіночій школі С.І. Віденської

Роки	1899 р.	1900 р.	1901 р.	1906 р.	1910 р.	1911 р.
Число учениць	50	120	166	200	208	343

Понад десять років (1898-1911 рр.) проіснувала безплатна жіноча недільна школа Софії Іванівни Віденської і тільки її смерть в 1911 році перервала цю діяльність. Тисячі дівчат і дорослих жінок стали грамотними, полюбили книгу, стали кращі серцем завдяки своїй улюбленій виховательці. Сотні бідних робітниць навчилися шиттю, крою, змогли покращити своє матеріальне становище. Тисячі жінок та чоловіків різного віку, взявши книгу у бібліотеці школи Віденської, вийшли з темряви, нещастя. Жінка, що не

шкільні витрати при безплатній праці вчительок. Так, Харківська недільна школа витрачала в рік на одну ученицю 1 карбованець, а Хорольська - 19 копійок⁷². Однією з найбільш розкішно обставлених, в педагогічному відношенні шкіл, була Харківська жіноча недільна школа, яка володіла чи не найповнішим музеєм наочностей і багатотомною бібліотекою. Ця найстаріша недільна жіноча школа мала широке листування в справі об'єднання недільних шкіл, вона була педагогічним центром, куди зверталися молоді вчительки за порадами і де могли отримати підтримку. Важливим етапом в діяльності недільних шкіл стала Нижегородська ярмарка, де в павільйоні недільної школи Х.Д. Алчевської були зібрані експонати 150 недільних шкіл, тут зав'язалося немало знайомств, контактів, тут учасниці недільних шкіл могли мати під руками звіти, програми, щоденники більшості недільних шкіл. І не дивно, що в цьому павільйоні цілими днями просиджували вчительки недільних шкіл, вивчаючи матеріали. Павільйон надав велику послугу недільним школам як в плані поширення ідеї, так і в плані об'єднання їх діяльності. В книзі записів виставки збереглося біля 50 заяв про намір відкрити нові недільні жіночі школи. Тим самим цілям об'єднання недільних шкіл слугувала хроніка недільних шкіл Х.Д. Алчевської в журналі "Русская школа"⁷³.

В 1905-1907 роках недільні школи знову були закриті. В березні 1907 року влада в черговий раз формально дозволила відкрити курси для дорослих, на яких значний відсоток вчителів складала жінки, віддаючи свою енергію, педагогічний талант справі освіти народу.

1.6. Праця жінок в товариствах поширення грамоти.

Робота жінок по розвитку народної освіти здійснювалася і в межах товариств поширення грамоти. Вони виникають з 1857 року з ініціативи М.І. Пирогова. Будучи членами цих товариств, жінки працювали вчительками у безкоштовних школах, організовували читання, відкривали бібліотеки, збирали кошти для створення народних шкіл. *Членами Херсонського товариства поширення грамоти були:* М.П. Абомелик, Поліна Даль, Надія Коленко, О.П. Наркович, Х. Росолімо. В *Одеському товаристві поширення грамоти* працювали - С.С. Біла, П.Є. Волкова, С.К. Байкова, А. Бирюкова, М. Віленська, М. Вишневська, Н.Д. Воротницька, М.С. Деллавос⁷⁴.

Значну роботу здійснювали жінки Харківського товариства поширення грамотності. Х.Д. Алчевська давала безкоштовно у користування товариства колекції картин для народних читань. Співробітниця педагогічного музею Товариства М.Г. Маклушевська та Є.А. Карякіна, щоб зберегти для музею зайвий карбованець, наклеювали таблиці на полотнища, добирали фотографії, вирізали картини і статті із журналів, систематизували їх. До створення мережі харківських міських бібліотек жінки товариства приступили з 90-х років XIX століття. 31 березня 1891 року член товариства Л.Г. Єфимович подала на розгляд загальних зборів доповідну записку з пропозицією влаштувати для найбідніших мешканців міста безплатну бібліотеку-читальню⁷⁵. Через рік правління товариства ство-

рило комітет по влаштуванню народної бібліотеки в Харкові, до його складу увійшли - Х.Д. Алчевська, Л.Г.Єфимович, М.А. Грескул. Комітет провів велику підготовчу роботу, виконав безліч бюрократичних формальностей і 1 грудня 1891 року по Васильківському провулку на Москалівці була відкрита перша безплатна народна читальня Харківського товариства поширення грамотності.

31 березня 1891 року Софія Русова, як член товариства, прочитала доповідь про необхідність видавничої справи при товаристві⁷⁶ і вказала, що народна література на 90 % складалася з примітивних лубочних видань. виправити стан, на думку С.Ф. Русової, можна було шляхом налагодження власної видавничої діяльності товариства⁷⁷. Члени товариства схвалили доповідь С.Ф.Русової і на тому ж засіданні було затверджено видавничу комісію товариства, секретарем якої була обрана Софія Русова. До складу видавничої комісії входила В.В. Олександрова, Н.В. Кропивницька, Х.Д. Алчевська, А.О. Бекетова⁷⁸. На другому своєму засіданні 23 квітня 1891 року комісія розглянула та рекомендувала до друку переклади С.Ф.Русової - оповідання А. Доде "Мавпа", "Останній урок", а 3 травня Софія Русова підготувала рукопис "Жанна Д'Арк". В 1902 році при видавничому комітеті була створена спеціальна малоросійська комісія для розгляду рукописів українською мовою. Найбільше енергії, сил та свого таланту віддала комісії Олександра Яківа Єфименко, а з 1905 року вона була обрана головою видавничої комісії⁷⁹.

Надзвичайно багато уваги роботі комітету у справі створення народних і сільських бібліотек товариства приділяла Олександра Євграфівна Іванова⁸⁰ та В. О'Коннор-Віленська⁸¹. Комітет був закритий в адміністративному порядку в 1910 році, а проти його членів Людмили Габель, А. Чаплигіної та Н.П. Карманіної була порушена судова справа⁸².

Жінки працювали і в Київському товаристві сприяння народній освіті. Активну участь у підготовчій праці по створенню Київської народної аудиторії брала С.Н. Єгунова-Щербина - одна із перших вчительок в гімназіях Наддніпрянщини⁸³, а в 1895 році вона була обрана до Комісії Київського товариства сприяння народній освіті. Це була перша жінка, яку Н.А.Хржонцевському (голова товариства) пощастило, після довгих домагань, ввести в склад членів комісії по створенню народної аудиторії. Далі кількість жінок помалу збільшувалася і через два роки (1897 р.) в комісії було вже 12 вчительок. Таким чином, здійснювалося одне із головних завдань Хржонцевського Н.А - більше вчительок допустити у склад комісії.

Затвердження статуту Київського товариства сприяння народній освіті в 1902 році та нові форми діяльності позначилися й на кількості його членів: в 1903 році в товаристві працювало 65 жінок (25% складу), в 1904 - 81 (29%)⁸⁴.

Працюючи у всіх десяти комісіях товариства, жінки все ж домінували в комісії дитячих читань, яку в різні роки очолювали: М.М. Тарабанова, Н.Н. Зайкевич, Н.Н. Галаган. Літературно-музична комісія, якою з 1903 року керувала Л.Г. Гагіна теж мала жіноче обличчя. Під час першої світової війни жінки товариства заснували тимчасову комісію по створенню дитячого "Очага" і розгорнули широку роботу по допомозі дітям. Крім

народної аудиторії жінки-члени товариства безкоштовно працювали по чайним, в'язницям, шпиталям, притулкам⁸⁵ і т.ін.

Працюючи в товариствах поширення грамоти, жінки підготували ґрунт для народних університетів і як тільки тимчасові правила 4 березня 1906 року полегшили організацію лекцій, жінки різних станів пішли в народні аудиторії. Історичні документи не дають нам точних даних відносно участі жінок в народних аудиторіях, бо організатори нових закладів не встигли справитися зі статистикою, однак за неофіційними відомостями серед слухачів лекцій Київського товариства народних університетів жінки складали 30-40% всіх присутніх⁸⁶, а серед лекторів Одеського товариства народних університетів в період з 1898-1903 рр. було більше 15% жінок, переважно вчительок. Між народними вчительками український рух та справа просвіти мали дуже багато палких прихильниць і фанатичних пропагандистів. Найбільш активними лекторами Одеського товариства народних університетів були: утримувачка приватного училища Ганна Гармашева, вчителька Наталія Гарнет, Марія Конопович, Марія Крилова, Марія Ломова, Наталія Масленникова⁸⁷ та ін. Більше 12 років товаришем голови Одеського педагогічного товариства сприяння народній освіті була Софія Іванівна Віденська, на її квартирі і відбувалися зібрання Ради⁸⁸.

На Першому Всеросійському з'їзді діячів товариств народних університетів і інших просвітницьких установ, що відбувся в 1908 році Наддніпрянську Україну репрезентували Софія Русова (делегат Чернігівського товариства "Просвіта"), Е. П. Понамарьова (делегат Харківського товариства поширення грамотності), В.Н. Білоконська (делегат "Харківського товариства взаємодопомоги працюючих жінок")⁸⁹. Софія Федорівна Русова, передавши з'їзду заяву від "Української громади" в Катеринодарі, зробила доповідь "Про націоналізацію позашкільної освіти"⁹⁰. В своїй палкій промові вона довела необхідність в справі просвіти народу введення викладання на рідній мові для кожної нації. "Навіть маленька нація, - підкреслювала С.Русова, - має право мислити і працювати на своїй мові. Тоді тільки просвітницька робота буде справді демократичною, коли звернеться до кожного слухача на його рідній мові"⁹¹. Приймаючи на загальних зборах резолюцію з'їзду з цього питання, делегати влаштували Софії Русовій овацію, визнаючи її роль у справі утвердження рідної мови кожної нації.

В своїй роботі по просвіті народу жінки не обмежувалися недільними школами та товариствами поширення грамоти. Багато жіночих товариств мали гуртки, де жінки навчались грамоті, знайомилися з літературою, влаштовували вечори читань, ставили вистави. Найбільші школи грамоти існували при "Харківському товаристві взаємодопомоги працюючих жінок", "Київському товаристві оборони жінок", "Київському товаристві працюючих жінок" та багатьох інших товариствах.

2. УЧАСТЬ ЖІНОК В ДІЯЛЬНОСТІ ГРОМАД

2.1. Громадівський рух 60-90-х років XIX століття

Займаючись питаннями освіти народу, жінки Наддніпрянської України багато зусиль приклали для національно-культурної роботи. Осередками української інтелігенції, що проводили національно-культурну і громадську працю в другій половині XIX - поч. XX століття були громади. Вони виникли з кінця 50-х років, коли тимчасовий ліберальний курс російського уряду сприяв поживленню суспільного життя. Перебуваючи у підпіллі, громади проводили хоча не дуже широку, але корисну роботу по поширенню української національної ідеї серед інтелігенції. Переважна більшість свідомих українців, в тому числі і жінок, об'єдналися навколо громад.

Надзвичайно важливою сторінкою нашої історії стала участь Єлизавети Іванівни Милорадович в діяльності *Полтавської громади*.

Єлизавета Іванівна Скоропадська-Милорадович народилася 1 січня 1832 року¹ в Качанівці, Борзенського повіту². Батько Єлизавети, Іван Михайлович, походив з лінії генерального бунчужного Василя Скоропадського, рідного брата гетьмана Івана Скоропадського. Він був маршалом Полтавської губернії та визначним культурним і громадським діячем. Дбав про освіту і причинився до заснування цілої низки шкіл та гімназій на Наддніпрянській Україні. Брав визначну участь при визволенні кріпаків. Мати її, Єлизавета Петрівна, походила з роду Тарнавських, фундаторів Національного музею в Чернігові.

Єлизавета Милорадович.

Дитячі та юнацькі роки Єлизавети Іванівни пройшли в Тростянці³ Прилуцького повіту в чудовому, старовинному дворі свого батька. Палата Скоропадських була, як кажуть, повна пам'яток славної давнини. Вздовж алеї, що вела до палати, стояли з обох сторін старі козацькі гармати. Там то і гостював у Скоропадських Тарас Шевченко⁴.

Як повідомляє нам Львівська "Зоря": "Єлизавета іванівна не була типовою красунею, але освіченою жінкою, що вільно говорила по-французьки гарним паризьким акцентом, по-німецьки"⁵. Року 1856⁶ одружилася Єлизавета Іванівна з графом Л. Милорадовичем, українцем сербського походження, сином визначного героя війн з Наполеоном⁷. У їх в обох було в Полтаві та Катеринославі більше 50 тисяч десятин землі⁸.

Єлизавета Іванівна проживала літом у своєму маєтку Санжари під Полтавою, а зимою зажди в Полтаві. Саме в Полтаві познайомилася вона з гуртом українських патріотів, на чолі якого стояв Дмитро Пильчиков, колишній член Кирило-Мефодіївського братства⁹. Під впливом людей з цього гурту в Милорадовички, як писав її біограф Олександр Кониський:

“Природній національний інстинкт розвинувся до високого ступеня свідомості, і вона стала великою українською патріоткою. Єлизавета Іванівна пристала до української громади на полі культурно-національним і її господа була справжнім салоном у Полтаві”¹⁰.

В кореспонденції з Полтави, що надрукувала Львівська “Правда” в 1890 році повідомлялося, що коштом Милорадовички видано було граматику Золотова (перероблену Строніним) і 4 українські прописи О. Кониського¹¹. Коли ж в “Основі” пролунав голос М.Костомарова про збирання коштів на видання книжок для народу, Єлизавета Іванівна внесла туди чималу лепту. На ті гроші було видано: “Оповідання” А. Опатовича, “Арифметику” О. Кониського¹², однак російський уряд заборонив подальше видання і зібрані гроші Костомаров повернув у фонд на премію за найкращий словник української мови¹³.

Коли в 1861 році полтавський гурт українців спорудив привселюдний відчит для народу, де лекторами були Пильчиков, Кониський, Стронін, а потім взялися за вистави для народу, так і в цій справі Єлизавета Іванівна брала вагому участь. Олена Пчілка у своїй автобіографії писала: “Пані Милорадович, відома Полтавка, котра займалася у Полтаві аматорським театром попросила мене написати що-небудь для невеликої сцени “тільки аби свіженьке, веселеньке і не важке для постановки на сцені”¹⁴. При цій умові і була написана Оленою Пчілкою комедія “Суджена - не огужена!”.

Діяльність Є.І. Милорадович у громаді обурювала консервативні кола. Щоб вплинути на неї, одна невідома особа подала у французькій газеті “Independence Belge” статтю, де повідомлялося: “Ширяться чутки, що відбудуться в Полтаві жіночі збори за головуванням жінки, говорять дуже видатної. Там будуть вимагати відокремлення Малоросії, на чолі якої вони поставлять гетьмана, як це було під час Мазепи”¹⁵. Стаття інспірована, можливо, губернатором стала незабаром відома в Полтаві, натяк був прозорий і на Є.І. Милорадович справив відповідне враження.

Милорадовичка з роду Скоропадських, ідею реставрації гетьманату могла плекати, походячи з верств колишньої української козацької старшини, серед якої автономістична традиція саме на Полтавщині була дуже сильна. Скоропадські були з тих дідичів, що господарство їх вже перескочило межі кріпосницької системи, відповідаючи новим капіталістичним відносинам, і з цієї сторони стає зрозуміле їх вільнодумство. Дядько Єлизавети Іванівни П. Скоропадський особливо відрізнявся між полтавським панством своїм українством.

Станові родинні традиції, розмах українського руху - все це могло справді порушити в Милорадовички позабуту традицію. Ймовірно, що кандидатом на гетьманську булаву вона вважала Єрмолова¹⁶. Доказом цього є те, що в музеї П. Потоцького у Києві зберігається портрет Єрмолова, даний Є.Милорадович з таким написом: “Желание иметь портрет старика 78 лет, незнакомого, был бы только каприз женщины, но прелестной и милой, - есть могущественная власть, повелевающая к повиновению”¹⁷.

П. Потоцький в листі до Миколи Гніпа історію портрета з'ясував так: “В кінці 50-х і на початку 60-х років в Полтаві були особи, які думали відно-

вити гетьманство, а між ними Милорадович теж ширила цю ідею. Пошукуючи кандидата, вона, не знаючи особисто генерала Єрмолова, але вважаючи його за зручного на таку роль, звернулася до нього листовно, щоб він прислав їй свій портрет”¹⁸. Пояснення цілком ймовірне і виявляло воно наївно-романтичний світогляд Єлизавети Іванівни. Любов до своєрідного козацько-гетьманського реквізиту властива була багатьом полтавським дідичам. Згадуваний уже П.Потоцький ходив у дорогій гетьманській одязі і навіть на воротах свого маєтку викинув козацький червоний прапор¹⁹.

Настрої Милорадовички були відомі громаді, де її звали гетьманшою, і взагалі полтавцям. В переказах і пересудах вони набирали виразніших форм, одбігаючи дійсності. Так поступово склалася легенда, що мета громади відокремити Україну від Росії та відновити гетьманство. Перекази стали за джерело до обвинувачення громади слідчою комісією в “возбуждении, под видом общества грамотности, неудовольствия народа к правительству, с целью отделения Малороссии”²⁰.

Поголоски про гетьманські ніби тенденції Милорадовички стали відомі в III відділі, що наказав жандармському полковнику Белову подати відповідну інформацію. Саме з рапортів жандармського полковника ми довідуємося про життя і діяльність Єлизавети Іванівни Милорадович в 1862-1863 рр. Так, подаючи рапорт на ім'я шефа жандармів кн. Долгорукова, Белов зазначав, що велику родину Лободи, який перебував на засланні, вона (Милорадовичка) утримувала на свій кошт і допомога ця така значна, що жінка Лободи змогла виїхати лікуватися за кордон. “Не мало вероятно, - писав далі Белов, - что г-жа Милорадович при таком нравственном ее направлении, лелеет еще какие-нибудь противозаконные идеи и, как женщина, притом образованная и богатая, легко подчиняет своему влиянию людей. Но для убеждения в этом недостаточно одного секретного наблюдения за нею, тем более, что эта мера последнее время сделалась почти неудобоисполнимой потому, во-первых, что со времени удаления из губернии ее единомышленников она в течении целого года сама не показывалась в обществе и у себя никого не принимала, и большую часть этого времени проживала и теперь живет не в Полтаве, а в имении Санжарах, и, во-вторых, после тех строгих мер, какие были приняты с Лободой и другими подобными лицами, г-жа Милорадович и ее новые сообщники, вероятно, постараются осуществлять свои противозаконные идеи с возможной осторожностью и скрытностью”²¹.

Діяльна участь Милорадовички в громадському русі, а потім знеохота і депресії викликали серед полтавців різні здогадки на пояшення такої раптової зміни. Склався переказ, який довго жив серед старих полтавців, що Єлизавету Іванівну викликали до III відділу в С-Петербургу і там особливим способом її покарали. П. Потоцький в листі до М. Гніпа писав: “Я будучи отроком - воспитанником Полтавской гимназии, неоднократно встречал Милорадовичку в концертах, театрах, на улицах. Это была очень видная, красивая с молодым лицом при седых волосах, в одно и то же время и величественная, и простая женщина. Поговаривали и о том, что ее вызвали в С-Петербург в III отделение, и что даже ее там подвергли особому оригинальному наказанию, но это только рассказы провинции”²².

Подорож Милорадовички до Києва в серпні 1863 року знову спричинила таємне листування. Повідомляючи про від'їзд її, Белов у рапорті до III відділу висловив думку про шкідливість перебування Єлизавети Іванівни в Полтаві та радив вислати небезпечну особу за межі Полтавщини. За відомостями, що мав III відділ з Києва, у Милорадовички найчастіше бували її земляки студенти-громадівці: Синявський, Дерев'янку, Стрижевський, вихованці Полтавських гімназій²³. Стрижевського закликала Милорадовичка за губернатора до свого сина*.

Репресії щодо українського руху, які почалися в Російській імперії з 1863 року, примусили українських діячів звернути більшу увагу на Галичину, де існували вільніші умови політичного життя. В самій Галичині 60-х років сформувалася ідея про заснування культурної організації задля поширення наукової книги. Думка, зроджена в Галичині, зустрілася з такою ж самою гадкою в Полтаві - "заложити у Львові спеціальне товариство, яке б дбало за розвиток українського письменства і, володіючи власною друкарнею, давало б змогу виходити в світ українським книжкам"²⁴.

Сталося так, що на початку 1868 року перебувала Єлизавета Іванівна у Відні і тут познайомилася з організатором і першим головою віденської "Січі" Анатолем Вахнянином. Про цю зустріч згадував Вахнянин у своїх "Споминах життя", що вийшли в 1908 році: "Белозерський впровадив мене, - оповідав Вахнянин, - в хату Милорадовички, статної жінки. Милорадовичка заїхала до Відня, щоби шукати лікарської поради для свого 13 літнього сина, що крихту не дочував, а мешкала при Бекерштрассе. Була це багата пані і українська патріотка. Вона подала мені рукопис "Послання" сербського товариства до "Зорі" і просила, щоби я цей рукопис видав на її кошт друком у Відні. Я вволив її бажання. При цій нагоді, я міг розповісти їй про наші національні заходи, як у краю, де видано було тоді "Правду", так і у Відні, а разом вийшло те, що треба би доконче у Львові заснувати свою печатню, де можна було би друкувати все те, чого у Росії не вільно. Милорадовичка зобов'язалася придбати гроші на друкарню у Львові"²⁶. "Коли я, - писав далі А. Вахнянин, - відтак в 1869 році був уже вчителем при польській гімназії, загостила Милорадовичка до Львова, спитала у Славницького - завідателя ставропігійської друкарні, про мою адресу і з'явилася в нашій хаті на Замарстипівській вулиці. Я відвідав її відтак в готелі Європейським, де познайомився з її стареньким чоловіком у темних окулярах та де ми знову обговорили справу заснування у Львові окремої друкарні"²⁷.

Єлизавета Іванівна Милорадович подарувала 10 тисяч гульденів на заснування українського товариства в Галичині²⁸ і Д. Пильчиков власноручно одвіз їх до Львова у 1873 році²⁹. І "Україна подала їй прилюдну подяку за той вчинок"³⁰.

* Стрижевський виховував сина Милорадовички Григорія. З нього хотіла Єлизавета Іванівна зробити гетьмана. Та Гриць, вирісши, обернувся не в гетьмана, а в шибай-голову. Перебуваючи в Парижі за аташе при Російському посольстві, Гриць на протязі декількох літ пускав по вітру величезні мастки Милорадовички. Одна телеграма від Гриця з вимогою 100000 франків і спричинила передчасну смерть Милорадовички²⁵.

Статут товариства склали за дорученням Єлизавети Іванівни М. Драгоманов і Д.Пильчиков. Галицькі діячі хотіли дати товариству місцеву назву "Галич", переважила гадка діячів з Наддніпрянської України, які назвали його "Товариством ім. Т.Г. Шевченка". Воно поставило собі метою, як оголошував пункт I статуту: "Вспомогати розвій малоруської словесності, а для цього воно мало видавати своїм накладом книжки, часописи, літературні і наукові, піддержувати літературні і наукові видання, роздавати премії..."³¹ За гроші, що пожертвувала Єлизавета Іванівна, було закуплено друкарню, яка стала основою Товариства. Наприкінці 1873 року галицьке намісництво затвердило статут і Товариство імені Т.Г. Шевченка почало існувати. Заснування Товариства у Львові, його переміна в наукову інституцію і праця проведена у ньому спільними силами Галичини і Наддніпрянської України - це найкраща подія у житті всієї України, яка дала найважливіше свідцтво ваги єднання українських земель. Почесна згадка у цій роботі належить українській патріотці - Єлизаветі Милорадович.

Смерть Єлизавети Іванівни Милорадович вніч з 14 на 15 березня 1890 року викликала загальний жаль серед українського громадянства. Її поховання відбулося в Полтаві, в Красновоздвиженському монастирі³². Із зерна, посіяного щедрою рукою Єлизавети Іванівни зросло "Товариство", а з ним друкарня, "Правда", "Діло", "Зоря", нарешті "Записки Наукового Товариства ім. Шевченка", чимало окремих книжок, і головна річ, з'явився той ґрунт, на якому росте і зростатиме далі наше питоме дерево науки і письменства.

Членом *Харківської громади*, що виникла в 1861 році була Христина Данилівна Алчевська³³.

Осередком національно-культурної роботи в 70-90-х роках XIX століття стала Київська, згодом так звана "*Стара Громада*", до якої входили визначні наукові і культурні діячі. У доносі до Київського жандармського управління серед діячів Старої Громади називалися імена 28 жінок³⁴. Спогади Софії Русової дають можливість прослідкувати роль жінок в діяльності Старої Громади. В культурних заходах, що проводилися громадівцями - постановці спектаклів, організації літературних читань активну участь приймали дружини та доньки старогромадівців. Сама Софія Русова була помічницею та одноступцем свого чоловіка, за участь в Київській Громаді вона перебувала під доглядом поліції в 1882 році³⁵. Однією з найкращих жіночих постатей серед українського громадянства С. Русова вважала Ольгу Петрівну Пелехину (за чоловіком Цвітковську). Характеризуючи її діяльність в громаді Софія Русова писала: "Ставши дружиною Цвітковського, Ольга Петрівна широко поставилася до української справи і дітей своїх виховала в українському дусі... Чимало працювала вона і на громадському полі, щирий українець Цвітковський завжди мав у неї розумну прихильну підтримку"³⁶. Активними членами громади були - Варвара Іванівна Антонович³⁷ та Варвара Житецька³⁸, Ганна Львівна Берло, друкований орган Старої Громади "Київський телеграф" з'явився в 1874 році завдяки зусиллям Євдокії Гогоцької³⁹.

Київська Громада сильно постраждала в 1879 році, а член громади Комаровська отримала адміністративну висилку у Східний Сибір⁴⁰.

З тих самих справ, що захопили увагу українських громад, треба окремо згадати *справу про друкарню*, що проводилася Київською та Одеською громадами. Питання про регулярне отримання закордонної літератури було дуже складним. Потреба в книзі була великою, а друкарня Громади в Женеві показала, яким культурним і політичним фактором вона була. Разом з тим виявилось незручним мати так далеко друкарню, хоч і вільну. Тому Київська Громада розмірковувала про упорядкування друкарні поблизу Києва. Одеська Громада брала на себе перевезення друкарні з-за кордону, а Київська мала організувати її роботу. У справі перевезення друкарні з Києва до Румунії були відправлені члени Громади, серед яких були Антоніна Ромовська та Анастасія Сабурова. Антоніна та Анастасія працювали під час війни 1877-78 рр. в Румунії сестрами-жалібницями, їздили в санітарних потягах і добре знали рейси залізниць Рені-Бендери-Київ та Київ-Брест. Ромовська та Сабурова приїхали в Бендери влітку 1879 року і відкрили тут їдальню, що і стала тим місцем, де збиралися всі, хто брав участь у справі перевезення друкарні.

Антоніна Ромовська в простій селянській одежі (черевиках, широких штаних, свиті та брилі) з лантухом через плече ходила до Дунаю й переносила шриффт, що перевозили румунські селяни, а далі відправлялася з Сабуровою до Рені та Бендер. У 1881 році А. Ромовська та А. Сабурова були ув'язнені у справі друкарні. Слідче діло "о задержанном шриффте" проводилося цілих два роки й розрослося до п'яти томів⁴¹.

В 80-х роках XIX століття до Київської Громади увійшли Людмила Старицька-Черняхівська, Марія Беренштам-Кістяківська, Марія Загірна. Характеризуючи погляди молодшої частини громади Людмила Черняхівська-Старицька писала: "Ми вірили у революцію і бачили, що перше завдання - піднесення свідомості народу"⁴².

В засіданнях *Одеської Громади* приймали активну участь дружини та доньки членів Громади⁴³. До членів Громади належали Є.С. Смоленська, Ю.В. Мальована, А.В. Сосновська, сестри Єгунови, Є.О. Крижанівська та Комарова⁴⁴. У 80-х роках Одеською громадою була зроблена спроба створення української революційної партії. Існуючі матеріали дозволяють інкримінувати членство в цій нелегальній організації Анні Пчолкіній, за що її було заслано на три роки у віддалені райони Європейської Росії⁴⁵.

Активним членом Одеської, Харківської, Полтавської, Чернігівської, Петербурзької українських громад була Софія Русова. Незважаючи на часті переїзди, вона виявляла велику енергію та повністю віддавалася справі; чи то була безпосередня праця над освітою народу, як на Чернігівщині, чи праця літературна. Скрізь і завжди Софія Русова вишукувала способи служіння рідній справі. В період з 1881 по 1898 роки у її родині жандармами було зроблено 15 трусів, сама вона сиділа у 5 тюрмах (у одній тюрмі і народила сина). Про Софію Русову в поліцейському доносі повідомлялося, що вона одержима, непоправна жінка, яка отруєє молодь революційними ідеями⁴⁶.

В 70-80-х роках по українських містах заснувалося багато так званих "молодих громад". Виникненню "молодих громад" або гуртків "драго-

манівців" передувало розходження, що виникло між представниками старшого покоління "громадівців" та М. Драгомановим. Цей "розлад" виник не лише через радикальні соціалістичні погляди Драгоманова, а й через його ставлення до конституціоналізму.

Одеська та Київська громади хоча й симпатизували ліберальним поглядам Драгоманова, однак вважали за доцільне сконцентрувати свої зусилля на культурницькій діяльності, ведучи "поважне життя осередків українства в Російській імперії". Київська громада визнавала його діяльність за кордоном як "шкідливу" для української справи. Через це відбувся розкол українства на "культурників" та "драгоманівців", між ними була розгорнута ідеологічна дискусія.

2. 2. Гуртки Олени Доброграєвої (1883-1888)

Українські гуртки "культурників" та "драгоманівців" в 80-х роках ХІХ століття ширилися серед студентства. В 1883-84 роках на Вищих жіночих курсах у Києві був створений перший український гурток із курсисток. До його складу увійшли: П. Пашкевич, О. Максимович (донька відомого українського вченого професора М.О. Максимовича), сестри Волкови, С. Богданович, Т. Сапежко, Неговська, Стрижевська⁴⁷, Катря Мельник, Н. Митюк, О. Дучинська, О. Албант, С. Єгунова⁴⁸. "За освітою, - писала С. Русова, - не губили дівчата і головної мети - вияснення національно-політичних завдань на користь усе тої самої мети: визволення народу"⁴⁹.

Гурток, що склався з ініціативи Олени Доброграєвої був близький до українофільства, тобто до національного культурництва "старих громад" того часу, однак, з тими гуртками української молоді, що працювали під проводом "старих громад" коло культурницьких завдань не з'єднався. Доброграєвський гурток студював писання Драгоманова, цікавився його новими статтями, здобував женецькі, а пізніше галицькі його видання. Знайомилися в гуртку і з російською літературою, що приносила Олена Доброграєва. Отже *гурток Доброграєвої (1883-1888 рр.) був "драгоманівським" з виразно національно-народницьким забарвленням.*

Найчастіші стосунки з гуртком, через О. Доброграєву, мав В. Антонович. Початком цих стосунків було знайомство з Володимиром Боніфатійовичем, як з професором історії на Вищих жіночих курсах, де він користувався великою популярністю серед курсисток. Крім офіційного курсу Володимир Антонович читав для Доброграєвського гуртка ще й приватні курси географії та етнографії України, а пізніше історії Ірландії. Ці лекції відбувалися, звичайно, в господі члена Старої Громади лікаря Федора Панченка на Маріїнсько-Благовіщенській вулиці, або у адвоката Павла Дашкевича на Володимирській вулиці. Приватні курси Антоновича відвідували 15-20 слухачок, дуже ретельно записували їх, а тоді видавали гектографічним способом. Ці лекції читалися без дозволу, тому члени гуртка старалися не розповідати про них стороннім особам: за весь час їх існування не було ніяких "провалів" чи переслідувань поліції.

Гурток Доброграєвої був зв'язаний з іншими гуртками поза Києвом, а

Марія Беренштам-Кістяківська працювала координатором між С.-Петербурзьким українським “гуртком 13” та Доброграєвським гуртком.

В процесі своєї діяльності гурток визначив необхідним проводити роботу серед селян і коли члени гуртка народниць закінчували курси, всі вони твердо вирішували їхати в село та проводити культурно-освітню роботу серед селянства. За таку роботу вони вважали не тільки навчання дітей шкільної науки, а й просвіту селян. Отже діяльність членів гуртка Доброграєвої на селі повинна була бути пропагандистською, а не агітаторською, бо програми революційних актів у них не було і закликати селян до цього вони не бажали. Закінчивши курси, всі (крім 2 дівчат) члени гуртка народниць поїхали на село та стали вчительками земських шкіл і всі вони довчас, а деякі й до віку, як П. Пашкович на Волині, справляли ту повинність - служити рідному народу, що зобов'язалися ще з молодих своїх студентських років. Багатьом з них прийшлося відірватися від родини та звичайних обставин міського життя і десь по далеким закуткам, далеко від осередків культури та людей такого самого як вони інтелектуального рівня, серед суворих обставин життя сільської вчительки - проводити свою непомітну та бідну на безпосередні наслідки роботу.

У ті самі роки, що й Доброграєвський гурток, створився в Києві другий гурток з студентської молоді - гурток “політиків”. Обидва гуртки існували поруч один одного, однак не з'єдналися, хоча програма в обох гуртках була культурно-національна, та коли народниці Доброграєвського гуртка першочергово висували просвітню працю на селі в середовищі українського селянства, то гурток “політиків” за більш пекучу потребу вважав організаційну та пропагандистську роботу в місті серед студентської молоді. “Політики” найбільшої ваги надавали політиці - боротьбі за політичну волю, конституційний лад з визнанням національних прав. Зв'язок з гуртком “політиків” доброграєвці підтримували через свою делегатку П. Пашкевич. Хоча гурток “політиків” складався не з самих тільки жінок, як народницький, та у ньому було чимало жінок. Серед них: Олександра Дучинська (згодом власниця однієї з найкращих приватних жіночих гімназій в Києві)⁵⁰, Лисавета Левицька, Катерина Малютіна, Олександра Борсук⁵¹. Олександрій Дучинській часто доручались конспіративні справи, вона приймала участь в роботі українських культурників - писала статті до хрестоматії, а потім ці статті редагував Д. Багалій.

Гурток Доброграєвої та гурток “політиків” мали спільну касу для допомоги політичним в'язням, ця каса називалася “Українською касою”. Кошти її склалися з членських внесків та зібраних грошей з вечірок, концертів і т.ін. Ці вечірки влаштовувалися без дозволу начальства, з нагоди, нібито, святкування чийхось іменин або весілля. Бувало так, що на ці вечірки навідувалася поліція, переписувала всіх присутніх, а тоді викликала декого на допит, загрожуючи вислати з Києва. Але найчастіше такі вечірки закінчувалися щасливо й давали збір на користь каси.

Щороку 26 лютого гурток Доброграєвої влаштовував “Шевченкові роковини”, присвячені пам'яті Кобзаря. Часом до таких вечірок приєднувалися “політики” та інші гуртки.

По закінченню курсів жінки - члени гуртка "політиків" майже всі поїхали працювати в село, не зважаючи на те, що завданням "політиків" була пропаганда ідей серед інтелігенції міста. На село вирушили в 1886-87 рр. Єл. Левицька, Катерина Малютіна, Олександра Борсук (Вовк-Карачевська за чоловіком). Олександра Борсук, донька заможних батьків, дуже розумна та творча людина могла б дуже добре жити в місті, а проте під впливом тих самих настроїв, що й народниці Доброграєвського гуртка - працювати задля українського селянства, виїхала в село вчителькою земської школи у Конотопському повіті на Чернігівщині, де працювала десять років.

В 1885-86 роках гурток "політиків" занепав, але в "політиків" були послідовники - студенти, молодші віком, об'єднання яких отримало назву "молодших політиків".

В 1885-86 рр. і Олена Доброграєва створила на Вищих жіночих курсах другий великий гурток з курсисток, що тільки вступили на курси. В гурток вона набирила тих, що найбільше, як їй здавалося, підходив до серйозного розроблення соціальних і політичних питань, з'єднала їх та пропагувала свою програму роботи. Почала вона з національної справи на Україні і першими статтями, що студіювалися в гуртку були: полемічна стаття Алексеева "Что такое украинофильство?", В. Антоновича "Моя исповедь", статті Драгоманова про національну справу. Українську національну справу вивчали всі члени гуртка, а на щотижневих засіданнях відбувалося обговорення. Дехто з дівчат студіював також етнографічні та статистично-етнографічні матеріали, писав ґрунтовні реферати. Гурток Доброграєвої працював коло збірок українських пісень Максимовича та Чубинського, історичних пісень, виданих під редакцією Антоновича та Драгоманова. Готувалися реферати з жіночого питання та жіночої долі в історичних українських піснях.

Можливо, О. Доброграєва планувала далі перейти до вивчення інших питань, та від'їзд її з Києва в Бесарабію, а потім, у зв'язку з хворобою, за кордон, став на перешкоді здійсненню цих планів, перервавши її керівництво гуртком. Крім цієї причини, зовнішньої, була ще й друга, внутрішня - незадоволення програмою роботи гуртка, що і привела до його розпаду. Молоді дівчата, що вступили на курси, цікавилися ширшими ніж українофільство питаннями, вони хотіли вивчати соціальну й економічну структуру громадянства та розглядати такі питання, що охоплювали всі сторони суспільного життя, а не тільки національну. Їх цікавив ґрунтовний розгляд жіночого питання. Програма Олени Доброграєвої була, з одного боку, занадто вузька, бо вона додержувалася найбільше меж української національної справи, з другого - занадто широка. Можливо, як би Олена Доброграєва не захворіла, вона б зуміла змінити програму роботи гуртка, наблизивши її до інтересів його членів. З цього приводу Марія Беренштам-Кістяківська писала: "Ї ми всі ставили дуже високо та сподівалися од неї багато дечого на громадській роботі..."⁵²

Олена Олексіївна Доброграєва народилася в Бесарабії 1864 року. Батько її був урядовцем, а мати - багата діди́чка, що мала великий маєток біля міста Сороків⁵³. Середню освіту здобула Олена в інституті шляхетних дівчат,

дуже добре знала європейські мови і могла б стати світською панною. Та бажання вчитися далі привело її до Києва на Вищі жіночі курси, де вона проявила свій хист до наукової роботи. Вона дбайливо працювала коло історії всесвітньої літератури у професора Дашкевича та історії України у професора В. Антоновича. Реферати, написані О. Доброграєвою з цих дисциплін привертали увагу всіх курсисток. Слухати її приходили не тільки товаришки з курсу, а й старші слухачки. У професора Антоновича вона написала дипломну роботу про Гайдамаччину і Володимир Боніфатійович високо оцінив цю працю, він побачив цікаві паралелі, і висновки, варті уваги, що зробили б честь вченим історикам України. Вибір теми дипломної роботи показав інтерес Доброграєвої до соціальної історії українського народу. Цю працю В. Антонович хотів надрукувати, але робота потрапила до рук матері Доброграєвої, особи з дуже консервативними поглядами, вона побачила в ній замах на соціальні основи громадянства та знищила рукописи ...”⁵⁴

Працюючи інтенсивно на полі історії, Доброграєва вела ще інтенсивнішу громадську роботу, що захопила її цілком. Струнка та гарна, чорнява з смуглявим обличчям, темними очима та ледь кучерявим волоссям, Доброграєва зовсім не дбала за красу і ніколи не прикрашалася. Ходила завжди гладенько зачісана, в убранні старечого крою. Жила вона справді таки аскетично, ніколи не пильнувала ні своєї догоди, ні здоров'я, уся зайнята громадськими справами.

Напівмолдаванка з Бесарабії родом, вона стала гарячою українською патріоткою, що дуже гарно розмовляла по-українськи, та добре знала крім історії ще й етнографію та літературу українського народу. Добре знавши окремих членів Старої Громади, Олена Доброграєва не вдовольнялася з їхньої програми, як занадто поміркованої. Володимира Антоновича, вона та увесь її жіночий гурток, мав за великого авторитета та порадника у справах національно-культурних, але в політиці та соціальних питаннях гурток Доброграєвої шукав ширших підходів і далі все ближче підходив до програми Драгоманова. І найбільше це можна сказати за саму Олену.

О. Доброграєва була людиною великої завзятості, вміла вона красно говорити, переконувати, організовувати, дбати скрізь про лад. Коли закладалися гуртки з молоді, вона “всіх запалювала, огнем сперечалася, пересвідчувала та вмовляла незгідних, підганяла пасивних, роздавала товаришам книжки та нелегальну літературу. В ній жила душа пропагандистки, вона поривалася знаходити та залучати до роботи прихильників тих ідей, що їм сама служила”⁵⁵.

Літом 1885 року гурт української молоді організував екскурсію до Галичини під керівництвом В. Антоновича. Між екскурсантами були дві курсистки: Олена Доброграєва та Катерина Мельник (пізніше відома вчена К. Антонович-Мельник)⁵⁶. Метою поїздки Доброграєвої до Галичини було прагнення познайомитися з закордонною українською літературою, молодими галицькими народовцями-драгоманівцями та налагодити пересилку літератури на Велику Україну. Під час перебування в Галичині курсистки стали учасницями вечірки пам'яті Костомарова, що відбулася в Тернополі⁵⁷.

З Галичини Доброграєва писала кілька разів Драгоманову і отримала його відповіді. Існує припущення, що Доброграєва навіть їздила в Женеву, щоб побачитися з Драгомановим⁵⁸. Вивчаючи діяльність О. Доброграєвої, канадська дослідниця І. Книш вважала, що дівчиною, яка неодноразово згадувалася у листуванні Павлика з Драгомановим і привозила у Галичину звістки, матеріали, гроші з Східної України та доставляла галицькі видання на Наддніпрянщину, могла бути Олена Доброграєва⁵⁹. Вона мала зв'язок з передовою молоддю вищих навчальних закладів та неодноразово відвідувала Галичину⁶⁰.

З листів Олени Доброграєвої до О. Барвінського в 1885 року, ми довідуємося, що вона здійснювала переклади М. Костомарова, цікавилася новою українською літературою для поповнення бібліотеки Київських Вищих жіночих курсів⁶¹.

Будучи слухачкою Київських ВЖК і усвідомлюючи необхідність популярного українського видання, Олена Доброграєва організувала додаток до "Батьківщини" і зробила багато для його написання. Видання побачило світ в 1886 році, але з причин не залежних від неї, видання було перерване вже на першому році існування. Її заходами і коштом вийшла 1886 року в Липську музика Лисенка на слова Щоголева "До Хортиць", а в листопаді того ж року Олена Доброграєва надіслала цікаву записку Я. Чернігівця про А. Свидницького до редакції "Зорі"⁶². Для розповсюдження популярних українських книжок вона подарувала 500 карбованців Першій Київській народній аудиторії⁶³.

Весною 1886 року Олена Доброграєва закінчивши курси, залишилася в Києві для написання дипломної праці. Літом 1887 року вона почала шукати собі посаду вчительки в школі на Полтавщині, але саме тоді помер її батько, лишивши їй у спадок трохи грошей. На ці гроші вона вирішила закласти власну школу десь на селі, а тоді вчителювати там зі своєю товаришкою П. Пашкевич. Місце для школи О. Доброграєва обрала в Бесарабії, та не коло свого рідного Сорокова, а в Хотинському повіті, де люд був переважно український. Клопочучися коло будівництва нової школи, Доброграєва застудилася і захворіла. Хвороба швидко повернулася на сухоти та зробилася небезпечною. Олена Олексіївна повернулася до Києва, прожила тут який час, а тоді, за порадою лікарів, поїхала на південь Франції до Ментони з матір'ю та П. Пашкевич (цього неодмінного хотіла сама Доброграєва). Їхали через Львів і тут Доброграєва, забувши про свою хворобу, бачилася з Франком, Павликом, Коцовським та іншими галицькими молодими діячами, бувала в Товаристві ім. Шевченка, на всяких зборах і засіданнях. У вільний час вона читала все, що можна було здобути з женецьких і галицьких видань, які не надходили до Києва. Доброграєва дуже хотіла побачити М. Драгоманова та відклала подорож до Женеви аж поки видужає. Однак їй не судилося вже видужати: хвороба перемагала, їй швидко ставало гірше. До останньої хвилини вела листування з Ю. Романчуком, Д. Смаль-Стоцьким, М. Драгомановим, І. Франком, видатним болгариним С. Гулабчевим. З Ментона планувала заїхати до Львова та Чернівців. За два дні до смерті просила прислати їй твори Т. Шевченка, бо з собою не

мала⁶⁴. 21 травня 1888 року на 25-му році життя Олена Доброграсва померла в Ментоні, де її і було поховано⁶⁵.

“Погляд її на наші справи народні, - згадував В. Коцовський у Львівській “Зорі”, - був як рідко у кого простий, ясний, а при всій живості і ніжності чуттів - наскрізь реальний і самостійний; все і всюди дивилася вона за справжнім, добрим ділом без сентиментальності, пристрасті або крутих теорій”⁶⁶. “Хто зна, - писала Марія Беренштам-Кістяківська, - коли б вона прожила довше, чи не пощастило б їй об’єднати в одну діяльну партію Драгоманівського напрямку всі маленькі окремі гуртки української молоді кінця 80-х років, неначе злити в одну велику річку ті слабенькі струмочки радикального українського громадянства, в яких ще держалися ідеї Драгоманова, які так скромно та непомірно пробивали собі стежку до світла кризь темну товщу урядової реакції тих років”⁶⁷.

2.3. Жіночий гурток на Вищих жіночих курсах в Києві (1888-1890)

Після смерті Олени Доброграсвої гурток не розпався, а тільки відійшли від нього кілька курсисток. Найактивніші члени, що за рік спільної праці близько зійшлися, бажали продовжити роботу. *Гурток курсисток (1888-1890 рр.)*, що складався з Віри Бордичевської, Надії Новоборської, Віри Крижанівської (за чоловіком Тучапської), Ганни Беренштам, Зінаїди Ліндфорс, Настасії Яновської, Ганни Людкевич, Марії Беренштам-Кістяківської почав читати книжки з соціології та політичної економії. Писали реферати, розбирали їх, сперечалися і критикували один одного. Ця робота йшла поруч із роботою на курсах - слуханням лекцій та складанням іспитів. Самостійна робота в гуртку самоосвіти повинна була, на думку курсисток, швидше та простіше за лекції професорів привести до мети - виробити громадський світогляд. Поступово гурток перетворився на *політичний гурток драгоманівського напрямку*.

Хоч і дуже різноманітними були індивідуальні риси та нахили кожної із членів гуртка, проте всі дівчата мали багато спільного не тільки в поглядах, а й у звичаях, поведженні. “Люди ми були незаможні, - писала Марія Беренштам-Кістяківська, - найбільше з нас жило з приватних лекцій; та не з цієї тільки причини, а далеко ще більше з настрою свого, всі ми були дуже ригористичні своїми звичаями та вподобаннями. Одягатися у модні убрання, тішитись хоч трохи дорогими розвагами - ми вважали за щось недозволене, майже ненормальне. Бували, ми звісно, в театрі, навіть захоплювалися тим як декотрі артисти грали на сцені, багато їздили човном на Дніпрі, бували на студентських вечірках, але й там найбільше займалися “серйозними розмовами”. Од себе й од життя вимагали ми дуже багато...”⁶⁸

Через те, що число курсисток щороку зменшувалося, а 1889 році Вищі жіночі курси були зовсім закриті, нових членів для гуртка знаходити стало важче. Тому восени 1889 року Марія Беренштам та Надія Новоборська вступили на курси сестер-жалібниць при Маріїнському товаристві Червоного Хреста для пошуку однодумців⁶⁹.

Гурток робив спроби працювати на культурній українській ниві. З про-

позиції Житецького, члени жіночого гуртка почали ходити на збори товариства, що складало словник Шевченківських слів, щоб вивчати його мову. Треба було виписувати з Кобзаря на картки всі слова, що починалися на певну літеру, а тоді на загальних зборах членів товариства звіряти ці картки. Якийсь час курсистки відвідували ці збори, а потім залишили їх, бо вони не задовольняли їх інтереси.

Активно працювали члени жіночого гуртка в українській “Провсвіті”, завданням якої було розповсюдження українських книжок на селі. Головна робота полягала в складанні каталогу книжок для українських селян, що закінчили початкову школу, або були письменні. Крім популярних книжок із світознавства до каталогу записувалися книжки з історії, однак вибиралися вони з певною тенденцією, яку можна визначити як національно-радикальну. Перед тим, як записати до каталогу назву якої-небудь книжки, вона розглядалася на зборах, про неї писали курсистки рецензію. Отже, в своїй роботі гурток поєднував культурно-освітню і політичну діяльність.

Приблизно в 1889 році відбулося з'єднання гуртка курсисток з гуртком “молодих політиків”. Об'єднання мало спочатку досить таки організаційний вигляд: представники обох гуртків сходилися на спільні засідання, щоб обговорювати політичні справи. Де-далі зв'язок жіночого гуртка з гуртком “молодих політиків” міцнішав і поступово вони злилися в один, що отримав назву гуртка “політиків”⁷⁰. Майно гуртка складалося з Української каси та книгозбірні. “Наша книгозбірня, - згадувала Марія Беренштам-Кістяківська, - складалася найбільше з отаких книжок і часописів, як “Слово”, “Діло”, “Знання”, “Современник”, “Отечественные записки” і т.ін., була вона величенька, бо ми повсякчас доповнювали її, розшукуючи потрібні книжки по книгарнях букіністів. Я багато часу з захопленням отдавала цьому і взагалі дуже цікавилася справами книгозбірні. В українському відділі також були рідкі книжки, як два томи празького “Кобзаря”, Павличков “Читальні”, цілий комплект журналу “Основа”, кілька томів галицької “Зорі”⁷¹. Гроші, щоб доповнювати книгозбірню, складалася з внесків тих, хто користувався з її книжок. Книгозбірня переходувалася у Зінаїди Лінфорс біля десяти років, а в 1894-95 році вона передала її іншому гуртку⁷².

В 1888-89 роках гурток продовжував студіювати соціологію, політичну економію, етику та приділяв багато уваги виробленню власної програми. В той час не було якоїсь загальноновизнаної революційної програми, ні російської, ні української, що стояла б на чолі революційного руху, кожний гурток виробляв свою власну програму, яку ніде не оголошували і не друкували. Розробляли програму в гуртку “політиків” дуже ретельно, обговорюючи на зборах її розділи, один по одному, виправляючи та доповнюючи її. Вироблена програма, виявляла, таким чином, колективну думку та була соціалістичної направленості.

Весною 1889 року курсистки гуртка закінчили навчання на Вищих жіночих курсах. Не зважаючи на загальне рішення - залишитися в місті для проведення пропагандистської роботи серед інтелігенції, в окремих членів виявився той самий потяг до села на культурно-освітню роботу серед селян,

що був характерний для народниць першого Доброгравського гуртка. Вчителювати на село, серед інших, поїхали Віра Бордичевська та Настасія Яновська, а життя в свою чергу не жаліло народниць. Восени 1887 року заподіяли собі смерть Н. Митюкова, О. М. Максимович. Смерть одних та від'їзд в провінцію інших зменшив сили гуртка і цим можна пояснити те невдоволення з гурткової роботи, що виявилось найбільше на початку 1891 року. Восени 1891 року з від'їздом кількох членів до Петербургу, гурток розпався сам собою, проте навіть після розпаду, всі дівчата вважали, що морально вони зв'язані з гуртком. Так, коли Віра Крижанівська, скінчивши курси, поїхала в Петербург і змогла там оселитися та вчителювати в школі, вона вважала за потрібне спитати своїх товаришок, як вони дивляться на її від'їзд до Петербургу. А коли дівчата відповіли, що її від'їзд з Києва зашкодить роботі і що її праця потрібна якраз на Україні, Крижанівська зреклася свого вчителювання в Петербурзі. Вона повернулася до Києва, хоча приваблювали її широкі горизонти петербурзького громадського життя.

Робота, що велась в гуртку не пройшла безслідно для жінок, вона дала їм імпульс до дальшого розвитку в громадському напрямку. “Вже як багато років по тому минуло, - згадувала одна із членів жіночого гуртка, - мені довелось чути од трьох, якраз найздібніших, членів нашого гуртка, що вони тоді багато мали з нашої спільної праці; одна з них зробилася пізніше активною революціонеркою, друга - добрим педагогом, а третя - відомою письменницею”⁷³. Жінки, члени доброгравських гуртків пішли різними життєвими дорогами: хто працював в селі, хто в місті; дехто став ближче до українського національного руху; дехто приєднався до загальноросійської соціал-демократичної течії. Віра Крижанівська брала активну участь в організації першого соціал-демократичного гуртка, що був ініціатором першого з'їзду партії. Марія Беренштам-Кістяківська в другій половині 90-х років працювала в Петербурзькому Союзі Боротьби за Визволення робітничого класу і належала до загальноросійської соціал-демократичної партії. Однак, вступаючи в загальноросійські революційні організації, жінки не зрікалися тих принципів федералізму, що увібрали в себе з вчення Драгоманова і кожен своїм способом, як міг поширював їх.

В 90-х роках ХІХ століття, в умовах, коли Вищі Жіночі Курси були закриті, діяльність жіночих громад пошавилася серед учениць гімназій в Києві, Полтаві, Лубнах та інших містах Наддніпрянської України. В *Полтавській громаді гімназисток* приймала участь Марія Кучерявенко (пізніше дружина Б. Мартоса), Варя Коллярд, Люба Міхеєва, Олена, Людмила, Оля Максимовичівни, Галя Никифорова та інші. Свої читання та вечірки громадка гімназисток упорядковувала у родині Марії Кучерявенко⁷⁴.

В *Київській Студентській громаді*, заснованій в 1897 року⁷⁵, активну роботу проводила Кулина Безкровна, Олена Максимович, Мелітіна та Шура Мацієвич. Решта жіноцтва до студентської громади офіційно не належали, але входили в драматичний гурток при Громаді⁷⁶. Члену громади Катерині Антонович була доручена група дівчат гімназисток старших класів для проведення лекцій з політичної економіки - науки, яка вважалася тоді

дуже популярною і знайомство з якою було обов'язковим для інтелігентної людини. "У групі, - згадувала Катерина Антонович, - було коло 10 дівчат, що збиралися у когось по черзі. До зборів кожна мала прочитати розділ з книги Чупрова чи Ісаєва, а потім всі разом розбирали та обговорювали"⁷⁷.

2.4. Жіноча Громада (1901-1905 рр.)

На світланку ХХ століття громадівський рух продовжила Жіноча Громада. Зимою 1901/1902 рр. згуртувалися в Києві кілька жінок в організацію, яка хоч і не мала ніяких феміністичних гасел або виключно жіночого завдання, проте свідчила про бажання жінок об'єднатися і прикласти свої зусилля для громадської роботи. Організація ця отримала назву "Жіноча Громада" і біля її витоків стояли: Марія Миколаївна Кістяківська-Тимченко, Марія Вікторівна Чикаленко, Дарія Іванівна Романова та Марія Матвіївна Степаненко. Згодом кількість членів громади зросла до кількох десятків, а серед найбільш діяльних були Любов Шульгіна, Людмила Старицька-Черняхівська, Оксана Степаненко, Євгенія Щербаківська, Катерина і Галина Лисенко, Марія Левицька, Катерина Голіцінська та Марія Гоженко.

Матеріалів про діяльність "Жіночої Громади" майже не збереглося. В тих часах саме існування українських організацій було злочинним з погляду уряду, тому громадки мусили діяти таємно. В умовах конспірації протоколи не велись, а засідання проводилися нелегально. Грошові справи, касу організації вели на невеликих клаптиках паперу та шифрували цю інформацію на випадок, коли б попала до поліції⁷⁸.

"Жіноча громада" поставила собі кілька практичних завдань і завдяки саме їм залучила до співпраці молодих дівчат - гімназисток: Ганну і Вікторію Чикаленко, Настю Грінченко, Надію Шульгіну.

Одним із основних завдань громади було *постачання українських книгозбірок - бібліотечок* довіреним людям на селі з сільської інтелігенції: учителькам, лікарям, фельдшеркам та освіченим жінкам. Ці бібліотечки склалися із книжок, дозволених цензурою, так званих "метеликів" або більших книжок.

Чисто просвітницька робота розпочата "Жіночою Громадою", могла в любий момент причини її членам серйозні проблеми з поліцією і адміністрацією. Доступ українських книжок, навіть найневиннішого змісту, був тоді ускладнений, а тих, хто такі книгозбірки у себе тримав і позичав читачам загрожувала догана начальства, втрата посади і заробітку. Це була вже, з точки зору адміністрації, організація "української пропаганди" на селі за яку уряд карав в'язницею та засланням.

Ідея створення таких книгозбірок належала Марії Матвіївні Степаненко, яка добре знала друкарську справу та потреби сільського читача, бо допомагала своєму чоловікові, що був управителем єдиної тоді української книгарні в Києві і яка належала офіційному журналу "Київська Старица". На початку книгозбірку асигнували з каси "Жіночої Громади", а Марія Степаненко була організаторкою і постійним референтом цієї справи.

Не обмежуючись самим постачанням книжок для нової книгозбірки, чи доповненням вже створеної, члени “Жіночої Громади” самі підбирали бібліотечки, а щоб бути в курсі нової літератури та якісно робити свою справу, складали письмовий каталог рецензій.

До написання рецензій залучалися молоді членкині. В своїх рецензіях вони робили короткий опис змісту брошури і давали їй оцінку: чи відповідає книжка своєму призначенню, чи ні, бо серед української популярної літератури бували речі безвартісні. Рецензії зачитувалися на зборах, де спільними силами їх виправляли, доповнювали і затверджували, або ж не приймали. “Для нас молодих, - писала Ганна Чикаленко в своїх споминах, - це була також нагода вправлятися писати по українськи (в школах ми ж всі вчилися по-російськи), особливо, коли на зборах бували письменниці: Одарка Романова, Марія Загірна, Людмила Старицька... Згадую ті часи роботи в “Жіночій Громаді” з великою приємністю”⁷⁹.

Виправлені й переписані начисто такі рецензії розміщувалися в каталозі, що переховувався в книгарні “Київської Старини”. Цим каталогом користувалися не лише члени “Жіночої Громади”, але також керуючий книгарнею В.П. Степаненко та його персонал. Марія Степаненко повідомляла членкиням, коли треба прийти до книгарні, щоб допомогти скласти нову бібліотеку. “Жіноча Громада” з 1901 по 1905 роки роздала більше сотні таких бібліотечок.

Другим практичним завданням громади була *допомога молодим здібним сільським дівчатам*, які закінчивши сільську школу, бажали вчитися далі. Дівчатам надавалася можливість проживати в Києві, виділялися кошти на помешкання, харчування, іспити, книжки та допомагали їм в засвоєнні різних наук. По розміщенню дівчат особливо клопотали Любов Шульгіна, Марія Грінченко, Людмила Старицька-Черняхівська.

Поруч з практичними завданнями “Жіноча Громада” брала вагому участь у загально-українському житті. В той час серед українського громадянства існувала традиція надсилати адреси на ювілей, жінки самі їх розмальовували або опрацьовували у вишивану оправу. Так, на ювілей М.В. Лисенка в 1903 році члени “Жіночої Громади” вишили йому рушник, купили повне зібрання “Кобзаря”, виданого В. Доманицьким і доручили Ганні Чикаленко вручити ці подарунки на прилюдному святкуванні в Купецькому зібранні.

У зв'язку з переслідуванням української справи, члени “Жіночої Громади” збиралися на квартирах своїх членкинь - то у Марії Тимченко, що як близька рідня професора В.Антоновича, жила в нього, то в Одарки Романової, рідше у Марії Грінченко, бо там працювали над словником, збиралися також у студентському помешканні Марії Левицької. Збори носили, із-за конспірації, досить інтимний характер: спочатку пили чай, поки всі збиралися, а потім кипіла плідна робота. Головою була звичайно господиня помешкання, секретаркою Ганна Чикаленко, яка читала спочатку із зашифрованих клаптиків паперу, що відбувалося на попередніх зборах, планових, а потім розпочиналося обговорення питань. Після обговорення приймалася постанова зборів, яку старанно зашифровувала секретарка. Скарб-

ничками найбільше були Євгенія Щербаківська та Марія Левицька, їм особливо треба було бути обережними і не писати прізвищ, бо збір грошей та ще й на українську пропаганду, був суворо заборонений.

“Жіноча громада” об’єднувала в собі два покоління жінок, які по різному розуміли свою роль в громадській діяльності. Старше покоління переважно орієнтувалося на культурно-освітню працю, молодші членкині прагнули до революційної діяльності.

Активним членом кожних зборів бувала *Марія Матвіївна Степаненко*. Це була молода ще тоді жінка 28 років з Полтавщини, сестра І. Стешенка. Жвава, діяльна, інтелігентна, весела, яку всі дуже любили, вона була головним організатором всіх справ. Діяльним членом “Жіночої Громади” була *Євгенія Щербаківська* з Київщини, сестра відомого археолога Д. Щербаківського. В часи роботи в громаді, вона жила в родині Лисенків, де навчалася музики. Євгенія виконувала функції скарбниці, а скарбничка повинна була визначатися посвятою, бо не вдячна була ця праця: ходити по жінкам та збирати гроші. Для поповнення каси жінки влаштовували лотереї, готували вишивки, малюнки. Одарка Романова робила штучні квіти з шовку і оксамиту та вчила цій майстерності молодих дівчат товариства. *Марія Миколаївна Тимченко-Кістяківська*, що заснувала товариство, була родом з Чернігівщини. Це була присмної товариської вдачі, огрядна, зі стриженням білявим волоссям, гарна жінка. Вона добре була відома в Києві, бо одна з перших жінок їздила на колесі, а на це треба було великої відваги з огляду на стрімкі вулиці, неймовірно поганий брук. Гурти роззяв збиралися навколо, коли вона спинялася. Поет Самійленко присвятив їй кілька гарних літературних віршів. Після від’їзду з Києва створила вона в повітовому місті Борзні приватну жіночу гімназію і стала її директором.

Одарка Романова - поетка, діяльний член Жіночої Громади, автор кількох збірок поезій “Пісні й легенди”, “Сватання мороза” та оповідання “Іванко”. Її поезії, оповідання найбільше друкувалися в “Зорі”, “ЛНВ” та видані були метеликами в Києві. Була вже не молода тоді, зовсім сива жінка, але мала гарне, цілком молоде обличчя з прегарними сивими очима і чорними рівними як шнур бровами. Вона розійшлась з чоловіком і сама на власні заробітки виховувала двох синів. “Невеличка, жвава, зграбна, елегантна, - згадувала Г. Чикаленко, - вона якимось причаровувала молодь душею і ми, молоді дівчата, дуже її любили”⁸⁰. Освічена і культурна вона мала багато книжок у власній квартирі, приятелювала з видатними російськими акторами та поетами. Була в дружніх стосунках з російським філософом В. Соловйовим. Богдан Лепський в замітці до зразків поезії О. Романової в альманаху “Струни”, характеризував її так: “О. Романова належить до тих поетів, що шукали нові форми, нового поетичного вислову. В її творах нахил до особливої лірики змагається з громадською тенденцією”⁸¹.

До молодих членкинь “Жіночої Громади” належала донька Євгена і Марії Чикаленків Ганна. Родом з с. Перетори на Херсонщині, вона навчалася в Одесі, Києві, Лозанні, Едінбурзі. Дописувала перед першою світовою війною до “Ради”, “ЛНВ”. В 1918-1920 рр. перебувала з українською

дипломатичною місією в Швейцарії, брала участь у багатьох міжнародних жіночих конференціях. Своєю працею за кордоном у великій мірі вона спричинила до пропаганди українського жіночого руху⁸². З 1931 році працювала в університетській бібліотеці Тюбінгену (Німеччина). Саме Ганні Чикаленко-Келлер ми завдячуємо цінними спогадами про “Жіночу Громаду” 1901-1905 рр.

Революційні події та вихід царського маніфесту 17 жовтня 1905 року сприяли запровадженню політичних свобод, у тому числі свободи слова. Культурними осередками українців з 1905 по 1917 рр. стають “Просвіти” та Клуби, що своєю діяльністю продовжували традиції громадівського руху другої пол. XIX століття.

3. УКРАЇНСЬКЕ ПИТАННЯ НА ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ ТА РІЛЬ ЖІНОК У ЙОГО ВИРІШЕННІ

3.1. Боротьба жінок за скасування обмежень українського слова

Зростання політичного визвольного руху на початку ХХ століття, активізувало діяльність української громадськості за скасування обмежень рідного слова. Виступаючи за ліквідацію усіх форм гноблення, українська громадськість, водночас засуджувала й національний гніт, домагалася навчання рідною мовою у школах, права користуватися нею у пресі, на сцені, в державних установах, скасування урядових розпоряджень 1863 і 1876 рр. щодо української мови. Російський абсолютизм під тиском громадської думки й під впливом свого внутрішнього розкладу здавав помалу свої позиції, і навіть українство, яке завжди в очах російського уряду було предметом особливо пильного догляду, фактично дістало деякі полегшення. Рoste число українських видань, особливо популярних, починають виходити підручники для початкового навчання, засновуються українські товариства (правда, лише в Петербурзі й під офіційною російською назвою), відбуваються природні культурні маніфестації. Українське слово починає прилюдно луnати на громадських зборах. Цілий ряд земств і міських дум виносить постанови про потребу завести в школах навчання українською мовою. Аналогічні постанови виносять різні з'їзди - агрономічні, технічні та інші. Театральні з'їзди ухвалюють резолюції про скасування обмежень для українського театру. Складаються петиції, вкриті тисячами підписів, про потребу скасування спеціальних утисків над українським словом.

Українське питання стає центром суспільно-політичного життя Наддніпрянської України перших десятиріч ХХ століття і вагома роль у формуванні політико-національної свідомості українства та відстоювання українського слова належала жінкам, які ніколи не стояли осторонь справи власного народу. Коли 30 вересня 1903 року в Полтаві відбувалося відкриття пам'ятника І. Котляревському, Олена Пчілка висловила своє привітання українською мовою, що в умовах переслідування розглядалося антиурядовим виступом. "І самі представники влади, - згадувала у автобіографії Олена Пчілка, - не встигли опам'ятатися"¹. До цієї акції вдалася і Ольга Андрієвська, яка вітала подію від Чернігівського Літературно-Театрального товариства і "дозволила" собі оголосити промову українською мовою. Коли міський голова зупинив її, присутні на знак протесту покинули зал. В цій культурній демонстрації приймала участь Ганна

Олена Пчілка. Полтава, 1903 р.

Барвінок, Олександра Єфименко, Надія Кибальчич, Леся Українка, Христина Алчевська².

19 грудня 1904 року, на вшануванні ювілею І. Нечуя-Левицького, Олена Пчілка була обрана до делегації, що мала клопотати перед урядом про потреби української школи³. Делегація* відправилася до С.-Петербургу в 1905 році, де подала петицію прем'єр міністру Вітте⁴.

Слід за цим почином пішли різні українські організації, складаючи петиції про стан українського слова і рада міністрів мусила визнати, що закон 1876 року "стоїть на перешкоді підвищення сучасного низького рівня селян українських губерній"⁵. Остаточо ж питання було розв'язане в результаті масових революційних дій: страйків, демонстрацій, мітингів. З огляду на ці події з'явився царський маніфест 17 жовтня 1905 року, який обіцяв запровадити політичні свободи, у тому числі свободу слова.

Під впливом революційних подій та царського маніфесту в 1905-1906 рр. розгорнувся рух за створення українських кафедр, в якому надзвичайну роль відіграли Полтавський та Харківський відділи Спілки Рівноправності Жінок (детальніше дивись розділ ІV. Рух жінок за політичні та громадянські права). До української справи приєдналися також курсистки Вищих жіночих курсів. Ще на початку 1906 року в Києві була створена невелика громадка жінок-українок, а восени вже на Київських вищих жіночих курсах зорганізувалося широке товариство⁶. 27 грудня 1906 року на Київських ВЖК відбулося велике зібрання у справі заснування українських кафедр. Зачитаний реферат з українського питання викликав великий інтерес серед слухачок, які переповнили найбільшу аудиторію курсів. В резолюції, прийнятій зібранням йшлося про заснування на ВЖК кафедр української історії, літератури, етнографії⁷. Щоб справу цю найшвидше довести до бажаного кінця було вирішено звернутися до Ради професорів із заявою такого змісту: "Визнаючи, що для плідної культурної роботи серед кожного народу неминуче треба як найкраще знати його життя, ми слухачки ВЖК у м. Києві, живучи на території 25-ти мільйонного українського народу і готуючись до культурної роботи серед нього, звертаємося до Ради Професорів з проханням заснувати на наших курсах кафедри: мови, літератури, історії та етнографії українського народу, а також права, коли буде у нас відкритий правничий факультет. Гадаючи, що це прохання при сучасних обставинах цілком можна виконати, просимо Раду професорів, щоб вона не відмовилася допомогти тому, щоб наше законне бажання було задоволене, в чому ми цілком певні". Заяву до Ради професорів підписало 300 курсисток⁸.

Вітаючи та підтримуючи рух слухачок ВЖК в справі створення українських кафедр, учениці гімназії м. Барі (Поділля) виступили в 1906 з вимогою заснування українського університету⁹. В цьому ж році приватна гімназія добродійки Славутинської (Кам'янець-Подільський) добилася від міністерства народної освіти дозволу на викладання предметів українсь-

* Делегація складалася з чотирьох чоловік: Олена Пчілка - від Волині; І. Шраг - від Чернігівщини; М. Дмитрієв та В. Науменко - від Києва.

кою мовою¹⁰. Приватні Вищі жіночі курси Жекуліної в 1906 році розпочали читання лекцій з історії України¹¹.

Прагнення відродити рідну мову, культуру було близьким простим жінкам: “Невже ж у нас нема українців душею? - писала до “Рідного краю” українка з Сумщини. - Не хочу і не можу цьому вірити! Сподіваюсь, що вони відгукнуться. Для початку можна було завести вечорниці з літературним відділом, а далі подбати, щоб усі наші бібліотеки мали українські відділи, українські часописи. Щоб по школам, де вчать українських дітей рідна мова не зневажалася, а кохалася, щоб діти читали й свої українські книжки, знали твори своїх кращих письменників. Сором буде вам сини Слобідської України, коли занедбаєте потреби українського народу!”¹²

Роль жінок у вирішенні українського питання усвідомлювали і демократично настроєні чоловіки. В 1906 році в часописі “Рідний край” пролунав заклик до українки: “До Вас сестри українки, до Вас рожеві квіти, щастя життя людського, й утіха нашого життя, перше благання! Ви у національній справі маєте змогу багато зробити...! Ні, не тільки багато... Ви маєте силу зробити все! Українка ніколи не була рабою у сім'ї, вона завжди була господинею і не тільки по назві, а й в дійсності. Через се звертаємося до Вас сестри-українки. Привертайте до української справи своїх чоловіків і дітей! Вчить дітей рідної мови, навчайте їх рідним пісням і звичаям! Візьміться спільно до національної справи! Засновуйте українські товариства, або прилучайтесь до тих товариств, що вже існують”.

В 1907 році українська громада Вищих жіночих курсів продовжила справу заснування українського відділу на курсах. Визначено було, що керуватиме новим відділом професор А.М. Лобода. Для створення відділу жіноча громада курсів почала збирати книжки та українські часописи до українського відділу бібліотеки ВЖК¹³. У справі створення українського відділу бібліотеки ВЖК багато зусиль приклала Ольга Парфиненко (по одруженню Грушевська). Українські студії на КВЖК розпочалися в 1907 році і курси з історії української літератури читали професор Лобода та Перетц. В Петербурзі курс з історії України на Бестужівських курсах читала Олександра Єфименко¹⁴.

В міру спаду та відступу революції царизм знову набирає сили і під різним приводом здійснюється наступ на українське слово. З обороною українського питання на Празькому з'їзді поступового слов'янського студентства в 1908 році виступила курсистка КВЖК Олена Квітка, яка стала єдиною жінкою серед 20 українських делегатів (з Наддніпрянської України - 9), що прибули на з'їзд. У своєму виступі вона повідомила, що “хоч становище жіночої освіти в Російській імперії стоїть далеко ліпше ніж в інших слов'янських країнах, але школа не національна і відвертає українок від свого народу”. Її розповідь про діяльність жіночої громади КВЖК в справі заснування українських кафедр була підтримана тривалими оплесками присутніх.¹⁵ В 1908 році 40 курсисток Київських Вищих жіночих курсів були членами Української Студентської Громади і спільно з студентами домагалися прав для української мови¹⁶.

Значну українознавчу роботу проводили жінки через “Просвіти”, Ук-

раїнські Клуби, товариства та різні видання, що почали ширитися після 17 жовтня 1905 року.

3.2. Просвіти та культурно-освітні товариства

Унікаючи партійності, “Просвіти” стали тим осередком, біля якого на цілком легальному ґрунті могли об’єднатися всі свідомі українці, а рівність обох статей, що проголошувалася статутами товариств єднала жінок і чоловіків в їх спільній праці. З самого початку заснування Кам’янець-Подільської “Просвіти” в ній працювала Лідія Головацька та Ганна Григор’єва¹⁷. До Ради Катеринославської “Просвіти” входили Настя Гаркавцева, Поліна Ткаченко, Олександра Дорожинська¹⁸. Жіночий гурток, який працював при товаристві був добре відомий своїми справами, а найактивнішим членом та ініціатором багатьох починань стала Любов Біднова. До Ради Київської “Просвіти” належали Любов Яновська, Софія Русова¹⁹, а серед її членів були: Леся Українка, Олександра Косач-Кривенюк²⁰, Людмила Старицька-Черняхівська²¹. Письмениця Марія Маркович (Марко Вовчок) одказала товариству свій хутір, що займав 600 кв. сажнів землі²².

Віра Дейш-Коцюбинська.

Членом правління Чернігівської “Просвіти” була обрана В.І. Коцюбинська, кандидатом Ф.С. Левицька. Місцеве жандармське управління разом з чернігівським губернатором звинувачувало “Просвіту” у тому, що до складу його членів увійшли, головним чином, особи “лівих” партій і що мета товариства направлена на відокремлення малоросійського населення Чернігівської губернії. Ось чому за наказом Чернігівського губернатора від 28 серпня 1908 р. членів товариства “Просвіти” В.І. Коцюбинську, Ф.С. Левицьку, О.Т. Андрієвську, Ф.Д. Каминську та ін. неблагонадійних осіб було виключено із складу товариства. Чимало клопоту завдали поліції та жандармерії приїзди до Чернігова сестри М. Коцюбинського Ольги (1904–1908 рр.), що притягалася до зізнань Чернігівським та Харківським жандармським управлінням і підлягала особливому догляду поліції. Року 1908 Ольга Коцюбинська була “за государственное преступление присуждена Харьковской судебной палатой в крепость на 2 года, но ввиду обжалования приговора и внесения залога в 1 тыс. рублей освобождена”. І все ж Харківським генерал-губернатором їй було заборонено проживати в межах Харкова та усього повіту²³.

Працюючи в “Просвітах”, жінки надзвичайно багато зусиль та свого таланту прикладали в організації бібліотек, читалень, концертів, театральних вистав та створення філій товариств. Відкриттю кількох “Просвіт”

на Катеринославщині сприяла Наталя Михайлівна Дорошенко. Вона проводила культурно-освітню роботу на заводах, виступала часто на художніх вечорах, викликаючи усюди одностайне визнання свого драматичного таланту. Діяльність Н. Дорошенко була відзначена Катеринославською "Просвітою" обранням її почесним членом товариства²⁴. Почесним членом Львівської "Просвіти" була Софія Русова²⁵. Великою популярністю серед населення користувався цикл безкоштовних лекцій "Українське козацтво від Сагайдачного до Б. Хмельницького" членкині Катеринославської "Просвіти" Любові Бідної та дитячі ранки О. Гаркавцевої²⁶. Жіноча частина Одеської "Просвіти" організувала щорічні вечори "Жінки Шевченкові", які відбувалися в дні пам'яті Кобзаря²⁷. Центром об'єднання творчої молоді, блискучим лектором, режисером багатьох вистав стала в Київській "Просвіті" Марія Старицька²⁸. З захопленням працювала в "Просвіті" Леся Українка, не шкодуючи себе навіть для чорної роботи збирання книжок та впорядкування просвітнянських книгозбірок²⁹. Гадяцька "Просвіта" з допомогою Олени Пчілки відкрила школу для неграмотних, книгарню, дитячу бібліотеку. Це товариство організувало також вечір пам'яті М. Драгоманова, на якому Ольга Петрівна виголосила промову. Діяльність Олени Пчілки у "Просвіті" була направлена на зростання національної свідомості та освіти дітей. Вона наполягала, щоб в кожній "Просвіті" був гурток, чи комісія, котрий дбав би про дітей. "Діти - це найдорожчий скарб, це наша надія, це молода Україна, - говорила Олена Пчілка. - Чи дитина виросте приятелем, чи ворогом України - це багато залежить від виховання, од того, що буде їй прищеплено в сім'ї".

Пропаганда української культури здійснювалася жінками через різні культурно-освітні товариства, клуби. При уряді, заснованого в 1906 році Київського музично-драматичного товариства "Боян" членами порадиниками були обрані Зотова, О.Квітка, Л. Українка, О.Пчілка³⁰. До Українського Наукового Товариства у Києві належала Людмила Старицька-Черняхівська та Олена Пчілка³¹, Ганна Берло, Катерина Мельник. Чимало жінок працювало у київському клубі "Родина".

Членами Ради Українського Клубу, створеного в 1908 році, були Марія Старицька та Олена Пчілка³², а очолювала клуб Людмила Старицька-Черняхівська³³. Саме за їх ініціативою та організацією клуб встановив у своєму помешканні "Українські дитячі ранки"³⁴. Духовним життям у клубі керувала Людмила Старицька. "Не забути мені, - згадувала Софія Русова, - яко невтомні Людмила та Марія Старицькі створили у клубі українське кабаре і Маня Старицька з комізмом співала "Ой, казала мені мати"³⁵.

Серед визначних українських жінок активних учасниць Українського Клубу була Любов Яновська. "Коли я в 1909 році повернулася до Киє-

Наталя Дорошенко.

ва, - писала С.Русова, - то побачила в Українському Клубі нову дівку для мене паню, що приймала жваву участь у справах клубу; вона часто виступала на зборах то як добра піаністка, то як письменниця... Видно було, що вона користувалася симпатіями українського суспільства і, як я далі переконалася, цілком ці симпатії виправдувала: належала бо до тих осіб, попри які не можна перейти без уваги. І це її гарне обличчя надовго затамувалося в пам'ять. Все в темному вбранні, гарно пошитому, і з гарними чорними очима. Скільки було в них суму, й незадоволення з життя... Тільки коли вона виголошувала свій виклад або читала свої твори, це сумне обличчя оживало, молоділо і виявляло ту щирість і захопленість, яку Яновська вкладала в усю творчу й громадську діяльність. Працювала вона коло українських справ з якоюсь гарячковою відданістю. Ми бачили її діяльним членом клубу; водночас працювала і в "Просвіті" (київській), коли за від'їздом хворого Грінченка довелось продовжувати його освітню діяльність"³⁶.

З інших українських товариств, діяльність яких носила більш місцевий, ніж загальний характер варто згадати про Одеське музично-драматичне товариство "Українська Хата", засноване в 1911 році Оленою Німченко. Товариство організовувало українські вистави з рефератами, концерти української музики³⁷. В 1914 р. Олена Німченко (Бродська) намагалася відкрити курси української драми в Одесі. Було підготовлено статут курсів, проте влада не дозволила відкрити українські драматичні курси. В 1915 році заходами членів товариства "Українська хата" розпочалося видання журналу "Основа", який став фактично продовженням закритого в 1914 році "Літературно-наукового вісника". В журналі друкувалася О'Коннор-Вілінська, Софія Русова, Людмила Старицька.

В період спаду революції і наступу реакції самодержавство влаштувало черговий похід проти українських установ: "Просвіти", українські клуби, бібліотеки було закрито, заборонено продавати українські книжки, навіть Євангеліє українською мовою, що його видавав Синод та граматики; заборонено українські концерти, афіші, вивіски і т.ін. У Києві закрито "Товариство грамотності", яке існувало 40 років. Але всі ці переслідування та репресії викликали зворотну реакцію: вони примусили людей, які стояли осторонь українського питання, ставитися до нього уважно, бо безглуздя репресій було явне. Уряд заборонив навіть святкувати ювілей 100 річчя Т.Г. Шевченка (1914 р.). Протестом проти цієї політики царизму стали масові виступи в лютому 1914 року слухачок Фребелівського інституту, Вищих жіночих курсах. На своїх зібраннях курсистки засуджували реакційну політику уряду, який заборонив святкувати пам'ять поета³⁸. Любов Яновська як делегатка київської громади їздила в 1914 році до Москви, де проголосила доповідь про Шевченка та українську справу³⁹. Членом комітету по спорудженню пам'ятника поета була обрана Олена Пчілка.

Репресії дуже серйозно вдарили по українцям, але вони вистояли і своїм збереженням український рух багато в чому завдячує жінкам, їх роботі в "Просвітах", читальнях, бібліотеках і т.ін., які підтримували серед народу українську ідею.

Марія Грінченко, Олександра Єфименко, Олена Пчілка, Любов Шульгіна, Софія Русова зорили в нашому громадянстві, в нашій світлій науці в тяжкі часи переслідування українського слова; вони йшли тернистим шляхом, не знаючи ні компромісів, ні боязкого дезертирства.

3.3. Марія Загірна

Надзвичайно скромною, але безмежно відданою українській справі була Марія Загірна-Грінченко. Вона народилася в 1863 р. в Богодухові, на Харківщині, в російській родині Гладіліних; вчилася в російській школі - в земській прогімназії, - і зараз же по закінченні її курсу стала в тому ж богодухівському повіті за земську вчительку. Але зустріч з Борисом Грінченком на вчительських курсах зразу запалила в чулій душі Марії глибоке бажання служити народові, серед якого жила і за який так палко, так щиро промовляв народолюбець Б. Грінченко. Вона зразу почала вчитися української мови і подальше її вчителювання було перейняте вже свідомим українством. В 1884 р. Грінченки побралися і з першого до останнього дня це подружжя вело спільну й таку корисну для українського народу працю.

Організація земської книгарні для учителів, упорядкування Чернігівського Шевченківського музею, все це лежало, головним чином, на Марії Миколаївні, так само й головна її тогочасна праця - видання дешевих українських книжок. Вона стала творцем науково-популярної книжки, тобто тієї книжки, яка була необхідна народові⁴⁰. Розпочала писати популярні книжки для українського народу ще тоді, коли українське слово, а тим більше слово, що призначалося для народу, піддавалося сильному гонінню - 60-ті - кінець 70-х рр. Скромно, але наполегливо, де пристосовуючись до вимог цензури, де вміло охороняючи гідність своєї праці, Марія Загірна дала надзвичайно багато цінного

Марія Загірна-Грінченко.

для науково-популярної книжки: літературні праці, переклади, популярні книжки для народу, збірники та читанки для дітей, спричинилися до розроблення й збагачення української мови працею над великим українським словником під редакцією її чоловіка Б.Грінченка⁴¹.

З 1905 р. починається нова праця Марії Миколаївни коло київської "Просвіти". Революція 1905 р. і царський маніфест поширили права українського народу - дозволені були просвітні товариства, часописи і там завзято працювала Марія Миколаївна, і скрізь цінували її глибоке знання мови.

Але можна дивуватися, де вона брала ті сили для цієї невиспущої праці, коли в ці самі часи доводилося їй переживати тяжке горе: на її очах в'янув від сухот її чоловік, а також єдина донька. Один по одному сходять вони в могилу, і залишається Марія Грінченкова сама одна-одинокка, як палець. З уст цієї твердої духом жінки ми чуємо такі розпачливі слова: "Життя порожнє, все опустіло. Нема чим жити. Лишилася тільки праця, і я житиму для праці". Науковою працею й жила Марія Миколаївна останні роки життя.

Марія Грінченко - це жінка незламного духу, з надзвичайно твердою волею і невсипущою енергією. "Серед жінок свого покоління, - писав С. Єфремов, - вона була в перших лавах просто, як робітниця, що совісно, скромно додержувала загального темпу в роботі і ніколи не сходилла зі свого шляху. Всяке дезертирство було просто органічно нестерпне для її натури, як нестерпна була їй нещирість та лукавство в товариських стосунках. Мила й лагідна в особистому житті вона вміла твердо і непохитно додержуватися одної громадської лінії, і тут уже не знала компромісів, не терпіла проступків; кривити душею вона не вміла"⁴².

3.4. Любов Шульгіна

Відомою народною вчителькою, культурно-громадською діячкою, що стояла біля джерел українського шкільництва, людиною гарячої душі, чие серце билосся задля України була Любов Миколаївна Шульгіна.

Народилася Любов Миколаївна 1 березня 1865 року в селі Бурбино Хорольського повіту на Полтавщині в родині української шляхти, що належала до старого козацько-старшинського роду, який був споріднений з найславнішими родами козацької доби. Батько - Микола Андріанович Устимович, прямиий нащадок гетьмана Павла Полуботка та Данила Апостола, був шляхетною, демократичних переконань людиною. Він віддавав землю селянам без викупу, за що зазнав ненависти оточуючого панства та домашнього арешту. Мати - Єфросинія Іллівна Черкаська, походила з козацького роду, що потрапив до неволі кріпацтва. Вона, в дитинстві - кріпачка, мудра й талановита, рішуча й енергійна, стала яскравим прикладом твердження про активність української жінки. Недарма в окрузі її називали - "жінка-міністр".

Дитячі роки Любові Миколаївни минули в маєтку Сохвино поблизу Лубен. Середню школу закінчила в Москві. Ця віддаленість обертала в її уяві село та Україну на якусь прекрасну мрію. Може звідти походила її ідеалізація селян, яких вона любила і завжди намагалася допомогти. Два роки навчалася на історико-філологічному факультеті Вищих жіночих курсів, що були ліквідовані через революційні настрої курсисток. По поверненню додому Любов Миколаївна за згодою та підтримкою батька, що співчував її народницьким ідеалам, організувала народну школу в колишньому панському будинку та заходилася з ентузіазмом навчати селянських дітей разом із запрошеним учителем Федором Палевичем. Перегодом Єфросинії Іллівни збудувала нову школу з приміщенням для вчителя. Внаслідок рідко в якому селі було стільки інтелігентних та національно свідомих се-

лян як там. “Любочку”, як звали на селі Любов Миколаївну, вони просто обожнювали, а вона була педагогом з Божої ласки. Цілком ймовірно, що навчання в тій школі велося українською мовою, бо була ж приватна.

По одруженні й народженні дітей (а їх було п'ятеро) Любов Миколаївна вже не змогла вести школу, але вона добирала здібних дівчат і хлопців з села й постійно готувала когось на вчителя. Учні її ставали відтак ідейними народними учителями. З переїздом сім'ї до Єлисаветграду, Любов Миколаївна дуже потерпала через брак громадської діяльності, яка для неї свідомої українки з гарячою активною вдачею, була органічно необхідна. Отож, коли виникла думка публічно вітати українських акторів, вона прийняла найактивнішу участь.

Любов Миколаївна мала великий вплив на молодь міста, старших гімназистів та студентів. Вона, природна пропагандистка, прагнула збудити в них національні почуття. Та й сам характер інтелігентної, чисто української родини робив своє враження на оточення. А в ній панувала рідна мова, і виховання було суто українським. Про це згодом писала донька Любові Миколаївни Надія Іщук-Шульгіна: “Несвідомі ми були того, які цінні перлини вкладали наші батьки в наше національне виховання. А яка відвага була в батьків, що говорили з нами по українському. Скільки людей застерігало їх, що це - небезпечно...”⁴³. Любов Миколаївна говорила українською мовою з дітьми та ходила в народному вбранні на вулиці. В родині діти чули читання творів українських письменників змалку. Любов Миколаївна читала Котляревського, Глібова, уривки з Біблії, а найбільше любила Шевченка, якого читала не тільки дітям, а й на селі. Якось приїхала вона з дітьми та сестрою до Лубен, де тоді відбувалися виклади для народних вчителів відомого педагога Вахтерова, аби послухати його. Але цього їй здалося замало. Вона воліла мати більш тісний контакт з учителями. Тож дістала “чарівний ліхтар” та ілюстрації до “Гайдамаків”, читала так, як тільки вона вміла читати”, - згадував син Олександр Шульгін й писав далі: “Можна собі тільки уявити, яке враження справило це читання на заляканих начальством вчителів, у яких національна свідомість тільки прокидалася!” Туди привезла Єфросинія Іллівна із Сохвиного багато харчів, пирогів та всякої страви, зібралися в мальовничих околицях Лубен. І на тому пікніку лунала, звичайно, українська пісня, бо “за кожного режиму українці уміють створити імпровізований хор та співають так, як навряд чи інший народ потрапить”, - писав в своїх спогадах Олександр Шульгін.

Пізніше, коли Шульгини повернулися до Києва, Любов Миколаївна стала одним з організаторів та, безумовно, активною членкинею клубу “Родина”, що був центром українського життя в Києві поміж двох революцій (головою був Микола Віталійович Лисенко). В 1915 році Любов Шульгіна разом з Людмилою Михайлівною Старицькою-Черняхівською стали ініціаторами створення дитячих притулків для біженців, читали українські книжки, викладали рідною мовою інші предмети. Була, власно, утворена неофіційна українська школа, що проіснувала не менше чотирьох років.

Ініціювали вони й створення в Києві шпиталю для українських вояків, де під час лікування також навчали української грамоти, читали українські

книжки. Найбільше “Кобзар”, твори Б. Грінченка, Івана Франка. І це на той час, коли українська мова була знову репресована. В березні 1917 року, коли відкрилася в Києві українська гімназія Любов Миколаївна стала викладати в ній, деякий час завідувала дитячим будинком. “Вона жила Україною й для України”, - так коротко й вичерпно охарактеризував життя своєї матері Олександр Шульгин, що став першим міністром закордонних справ УНР, вченим-істориком, відомим дипломатом.

Як талановитий та енергійний науковець, організатор бібліотечної справи в Україні, постає в нашій історії *Ольга Грушевська* (1877-1961), дружина Олександра Грушевського. Вона отримала блискучу освіту: Вищі жіночі курси в Києві та Петербурзі, курси мовознавства у Петербурзькому університеті під керуванням О.Шахматова. Вже в період свого навчання вона активно співпрацювала в українських гуртках, наукових товариствах Петербурга та Києва, вела боротьбу за українську мову і українське шкільництво. Бібліотечні студії О. Грушевської розпочалися ще за часів навчання на Вищих жіночих курсах в Києві, в бібліотеці, яку було організовано при семінарі українознавства професора А.М. Лободи. Матеріали, що збереглися в фондах Центрального державного історичного архіву, засвідчують зацікавленість Ольги Олександрівни процесами бібліотечного життя України 20-30-х років, її роботу по створенню наукових бібліотек київських вузів, роль у збереженні спадщини родини Грушевських.

3.5. Софія Русова

Феноменом та речником українського і державного відродження стала в Україні Софія Русова. Життєвий шлях її називають “щиросердим поєднанням українки за вихованням і національною свідомістю”⁴⁴.

Народилась Софія Федорівна Русова на Чернігівщині в селі Олешня у 1856 року. У спогадах вона писала⁴⁵, що мати її була французького походження, батько хоч і мав шведських предків, був гарячим російським патріотом. Після реформи 1861 р. сім'я Ліндфорсів переїхала до Києва. Тут Софія вступила до 3 класу Фундуклеївської гімназії і закінчила її з золотою медаллю у п'ятнадцять років. Духовно Софія була близька з старшою сестрою Марією. Вона замінила їй матір, яка рано пішла з життя. Захоплення грою на фортепіано, традиційні світські розваги заповнювали життя дівчини. Однак усе змінилося у січні 1871 р., коли несподівано помер батько. “Зоставшись сиротами після смерті гаряче любимого батька, ми взялись за справу тоді нову, улаштування першого дитячого садка та віддали їй усі свої сили...”⁴⁶ Тут слід зазначити, що деякий педагогічний досвід у Марії вже був: ще у 1861 р. в Олешні вона влаштувала школу для сільської молоді; а в кінці 60-х років допомагала організувати в Києві перші притулки для дітей робітників. Але розуміючи свою загальну невідповідність для такої праці сестри Ліндфорс поїхали по науку до Петербургу⁴⁷.

У цей час Софія стала перед дилемою: вступити до Петербурзької консерваторії, присвятити себе грі на фортепіано чи обрати школу. Дівчина віддала

перевагу школі, хоча, як потім сама згадувала, досить часто шкодувала.

Незважаючи на молодість претендентки (Софії було тільки п'ятнадцять років), куратор шкільної округи Антонович дав дозвіл на відкриття першого дитячого садка у Києві. І 1 вересня 1871 р. цей приватний заклад прийняв близько 20 вихованців, переважно дітей інтелігенції⁴⁸. Його вихованками стали і доньки Старицьких⁴⁹. Сестри Ліндфорс не належали до української громади - це були культурні діячки інтернаціонального типу. Вони провели все дитинство в селі на Чернігівщині, Україна - хоча і через вікна панського дому - була їм близька і рідна⁵⁰. Знайомство з родиною Старицьких мало вирішальний вплив на життя Софії Русової. "В батьківському домі, - писала С.Русова, - спілкування російською та французькою мовами, а завдяки Старицьким в родинне життя уперше вступив свідомий український елемент, - вступив, але не запанував одразу"⁵¹. При сприянні відомого письменника, Софія знайомиться з визначними українськими діячами Павлом Чубинським, Миколою Лисенком, Михайлом Драгомановим, Оленою Пчілкою та іншими. Був серед них і Олександр Олександрович Русов. "Він перший, - згадувала Софія Федорівна, - відкрив мені красу української народної поезії, заговорив до мене українською мовою, і без промов та роз'яснень збудив у мені ту любов до нашого народу, яка вже ніколи не покидала мого серця і керувала моїми політичними виступами, всією моєю працею довгі літа"⁵².

У 1874 р. Софія вийшла заміж за Олександра Русова - людину високоосвічену, статиста, етнографа, закоханого в поезію Шевченка. "Дня 30 серпня 1874 року ми повінчалися в церкві св. Симеона... Лисенко загравав мені чудовий свій твір, рапсодію на пісню "Золоті ключі", що її мені присвятив. Це був єдиний, але чудовий весільний подарунок"⁵³, - згадувала С.Русова.

Дивовижною була подорож молодих Русових, не подорож - подвиг. Стара українська громада вирішала видати новий, без цензурних скорочень, "Кобзар" Шевченка, й саме Русовим запропонували цю справу. У нелегкий для України час, коли пролунала фраза царського міністра: "Никакого малоросейского языка нет..." - Русови виїхали до Праги і таки видрукували усього "Кобзаря", самі здійснюючи коректуру й вичитку⁵⁴.

В 1876 році Русови повернулися до Чернігова, а згодом почалися переїзди - Ніжин, Київ, Одеса, Єлизаветград, Полтава, Харків, Херсон⁵⁵. Неодноразово у їхньому домі жандарми проводили обшуки. Софії Русовій, матері двох маленьких дітей, довелося пережити арешти, перебувати під слідством. В своїй автобіографії Софія Русова писала: "Сиділа в 5-ти українських тюрмах і весь період 1881-1899 майже постійно або відсиджувала в тюрмах, або була під гласним надзором поліції, витримала 15 обшуків"⁵⁶. Це усе було і за загальні справи, і за українські. Життя було не урівноважене, постійно мінялось, доводилось постійно переїздити з одного місця на друге. І куди не закидала доля, відкривала неофіційні дитячі садки в Чернігові, Херсоні, Полтаві. Писати стала з 1890 року та друкувалася в "Киевської Старине", "Образовани", "Русской мысли", багато писала в "Украинской жизни", "Світло", "Нашій школі", "Народній Просвіті"⁵⁷. Подавала свої повідомлення до Одеського Вісника, Єлисавет-

градського Вісника, Харківських вістей, Українського Вісника, Руської школи, Вісника виховання, писала популярні книжки⁵⁸.

Вийшовши з талановитої неукраїнської родини, що дала світові художників, письменників, музикантів, громадських діячів, успадкувавши шляхетність та мудрість, Софія Русова стала україркою по духу, назавжди полюбила Україну і український народ, перейнялася його долею і недолею й, вже будучи за межами рідної землі, на схилі літ палко мріяла про той час, коли “знов засміється Дніпро і степовий вітер заграє золотом пшеницею на полі, що буде власністю наших хліборобів”*. У колі української інтелігенції кінця XIX - поч. XX ст. постать Софії Федорівни Русової-Ліндфорс вирізнялася. Вона - педагог і письменниця, палкий патріот національного виховання, засновниця першої громадської бібліотеки на Чернігівщині, почесний член Харківського товариства розповсюдження серед народу грамотності, голова видавничого відділу “Київського товариства грамотності”, член чернігівського товариства “Просвіта”. В часи першої російської революції, коли зорганізувалося Всеросійське товариство вчителів, зайняла Софія Федорівна місце в президії, як представник українського учительства, де гідно захищала його громадські права й обороняла права рідної мови. Вона - фундатор і співробітник педагогічно-освітнього місячника “Світло”.

С. Русова брала участь і у відродженні Української держави. Як член Центральної Ради, вона очолювала Департамент дошкільної і позашкільної освіти міністерства освіти Української Народної Республіки, стояла біля джерел заснування української національної школи, видавництва “Українська школа”, була організатором I та II з’їздів Товариства “Просвіта”, головна мета яких полягала у створенні національної позашкільної освіти, автором численних монографій, підручників, статей, виступів, рецензій, входила до редакції журналу “Книгар”, обіймала посаду професора Київського Фребелівського Інституту, а пізніше - Кам’янець-Подільського Українського Університету. Змушена жити за межами України з 1922 р., Софія Русова продовжувала плідну працю - професор Української господарської академії /УГА/ в Подєбрадах, пізніше - професор Українського педагогічного інституту ім. М. Драгоманова у Празі. Керувала кафедрою педагогіки, написала чимало праць з проблем шкільництва та позашкільної освіти. Крім того, Софія Русова обиралася почесним членом товариства “Про-

---

* Духовну спадщину С. Русової умовно можна поділити на кілька розділів. До першого з них належать праці видані в Україні і Росії - монографії, курси лекцій, підручники статті, спогади, рецензії, виступи. Ці матеріали майже відсутні в Україні і є букіністичною рідкістю. До другого розділу треба віднести документи, які зберігаються в Центральному Державному Архіві вищих органів влади та управління України⁵⁹. Це - рукописи книг, рецензій, виступів, автобіографія. Про практичну діяльність С. Русової дають уявлення документи і матеріали з фондів Міністерства Народної Освіти УНР⁶⁰, Міністерства освіти УНР⁶¹, Міністерства народної освіти Української держави⁶². Окремий розділ складає багата епістолярна спадщина С. Русової, що зберігається у відділі рукописів ЦНБ ім. Вернадського АН України в особистому фонді О.О. Русова⁶³. Певну групу становлять праці й документи закордонних архівів та книгозбірень.

світа” у Львові, головою Української Національної Жіночої Ради в Празі, доктором соціології Українського соціологічного інституту в Празі.

Вона була дочкою двох народів і виросла серед третього, українсько-го, що споконвіку вирізнявся етнічною терпимістю і національним братолюбством. На вдячнім ґрунті гуманізму й українського національного альтруїзму і започаткувалася система національної педагогіки Софії Русової - система, яка за пристрасністю відстоювання ідеї національної школи немає аналогів у світовій педагогіці. Вслід за К.Д.Ушинським, педагогічна система якого теж сформувалася під благотворним впливом української народної ідеології та етнічної педагогіки, Софія Русова твердо стояла на тому, що школа і виховання будуть успішними тільки в національній школі. Мабуть саме тому, Українська Радянська Енциклопедія вмістила про неї дуже короткий нарис, де характеризувала С.Ф.Русову, як педагога “буржуазно-націоналістичного напрямку”. Саме вона, Софія Русова починає опрацьовувати концепцію національної системи освіти і виховання. Низка статей, що були опубліковані в журналі упродовж 1913-1914 р. лягли в основу невеликої за обсягом, але багатой за змістом книжки “В дитячому садку”. Ця книжка переконливе свідчення того, що тепер ми ставимо ті ж питання, які розв’язувала авторка.

В 1912 році на з’їзді з освіти в Петербурзі, С. Русова виступила з доповіддю про потребу українізації школи на Україні і саме після її доповіді була ухвалена спеціальна резолюція про українізацію школи. На Першому Всеросійському з’їзді з народної освіти Софія Федорівна продовжувала відстоювати питання українізації школи⁶⁴. В своїй доповіді “Ручна праця в національній школі” вона підкреслювала, що ручна праця повинна відтворити етнографічну обстановку, в якій живе учень. Ознайомлення з національним мистецтвом легше викликає творчі сили, тому в українських школах бажано якомога ширше розвивати ручну працю й графічну умілість⁶⁵.

Під час зарубіжних поїздок С.Ф.Русова цікавилася роботою дитсадків у Брюсселі, у Берліні з домом Фребеля-Песталоцці. Згодом вона почала працювати у Києві, у Фребелівському інституті, викладаючи курс дошкільного виховання.

Свої педагогічні погляди вона висловила в численних статтях на сторінках українського педагогічного журналу “Світло” /1910-1914 р.р./⁶⁶, що видавався в Києві і одним з редакторів, якого вона працювала. В 1918 р. вона видає в Катеринославі свої лекції окремою книжкою під назвою “Дошкільне виховання”⁶⁷. Видання неодноразово переслідувалось і конфісковувалося, а Софія Федорівна, як авторка статей притягалась до відповідальності⁶⁸. За написання книги “В стране вольного крестьянства” Софію Русову було віддано в 1906 році під суд⁶⁹. За її статтю про Шевченка, Полтавський земський календар на 1910 рік був “покараний”⁷⁰.

Центральним питанням у вирішенні проблем школи і освіти, на думку С.Ф. Русової, була доля вчителя. У статтях “До сучасного становища народного вчителя”⁷¹, та споріднених за тематикою, подавався аналіз соціально-економічного, правового, загально-культурного і професійного рівня українського вчителства. Один із висновків, який робила С.Ф.Русо-

ва на основі всебічного аналізу великого фактичного матеріалу, полягав в тому, що тільки досвідчений, щасливий, незалежний у правовому й економічному становищі вчитель буде корисним школі, учням і їх батькам.

На думку С.Ф.Русової, школа дореволюційної Росії “калічила розум і душу дитини”, бо “не відповідала національному духовному складу українського народу”⁷². На її думку треба було створювати нову, справді народну школу, яка б творчо розвивалася на національному ґрунті. Предметом особливого хвилювання було питання мови. “На Україні, - твердила Русова, - рідна мова є українська, нею й має проводитися вся наука. Що стосується російської мови, то її вивчання треба починати не раніше другого або третього року навчання”.

Особливу увагу звертала Софія Федорівна на недільні школи. На думку Русової, велику справу освіти підтримували земства, які організовували так звані підготовчі середні школи, видавництва, де друкувалися підручники, головним чином, українською мовою. Русова мріяла про створення цілої мережі шкіл різних типів, які мали б національний характер. Діапазон наукових педагогічних інтересів С.Ф.Русової надзвичайно широкий. В 1906 р. випустила “Український буквар”, в 1911 р. - новий підручник - “Початкова географія”, який витримав кілька перевидань. В складні часи революції виходить “Нова школа”, “Методика початкової географії” та брошура “Про колективне і групове читання” /1917 р./, “Початковий підручник французької мови”, “Дошкільне виховання”, “Позашкільна освіта” /1917р./.

Лютнева революція 1917 р. принесла волю і на Україну. С.Ф.Русова стала членом Центральної Ради. Почалася робота по відродженню старих організацій “Просвіт”, створенню дитсадків. Постала проблема підготовки педагогічних кадрів. У Фребелівському інституті був організований український відділ, який очолила С.Ф.Русова.

Невдовзі внаслідок другої революції і Брестського миру політична ситуація змінилася. В 1919 р. міністерство освіти опинилося у Кам'янці, де С.Ф.Русова працювала професором у першому українському університеті. Її величезний науковий доробок стає в пригоді якнайкраще. На жаль, на початку 20-х років ситуація настільки ускладнилася, що Софія Русова вимушена була емігрувати. В своїй автобіографії Софія Русова писала: “В кінці 1921 р. двічі була заарештована за спробу утекти з Кам'янця, але в декабрі нам пощастило з Оленою /малолітньою онукою/ перейти по льоду Збруч без грошей, без усякого одягу, в чужій шубі. Але галичани і наші емігранти прийняли мене як рідну, обігріли, дали гроші на дальшу путь, і ось новий 1922 рік я вже у сина в Бадені під Віднем”⁷³. На шістдесят шостому році життя, в той час, як інші жінки звичайно кидають усяку громадську працю й виходять у забуття на відпочинок, зачала Софія Русова нове життя, повне праці й суспільної значимості⁷⁴. В умовах еміграції С.Ф.Русова займалася великою справою - організацією в Празі Українського Педагогічного Інституту ім. Драгоманова. Поряд з педагогічною діяльністю Русова не покидала громадської роботи: опікувалася жіноцтвом і дітьми.

Проблеми жінки, її становища завжди цікавили С.Русову. Ще в 1904 році була видана її праця “Малорусские женщины”. А в 1914 році в своїй

статті “Жінка в поезії Шевченка” Софія Федорівна визначає, що “жіноче питання одно з найскладніших, які ставить перед нами наше культурне життя, яке може розвиватися правдивими шляхами в залежності від багатьох економічних, етичних і культурних умов громадського життя. Воно вимагає зросту почуття правди й волі в людях, воно не вкладається ні в які законодавчі постанови, бо воно цілком залежить від моральних відносин людей між собою, від розвитку пошани людини до людини, від самоутримання своєї розбещеності за ради гуманного почуття до дитини, до жінки”⁷⁵. Весь час перебування в еміграції С.Русова залишалася незмінним головою Української Національної Жіночої Ради. Брала участь, як представниця жіноцтва, у великих міжнародних з’їздах у Римі, Парижі, Копенгагені, Греноблі, Празі, Відні. Кожен її виступ був змістовно пов’язаний з Україною, її долею та майбутнім. Коли весною 1930 року відбувався у Відні Конгрес Міжнародної Жіночої Ради, тоді Україна вже не була її членом, як недержавну націю її вивели із складу. Під час роботи Конгресу С.Русовій запропонували почесне членство в Міжнародній Жіночій Раді, однак вона відмовилася, мотивуючи, що в організації, де немає місця для українців, вона не може засідати⁷⁶. В 1934 році Софія Русова прийняла участь в Українському Жіночому Конгресі у Станіславі, а з 1937 р. до кінця життя була обрана почесною головою Всесвітнього Союзу Українок. “Попри цю важку й надзвичайно цінну роботу, яку веде С.Русова на чужині, у важких умовах і тяжкій боротьбі для кусника хліба, вона /на 78 році життя/ збагатила науку своїм дуже цінним твором “Наші визначні жінки”⁷⁷.

Софія Русова прожила довге життя й померла у 1940 році у Празі. Похована на Ольшанському цвинтарі.

Видатний громадянський діяч, педагог, піонерка жіночого руху Софія Русова своєю діяльністю прагнула об’єднати зусилля жіноцтва Східної та Західної України. Вона за обсягом і рівнем просвітнянської роботи на Наддніпрянській Україні стоїть на одному щаблі з Оленою Пчілкою і Христіною Алчевською, а за силою і пристрастю, з якими лунали її виступи на захист української культури, духовності, рідного слова, ім’я Софії Русової можна зрівняти з Лесею Українкою.

Розділ VI

ЛІТЕРАТУРНА ДІЯЛЬНІСТЬ ЖІНОК ЯК ШЛЯХ ДО САМОРЕАЛІЗАЦІЇ, ЯК ВИЯВ ГРОМАДЯНСЬКОЇ ПОЗИЦІЇ

Історично обґрунтований протест проти безправ'я і приниження особистості жінки, прагнення до кращих форм життя, волі і незалежності знаходили відображення в моральних орієнтирах, поведінці жінок-письменниць, їх прагненні до суспільно-корисної праці. Літературна діяльність була самовираженням “нових жінок”, формою самосвідомості. Своїм пером вони боролися за права Людини і через літературу прагнули вплинути на духовне відродження українського жіноцтва. *Літературна діяльність була однією з перших і найбільших галузей, в якій визначилися жінки.*

Прапор свободи почувань жінки, натхненно піднятий в ХІХ столітті французькою письменницею Жорж Санд, не мав ніде такого успіху, як на Україні. Жорж Санд, цей адвокат прав жінки, вперше проголосила права серця й права почування. Письменниці тих часів Надія Хвощинська (1825-1889), Юлія Жадовська (1824-1883) Олександра Шабельська (1849 - рік смерті невідомий)*, які писали вже й по українськи, відчували всю гармонію високих проблем з низькою дійсністю свого часу і намагання боротися з нею¹, а завдяки жінкам-шістдесятницям (Марко Вовчок та Ганні Барвінок) жіноча проблематика пролунала в українській літературі в новому ракурсі.

---

1. МАРКО ВОВЧОК

В 50-х роках на літературний шлях як представниця народницького** напрямку вийшла Марія Маркович (1834 - 1907), яка відома як “Марко Вовчок”. Марко Вовчок, на думку Н. Шелгунова, принесла жорж-зандизм в українське село². Дехто називав Марко Вовчок українською Бічер Стоу³. Доля жінки-селянки, її емансипація стала центральною у творах Марко Вовчок. Її психологічні портрети вражають своєю реальністю. Чим правдивіша реальність, тим сильнішим мав бути протест проти кріпосництва,

---

* Дослідники вважають, що першими українськими поетесами ХІХ століття були Марта Писаревська (1799-1879) та Олександра Псьол (1817-1887). Творів обох жінок відомо зовсім мало. Літературна спадщина Марти Писаревської, за напівлегендарними переказами збереглася у Вовчій (нині Вовчанськ Харківської області) в онуки поетеси. Згадки про зшиток з поезіями трапляються в періодиці початку ХХ століття. Олександра Псьол почала писати під впливом Тараса Шевченка. Її поетичний цикл “Три сльози дівочи” був відгуком на арешт Кирило-Мефодіївського братства, зокрема Шевченка. Тривалий час ці вірші приписували Пантелеймонові Кулішу. Тарас Шевченко особливо любив вірш Олександри Псьол “Свячена вода”, навіть прохав надіслати цей твір йому на заслання.

** Народницький напрямок був домінуючим в українській літературі 60-80-х років ХІХ століття і передбачав українськість, патріотизм, закритість культури, орієнтацію на народ, який уособлювався з селянством.

проти приниження людської гідності. Доля сильної жінки цікавила Марію Маркович, цей тип жінки-особистості вона прагнула реалізувати у власному житті.

Народившись в 1834 році, в мішаній польсько-українсько-литовській родині, вона навчалася в харківському приватному пансіоні, де уперше зустрілася з українським рухом. Про Машу Вілінську в Харкові писала її співучениця Людмила Ожигіна в своєму автобіографічному романі: “Маша була вічним протестом супроти навколишніх порядків”⁴. Навчання продовжила вже в Орлі, де проживала у своєї тітки. Тут, у салоні пані Мордовиної, збиралося чимало харківських студентів та московської інтелігентної молоді. Сюди до Орла був висланий Опанас Маркович, покараний за участь у Кирило - Мефодіївському братстві. Українську мову Марія почула в дитячі роки від свого діда, який старечим голосом, але з великим почуттям співав їй українські пісні. Особливо ж захопилася вона українськими піснями, коли почула їх в гарному виконанні молодого висланця з України - О. Марковича. Вона й сама була дуже музикальною, добре грала на фортепіано, мала велику музичну пам'ять та знала напам'ять до 200 народних пісень.

В 1851 році Марія одружується з О. Марковичем, і він везе свою молододу гарну дружину до Чернігова, де заступає посаду коректора “Чернігівських Відомостей”. Молода жінка, яка звикла в своїй родині до заможного життя, зазнає тут справжніх злиднів⁵. Народилася в неї дитина та скоро вмирає, а батьки не мали на що їй хрест поставити. Починаються переїзди Марковичів у шуканні заробітку з Чернігова до Києва, з Парафіївки до Немирова. Але Марія Марковичева вже намітила собі певні завдання і скрізь користувалася всякими обставинами, щоб виконувати його. Вона знайомиться з життям селян, вчиться його мови, записує народні оповідання, прислів'я, пісні, складає цілий словничок української мови. Живучи в селі біля Києва, вона проводила цілі дні на базарах серед молодниць, розпитуючи все, придивляючись до всього та прислухаючись до мови, до убрань. Значний етнографічний матеріал був зібраний в Шулявинщині, Борщагівці, в Броварах. Саме в 1854 році вийшов збірник А.Метлицького “Народные южно-русские песни”, в передмові якого висловлювалася подяка Марії Маркович за збір пісень. Збирання пісень було найпевнішим шляхом для Марії здобути знання української мови в її найкращих проявах⁶.

В Немирові, де чоловік її служив учителем гімназії, вона опинилася серед національно свідомого учительства. Її краса, ласкава горда вдача, її розум скрізь приваблювали до неї людей.

Тут серед гарної природи, серед дружнього товариства написала Марія Маркович свої перші оповідання та в 1857 році надіслала Кулішеві. Куліш її дещо поправив і після нових поправок оповідання були подані до друку⁷. В 1858 році вийшов накладом Куліша перший том її “Українських народних оповідань”. Куліш і не гадав, що автор - це жінка, і підкреслював, що він як бджола Божа, випив найкращу росу з квіток нашої мови. Бо покохав той люд, який виливає всі свої думки, всі свої почуття тією мовою. Привітав Марко Вовчок і Т.Г. Шевченко, як найліпшу доню, а за її творчість сказав, що це “світла струя повітря в задушній кімнаті”. Він подарував їй

свого “Кобзаря” з таким написом: “Моїй єдиній доні Марусі Маркович - і рідний і хрещений батько Тарас Шевченко”⁸. Соціально-психологічний бік її оповідань, її глибока і чиста, мов сльоза мова, любов до всіх покривджених і гноблених, особливо до жінок, заїмпонували і Тургеневу⁹. Іван Тургенев переклав оповідання на російську мову і видав зі своєю передмовою, а Добролюбов присвятив цим оповіданням простору статтю¹⁰. Своїми оповіданнями Марко Вовчок стверджувала народницький напрямок в літературі, з його реалістичними картинами життя народу. “Опис селянського життя у неї, - писав Іван Франко, - без фальшивих, сентиментальних прикрас, а природно, просто та тим самим і велично, малюнки жінок і дівчат кріпачок глибоко правдиві психологічні і соціальні студії”¹¹. Шевченко зазначав, що авторка “Інститутки” у змалюванні жіночих образів за ідейним змістом та життєвістю сильніша, ніж Жорж Санд.

В 60- роках найкращі українські оповідання Марко Вовчок виходять в “Основі”¹², друкуються в “Отечественных записках”. Особливий інтерес виявила вона до “Современника” та його кола, стала бажаним автором для цього видання¹³.

Твори Марко Вовчок стають життєвим джерелом для культурного розвитку Галичини. У співробітництві з Марією Олександрівною були зацікавлені галицькі журнали і її твори з’являються у “Вечорницях” (1862), “Ниви” (1863, 1865), “Письмі до Громади” (1864), “Правді” (1867, 1868)¹⁴. Вона знайомиться з новими ідейними течіями. Взагалі знайомство Марко Вовчок із відомими поступовими тогочасними діячами дуже шириться, перед нею встає новий світ, вона прагне активної праці, багато пише, читає.

Роки перебування за кордоном пройшли для Марії Олександрівни не лише в калейдоскопі зміни подорожніх спостережень та зустрічей. Вони були роками пізнання світу, великої праці, ідейно-теоретичного зростання. Вчорашня дружина вчителя провінційної немирівської гімназії на вісім років пірнула у вир політичного і культурного життя Західної Європи. Найбільше часу прожила вона у Франції, побувала в Німеччині, Англії, Італії, познайомила з новим для неї побутом багатьох народів, з їхнім громадським життям, з літературою та мистецтвом.

За кордоном живе з сином Богданом виключно на свій літературний заробіток і часто зазнає з дитиною справжніх злиднів, однак зустрічі з Герценом, Огарьовим мали вагомe значення для формування її світогляду. Марія Олександрівна зустрілася з багатьма польськими революціонерами, з діячами чеської еміграції. Творчі зустрічі стали визначальні для закордонного періоду діяльності Марко Вовчок¹⁵. Особливо тісні зв’язки встановилися в української письменниці з французькою літературою, вона особисто познайомила з багатьма письменниками Франції, друкувалася у паризьких журналах, перекладала. Свідченням популярності Марка Вовчка у Франції є наявність замітки про неї на шпальтах французької “Великої енциклопедії”¹⁶.

В 1867 році Марія Олександрівна повертається до Петербургу, але застає в ньому вже інші часи, інші настрої. “Основа”, де розпочиналася праця Марко Вовчок була закрита, помер Шевченко, не було вже й Опанаса

Марковича (з Марковичем по суті розійшлась в 1860 році через бажання бути незалежною, вільною). Залишилася Марія Олександрівна з малим сином вдовою без усякого матеріального забезпечення. Щоб вижити в цих складних умовах, вона прийнялася за переклади, володіння восьми мовами дозволило поставити цю справу на належний рівень. Організувавши гурток молодих жінок біля журналу "Переклади найкращих чужоземних письменників", видавала дуже гарні поступові книжки, ілюстрованого Жюль Верна, романи Е. Шатріяна, багато іншого. Одна із її співробітниць, щодо перекладів писала їй: "Ви міццю свого таланту в одних збудили, в других зміцнили стільки чесних, світлих думок; своїм прикладом і співпрацею закликаєте жінок до корисної праці"¹⁷.

Реакція 70-х років пригноблювала Марію Олександрівну, вона марно змагалася перебороти її вплив. В 1874 році видає свої твори і українські і російські та їй доводилося з приводу цього воювати з цензором - те, що вільно друкувалося в 60-х роках, тепер стало нецензурним.

Софія Русова у своїх споминах згадувала зустріч з Марко Вовчок 1874 року, яка відбулася у Петербурзі: "Це була імпозантної краси жінка, вже коло 40 літ. Видаючи Шевченкового "Кобзаря", мій чоловік прохав її написати свої спомини про великого поета, який так її любив. Вона сиділа перед нами така спокійна, така велична, а чудові очі якимось мрійно дивились... Потім ці очі з безмірною ласкою переходили на сина Богдана з виразом материнської гордості: що ось то якого гарного стрункого парубка виплескала вона сама... І дивлячись на цю вродливу паню в чорному вбранні, таку горду, я дивувалася, - як змогла вона так глибоко, так правдиво зрозуміти душу нашої селянки і так класично просто її вималювати"¹⁸.

Авторка творів про нову жінку шукала в реальному житті таких жінок. Віра Засулич була для письменниці одним із найпривабливіших образів нової жінки, образів, які жили в самій дійсності. Марія Олександрівна дуже хотіла побачити й почути свою сучасницю - жінку революціонерку, ім'я якої пролунало на всю Російську імперію. Свідченням цього є відомий лист письменниці до О.Ф. Коні в час процесу Віри Засулич: "Я просила Веру Александровну (Ермакову) передати Вам мою покорну просьбу о билете на дело Засулич, но она, хотя и желала для меня это сделать, не решилась Вам писать, и я взяла смелость сама обратиться к Вам, в чем Вера Александровна меня поддержала.

Для меня очень важно слышать это дело, а не читать только о нем отчет, и я буду Вам бесконечно признательна, если Вы не откажете дать мне билет"¹⁹.

Лист підписаний літературним іменем "Марко Вовчок" - так, як дуже рідко підписувала свої листи письменниця! Це наче мало підкреслити, що перебування на процесі потрібно їй саме у зв'язку з літературною працею. Тут, на процесі, вона сподівалася побачити віч-на-віч у герці з самодержавством цю героїчну жінку і потім втілити її риси в одній чи кількох своїх героїнь. Та найважче за все в умовах цензурно-поліцейського гніту змалювати перехід героїні твору до прямої революційної акції, відтворити палкі

революційні розмови на сторінках роману чи повісті. Тому образ Віри Засулич далі не відбився в творчості Марка Вовчка, хоч письменниця, безперечно, була на процесі - на листі, який наводився, є помітка: "билет послан"²⁰.

Марко Вовчок була знайома та підтримувала суспільно-політичну діяльність Ю. Єшевської, Н. Тучковою-Огарьовою, письменниць Т. Пассек, В. Єракової, Н. Білозерської, вчительки А. Миролюбової та інших. Значний внесок Марко Вовчок у жіночий рух був здійснений перекладом книги Д. С. Мілля "Про підпорядкування жінки".

Любов до української пісні єднала Марко Вовчок та М. Костомарова. Українські пісні зібрані Марією Олександрівною, про які ми маємо спогади в чернетці її листа до Леоніда Семеновича Лічкова (зберігається в Пушкінському домі в С.-Петербурзі), нараховували 6 зшитків та містили 150 пісень. Вона мріяла надрукувати їх, однак світ побачив лише один зшиток, що вийшов у Лейпцігу²¹.

З 1878 по 1885 роки, після одруження з Лобач-Жученко, Марія Олександрівна жила на Кавказі, а з 1885 по 1893 рр. на Київщині, але стосунків з українськими гуртками не підтримувала в цей період. Тільки незадовго до смерті прокидається знову в Марії Вовчок її симпатія до українських справ. 90-ті роки та початок 900-х років позначилися помітним поживленням у творчості Марка Вовчка. З'явившись в 1902 році до редакції "Київської Старовини" вона просто здивувала співробітників журналу красою й чистотою української мови та передала до друку своє оповідання "Чортова пригода"²². Поява нового українського твору письменниці розхитнула сумніви подані з легкої руки Куліша про заперечення авторства* "Народних оповідань" Марко Вовчок та ті образи, які були кинуті в її бік Оленою Пчілкою²³. Померла Марія Олександрівна 10 серпня 1907 року на Кавказі і в своєму заповіті бажала, щоб труну перенесено було на Україну, а садиба, де вона проживала свої останні роки служила культурним українським завданням²⁴.

---

* Безпідставність суперечок відносно авторства оповідань Марко Вовчок було повністю доведена В. Доманицьким, який працював з архівом письменниці.

2. ГАННА БАРВІНОК

В той же період, що і Марко Вовчок на літературну ниву вступила ще одна представниця народницької літератури Ганна Барвінок (1828-1911) Розпочавши свою діяльність в 1858 році в альманасі "Хата", вона стала, за висловом Б.Грінченка, співцем "жіночої долі, жіночого горя".

Олександра Михайлівна Куліш (Ганна Барвінок) була донькою чернігівського землевласника Білозерського. Народилася вона на батьківському хуторі під Борзною - Мотронівці. Батько колись вчився в київській академії і був освіченою людиною. Мати, що походила з козацького роду, кохалась в українській мові, в українських піснях, любила читати. В своїх звичках, побуті родина дуже близько стояла до селянського життя. Від матері Олександра Михайлівна прийняла вміння, здібність близько підходити до простих людей та викликати їх довір'я.

Ще в дитинстві Олександра втратила батька і мати сама дбала про освіту та виховання своїх дочок. До 14 років навчалася у приватному пансіоні Козакової, а потім разом з матір'ю вела господарство. Ця праця по господарству ставила її у близькі стосунки з народом, в розмовах з жінками вслухалася вона в гарну народну мову, часто вивчала різноманітні події з родинного селянського життя. Ця наука пізніше стала в пригоді на її літературному шляху²⁵.

22 січня 1847 року Олександра стала дружиною Куліша, а Тарас Шевченко був на вінчанні за боярина та тішився щасливою парою. Але не довго світило молодим щастя. Доїхали вони тільки до Варшави, тут заарештували П. Куліша через відому історію Кирило-Мефодіївського братства і повезли до Петербурга. Як не вмовляли Олександру повернутися додому - вона не згодилася, поїхала за своїм чоловіком, за ним поїхала і на заслання. У вигнанні вона запалювала йому вогонь, ділила з ним гіркий хліб і через все своє життя додержала святий принцип шлюбу: "де будеш ти, Кай, там буду і я, Каая".

Це було духовне подружжя. Світом Олександри Михайлівни стала праця її чоловіка, вона вийшла на громадську ниву поруч з "своїм ратаєм і разом з ним стала обробляти рідну землю"²⁶. А коли вмер П. Куліш сама вона, не вважаючи на свій старечий вік, вжила всіх заходів, щоб повидавати його літературні твори. Вона обвіяла пам'ять його подихом побожної любові та поваги. Склала музей книжок, рукописів, речей. Перенесла будиночок його на землю д.Кочубея, сподіваючись, що тут він зостанеться у вічному захисті. Вона і вмерла власне з великої туги, що охопила її, коли

Ганна Барвінок.

побачила як її святощі, той музей Куліша, осквернили. Один із близьких свідків тих днів розповідав у "Раді", що коли Олександра Михайлівна побачила те, що зробили з музеєм, то гірко заплакала. Останні її прохання були не для себе, а просила, щоб щорічно 27 липня згадували про Куліша.

*Ганна Барвінок була дочкою епохи народолюбства, часу великої поваги до народу і той відблиск 60-х лишився на всій її літературній діяльності. Ця любов і повага до народу виявляється і в тих темах, які обирає Ганна Барвінок і в тім, що вона як літератор ніде не виступає з своєю особою, а перше місце дає своєму героєві, своїй селянці. Оповідання завжди ведеться з уст героїні, немов би автор боїться загубити хоч єдине зерно тієї мови, музики, народної душі. Творення літератури на базі народної мови, схилення до ідеалізації народу було основою народницької літератури. Дівоче кохання і жіноче лихе - головний зміст її оповідань. Це кохання жіноче і стихійне, і непереможне, а разом з тим таке чуле, чисте, поетичне. Ганна Барвінок вміла серед звичайних, щоденних обставин побачити прикмети великої душі, прикмети вищих душевних сил, які - можливо несподівано для самої людини - виявляються в момент якоїсь кризи, серед важких обставин життєвої боротьби. Міцне бажання вийти із злиднів та дійти до кращої долі, змагання - незважаючи на всі перешкоди - досягнути принадну мету, це звичайно підтримує людей і надає їм сили - цим і характерні жіночі постаті письменниці. "Я з долею, та з людьми боролася та ніби гірку долю поборола й людський недорозум ... і в боротьбі своїй з долею й лихими або дурними людьми встояла", - стверджувала одна із героїнь. (Молодеча боротьба). "Як би до цієї ясної та спокійної енергії, - писав Літературно-науковий вісник про героїнь Ганни Барвінок, - ще трохи свідомості, розуміння своїх спеціально жіночих інтересів - це було б початком жіночого питання"²⁷. Сила Ганни Барвінок, її письменницького таланту полягала в тому, що вона *винесла на обговорення жіночу тему*. Оцінюючи творчу спадщину Ганни Барвінок Софія Русова писала: "Народні правдиві оповідання Ганни Барвінок зберегли нам той побут, ті прекрасні образи з глибини життя українського народу; дали нам змогу заглянути в ті прекрасні жіночі душі, намилуватися постатями жінок - вихованець нових поколінь. Вони силою розуму й безпосереднім розумом вміли опанувати найтяжчі обставини життя і гордо нести тернистий вінець материнства. Вона наблизила нас до цих жінок"²⁸.*

Жінки-шістдесятниці заклали традицію жіночої літератури. *На їх літературних творах виховалася нова генерація жінок-письменниць та поеток, які виходять на творчий шлях в 80-90-х роках. Це була інша історична епоха, епоха швидкого розвитку капіталізму, що позначилася і на особистостях жінок, і на їх літературній діяльності.*

На літературній ниві цей період характеризувався **кризою народницької літератури** та переходом до **модернізму** (відповідно європеїзму, інтелектуалізму, відкритості культури, демократизму, естетизму, зображення життя інтелігенції). Орієнтація на інтелігенцію, з усім комплексом проблем, перекладацтво по справжньому зазвучало лише на межі століть, закладаючи підвалини свідомого антинародництва. Жінки-письменниці 80-90-х рр. внес-

ли в українську літературу феміністичну ідею. Зміст поняття модернізм передусім пов'язувався з емансипацією та фемінізмом. Твори письменниць відображали вихід на історичну арену нових жінок. Патріархатному ідеолові імперсональних романтичних жіночих образів протиставлялася естетика почувань, психологія жіночої душі, феміністична свобода вибору. По суті жінки-письменниці кинули виклик домінуючій чоловічій традиції і розпочали боротьбу за Людину.

3. ДНІПРОВА ЧАЙКА

Надзвичайно самобутньою письменницею, яка почала писати в 80-х роках ХІХ століття прямо з символізму, про який тоді ще ніхто не говорив в російській літературі була Дніпрова Чайка. Вона обрала символізм не за вказівкою літературної мови, а за велінням своїх творчих здібностей, настрою, своєї мрійливої душі. "Этот изящный символизм Днепровой Чайки, - підкреслювала Софія Русова на Першому Всеросійському з'їзді, - вилився в совершенно своеобразную форму то баллады, писанной белыми стихами или удивительно звучными гекзаметрами, то короткими стихами в прозе ("Крымские мелодии", "Шпаки"). И форма и содержание при этом сливаются в нечто удивительно цельное, изящное и своей красотой и искренностью настроения захватывают читателя"²⁹.

Людмила Олексіївна Василевська, яка більш відома під своїм літературним йменням Дніпрова Чайка, народилася в селі Збруївці, самому гирлі Дніпра 1861 року. Вона була донькою священика Березіна, людини суворої вдачі, від якого його діти натерпілися багато грубих норівів. Але сумну сторінку важкого родинного життя пом'якшувала мати, жінка доброго серця, лагідна та привітна до простих людей. Закінчивши гімназію в Одесі, Людмила учителювала в сільській народній школі, де й зустріла свого чоловіка Теофіла Василевського, статиста із гуртка Олександра Русова. З ним вона переїхала до Херсону, де згуртувалися статисти херсонських земств, і тут Людмила Олексіївни зажила в дружніх відносинах із родинами письменника Д. Марковича та О. Русова.

Непросте життя Людмили Олексіївни зробило її людиною надто терпеливою та невибагливою для себе, такою вона залишалася все життя, не надаючи значення своїм віршам. Вони були для неї її власною піснею, в них вона вимовляла свою душу і неодноразово відповідала тим, хто нагадував про друг: "Нащо людям знати про те, що там десь над Дніпром скигнить "Чайка" й виспіває свою тугу?"³⁰ Андрій Конощенко у своїх споминах про Людмилу Олексіївну писав, що вдачу її тиху та лагідну сформувавло важке життя. "Після закінчення школи, - згадував Конощенко, - довелося їй служити вчителькою по чужим людям і пристосовувати своє життя до чужих звичаїв, співати пісню того, на чий возі сидиш. Вже на перших порах життя їй прийшлося таїти свої мрії та бажання, бути "тихою та мирною", як вона казала, такою самою, якою вона здавалася нам після шлюбу з Василевським і зосталася на весь період нашого знайомства в Херсоні"³¹. Коли у Людмили Олексіївни народилося троє дітей, ніколи вже й було заглянути за поріг; життя стало суворе серед убогих матеріальних обставин. Скільки жінок поприносило на цей вівтар свої найкращі сили, ідеалістичні змагання, талановиту здібність! Людмила Олексіївна палко любила своїх дітей та дбала більш усього про їх освіту - старша донька Оксана скінчила медицину у Франції, син Славко, улюбленець матері - київський політехнічний інститут, донька Наталка - вищі жіночі курси у Києві. Чоловік Людмили Олексіївни, Теофіл Василевський, працівник завзятий, громадський діяч, не співчував постійним змаганням своєї дружини до краси та світла.

“Чула душа Людмили Олексіївни, - писала Софія Русова, - билась, як у клітці, боячись розбити щастя чоловіка. Коли діти повиростали, вона перейшла до сина в Київ, а про чоловіка стала дбати її молодша сестра”³². Надзвичайно важкими були останні роки життя, коли вона проживала у старшої доньки в селі Германівці, розбита паралічем, де і померла 13 березня 1927 року³³.

Людмила Олексіївна була жінкою високої культури. Вона постійно шукала чогось світлого, великого в житті й ніяк не могла задовольнитися буденними обов'язками жінки-господині. Дуже скромна, вона не йшла в громадський вир, а старалася заспокоїти свій естетичний голод спокійним вдумливим життям, своєю поезією та музикою, яку надзвичайно любила. Її пам'ять зберігала величезну кількість пісень, які збирати почала ще у мандрівках з батьком священиком, а потім співала зі своїми дітьми. “В її пам'яті, - згадував Андрій Конощенко збереглися київські пісні з Нестерівки (Олександрівського повіту), Мар'янівки (Ананівського повіту), околиць Голої Пристані й Збур'ївки (Дніпровського повіту) і, особливо, з околиць Королівки (на Фастівщині). Музичної освіти вона не мала, проте ж точно передавала не тільки основну мелодію пісні, а й численні іноді її варіації. Починала вона тихо співати основну мелодію, після того, як я було запишу ту мелодію й для перевірки починаю її наспівувати, вона починала передавати варіації й підголоски. Спершу мені здавалося, що вона їх творить сама - так їх було багато. Пізніше ж, перевіряючи свої зошити з “народних уст”, я переконався, що у варіаціях і підголосках вона точно передавала народну пісню. Вона передавала не тільки форму пісні, але її душу. Чудовими були її лібрето до дитячих опер. Лібрето до опери “Коза-Дерева” нею було написано за два дні. Музику до опери написав Олександр Русов і вона вже в 1886 році була виконана в Херсоні дитячими силами, а за фортепіано була Софія Русова. Надруковано ж було цю оперу пізніше в Галичині, в обробці М.Лисенка. Опери “Зима та Весна” і “Пан Коцький” були написані, вже як авторка була в Києві”³⁴.

На літературну ниву Дніпрова Чайка виходить у 80-х роках - жахливий історичний період для України. Усе заборонено, нема ясного обрію, нема виходу. Даремно закликає Драгоманов з далекої Женеви, даремно змагається здобути в народі завзяття, вивести на певний шлях політичної акції. На Україні панує зневіра й розпука. Можливо тому і виникає символізм у творчості Дніпрової Чайки. Море, Дніпро та власні душевні переживання стають джерелами творчості Людмили Олексіївни.

Писала вона багато, однак не часто їй доводилося бачити друковані свої писання. З одного боку, ніде було їх друкувати, української преси не було на Україні, а зносини з Галичиною були дуже важкі. З другого боку, й сама Дніпрова Чайка не дуже дбала про друкування своїх віршів.

Перший твір Дніпрової Чайки оповідання “Знахарка” та кілька поезій були надруковані одеською “Нивою” в 1885 році. Згодом побачили світ її вірші в херсонському збірнику “Степ”. Впродовж 90-х і на початку ХХ століття друкувалися поодинокі твори в усіх альманахах, галицькій “Зорі”, в Літературно-науковому віснику, в його київському та львівському виданні,

“Правді”, альманахах “Вік”, “Розвага”, “Досвітні вогні”. В 1895 році видано було окремою книжкою оповідання “Хрестонос”. Однак, лише в 1919 році видавництво “Дзвін” видало перший том її поезії у прозі³⁵. У своїх символах висловила вона всі жалі української інтелігенції 80-х, всі ті викохані мрії, глибоко заховані під тяжким царським режимом. Скромна поетка стала у своїй символічній поезії правдивою виразницею настрою сучасного їй українського громадянства.

4. ОЛЕНА ПЧІЛКА

У 80-х роках розпочинається літературна діяльність Ольги Косач (1849-1930), яка “недаремно позичила собі ім'я від найбільш працьовитих комах”³⁶. Такою і була *Олена Пчілка* у житті та літературній ниві. Розум і воля виявилися у всій її діяльності, керували усім її особистим та громадянським життям: вона не знала компромісів, мала певні переконання і велику мужність, щоб їх ясно й рішуче відстоювати. Вона була “будителькою жіночого руху, - писала Зінаїда Мірна, - одною із перших феміністок”³⁷.

Коріння батьківського роду Олени Пчілки заглиблено в найдавніші козацькі часи. Батько Петро Якимович Драгоманов одержав вищу освіту в Петербурзькому училищі правознавства; в його домі, як згадувала сама письменниця, була поширена література російська, і читання творів Гоголя, Лермонтова та Пушкіна справляло на неї в дитинстві “велике мистецьке враження; до того ж батько й сам писав вірші й оповідання. Водночас діти Драгоманових виростали в батьківській оселі без гувернанток, в оточенні селян, які “ще добре зберегли українські етнографічні ознаки - звичаї, пісні, казки - й українську мову”.

Освіту Ольга Драгоманова одержала в Київському зразковому пансіоні для шляхетних дівчат, опанувавши там основи географії, історії й словесності. А в дев'ятнадцять літ вона побралася з чернігівцем Петром Антоновичем Косачем, ще зовсім недавнім студентом-правником Київського університету і приятелем її брата Михайла. Молоде подружжя незабаром виїхало на Волинь, де Петро Антонович зайняв посаду голови з'їзду мирових посередників.

В Колодяжному під Ковелем зростали їхні діти - Михайло (в майбутньому - відомий вчений фізик і письменник, псевдонім Микола Обачний), Леся (відома поетеса Леся Українка), Ліля (в майбутньому Ольга Петрівна Косач-Кривенюк, лікар, перекладач, перший біограф Лесі Українки), Дора (Ізидора Петрівна Борисова, яка продовжила справу Лілі і довела до видання повний літопис життя Лесі Українки), Оксана (в майбутньому - Оксана Петрівна Косач-Шимановська, яка також була популяризаторкою творчості Лесі Українки), нарешті Микола, останній хранитель батьківського дому в Колодяжному³⁸.

Волинь, як пізніше писала Олена Пчілка, зачарувала її як край теж український і так мало відмінний за своїми народними традиціями від України Лівобережної. Вона ретельно досліджувала волинську етнографію. На основі зібраних матеріалів видала спочатку унікальну працю “Український народний орнамент. Вишивки, ткани, писанки” (1876), а згодом “Українські колядки (1903). Зацікавленість українськими узорами, орнаментом, вишивкою у письменниці поглиблювалася. Вона перевидає збірку “Українські узори”, що як жодна з мистецьких книжок витримала п'ять видань. До видання, яке складалося з 30 великих таблиць, дослідниця додала об'ємну наукову передмову з поясненням наукової вартості свого систематично украденого збірника зразків народного українського мистецтва. Крім того, лексичний матеріал, зібраний О.Косач на Волині, друкувався у різно-

Леся Українка, Михайло Косач та Маргарита Комарова. Київ. 1889 р.

Зліва направо - дочка Олени Пчілки Ольга Косач, Михайло Кривинюк, Олена Пчілка та її племінниця Аріадна Драгоманова. Київ, 1900 р

сом Мирним, Іваном Франком, Михайлом Старицьким, Миколою Лисинком ... І розліталися в усі краї до друзів і однодумців її листи - щирі, відверті, насичені вичерпною інформацією. З 1905 року вона сама стає видавцем щотижневого громадського та літературного журналу "Рідний край" (1905-1907 рр. - в Полтаві, 1908-1914 - у Києві, 1915-1916 - у Гадячі) з додатком "Молода Україна" (1908-1914)⁴⁰. "Рідний край" - ціла епоха в житті Олени

манітних словниках, а словесно-етнографічні матеріали (пісні з мелодіями, народні перекази тощо) вміщувалися у збірниках М. Лисенка, В. Антоновича, М. Драгоманова, Комарова та в часописі "Киевская старина" ("Вертеп", "Національні типи в українській народній словесності").

На ниві письменства Олена Пчілка випробувала своє перо в усіх літературних жанрах - драми та комедії ("Суджена - не огужена!", "Світова річ"), повісті та оповідання ("Світло добра і любові", "Товаришка", "Збентежена вечера", "Півтора осельця" та багато інших), у жанрі байки, ліричної поезії, епічної поеми й поетичних перекладів. Життя української інтелігенції другої половини XIX століття їх настрої та погляди стали головною темою оповідань Олени Пчілки³⁹.

Добрих 60 літ Олена Пчілка була учасницею громадського і літературного життя в Україні. До її "письменного дому" чи то в Гадячі, чи то в Києві, чи на Волині стікалися звістки з усіх усюд - з Одеси і Буковини, з Криму і Чернігівщини, з Слобожанщини та Галичини. Олена Пчілка спілкувалася з Пана-

Пчілки, і почалася вона багатьма роками раніше, роками насиченої боротьби за українське слово. Гуртуючи сили письменства навколо видання, вона активно відстоювала і жіночу справу, про що свідчать матеріали часопису. Ні одна подія з діяльності жіночих організацій не проходила не поміченою у "Рідному краю". Вона друкує всі звернення, оголошення до жіноцтва, дає оцінку багатьом подіям, розповідає про жіночий рух інших країн, проводить організаційну роботу для участі жіноцтва України в Першому Всеросійському жіночому з'їзді тощо.

Її ім'я золотими літерами записано в історії жіночого руху. Ще в 1887 році вона разом з Наталею Кобринською видала жіночий альманах "Перший вінок", що став моментом єдності жінок Великої України та Галичини. Олена Пчілка була палкою прихильницею жіночого альманаху і своєю грошовою допомогою багато причинилася до його видання. Оцінюючи значення "Першого вінка" Іван Франко писав: "«Перший вінок» належить до найкращих і найбагатших змістом наших видань, ця книжка завжди буде золотою пам'яткою. Голоси жінок галичанок і придніпрянок переплітаються й зливаються в одну гармонію, почуття дружності й духовної близькості, незважаючи на ті політичні межі, виявляється досить ясно, бодай у сфері найбільш освічених, вільних жінок"⁴¹. В жіночому альманаху, що включав твори 17 авторок, Велика Україна була представлена шістьма жінками. Крім Олена Пчілка, яка дала ім'я альманаху та помістила оповідання "Товаришка" з виразно феміністичною тенденцією, увійшли: Леся Українка, Дніпрова Чайка, Ганна Барвінок, Людмила Старицька-Черняхівська та Ольга Хорунжинська-Франко. Всі авторки, крім Ольги Хорунжинської залишилися вірними літературі. Стаття Ольги Хорунжинської, дружини І.Франка, "Карпатські бойки та їх родинне життя" - представляла вартість, проте авторка не вийшла ні на літературну, ні наукову стежку, хоча мала для цього всі дані. Життя цієї жінки склалося надто важко і "дорогою ціною їй прийшлося заплатити за освітване на її весіллі єднання Великої України з Галичиною".

Оцінка участі жінок з Великої України у "Першому вінку" була зроблена дослідницею Марією Деркач у статті, присвяченій 50-річчю видання: "Жінки з Великої України всі, крім Дніпрові Чайки походили з дворянських кіл. Вони мали вищу освіту, ніж галичанки. У них була висока домашня культура і знання чужих мов, зв'язки з літературним світом, і навіть родинна літературна традиція. Крім того, життя в Росії давало жінці, дивною іронією долі, більше громадської свободи. Жінка в Російській Україні своєю активністю, а навіть провідною роллю в підпільній боротьбі здобула

Ольга Косач з чоловіком Михайлом Кривинюком. Прага, 1905 р.

собі громадську пошану і признання. Ми мусимо склонити голову перед жінками з Великої України. В ці самі часи галицькі жінки просто лякалися своїх сестер-українок, зі стриженням волоссям, скромним вбранням, запальною мовою і багатством знань. Ще Леся Українка переїздом через Галичину в 90-х роках жахалась звичайв галицького суспільства у відношенні до жінок і називала це азійством”⁴².

Хотіла Олена Пчілка працювати і далі над жіночим виданням і листувалася в цій справі з Наталею Кобринською, Олесею Бажанською-Озаркевич. Як щиро цікавилася вона цими справами, свідчать її листи до М. Драгоманова, І.Франка, М.Павлика, що збереглися в архівах Львова та Варшави⁴³. “Ця жінка, - писав про неї письменник Королів-Старший, - безперечно мала мужеську психіку. Вона уважила, що ширення жіночої освіти, видання жіночих справ, об’єднання жінок Великої і Західної України є ділом великої ваги для нашої спільної майбутності”⁴⁴.

Українська справа була змістом її життя. Живучи на Волині вона заводить українські громадські бібліотеки, видає твори на мові свого народу, національне вбрання невід’ємний елемент її одягу і одягу її дітей. В 1890 році, коли родина переїздить до Києва, вона активний член Російського Літературно-Артистичного Товариства, де разом з Старицьким, Лисенком, Мурашком та українською молоддю організувала українські вечірки та вистави. У 1903 році на святі Котляревського (століття української літератури), в умовах переслідування українства, Олена Пчілка висловила своє привітання українською мовою⁴⁵. В січні 1905 року вона з делегацією представників українського громадянства їздила до Петербурга у справі скасування заборони українського слова. Член правління Українського клубу, заснованого М. Лисенком, член комітету по спорудженню пам’ятника Тарасу Шевченку, редактор-видавець газети “Гадяцьке земство” і т.ін. Надзвичайною турботою проникнуті її листи-прохання про друкування молодих літераторів. “Ми не дооцінювали тих рис прямолінійності її думання, - писала Софія Русова у споминах, - нас вражала різкість її домагань і непохитна поведінка з усіма, кого вона визнавала не досить послідовним в національних справах. Але суд історії, історії усіх страждань народу виявив правоту її впертої прямолінійності”⁴⁶. Втрати найближчих і найдорожчих її людей (Сина Михайла Обачного, чоловіка, найщиріших друзів: Віталія Лисенка та Михайла Старицького, передчасна смерть Лесі Українки) не зламали волі цієї дивовижної жінки. У листі до Ольги Кобилянської вона писала: “Ще давніше тяжке горе, смерть мого любимого сина, так гірко загартувала моє серце, що вже розбити його не може ніщо. І так житиму, працюватиму. Доки зможу, доки й мене подолає природна сила, від нас незалежна”⁴⁷.

Тяжкі роки революції Олена Пчілка перебувала в своїй доньки у Гадячі, а в 1924 році вся родина переїхала до Києва, де вона працювала в своїй улюбленій сфері етнографії та була членом етнографічної комісії АН УРСР. Також працювала в історико-філологічному відділі АН, цікавилася музейною справою. Подала кілька цінних дослідів “про легенди й пісні та ще “малпонки на стінах”. Написала спогади про видатних діячів українсь-

кої культури (М. Старицького, М. Лисенка, М. Драгоманова та ін.), друкувала п'єси та дитячі твори. Вона єдина з українських поетес розробляла жанр байки.

“Уся сила, усе велике значення Олени Пчілки, - писала С.Русова, - це її громадська постать на тлі українських настроїв, української ситуації 70-х років минулого століття і перших 20-ти літ ХХ століття. Вона довго зостанеться нам дорогою не лише за свої безкомпромісні переконання, а ще й за те, що вона виховала Україні такого великого мужнього поета з таким широким світоглядом, як Леся Українка”⁴⁸.

5. ЛЕСЯ УКРАЇНКА

У першій половині 80-х років XIX століття в українській періодичній пресі почали з'являтися вірші під підписом Леся Українка. Вірші привертали увагу читача щирим, задушевним змістом, високомистецькою поетичною формою. Важко було повірити, що їх автор - дівчина-підліток, тяжко хвора на кістковий туберкульоз. Йшли роки і читач знайомився все з новими й новими творами Лесі Українки. І нарешті в 1898 році, коли двадцятисемирічна поетеса досить міцно утвердила своє ім'я в українській літературі, і вже багато хто знав, що за псевдонімом Леся Українка криється Лариса Петрівна Косач, перший докладний підсумок її творчості підвів Іван Франко, заявивши: "Від часу Шевченківського "Поховайте та вставайте, кайдани порвіте" Україна не чула такого сильного, гарячого, поетичного слова, як із уст сеї слабосилої хорої дівчини"⁴⁹. І Франко відзначив не тільки силу, а й різноманітність таланту молодої поетеси, її широку ерудицію⁵⁰. "На свій вік, - писав Михайло Павлик в одному із листів, - це геніальна жінка... Ми говорили з нею дуже довго, і в кожному її слові я бачив розум та глибоке розуміння поезії, освіти і людського життя"⁵¹. Тим більше доводилося дивуватися такій високій освіченості Лесі Українки, зважаючи на те, що освіту свою вона здобувала, головним чином, самотушки, завдяки впертій та систематичній праці.

Леся Українка (1871-1913) народилася в українській родині Косачів на Волині, де батьки її мали невелику земельну власність. Серед темних волинських гаїв зростала вона, гралася з селянськими дітьми. Навчанням Лесі займалася мати та вчителі, які приходили до родини. Коли-не-коли приїздила Леся з мамою до Києва і серед київських товаришок лісова волинянка визначалася своїм розвитком, своєю широкою ідейністю. В 12 років захворіла на страшну хворобу - туберкульоз костей. Спочатку захворіла рука - довелося Лесі покинути музику, а вона почала вже добре грати на фортепіано, й дуже хвилювалася, що не може далі вчитися. Потім стали боліти ноги. Ця смертоносна хвороба мала вирішальний вплив на все життя молодої поетеси і всю свою молоду енергію вона звернула на дві речі - на розвиток свого поетичного таланту і на боротьбу з хворобою, завзяту боротьбу за своє життя, а життя для Лесі Українки було тісно зв'язане з можливістю творити.

Її листи свідчать, як пристрасно віддавала вона свої молоді сили поетичному призванню: в високій температурі, змучена стражданнями тіла, вона цілу ніч пише; ранок застає її в ліжку із шитком та олівцем у руках, виснажену фізично, але щасливу від виконаної праці. І де б вона не була в своїх постійних мандрюваннях: чи в чарівній Італії, чи в мовчазних гарячих пустелях Єгипту, всі думки її летять на Україну, як сама вона казала: "І все таки до тебе думка лине, мій занапащений нещасний краю".

Усі свої молоді роки вона прожила, розвинулася під міцним впливом своєї матері. Від неї глибоко вкоренилася в душі Лесі демократична і беззастережна любов до рідного краю. Але пізніше усім напрямком її думок опанував її рідний дядько - Михайло Драгоманов. Вона їздила до нього в останній рік його життя в Софії. Там поширилися її ідейні обрії, там змінився

її світогляд, прокинулися ширші інтереси, і Леся стає не тільки поетом України, але і великим співцем до волі, до правди моральної і соціальної⁵². Поетичну музу Лесі Українки покликало до життя і Шевченкове слово. Ще в юності, у червні 1891 року, разом з матір'ю та молодшою сестрою, коли їхала на лікування до Євпаторії, прийшла Леся Українка вклонитися Шевченковій могилі, бо ж вважала Тараса Шевченка своїм літературним батьком. Добилася, за свідченням сестри Ольги, їхати пароплавом від Києва до Катеринослава і “спинилася в Каневі, щоб одвідати Шевченкову могилу”. За народними переказами, Леся привезла в подарунок поетові вишитий рушник й уквітчала ним портрет Кобзаря в “Тарасовій могилі”. Цей рушник вишивала вісімнадцятирічна поетеса разом з Маргаритою Комаровою, донькою відомого українського бібліографа в 1889 році під час лікування на Хаджибеївському лимані в Одесі⁵³.

Леся Українка.

Цілком самостійно Леся Українка познайомилася з кращими надбаннями людства в галузі літератури, мистецтва, суспільних наук. Глибоке зацікавлення історією та її знання дозволили написати для молодшої сестри підручник “Стародавня історія східних слов’ян”. Знання іноземних мов (вона знала німецьку, французьку, англійську, італійську, польську, болгарську, іспанську, грецьку, латинську мови) дозволило Лесі Українці знайомитися з ширшим колом літературних джерел, які вона використовувала у своїй творчості. Леся Українка ще дуже молодою висунула відмінну від традиційної концепцію перекладу з іноземних мов. Переклади, на думку поетеси, мали відіграти головну роль у модернізації української культури, вони мали бути засобом розмикання її надто вузьких рамок, альтернативою народництву, яке спиралося на внутрішню культурну традицію. З цього приводу Леся Українка писала до Драгоманова, який справив вирішальний вплив на формування її європеїзму: “Серед киян молодих останнього часу починає ширитися європеїзм: вони починають учити європейські мови і інтересуватися європейською літературою. Доказом цього може служити те, що ми (молодіж) задумали видати цілу серію перекладів найкращих творів європейських та російських авторів”⁵⁴.

Активна вольова натура, Леся Українка не замикалася в рамках творчої діяльності. Вона заглиблювалася у самий вир суспільно-політичного та літературного життя свого часу, підтримуючи жваві ділові стосунки з І. Франком, М.Павликом, М. Коцюбинським, О.Кобилянською, М. Драгомановим, В. Гнатюком, А.Кримським, М.Лисенком та іншими видатними діячами. “Треба жити, а не скніти” - стало девізом її життя⁵⁵. Змушена систематично виїжджати за кордон для лікування, вона використовувала ці подорожі для встановлення особистих контактів з літературними та гро-

мадсько-політичними діячами. Відчуваючи необхідність літературного середовища, спілкування молоді, плідної перекладацької роботи, Леся Українка разом з братом Михайлом створила літературний гурток "Плеяда" (1888-1893 рр.) в якому працювали Людмила та Марія Старицькі, Олександра Судовщикова, В.О'Коннор та інші. В 90-х роках, коли українське життя майже не виявилось "на сторонні очі" одним із продуктивних гуртків був "Літературний гурток", що заклався в родині М.Лисенка. Творча демократична атмосфера цього літературного оточення мала великий вплив на Лесю Українку (як і врешті на всю молодь) і залишилася найтеплішим спомином її життя. "Це були зібрання літераторів товаришів, - згадувала Л. Старицька, - що служили одній справі, що любили не тільки власний успіх, а і рідне слово, рідне життя. Тут закладалися нові плани"⁵⁶. В першу чергу було задумано піднести "Зорю" та "Дзвінок" і на молодих упав обов'язок прийняти на себе редагування "Дзінка". Леся Українка захопилася всім серцем цією справою, що підтверджує її лист до М. Коцюбинського від 13 грудня 1893 року. "Ми складаємо громадку старших і молодших письменників українських, - писала Леся Українка, - і маємо на меті підтримати розвиток української літератури красної. Одним із розділів нашої діяльності і буде редагування "Дзвінка". Ще раз прошу від всієї нашої громадки, не забувайте нас своєю працею"⁵⁷. Разом з Людмилою Старицькою Леся Українка заклали кілька номерів з оповіданнями, науковими статтями, віршовими загадками для менших дітей. "Як зараз пам'ятаю, - писала Людмила Старицька, - ці поради Лесині були дуже влучні і веселі, і ми самі з охотою розглядували їх. Але праця наша тривала недовго: вийшло якесь непорозуміння з львівською редакцією, і ми залишили нашу працю"⁵⁸.

Коли в 1895 році в скрутне становище потрапили органи радикальної партії журнал "Народ" та газета "Хлібороб", Леся Українка в "Листі до товаришів" звернулася до української молоді з закликом підтримати ці видання. "Ви певно знаєте, - писала вона, - що дві газети "Народ" і "Хлібороб" тяжко хворі на брак грошей і праці, власне нашої праці... "Народ" при всіх своїх хибах єсть, все-таки, єдиний часопис на українській мові, де отворена розмова про наші громадські питання. Коли згине "Хлібороб", то цим загальмується, хто зна як надовго, і праця над розбудженням селянства в Галичині"⁵⁹.

В 1896-97 році, коли в Києві було закладене Літературно-Артистичне товариство, Леся Українка приймала в його праці велику участь, не вважаючи на те, що здоров'я її гіршало знову і ходити без палки вона не могла. Найбільшою була її роль у проведенні літературних вечорів та відчитів, які приваблювали молодь. "А тим часом, - згадувала Людмила Старицька, - поки Леся працювала у всіх цих літературних справах, і писала свої хороші речі, хвороба підточувала її здоров'я. Товариші Лесині стояли в зеніті молодих сил і молодого щастя, а вона лежала прикута до ліжка своєю хворобою. І ніколи слова жалю, почуття заздрості до здоров'я других, скарги на долю не чув ніхто від Лесі"⁶⁰. В 1900 році, коли заклався в С.-Петербурзі російський журнал "Новая жизнь", Лесю Українку запросили до співпраці і вона почала писати ґрунтовні літературно-критичні статті. Прий-

няла на себе навіть відділ в журналі, власне для того, щоб мати свій особистий певний заробіток. Хоч батьки її і були заможні люди, але її хвилювала та обставина, що вона не має своїх власно зароблених грошей. В 1905-1906 рр., коли створилася можливість для легалізації українських товариств, Леся Українка працювала в Київській "Просвіті". "З якою любов'ю, з яким захватом працювала вона в "Просвіті"! - згадувала Л. Старицька. "Не кажучи про організаційну і літературну працю, вона робила саму чорну роботу. Збирала книжки, упорядковувала бібліотеку та інше"⁶¹.

Після 1907 року стан здоров'я став сильно погіршуватися і це вже була рвуча боротьба зі смертю, літом на Кавказі, зимою в Єгипті. До Єгипту їздила вона сама. Спочатку це було не дуже важко, а чим далі, тим тяжчі ставали подорожі. Ті подорожі до Єгипту були чудо мужності Лесиної душі. Хвора, безсила, з підвищеною температурою, вона вирушала сама в далекий путь по завжди бурхливому в цю пору морю і вирушаючи, заспокоювала всіх, щоб ніхто не турбувався, що в неї все гаразд. Передостання подорож її була надзвичайно важка. Виїздила вона зовсім слабою, а довелося їхати на якомусь італійському пароплаві непристосованому до пасажирських подорожей, де й опалення не було. Приїздила вона на лікування знеможена, знебула. А тільки трохи відпускала її слабкість, Леся починала підшукувати працю й заробітку. Давала лекції французької, англійської часом російської мови аби зменшити видатки своєї подорожі. Домінуюча риса Лесиної вдачі - не заважати нікому, не обтяжувати нікого - особливо виявилася в останні роки життя. Хоч вона дістала від батька добру спадщину,* але тяжка хвороба, вічні подорожі "з'їли" ті гроші і останні роки, вважаючи знову на подорожі до Єгипту, фінансове становище її було скрутним. "Я тепер без заробітку прожити не можу, - писала вона Л. Старицькій, - коли могла той писала даром. А коли зароблю чим іншим, то вже на писання сил не стає (Так було в ту зиму в Єгипті, коли я давала по 4-6 годин в день лекції для заробітку)"⁶². Звертаючись до редакцій за власним гонораром, вона завжди хвилювалася, щоб не перешкодити комусь. "Краплини егоїзму не було в цій людині, - писала Л. Старицька, - не було й тоді, коли близька смерть дає для нього право. А про стан свого здоров'я вона не мала жодних ілюзій. Життя дало їй талант, палке серце, тепле коло інтелігентної дружньої родини, вірних поплічників, і ... смертельну хворобу, горе, втрати і глибоке джерело невичерпних сліз"⁶³.

Своїм життям, своєю поведінкою, творчістю Леся Українка стверджувала силу життя, силу особистості, боротьбу проти духовного рабства. "За той порив, повний конкретної і живої сили, - писав М. Євшан, - без домішки фрази - я люблю творчість українського жіноцтва, і люблю саму творчість

---

* Документи, виявлені в Волинському держархіві, засвідчують факт придбання П.А. Косачем для доньки Лариси землі в с.Торчин Луцького повіту. Як свідчить запис реєстрації купчої, П.А. Косач придбав у 1905 році у Е.К. Трегубова 360 десятин землі у цьому селі, яка призначалася для доньки Лариси. Проте матеріальні нестатки, необхідність постійно виїздити на лікування змусили її вже у 1908 році продати цю землю.

Лесі Українки. Весь дух тої творчості сучасний, “модерний”⁶⁴. Своєю творчістю Леся Українка розвіяла міф про віковичну жіночу пасивність, слабкість. Леся Українка, будучи “новою” діяльною жінкою в реальному житті, ілюструвала та відстоювала ідеї емансипації та фемінізму в своїй творчості.

Феміністичні ідеї Лесі Українки не завжди лежали на поверхні. У поглядах Лесі Українки окреслюються дві головні позиції: з одного боку, феміністична ідея здається природною й не потребує доказів, з іншого - стан жіноцтва досить сумний і потребує боротьби. Власне, всі образи драматургії Лесі Українки - від Любові з “Блакитної троянди” до Одержимої, Боярині, Кассандри, мавки - є варіаціями на теми жіночої трагедії: зради щодо жінок, жіночої самотності, жіночого, часто глибшого за чоловічий патріотизм, жіночої драматичної відданості істині⁶⁵.

Героїням Лесі Українки властива певна закономірність: вони, з одного боку, прагнуть істинного, вільного кохання, з іншого - бояться його, хочуть і не хочуть любити. Ця модель повторюється безліч разів, відображаючи притаманний як героїням, так і їх авторці підсвідомий страх нерівноправного зв'язку з чоловіком, страх патріархатного шлюбу як її символічного втілення.

Поезія Лесі Українки переповнена феміністичними мотивами й образами на зразок Рахілі, Жанни д'Арк, Офелії, Ніобеї, “грішниці” з однойменного вірша. Її хвилює й приваблює постать сильної жінки, майже амазонки, котра перебирає не тільки чоловічі функції (бореться, воює, не погоджується, повстає проти несправедливості, невільництва народу), а й відповідну маскуліну мову (сили й зброї)⁶⁶. Радикальний фемінізм і максималізм, засвідчений творами Лесі Українки (в першу чергу “Жіночим портретом”), врешті самим життям й поведінкою, не знає аналогів. Повстання Лесі Українки, а потім і її сестри Ольги проти церковного шлюбу, тяжка боротьба з матір'ю не знайшли відображення ні в культурному дискурсі часу, ні в біографіях, написаних і переписаних “цнотливою” чоловічою народницькою рукою⁶⁷.

Феміністичний радикалізм відбився і в прозі Лесі Українки, варто згадати хоча б раннє оповідання “Жаль” (1890). Її чоловічі образи або адресати безбарвні. Леся Українка у свій спосіб протиставляє сильних жінок і слабких чоловіків у драматургії. В поезії вони по суті не присутні. Поет з “Давньої казки”, її численні інші “поети” позбавлені родових, статевих ознак. Їхні писання виконують суспільну функцію. Феміністичний дискурс в літературній критиці започаткований так само Лесею Українкою у статті “Новые перспективы и старые тени” (Новая женщина западноевропейской беллетристики), опублікованій у петербурзькому журналі “Жизнь” (1900). Позиції і погляди “нової жінки” у листуванні Лесі Українки. В одному із листів до Ольги Кобилянської вона пише: “У галичан мене вразило якесь чудне, непросте відношення до жінок, все вони дивляться на нас згори вниз, або знизу вгору, а щоб так просто нарівні - зроду! А те, що говорять про становище галицьких жінок в товаристві, то це якась неволя, і, можливо, я скоріше на каторгу пішла би, а ніж згодилася би на таке життя”⁶⁸.

Леся Українка померла в тім віці, коли творчі сили поетів щонайкраще зростають і упевнюється їх світогляд. Вмирала, дописуючи свою останню поетичну працю.

6. ГРИЦЬКО ГРИГОРЕНКО

Ясний спокійний реалізм становив головну прикмету оповідань *Грицька Григоренка* (1867-1924). Під псевдонімом "Грицько Григоренко" виступила в українській літературі в кінці XIX століття Олександра Косач - письменниця немалого таланту, з оригінальним, чисто песимістичним освітленням народного життя. Серед українських народників з їх ідеалізацією селянського життя, вона виділялася своїм правдивими, реальними малюнками народного життя, без його ідеалізації, чим засвідчила свій відхід від народницької літератури. Це була спроба осмислити ті реальні процеси, які відбувалися в пореформеному селі, дати психологію села.

Олександра Косач, донька вчителя Судовщикова, народилася в 1867 році в місті Макаріві, Костромської губернії, куди був засланий батько за свою революційну справу. Батько її вчителював в Києві і був у близьких стосунках з Драгомановим та українською інтелігенцією. Будучи членом української громади, прийнявся за написання граматики. Одружився тут же в Києві з однією із своїх учениць. За зв'язки з революційною молоддю він був висланий з Києва до Макарієва, де й помер в 1868 році.

Після смерті чоловіка вдова Судовщикова з малою Олесею повернулася в Україну та оселилася у родині Драгоманових. "Молода вдова, - писала Софія Русова у споминах, - з усіх сил боролася із злиднями, давала лекції, виступала виховательницею до дітей відомого українця Беренштама; літом виїздила з дочкою на хутір Косачів, то на Полтавщину, то в їхній маєток на Волинь"⁶⁹.

Навчання Олександри в гімназії, згодом на Київських Вищих жіночих курсах, тісні контакти з молоддю та участь в літературному гуртку "Плеяда", організованого Лесею Українкою та її братом М. Обачним в 1888 році⁷⁰, формували її громадянські та літературні погляди. Знайомство з життям народу, дослідження народних типів особливо захопило Олександру в 90-х роках XIX століття, коли вони з мамою оселилися на хуторі в Полтавщині.

Після одруження з Михайлом Косачем, сином Олени Пчілки, Олександра поїхала з ним в Дорпат, де чоловік її закінчував університет, а після закінчення залишився при фізико-математичному факультеті. Тут у Дорпаті вийшла перша збірка кількох оповідань Грицька Григоренка "Наші люди на селі".

Щастя сімейного життя не було довгим, в 1901 році Олександра стала вдовою з дитиною без усяких засобів до життя. Починається енергійна боротьба за існування. Щоб отримати юридичну освіту вступила на Київські курси, закінчує їх і дістає при суді якусь платну працю, але вона настільки не подобалася їй, що Олександра покидає її та переїздить до Гадяча, де її донька вже закінчувала гімназію. Домашнє вчителювання та літературна праця допомагають в тяжкій боротьбі за існування. Друкується в "Раді", "Рідному краю", "Літературно-науковому віснику", "Молодій Україні". Потім знову повертається до Києва, активно працює в "Київському товаристві працюючих жінок" й нарешті оселяється разом з Оленою Пчілкою на Поділлі. Жила дрібними заробітками і після двох операцій 22 січня 1924

року “закінчила свою тяжку боротьбу за життя”⁷¹. Повне видання творів було видане двома томами у Харкові лише в 1930 році⁷².

Перші оповідання Грицька Григоренко не були ласкаво зустрінуті критиками. Гостро виступив Б. Грінченко проти песимізму автора, Єфремов висловлювався, що автор “не всю правду” каже, а лише показує темні фарби. На ці зауваження відповіла сама Григоренко: “Годі, не хочу так писати, як колись писали, як скрізь пишуть. Я буду підстерігати саме життя, одрізувати від нього живі, тремтячі скибки, записувати те протокольно в свій альбом і більш нічого. І напружаться листочки того альбому і заворушиться й оживе, налетіть живою кров'ю кожна літера і будуть вони жити, сміятися, плакати. І це буде саме життя, пасмами, не все однаково барвисте, чи однаково чорне”⁷³.

Найбільш повно передати життя села, не турбуючись тим, що може цей реалізм далекий від загальних розумінь народницької літератури, бажання бути вірним дійсності і було основною метою писань Олександри Косач.

Усю творчість Григоренка можна поділити на дві групи: а) на оповідання етнографічно-побутові, в яких вона малює село тогочасне, на роздоріжжі і економічному, і моральному; б) друга менша група - оповідання з життя української інтелігенції, в якій вже спостерігається відхід від народництва і перехід до модернізму, шукання краси життя⁷⁴. Головна сила творів - це психологія села та правдивий малюнок. Земля та праця біля неї, злидні, темрява, моральний занепад, які доводять до розпусти, до божевілья, до взаємної ненависті, та вічне змагання селянки до волі, прагнення визволитися з цупких обіймів підневільної праці, жорстокості. “Рассказы Григоренко, - підкреслювалося на Першому Всеросійському жіночому з'їзді, - это сама правда, взывающая из недр народного горя к справедливости, к восстановлению прав человека, прав жизни”⁷⁵. Григоренко подала цілу галерею психологічних портретів селянок. Є між ними індивідуалістки, є протестантки, є й байдужі, є й естети, життєрадісні, готові й серед тяжких обставин життя знайти красу й радість. “Ці постаті настільки правдиві, - писала С.Русова, - що чимало літ перевернеться, чимало зміниться генерацій на селі, хоч які перейдуть зміни, а типи Григоренка не втратять своєї правди”⁷⁶. Сила творів Грицька Григоренко в тому, що вони виходили за межі традиційної народницької естетики.

До представників модернізму в українській літературі слід віднести *Надію Кибальчич* (1856-1918), яка увійшла в літературу під псевдонімом Наталки Полтавки. Вихована в старій українській родині, вона виходить на літературний шлях в 900-х роках. Нариси та драми друкувалися в галицькій “Зорі” та “Літературно-науковому віснику”. Основна тема оповідань - доля української інтелігенції, найбільше доля сільської вчительки. Призвичаєні до інших умов життя, вони переживають складні психологічні драми, опинившись поза культурним оточенням, до цього приєднується мізерна платня та відмова від особистого щастя. Одиноким інтелігентним товариством в глухій селі для вчительки залишався лише піп. Важка самотність - найбільший тягар для інтелігентної жінки.

Жінка, її психологія, чуття й інтелект, її самотність та знудженість життям стають головними в творах письменниці. Чутливим жіночим натурам вузьке традиційне виховання. Через ці обмежені погляди та традиційні умови, життя інтелігентних жінок позбавлене реальних інтересів та справжнього діла. Поруч з нудьгою та апатією росте бажання розірвати з цими традиційними умовами та утворити своє власне глибоке, яскраве життя. Пошук власної реальної справи, осмислення свого "я", надія на глибоке, щире почуття притаманні героїням Надії Кибальчич⁷⁷.

До цієї старшої генерації жінок-письменниць слід віднести і *Одарку Романову*, що вирізнялася витонченістю форм ліричних віршів, *Наталю Романович* та письменницю, що безпосередньо вийшла із селянського середовища - відому в Харкові *М. Вульвачівну*⁷⁸.

Визначними репрезентами жіночої літератури Наддніпрянщини на зламі століть стали Людмила Старицька-Черняхівська та Любов Яновська.

7. ЛЮДМИЛА СТАРИЦЬКА-ЧЕРНЯХІВСЬКА

Талановиті історичні драми, прозаїчні твори, переклади подарувала українській літературі жінка великого серця, невичерпної енергії, громадська діячка, донька Михайла Старицького *Людмила Старицька-Черняхівська* (1869 - д.см. невідома). "Як організатор, промовець, пропагандист українського слова, - писала Зінаїда Мірна, - їй не було рівних серед жінок"⁷⁹. Письменник Чаговець називав її "українським соловейком". Її перу належать мемуари про людей, яких близько знала і які впливали на її духовне становище, зростання як письменниці, - Лесю Українку, Миколу Лисенка, Ганну Барвінок, Володимира Самійленка, Михайла Старицького.

Народилася Людмила Старицька у Києві 1869 року. Батько її дворянин Михайло Старицький рід свій вів від Іоана III князя Старицького, мати, Софія Віталіївна Лисенко рід свій вела від поплічника Богданового полковника Лисенка-Вовчури. Весну-осінь родина проводила у своєму селі Кордашівка на Поділлі, а кілька зимових місяців перебували у Києві. І в Києві, а ще більше на селі господа Старицьких ставала центром збору громадських діячів, молоді. "Цілі родини, - писала Людмила Старицька в автобіографії, - приїздили до нас на село, товариші батькові, члени "Старої Громади" зі своїми родинами, і сила якихось бідних студентів, вдів, дівичь, що не мали куди приткнутися. Пам'ятаю, що за стіл не сідало менше, як 30-40 душ. У нас було велике помешкання, і тут щовечора збиралася сила людей. Публіка це була все українська і, кажучи загалом, ліберальна. Атмосфера в нашій родині була цілком демократична, глибоко національна і глибоко культурна. Може тому, що батьки мої були заможні і незалежні люди, а може, тому, що і батько мій, і мама моя були надзвичайно веселої привітливої вдачі, гостинні, щирі - наша господа була на той час осередком українського життя і тут виникали й здійснювалися і плани відродження українського театру, і різні видання, і нарешті перша українська школа, яку батько мій організував у Кайдашівці. Коротко мовлячи, в цій хаті було золоте джерело творчості, а хто з дитячих років п'є з нього, той не забуде його до кінця життя"⁸⁰. Вихованням дітей займався сам М. Старицький, вчив української, французької, німецької мови і до восьми років Людмила отримувала домашнє виховання. Разом з тим, історичні документи засвідчують, що доньки Старицького певний час виховувалися і у приватному дитячому садку, який відкрили сестри Ліндфорс у Києві 1871 року⁸¹. Коли Людмилі виповнилося вісім років, батьки відвезли її разом з старшою сестрою на навчання в пансіон Криницької. Це стало важким випробуванням для дівчат, вихованих на демократичних засадах в селянському оточенні. "З привільного селянського життя, - згадувала Людмила Старицька, - в пансіон з його суворою дисципліною: нас одвезли, залишили нам з сестрою цілі скрині солодошів і т.п., та й поїхали додому, а ми залишилися самі в чужому й ворожому оточенні. Балакали ми з сестрою по-українськи, і тому всі в пансіоні почали зразу глузувати з нас. Нас називали всі "хохлушками" і "мужичками". Коли все замирало в пансіоні, я плакала, накривши голову ковдрою". Продовжила своє навчання Людмила у гімназії Ващен-

ко-Захарченко, що була однією з найкращих київських жіночих гімназій. Перебуваючи в гімназії, вона розпочинає свою літературну працю і стає членом літературного гуртка "Плеяда", який організувала Леся Українка. До цього ж періоду належить видання першого вірша, який вийшов в жіночому альманаху "Першій вінок". Були надії на продовження навчання, але в кінці 80-х заборонено було жінкам вступати до університету, та й Вищі жіночі курси у Києві були зачинені. Не зважаючи на це, Людмила Старицька продовжувала студіювати самостійно ті науки, які її цікавили. Найтісніші стосунки встановилися з літературною громадою, яка утворилася навколо трьох українських родин - Лисенків, Старицьких, Косачів, що були золотим джерелом творчого єднання. У цьому оточенні і розгортався літературний талант письменниці. "І треба визнати одну важливу рису, - писала Л.Старицька, - питання "отцы и дети" у нас не існувало, вони, "отцы", були нашими щирими друзями, товаришами й учителями"⁸². Перші праці молодої авторки друкуються в галицькій "Зорі", "Правді", "Дзінку", "Київській Старині" і ті високі позиції громадянства, які були зайняті в юності утримувалися Людмилою Старицькою все життя.

Після одруження з лікарем О.Черняхівським в 1896 році, вона продовжує активну громадську діяльність. З 1897 року вона член Всеукраїнської Безпартійної Загальної Демократичної Організації, з 1907 року обирається членом Президії ТУП. Активно працює в Українському Науковому Товаристві, Київській "Просвіті", обирається головою Українського Клубу, редактором Літературно-Наукового вісника. І всій її громадській праці було притаманне високе почуття відповідальності, гуманності. Надзвичайно велика роль належить Людмилі Старицькій в допомозі населенню в період першої світової війни⁸³. Для надання допомоги біженцям, Людмила Старицька разом з іншими жінками організувала шпиталі, дитячі притулки, вечірки. В 1916 році за дорученням "Товариства допомоги населенню Півдня України" вона їздила до Сибіру, щоб оглянути місця перебування засланців⁸⁴.

Вагомою була участь Л.Старицької-Черняхівської і в діяльності Української Центральної Ради, членом якої вона була обрана. Жінкам, як це завжди і трапляється відводяться найважчі ділянки праці, які зовні непомітні, але без яких успіх справи неможливий. Жінки-члени Центральної Ради (увійшло 11 жінок) повинні були провести колосальну працю по організації Національного Конгресу. До цього завдання приєдналася робота по пошуку грошових зборів на користь Центральної Ради та проведення Дня Національного Фонду 23 травня 1917. Центральна Рада не мала грошей і організація Дня Національного Фонду для фінансової підтримки молодого уряду була справою надзвичайно важливою. Комітет по проведенню Дня Національного Фонду очолила Людмила Старицька-Черняхівська, яка була надзвичайно популярна серед усіх кіл громадянства. До цієї роботи приєдналися всі жінки Центральної Ради. Людмила Старицька написала відозву до громадян України з закликом складати гроші на національні потреби, організувати різні грошові збірки, та влаштувати на місцях День Національного Фонду. Ці листівки розсилалися жінками по всім

містам, селам як України, так і тих країн, де жили українці. Планувалося, що ця збірка грошей розпочнеться рівночасно серед всього громадянства 23 травня. Але гроші стали надходити вже через тиждень. День Національного Фонду продовжувався у Києві три дні. По вечорам відбувалися різні вистави, вдень мітинги, відчити. По цілому місту проводилися збірки грошей під керівництвом членів Комітету. Головною касою управляли Зінаїда Мірна, Марія Грушевська та Оксана Стешенко. Влаштуванням вистав, концертів, відчитів займалися Людмила Старицька, В.О'Коннор-Віленська. Акцією продажі українських книжок - Любов Яновська. "Коли тепер, - писала Зінаїда Мірна, - у спогадах пригадується мені вся та колосальна робота, зроблена нами, українськими жінками, в Центральній Раді, то з певною твердістю можна говорити, що так працювати, як ми там працювали можна працювати тільки раз у житті. Працювати при тих умовах не-підготовленості, при малому досвіді, з людьми котрі цього досвіду мали може ще менше, при велетенських масштабах праці і тільки з беззастережною вірою в її конечність, з безмежною відданістю її ідеї, з відданістю до самозабуття"⁸⁵.

У 1919 році під час переїзду уряду Української Центральної Ради до Кам'янця-Подільського, зібрані там жінки, передбачаючи сумні перспективи розпорошення українських жінок, вирішили утворити таку організацію, яка була б центром організації на Україні всього жіноцтва і об'єднувала б разом і тих жінок, що вже давно виїхали з України. Національну Раду Українських Жінок очолила Софія Русова, а серед співзасновників і заступників голови була Людмила Старицька-Черняхівська⁸⁶.

Останні роки життя Людмили Старицької-Черняхівської були нелегкими і навіть трагічними. В 1929 році вона була заарештована за приналежність до міфічної організації СВУ і засуджена на п'ять років суворої ізоляції, після звільнення вислана до м.Юзівки, а в 1936 році повернулася до Києва. Воля в цей період була для Людмили Михайлівни лише відносною, постійні стеження, переслідування, які закінчилися черговим арештом в 1941 році, а трагічна її загибель оточена тасмницею⁸⁷.

8. ЛЮБОВ ЯНОВСЬКА

Реалізм та психологічний аналіз народного життя був характерний для літературної творчості *Любові Яновської* (1861-1933), яка розпочинається на зламі століть.

Походила Любов Яновська з української родини: її бабуся була з роду Білозерських (з Чернігівщини) - рідна сестра Ганни Барвінок. Мати - вихованка Куліша, прихильниця українського слова. Часто в неї з чоловіком виходили конфлікти з-за того, якою мовою мають говорити діти. Батько родом з Калужької губернії, ротмістр гусарського полку, Щербачев, вимагав польської або російської мови й карав доньку за кожне українське слово. Взагалі мати Яновської не була щаслива в своєму подружжі і під кінець життя збожеволіла.

Любов Яновська отримала освіту в Полтавському Інституті шляхетних дівчат й виявила такі музичні здібності, що рідні вирішили її віддати до консерваторії. Але сама вона тягнулася до творчої праці пером і писати розпочала рано, але надто довго приховувала свої писання від чужого ока. По закінченню інституту в 1881 році працювала вчителькою в Лубенському повіті на Полтавщині, де розгорнула широку роботу по створенню недільних шкіл. Після одруження з героєм герцоговинського повстання Яновським живе в його маєтку на Лубенщині, який став центром українського руху. Українські діячі, які бували в домі Яновських, звернули увагу на літературний таланти Любові і навіть випросили в неї перше закінчене оповідання "Злодійка Оксана", яке, без дозволу авторки, надрукували у львівському часописі "Зоря" (1897).

В 1905 році родина переїхала до Києва і чоловік увів її в коло українців, тут і розпочалася літературна діяльність Л. Яновської. Її повісті друкуються в "Київській старині", "Раді", одеському "Багатті"⁸⁸ і т.ін. Авторка біля 100 оповідань, повістей, романів, значна частина яких не була надрукована за її життя. "Я добре пам'ятаю, - писала С.Русова, - яке міцне враження зробила на нас її перша повість, надрукована в "Київській Старині" - "Смерть Макарихи". Хоч тема була звичайна в той народницький період нашої літератури, але правдивість деталей, тонке змалювання психологічних моментів умирання старої селянки - усе це пахнуло чимсь свіжим, чимсь, що вже виходило поза межі етнографії, яка панувала в творах українських письменників"⁸⁹. Постійна боротьба за життя, за щастя характеризує героїв її творів. Особливо близькою для письменниці були феміністичні ідеї, тема внутрішньої свободи жінки - важлива складова її творів⁹⁰. Не всім героям вдавалося здобути щастя, але боротьба за це щастя надає їх життю особливий внутрішній зміст, підносить їх понад буденним звичайним життям.

Її надзвичайне вміння проводити розмови і витворювати з найпростіших епізодів драматичний конфлікт привело Л. Яновську просто до драматичної творчості. І вона сміло, перша з українських письменниць, виступила з цілою низкою драматичних праць. Уже в 1903 році її комедія на 4 дії "Дзвін до церкви скликає, та сам в ній не буває" була нагороджена на літе-

ратурному конкурсі у Львові. Її п'єса здобула першу нагороду на драматичному конкурсі 1910 року, який відбувся в Галичині⁹¹.

Любов Яновська - це не тільки талановита літературна діячка, але і визначна, по своїй обдарованості та енергії, громадянка. Вона активний член Українського Клубу та Київської "Просвіти", де організує українські вечірки, сама виступає зі своїми ще ненадрукованими творами, грає на фортепіано, проводить конкурси. Організує в Києві гуртки десятки по програмі тогочасної української партії ТУП. Входить в зносини з російськими жінками і пояснює їм ідею української справи, українських культурних вимог. Саме вона, Любов Яновська, в хвилини роздумів українського жіноцтва, настояла на участі українських жінок в роботі Першого Всеросійського жіночого з'їзду⁹², підготувала ґрунтовну доповідь "Сучасне становище селянки-українки"⁹³ і надзвичайно успішно виступила в С-Петербурзі. По приїзді зі з'їзду організувала серед київських жіночих організацій відчит в Українському Клубі про роботу з'їзду⁹⁴.

В 1914 році, коли в Києві було заборонено святкувати Шевченківські дні, Яновська їде до Москви, знову, як делегатка київського українського громадянства, й виступає з доповіддю. В період першої світової війни разом з Людмилою Старицькою-Черняхівською, Дорошенко, Ішуніною віддає свої сили й працю в "Товаристві допомоги жертвам війни" для полегшення долі галичан. Напружена робота позначилася на здоров'ї Любові Яновської і в 1917 році вона їде лікуватися до Одеси. В 1921 році повернулася до Києва, але в 1923 році параліч прикував її до ліжка. Прикував, але не скував творчі сили Яновської і в 1928 році вона диктує секретарю останній роман і один з найкращих її творів "Тайна нашої принцеси".

XX століття відкривала нова генерація молодих талановитих поетес Надії Кибальчич та Христі Алчевської, надзвичайно чутливих до проблем емансипації, фемінізму та естетизму.

Звернення *Надії Кибальчич* (1878-1914 рр.) до творчого пера було традиційним в старій українській родині, в якій вона зростала. Друкуватися почала в 1898 році у Літературно-Науковому віснику (1889), "Українській Хаті", "Раді", "Ділі", "Рідному краю", "Молодій Україні"⁹⁵ та більшість творів Надії увійшли до збірника "Поезії" (1913), надрукованого ще при житті поетки, яке, на жаль, так рано перервалося⁹⁶.

Неординарною особистістю була *Христина Олексіївна Алчевська* (1882-1932): обдарована поетеса, прозаїк, драматург, перекладач, публіцист, педагог... А ще вродлива, ніжна й мудра жінка, яка любила життя, кохалася в природі, бо й сама почувалася її невіддільною частиною. Та безкорислива скарбниця духовного надбання гідна подиву і неабиякої уваги, бо цілих тридцять літ ця сильна духом жінка віддала служінню рідному народу.

Народилася Христия Алчевська 4 (16) березня 1882 року в Харкові і була шостою, найменшою дитиною в сім'ї Олексія Кириловича Алчевського. Батько її походив з дрібної купецької сім'ї. Швидко розбагатівши, він став власником значного капіталу, обіймаючи посаду голови правління Харківського поземельного банку. Олексій Алчевський мав освіту тільки двокласної "приходської" школи, але багато читав та захоплювався ідеями О. Герцена, а також народницьким рухом та українством 60-х. Алчевський користувався популярністю серед народу за свої добродієства, чуйність і прогресивні погляди. Люди любили і шанували його. Під час економічної кризи 1898 - 1903 рр. Олексій Кирилович єдиний, хто не звільняв робітників і службовців Донецько-Юр'ївського металургійного об'єднання, яким управляв. У 1901 році О. Алчевський збанкрутів і закінчив життя самогубством, кинувшись під потяг⁹⁷.

Мати - Христина Данилівна Алчевська була відомою народною просвітителькою, що ще з дитинства дала собі "аннібалову присягу" - до смерті ширити грамоту серед жінок. Загалом уся сім'я Алчевських залишила помітний слід в історії національної культури. "Все сприяло мені розвинути дуже широко свої більш-менш демократичні ідеали, - писала у листі до О. Кобилянської в 1903 році Христия Алчевська, - і моя мати, що присвячує всі свої сили народові, і мій небіжчик батько осягли просвіти цілком самостійно; вони завжди мали на життя світлі погляди"⁹⁸. Після смерті батька, який змолоду був вірним другом союзником Христини Данилівни, вся її увага зосередилася на найменшій доньці, особливо на питанні її освіти. У сім'ї панувала доброзичлива атмосфера, що жила вільною взаємною любов'ю і пошаною дітей та матері.

Христина Алчевська.

Невдоволене тодішньою системою педагогіки та шкільної освіти, передусім відірваністю її від національного коріння, подружжя Алчевських виховувало і навчало своїх дітей самотужки. Ще з дитинства батько читав Христі твори Т.Шевченка. Добувши і переписавши рідкісний на той час повний "Кавказ" та поему "Сон", він підшив рукописні аркуші до друкованих аркушів свого "Кобзаря". За словами ж самої Х. Алчевської, Олексій Кирилович мріяв "власними силами й коштами де-небудь на вулиці чи в

садку у Харкові поставити пам'ятник Шевченкові". У 1898 році Алчевський справді встановив у своїй садибі мармуровий бюст поета (скульптор - В. Беклемішев), а Христина Данилівна таємно роздавала своїм ученицям примірники Шевченкового "Кобзаря". З особливою м'якістю і теплотою згадувала Христя Алчевська і свою стареньку няню-українку, яка упродовж п'ятдесяти років доглядала всіх дітей.

По закінченню так званої домашньої школи, дівчинку віддали на навчання до 1-ої Харківської жіночої гімназії, але через слабкий стан здоров'я Христю забрали із сьомого класу гімназії. Грунтовну освіту одержала Х.Алчевська, закінчивши учительські курси в Парижі (1900-1902). Спілкування з такими визначними талантами, як Б. Грінченко, М.Вороний, Г. Хоткевич, які часто відвідували родину Алчевських вплинуло на її світогляд. Та найбільше вразила і глибоко схвилювала її творчість Ольги Кобилянської. "Остаточно довершила моє захоплення вкраїнською мовою, - зізнавалася Христя Алчевська, - Ольга Кобилянська"⁹⁹.

Взаємна симпатія та духовна близькість єднала двох жінок-письменниць Христину Алчевську та Ольгу Кобилянську. Відомо, що на дев'ятнадцятому році життя Х. Алчевська прочитала "Царівну" О. Кобилянської. Доля героїні так вразила її й зацікавила, що після цього Алчевська вже читала всі твори Кобилянської, глибоко і психологічно зживаючись з духовним світом героїнь, які уособлювали "нових" жінок. Остаточно підкорила її "Битва" з напрочуд гарними описами лісу в Карпатських горах. "Тут я вже зі своєю любов'ю до природи не витримала й розпочала ... своє листування з авторкою", - зазначала в автобіографії письменниця¹⁰⁰. З великою любов'ю до людей, а ще перейнята симпатією до юної авторки, Ольга Кобилянська тепло і зворушливо відповіла Христині¹⁰¹. Між ними зав'язалося заочне приятелювання. Листування було значним для обох, їхні душі виявилися спорідненими, а це давало духовне живлення обом. "Мені здавна хотілося битися крильцем у Ваше вікно й щоб мене почуто", - відверто любляче писала 21-річна Христя 40-річній відомій Ользі Кобилянській у 1903р. Вони почули і знайшли одна одну. І Христя, і Ольга почували і мислили однаково, бо обидві мали Сонце в душі! Проблема фемінізму - це також одна із ниток, що споріднювала поетесу з Кобилянською. Алчевська глибоко відчувала настрої своєї духовної покровительки, розуміла її меланхолійні нотки. Вона розуміла, що Ольга належить саме до тієї категорії жіноцтва, яка життя сприймає через власні страждання за долю інших.

У час, коли О. Кобилянська була в повній розпучі від критики С. Єфремова в його статті "В поисках красоты", що містила випадки проти письменниці, Христина Алчевська збирала на кореспонденційних картах і в листах до Ольги підписи, аби щиро підтримати її морально. Пізніше у листі до М. Мочульського вона зазначатиме, що такі як Єфремов, не годні зрозуміти і реально оцінити почування і поетичні образи душі Ольги Кобилянської. "Се так, якби перед глухим грали чудову, йому нечутну музичну мелодію"¹⁰². Поведінка юної Х.Алчевської була проявом феміністичної солідарності супроти домінуючої мускулінної критики на літературній ниві.

На святі відкриття пам'ятника І Котляревському в серпні 1903 році, а згодом на ювілей М. Лисенка, Христя Алчевська знайомиться з багатьма відомими уже на той час літературними митцями: Лесею Українкою, Оленою Пчілкою, Ганною Барвінок, Надією Кибальчич та ін¹⁰³. Алчевська широко ділиться зі своєю буковинською приятелькою тими враженнями, що зворушили її молоду душу: і про те, як вона була свідком незвичайної сили й “прояву живучості українського життя” на святі Котляревського, і про її першу участь у національній демонстрації інтелігенції¹⁰⁴. Все це викликало бажання в душі юної поетеси творити і працювати для блага рідного народу.

Кожна звістка від Кобилянської радувала і піднімала, як на крилах, душу Христі. Вони відчували, що ще не зустрівшись жодного разу, стають найріднішими. Чим далі, це листування захоплювало обох і викликало бажання зустрічі.

Христя Алчевська вражала своїх близьких і взагалі всіх, хто мав щастя з нею спілкуватися, якимось неземним баченням світу. Її особливе ставлення до людей, до природи, до всього живого вирізняло її з-поміж інших тонкою чутливістю, силою почуттів. Надзвичайно гарно вона почувала себе серед квітів: “Мені навіть здається..., що се (квіти) - безліч скарбів, скарбів поезії, а я - їх королева й володарка”, - ділилася своїм душевним станом з О. Кобилянською в листі від 8 березня 1905 року.

1905 рік захопив Х.Алчевську, як і всю прогресивну демократичну інтелігенцію. Вона бере участь у страйках і навіть складає гімн “Гей на бій! За нами встануть”. “Рік 1905 захопив мене дуже”, - писала в автобіографії Алчевська. “Я брала участь у страйку педагогів. Це був перший рік моєї педагогії”¹⁰⁵.

Христя Алчевська активно і люблячи пропагує твори О. Кобилянської на Харківщині й навіть піклується про їх видання: “Нині умовилися всі ми, аби се російське товариство дало нашому відділу комітетському грошей, аби мали ми спроможність видати Вашу “Землю” з гонораром авторці”¹⁰⁶. Повість “Земля” викликала у Христі шире захоплення і глибоку вдячність. Вона не забарилася написати Кобилянській, що та зуміла висловити невідразу внутрішню “красу душі”. Те, що не висловлюється, а лише чуттям передається. “Се ця сама чулість Ваша. Ся краса невідома вабила мене...”. І далі: “Я здибалася в Вас таку рідну й дорогу мені людину...”¹⁰⁷ Саме життя говорило її вустами. Як вчасно були написані ці душевні слова признання великій письменниці, яка, з одного боку, відома світові, а з другого - почувала себе найсамотнішою в особистому.

Ольга Кобилянська, 1882 р

У грудні 1905 р. вона надсилає свій перший зшиток поезій І.Франкові, хоч особисто вони ще не були знайомі¹⁰⁸. У бібліотеці своєї матері вона якось знайшла книжечку поезій І.Франка “В поті чола” з його автографом: “Славній ювілярці Х.Д.Алчевській”. Певне, саме цей автограф став поштовхом для юної Х.Алчевської довірити свої перші поетичні твори поетові. Регулярне листування молодой письменниці та І.Франка тривало протягом 1905-1908 рр. і було перерване, очевидно, погіршенням його здоров'я, а також остаточним розривом з редакцією “Літературно-наукового вісника”. Вісімнадцять листів, листівок, супровідних записок Христі Алчевської та близько чотирьох десятків її творів, що зберігаються в архіві І.Франко¹⁰⁹ свідчать не лише про інтенсивну працю письменниці, а й про те, що Франко був для неї великим авторитетом.

Скориставшись закордонною поїздкою влітку 1906 року, Алчевська помайнула в Чернівці знайомитися з О. Кобилянською, у Яремче мала зустріч з М.Павликом. Можливо, саме М. Павлик влаштував зустріч Алчевських (Христі та Христини Данилівни) з Іваном Франком, коли вони поверталися до Харкова. Найдокладнішу згадку про цю зустріч маємо в “Автобіографії” Христі Алчевської. Їй особливо запам'яталась уважність, з якою письменник поставився до запрошення відвідати їх у готелі, а також скромність у поведінці, вміння вести розмову. “Майже весь час він слухав... і зрідка тільки розпитував про освіту нас на Україні та ... враження з російського життя”¹¹⁰. На прощання Франко люб'язно залишив харків'янкам автограф.

У другій половині 1906 року Христя Алчевська активно працювала над укладанням своєї першої поетичної книжки “Туга за сонцем”. Збірка побачила світ у 1907 році в московському видавництві І.Д. Сігіна. Смутно-ліричні настрої, що дихали образами “білої і чистої лілеї”, “мовчазними мімозами”, “гордовитої хризантеми”, певна річ, викликані були почуттями і меланхолійними настроями, що йшли від О. Кобилянської. Алчевська була переконана: кожна квітка в природі, як і кожна хвиля в морі, містить у собі, щось значуще. І ось та туга за красою, яка була властива О. Кобилянській, полонила серце Х.Алчевської. В усякому разі поетеса писала так, як почувала її душа. “Тож тота “туга за сонцем” і є, лише ще ніхто не зміг її доста висловити, а скрикнути на цілий світ, що то є туга?.. що за почуття?..”¹¹¹

Х. Алчевська вирізнялася з-поміж інших ніжною душею, цю ніжність надзвичайно високо цінувала О. Кобилянська. Під час перебування в Чернівцях О.Кобилянська записала у пам'ятному альбомі Х. Алчевської: “Смуток молодой душі - се мов той цвіт лілії... котру всі люблять, а ніхто в дійсності до грудей не припне. Ти - одна з тих, що розуміються на чуді того цвіту”¹¹².

Перша збірка Х.Алчевської “Туга за сонцем” одразу стала предметом пильного зацікавлення критики. У критичному багатоголоссі відгуків естетизм почувань, символізм поезії Х.Алчевської був не прийнятний¹¹³. Критика устами Г.Шерстюка винесла вирок молодій письменниці, нібито марно “авторка поспішила записатися у поетки”¹¹⁴, а Сергій Єфремов зробив закид Х. Алчевській в еротизмі. Письменниця скаржилася: “Ця критика

ладна була заїсти мій молодий вік (в особі Єфремова, Шерстюка, Ніковського)¹¹⁵. Одним із небагатьох, хто підтримав Х.Алчевську був І.Франко, що надрукував рецензію у “Літературно-науковому віснику”¹¹⁶. Він інтуїтивно відчув її душу, молодість, якою “пахнула” збірка та радив “багато працювати над собою, щоб розвинути ті задатки її природи”¹¹⁷. Витримавши нападки загальної критики, Алчевська оптимістично зауважувала в автобіографії: “Це мене не спиноло і я пишу й досі... Пишу тоді, коли душа співає, а для кого і що - ніколи про це себе не питаю”¹¹⁸. Об’єктивну і справедливу критику та поради І.Франка Христя Алчевська прийняла з вдячністю. “Ваша уважлива критика на мою “Тугу” додала мені нових сил задуматися й попрацювати над собою. Під той самий час ані д.Єфремов, ані д.Шерстюк цих питань або подібних їм переді мною не поставили...” - писала вона йому у вересні 1907 року¹¹⁹. Естетизм та індивідуалізм творів Христі Алчевської належав вже ХХ століттю і практично не сприймався критиками. В такій атмосфері недоброзичливості, упередженості і навіть ворожості вона почувала себе ізольовано. “Це дуже важко, - скаржилася вона, - це дуже скидається на “одиночку” в тюрмі й тільки така психічно здорова людина, як я, могла це витримати... Мені здається, що я зовсім не заслуговую з боку інших на таку жорстокість”¹²⁰.

На криваві події імперіалістичної війни, тереном якої стала Галичина, Франків край, поетеса з Наддніпрянської України відізналася віршами “Визволена” Галичина”, “Пісня полонених галичан”, оповіданням “Відірваний від плуга”, а також поезією присвяченою Каменяреві. У 1914 році Христя Алчевська одна з перших організувала збір пожертв на користь хворого й забутого Франка. Не забула вона й про Кобилянську, надсилаючи їй теплі листи і посилки, а також грошову допомогу. “Я продовжую горювати, війна мене прямо убиває, - писала вона О. Покровському. Дізналася я особисто з листа від Ольги Кобилянської, що вона за 2 роки війни не залишала Чернівці, витримала всі бомбардування і “переходи”, має на війні братів і голодує... Пошта в Чернівці грошей не прийняла. Довелося знайти прапорщика і послати для неї гроші”¹²¹. “Ольгуню, віриш, - читаємо в листі Алчевської до Кобилянської, - я би згодилася віддати своє життя, віддати кому ти схочеш: смерті, морським хвилям, озвірілим жовнірам - кому ти скажеш, аби тобі полегшало...”¹²² І коли нарешті отримала від подруги звістку, що вона жива й здорова, написала їй з вдячністю: “Се моя, Ольго, - така хвилина у мене, така радість, що я Тебе чую, що я можу зогріти ще раз Твою душу і припасти до Тебе, і схилити на рам’я Твоє голову...”¹²³

Ніжна і весела, задерикувата і часом меланхолійна, жартівлива і самоіронічна, Христя Алчевська вірила, що все найкраще у світі творить Людина... Образ сонця у творчості Х. Алчевської є постійним символом жаданої волі, щасливого майбутнього, духовного розкріпачення, злету творчої думки.

До визнання Жовтневої революції Х. Алчевська прийшла не відразу¹²⁴, а через ідейні блукання й пошуки, долаючи зневіру і розчарування. Письменниця невтомно працювала над своїми новими задумами до останніх днів життя (померла 27 жовтня 1933 р.), готувала двотомне видання творів, яке після її смерті, з різних причин, не побачило світу.

Починаючи з 1907 р., у різних видавництвах вийшло дванадцять поетичних збірок Х.Алчевської, а саме: "Туга за сонцем" (1907), "Сонце з-за хмар" (1910), "Пісня життя" (1910), "Вишневий цвіт" (1912), "Пісні серця і просторів" (1914), "Моєму краю" (1914), "Сльози" (1915), "Встань, сонце!", "Мандрівець", "Грези" (1916), "Пробудження" (1917), "Clematis" (1922). Перу письменниці належать такі її глибоко психологічні прозові твори, як "На отлет", "На роковину", "Несвідомо", "Метелик", "Хлоя", "Одірвана гілка". За радянської доби побачили світ "На сході сонця" (1925), етюд "Калина" (1928), поема "Луїза Мішель" (1930), драматична поема "26 комісарів" та оповідання "В Аджаристані" (1931)¹²⁵.

Х. Алчевська - автор численних літературно-критичних статей, присвячених зокрема творчості Т.Шевченка, В. Стефаника, інших українських і російських демократичних письменників кінця ХІХ - початку ХХ століття.

Плідною була перекладацька діяльність Х. Алчевської. На російську мову вона переклала твори І.Франка, П. Грабовського, М. Старицького, М.Черняхівського; а на українську - О. Пушкіна, М. Некрасова, М. Огарьова, К.Рилєєва, О. Одоєвського, Я. Полонського, О. Толстого, І. Нікітіна. В її доробку також переклади з французької, польської, німецької¹²⁶.

Твори Христини Алчевської друкували: "Хлібороб", "Рідний край", "Громадська думка", "Літературно-науковий вісник", "Українська хата", "Промінь", "Шлях" та ін. За радянського часу вони стали бібліографічною рідкістю, майже випавши з поля зору літературознавців. Тільки в 1990 році у видавництві "Дніпро" вийшов однотомник творів Х. Алчевської, у якому вперше і поки що найповніше представлений літературний доробок письменниці - що має особливу цінність для історії літератури.

Історія української літератури, створеної жінками в ІІ пол. ХІХ - поч. ХХ століття, тісно переплітається з історією демократичних змагань і засвідчує вихід на історичну арену "нових жінок". В реальному житті - це були жінки європейської культури, радикальних поглядів. Та освіта, знання були їм потрібні для кращого, сучаснішого за формою служіння народові, для модернізації культури. В літературі - "нові жінки" - це жіночі характери позбавлені романтичної імперсональності, властивої жіночим образам в чоловічій народницькій літературі. Їх героїні сильні морально, психологічно, інтелектуально. Вони, як і самі авторки спроможні на самостійний виклик суспільства. Жінки-письменниці своїми творами прагнули зруйнувати панівну ідеологію у сфері культури, це був своєрідний виклик, який вони кинули домінуючій чоловічій традиції. Може тому, що самі вже почувалися спадкоємицями зрілої традиції жіночої культури, маючи своїми попередницями - Марко Вовчок і Ганну Барвінок.

Вхід жінок в традиційну мускулінну культуру не був простим. Ряд жінок за прикладом жінок-письменниць 50-60-х років ХІХ століття обрала для себе чоловічий псевдонім, який мав бути своєрідною перепусткою в чоловічу культуру, способом легітимізуватися в ній. Олена Пчілка заклала основи іншої традиції, в якій не було ні чоловічих псевдонімів, ні чоловічих оповідачів, ні загалом спроби імітувати чоловічий голос. Завдяки цим авторкам

у 80-х роках в українській літературі прозвучав інтелігентний жіночий голос, а разом з ним і феміністична ідея.

Піднявши проблеми емансипації та фемінізму, жінки здійснили спробу модернізувати українську літературу. Це був процес переосмислення свого "я", патріархатному ідеалові протиставлялася феміністична свобода вибору. Ідеалові народності протиставлявся ідеал "культурної народності". І справа не в тому, наскільки їм вдалося модернізувати культуру в цілому. Однак їхня спроба мала глибокі підстави. Вона базувалася на феміністичних переконаннях, які були частиною ширших - політичних - переконань. Вона передбачала розширення художнього матеріалу, любов жінок стала частиною цього процесу переосмислення. Своїми творами письменниці засвідчували кризу української традиційної мускулінності. Героїні творів - нові, автономні, самодостатні й сильні жінки - не могли знайти у своєму оточенні відповідних чоловіків. Чим відвертіше прочитувалася ця думка, тим більше це викликало страх у чоловіків. Модернізм із жіночим обличчям, який чоловіча народницька критика цілеспрямовано витісняла, став центральним феноменом української літератури кінця XIX - поч. XX століття. "В українській літературі, - вважає Соломія Павличко, - першими модерністами були жінки"¹²⁷. М. Сріблянській зазначав, що серед жінок в літературі менший відсоток бездарностей. Більше того, він відчув те, чого не помітили Франко і Єфремов, а саме майже генетичну запрограмованість жінок-письменниць на модерністичну революцію. "Жінки очищають повітря нашого мистецтва і дають великий зміст літературі, навіть позначають новий напрямок... Письменниці більше дбають про людину, ведуть достойну боротьбу за її визволення"¹²⁸.

Отже, жінки-письменниці II пол. XIX - поч. XX століття не тільки відкинули, зруйнували патріархатні образи імперсональних жінок, які домінували в національній культурі XIX століття, але зруйнували міф про жіночу пасивність, слабкість та про одвічну чоловічу активність, поставили під сумнів усе - від існуючих суспільних норм до літературної традиції.

ПІДСУМКИ ПРОЙДЕНОГО ШЛЯХУ

За півстоліття (1860-1917 рр.) активної соціально-вагомої діяльності жіночий рух Наддніпрянської України нагромадив багатий історичний досвід боротьби за інтереси жінок та став важливим чинником формування громадянського суспільства. "Жінки України, - писала Софія Русова, - не проспали ці літа. І замість ніжної ідилічної Наталки Полтавки нове покоління має перед собою загартовану в огні постійної національної боротьби українку з очима відкритими освітою, свідомого свого "Я" ¹. Жінка внесла в загальнокультурний поступ багато чогось своєрідного, належного до особливостей жіночої психології. З простої породильниці своїх дітей вона стала правдивою їх матір'ю, з невільниці чоловіка - дружиною, товаришкою, жінка визволилася із вікового рабства, стала економічно незалежною, самостійною робітницею, з несвідомої покірної рабині всякого політичного укладу її батьківщини - українка стала громадянкою, що свідомо ставилася до несправедливого ладу народного життя, вона стала енергійним борцем за кращу долю свого народу.

Енергія та наполегливість жінок Наддніпрянської України у вирішенні суспільних проблем вражала навіть супротивників. Своім прагненням до вищої освіти вони показали приклад західноєвропейським жінкам і за своїм виховним значенням жіночий рух Наддніпрянщини по праву може претендувати на одне із авангардних місць в Європейському жіночому русі. *Учасниць жіночого руху об'єднувало переконання, що вони ведуть боротьбу не за жіночі права, а за людські права та свободи. Саме боротьба за людські права і свободи складала головний зміст жіночого руху, який став важливою складовою національно-визвольного руху.* Жінка працювала в жіночому русі не проти чоловіка, а разом з ним, здобуваючи свої права. Серед найбільш діяльних учасниць жіночого руху на першому плані слід назвати будительку жіночого руху, одну із перших феміністок - Олену Пчілку, Людмилу Старицьку-Черняхівську, Софію Русову, Людмилу Яновську, Валерію О'Коннор-Віленську, Софію Вольську, Марію Ішуніну, Віру Клячкіну, Христину Алчевську, Наталію Дорошенко, Марію Кучерявенко, Ольгу Андрієвську, Віру Дейч-Коцюбинську, Зінаїду Мірну та ін.

Це були жінки високих духовних якостей, які здійснювали свою громадську роботу не з персональних мотивів - зробити на цьому собі якусь кар'єру, прославити, або рекламувати себе. Навпаки, робили вони її як обов'язок, як завдання, що життя накладало на нашу Батьківщину. Це були українські феміністки у найвищому значенні цього слова, які вважали, що завдання українських феміністок це праця щоденна і для народу. Праця для визволення народу, праця для якої жінки мусять віддати стільки ж сил, як і чоловіки і де вона має бути такою ж рівноправною людиною, як і її товариш у житті.

Жінки Наддніпрянщини досягли значних успіхів у самореалізації, прогресивній діяльності, завоювавши в окремих випадках - *світове* (Христина

Данилівна Алчевська як організатор жіночої освіти і автор навчального посібника) та загальнонаціональне визнання (Софія Русова як теоретик педагогіки, Олена Пчілка як видавець та літератор, Леся Українка як поетка, Марко Вовчок - письменниця, Олександра Єфименко, Наталія Василенко-Полонська - історики).

Жіночий рух Наддніпрянської України як соціальне явище формувався в конкретно-історичних умовах, які визначили основні напрямки, ідеологічні течії, характерні риси, функції діяльності жіночих організацій, періоди розвитку самого руху.

Ліквідація кріпосного права, становлення капіталістичного способу виробництва, реформування різних сфер суспільного життя виступили основними передумовами виникнення жіночого руху. Важливими передумовами слід вважати також - аграрні реформи, ріст промислового виробництва і як наслідок - розширення сфери професійної праці жінок, реформа в галузі освіти, яка дозволила збільшити доступ жіночої молоді до початкової, середньої та вищої освіти, суспільне піднесення епохи пореформеного періоду, формування громадянського суспільства, послаблення цензури, вітчизняні та зарубіжні ідеї про демократичну перебудову суспільства, рівність статей, роль жінки в суспільстві, сімейних стосунках. Серед умов, які сприяли виникненню жіночого руху слід назвати діяльність прогресивної інтелігенції по поширенню ідей рівноправності та підтримці ініціативних жінок в їх боротьбі за свої права. Принциповим для виникнення жіночих ініціатив був процес усвідомлення освіченою, демократичною частиною жінок свого безправ'я, необхідність звільнитися від патріархатних відносин.

В процесі формування та розвитку жіночого руху були сформовані певні життєві орієнтири жінок - учасниць жіночого руху, які переходили із покоління в покоління та закладали традиції жіночому руху Наддніпрянщині. Серед таких життєвих орієнтирів слід назвати в першу чергу *орієнтацію на професійну працю* як на основу економічної незалежності та рівноправності жінок. *Орієнтація жінок на освіту*, як основу духовного розкріпачення - складала ще один важливий життєвий орієнтир жінок. Прагнення жінок до знань, професійної освіти відіграло важливу роль у формуванні їх самосвідомості, самоемансипації та визначило їх роль в боротьбі за демократизацію суспільства. *Орієнтація жіночих організацій на власні сили* дозволяла жінкам діяти незалежно у відстоюванні своїх інтересів. Формування та утвердження цих життєвих орієнтирів серед учасниць жіночого руху розвивало почуття власної гідності. Самостійність, незалежність характеру, винахідливість, формували і відповідні типи поведінки учасниць жіночого руху. Самоорганізація жінок в товариства для самозахисту стала життєвою необхідністю та формувала концепцію самозахисту в жіночому русі, яка базувалася на самопомозі в сфері професійної діяльності, взаємопідтримці в процесі отримання знань, опорі на власні сили, самовихованні, самоемансипації, трансформації суспільних поглядів на жінку, вимозі виборчого права тощо. Концепція самозахисту була центральною в жіночому русі Наддніпрянської України та формувалася через осмислення про-

гресивних ідей про незалежність особистості в демократичному суспільстві.

В процесі формування та розвитку жіночого руху складався новий тип жінок - жінок-особистостей, здатних до морального вибору. Незалежність, ініціативність, прагнення відстоювати інтереси своєї батьківщини, висока духовність характеризували "нових" жінок.

Багаточисельними ініціативами по внесенню змін в правове становище жінки, організації та товариства сприяли прийняттю державних рішень. Під їх впливом були закладені основи для загальної освіти жінок, була заснована система вищої жіночої освіти, розширився доступ до нових професій, жінки добилися права займати державні посади, отримали ряд громадянських прав. Жіночий рух і його лідери були центром об'єднання та пропаганди серед різних верств ідей про рівноправність жінок та чоловіків. З допомогою преси та публіцистичної діяльності, залучаючи прогресивних діячів, лідери жіночого руху зуміли створити громадсько-політичну літературу, присвячену проблемам жінок. Багаточисельні жіночі ініціативи по просвіті робітниць, селянок, різночинок пробуджували їх самосвідомість, сприяли включенню в процес демократичних перетворень.

В процесі формування та становлення жіночого руху 1860-1917 рр. прийняло участь *три покоління* жінок. Першими феміністками-борцями за жіночі права були представниці "дворянського" та "різночинського" жіночого пролетаріату, тобто дівчата із збіднілих дворянських та різночинських сімей, які змушені були заробляти на життя самостійною працею. Саме ці "шляхетні" жінки увійшли до числа нових людей, освічених, мислячих, з високою чутливістю до суспільних проблем, готових служити батьківщині. Вони і стали зачинателями жіночого руху. Друге і третє покоління учасниць жіночого руху було представлене різночинками та робітницями. Відмінність течій жіночого руху визначила різницю соціального складу організацій. Соціальну базу жіночих організацій ліберально-демократичної течії складала трудова інтелігенція, різночинські верстви, на першому та другому етапах до них приєднувалися і робітниці. Пролетарські організації мали соціальну базу з числа жінок, зайнятих в промисловому виробництві некваліфікованою працею. Селянки в силу історичних обставин не були залучені до діяльності жіночих організацій. Представниці панівних верств, які приймали участь в русі за рівноправ'я жінок, приєднувалися, як правило, до трудової інтелігенції і самі вели активний трудовий спосіб життя.

Жіночий рух Наддніпрянщини як всякий соціальний рух визначався певними *характерними рисами* - різноманітністю жіночих організацій різних напрямків (доброчинних, професійних, просвітницьких, національних, клерикальних тощо.), самостійністю та ініціативністю в діяльності, фінансовою незалежністю, орієнтацією на ініціативну поведінку жінок, існуванням трьох ідейних течій (ліберально-демократичної, соціал-демократичної, національно-демократичної). Поєднання соціальних, національних, феміністичних завдань в діяльності жіночих організацій створило ґрунт для багатонаціонального їх складу. Історія дає нам цінні приклади співпраці українських, російських, польських жінок на ниві модернізації політичної системи, вирішення соціальних та національних питань. Демократична частина

російських жінок, в більшості випадків, підтримувала національні поривання українських жінок.

Для визначення ролі жіночого руху в суспільному русі другої половини XIX поч. XX століття доцільно назвати ті функції, які виконували жіночі товариства : а) організаційна - формування різноманітних бюро, відділів, шкіл освіти, майстерень, притулків, залучення нових членів і т.ін., проведення акцій і ініціатив; б) інтеграційна функція - об'єднання жінок та подання інтересів різних груп жінок, залучення жінок до суспільного життя; в) ідеологічна - поширення ідей рівноправності та суверенності жіночої особистості; г) виховна функція - формування в жінках ініціативності, почуття власної гідності, прагнення до самоутвердження та саморозвитку; д) координаційна - співпраця з політичними партіями та громадськими організаціями у розробці політичних рішень, встановлення контактів з іншими організаціями, органами влади. Здійснення перерахованих функцій сприяло формуванню жіночого руху як важливого чинника суспільного життя. Жіночі організації допомагали жінкам виробляти такі якості як ініціативність та діловитість, сприяли їх самоорганізації для захисту своїх інтересів.

Хоч західноєвропейський жіночий рух та ідеї фемінізму мали суттєвий вплив на формування жіночого руху Наддніпрянської України, однак в західноєвропейському розумінні жіночого руху на Наддніпрянській Україні, як врешті в усій Російській імперії, не було. Спробуємо назвати ті *фактори, які впливали на формування жіночого руху Наддніпрянської України* і зумовили його відмінність від загальноєвропейського жіночого руху. *По-перше*, в той час, як західноєвропейський жіночий рух мав перед собою широку та вільну арену політичної боротьби, всі засоби і умови для завоювання головної цілі - політичних прав для жінок, абсолютистська політична система Російської імперії ставила жіночий рух України в інші, порівняно з Заходом, умови. Політичних прав на території Російської імперії не мали не тільки жінки, але і чоловіки, вони були рівними в своєму політичному рабстві, а тому разом з чоловіком жінка прийняла участь у визвольному русі. В умовах загального політичного безправ'я фемінізм розглядався як рух за звільнення особистості, і в цьому бачився глибинний зміст фемінізму. І, незважаючи на той факт, що фемінізм в рамках Російської імперії розвивався надто швидко, але його розвиток йшов виключно на гуманістичній основі і ніколи не впадав у крайність оголошення "війни статей". Приймаючи участь у всенародній боротьбі, жінка прагнула до створення елементарних умов громадського життя, при існуванні яких вона могла отримати можливість розгорнути свої сили та реально виявити свою волю. *По-друге*, російське законодавство визнавало за жінкою значно ширші у сфері власності права, яких на Заході жінкам треба було ще досягнути шляхом впертої боротьби. Коли над європейською жінкою чоловік був опікуном та відповідальним розпорядником її майна, російське законодавство не позбавляло заміжніх жінок на своє віно, не встановлювало спільного володіння майном, економічна незалежність жінки від чоловіка покладалася на Наддніпрянщині у взаєминах статей. *По-третє* - традиційні відно-

сини між статтями здавна в Україні формувалися на демократичних засадах. В Україні не було часу, коли б українські жінки не йшли поруч з чоловіками, не вкладали своїх сил та енергії, а разом з тим і палкої любові як в загально-громадські справи, так і в родинне життя, в справи виховання молодих поколінь. Західноєвропейські жінки, ще не знали жіночого руху в ті часи, як на Україні жінка жила широким активним життям та брала участь у творенні його кращих форм нарівні з чоловіком і витрачала ці вольності і привілеї відповідно до того, як їх тратив весь народ. Українська жінка ніколи не відчувала тої залежності від чоловіка, яка так суттєво впливала на жінку Західної Європи, та яка стала однією із причин оголошення війни чоловічому суспільству. Українська жінка, на відміну від жінок Росії, в своєму історичному розвитку не знала впливу "Домостроя" і не була перетворена на "тюремну затворницю", вона мала значно більшу особисту свободу і права, ніж великоросіянка. *Почуття власної гідності, індивідуальності було дуже розвинуте в українських жінках, їй значно важче було миритися з приниженням людської гідності, а від того її протест був сильнішим. По-четверте*, істотною особливістю українського жіночого руху (як врешті всіх недержавних народів) було те, що він виник на хвилі національного відродження, був пов'язаний з пошуком шляхів вирішення національних питань, які тісно перепліталися з невирішеними соціальними питаннями. Поширення теоретичних обґрунтувань жіночого руху, практика роботи жіночих товариств дали підстави стверджувати, що була створена концепція, яка у пізніших дослідженнях утвердилася під назвою практичний (прагматичний) фемінізм. Така концепція ґрунтувалася на широкому демократизмі, на ідеї національного поступу, реальній культурно-освітній роботі. Прагматичний фемінізм став типологічно суспільним явищем у практиці тих народів, що перебували на етапі передіндустріального суспільства і головним завданням мали реалізацію національно-визвольних завдань.

Жіночий рух Наддніпрянської України за півстоліття (1860-1917 рр.) пройшов чотири етапи свого розвитку. В запропонованій автором періодизації враховані такі важливі чинники як стратегічні цілі, структура руху на кожному історичному відрізку, його характерні риси, нові напрямки, важливі події.

Перший емансипаційний етап охоплював кін. 50-поч.60-х рр. - 90-ті роки XIX століття - це період становлення жіночого руху. Під впливом ідей про рівність статей та в результаті соціально-економічних перетворень формувалися демократичні норми та цінності, які стали підґрунтям для створення перших жіночих товариств. На першому етапі свого існування жіночий рух відстоював право жінок на участь в культурному житті суспільства, право на працю в суспільному виробництві, право на освіту. Всі ці вимоги формувалися в руслі ідей емансипації українського суспільства від гніту абсолютної влади, становлення громадянської свідомості. Становлення жіночого руху викликало співчуття передових сил, а сам рух отримав назву "руху за емансипацію жінок", що йшов в одному руслі з тими змаганнями, які ґрунтувалися на ідеях духовної емансипації людини, інтеграції інтересів особи та суспільства. Важливою складовою цього етапу став про-

цес самоемансипації жінки без якого говорити про наступний крок - формування жіночих організацій було б не можливо.

В рамках "руху за емансипацію жінок" в різний час були актуальні такі напрямки, як рух за рівну чоловічій освіту, рух за право застосування жіночої сили в інтересах та на користь суспільства, за рівність шлюбу тощо. Жінки займалися пошуком шляхів для отримання вищої освіти (організацією різних курсів, лобіюванням уряду для отримання дозволу відвідувати лекції у вищих навчальних закладах, створенням товариств підтримки жіночої освіти тощо), розширенням сфери застосування праці жінок, створенням організацій самодопомоги та взаємодопомоги.

Жіночі товариства першого періоду головну увагу приділяли: а) *благодійності*, яка здійснювалася по відношенню як до всього народу, так і до жінок; б) *просвіті* жінок, навчанню їх грамоті; в) *боротьбі* жінок за право на середню та вищу освіту. Учасниці цього етапу працювали як в загально-демократичних організаціях, так і створювали свої організації. Вже в 60-ті роки виявився тісний зв'язок жінок з революційним рухом. Однак на цьому етапі ще не була сформована думка про необхідність існування окремих жіночих організацій, які захищали б специфічно жіночі інтереси.

Найбільш поширеним типом жіночих товариств цього періоду стали благодійні жіночі організації, які в залежності від завдань поділялися на добродійні, професійні, просвітницькі та клерикальні. Відсутність політичних свобод та постійний контроль за діяльністю підлеглих, визначив домінування благодійного та культурно-просвітницького напрямку в жіночому русі Наддніпрянської України II пол. XIX століття. Однак при кожній нагоді жінки намагалися використати всі можливості для громадської праці.

Членами *доброчинних* благодійних жіночих товариств були переважно жінки заможних верств, які створювали різні притулки, будинки праці, надаючи матеріальну та моральну допомогу. Відповідно, подібні організації мали значення для благодійниць, які мали достатньо коштів та часу для добродійності та маргінальних верств, які потребували соціального захисту. Процес формування добродійних жіночих організацій розпочався ще на початку XIX століття і досягнув найбільшого розвитку в II пол. XIX століття, коли були зняті державні перешкоди на шляху добродійної діяльності. В справі допомоги бідним та нужденним працювали жінки різних національностей, різного віросповідання. І в цьому героїзмі праці заради милосердя та морального обов'язку творилася перша ланка громадської єдності жінок на ґрунті соціального прогресу, яка формувала спільність інтересів та духу.

Другим типом благодійних жіночих організацій цього періоду були *професійні жіночі товариства*. Для жінок середніх класів добродійні товариства не мали великого значення через відсутність відповідних коштів для цієї діяльності. Залучення жінок до трудової діяльності в 60-70-х роках породжувало і цілий комплекс проблем, пов'язаних з трудовою діяльністю, які зневажалися урядом. Створення професійних товариств було зумовлене необхідністю соціального захисту працюючих жінок, для оборони їх інтересів, підтримки у скрутні хвилини життя, які так часто зустрічалися на

шляху невизнання жінки. Професійні організації з самого початку свого створення найбільш повно відображали потреби в праці представниць середніх верств суспільства, саме на основі цих товариств був сформований "рух самопомоги", важливою функцією якого стала захисна функція, яка здійснювалася через надання матеріальних позик, посередництво при працевлаштуванні, професійному навчанні і т.ін. Товариства створювали ощадні каси, їдальні, дешеві квартири, гуртожитки, дитячі садки, бюро праці, медичні відділи. Значна увага приділялася формуванню свідомості жінки, її людської особистості на що була направлена система курсів, шкіл грамоти, діяльність бібліотек, проведення дозвілля та виховання дітей членів товариств. По суті "рух самопомоги" виконував функції держави в справі соціального захисту жінок, а жіночі організації своєю діяльністю закладали основи системи соціального захисту.

Третім типом благодійних жіночих товариств були *просвітницькі товариства*, які направляли свої зусилля на підвищення грамотності та освіти серед жінок. Недільні жіночі школи та товариства поширення жіночої освіти розпочали свою діяльність вже в 60-х роках XIX століття.

Визначаючи існування різних типів жіночих організацій слід підкреслити різницю в їх соціальному складі. Так, якщо в добродійних організаціях переважали жінки заможних класів, то в професійних, просвітницьких, клерикальних основу складали різночинки.

Благодійні жіночі товариства займали провідне місце в інфраструктурі жіночого руху на всіх етапах його розвитку. Це була основна форма само-реалізації жіночої особистості. Приватні благодійні товариства своїм успіхом зобов'язані, головним чином, жінкам. Жінки засновували школи, лікарні, гімназії, притулки, дешеві їдальні, ремісничі майстерні тощо. Важливим аспектом діяльності жіночих благодійних товариств стала опіка дітей. Благодійність служила милосердю і в той же час виявляла громадянську позицію демократично настроєної частини жіноцтва, а тому носила комплексний характер.

В основу жіночої благодійності були покладені такі принципи як опора на власні сили, економічна та фінансова незалежність. Способи пошуку коштів жіночими товариства пройшли певну еволюцію. Починаючи з традиційного шляху влаштування вистав, вечорів, гулянь, базарів і т.ін. жіночі організації поступово перейшли до інших комбінацій в пошуках коштів - створення різних комерційних підприємств, магазинів, споживчих товариств, пекарень, майстерень, друкарень, що і забезпечувало їх фінансову незалежність. Діяльність жінок у благодійних товариствах, як правило не була пов'язана з специфічно феміністичними завданнями, але об'єктивно сприяла новому психологічному сприйняттю жінки у суспільстві. На ґрунті благодійності і формувався фемінізм, бо допомагаючи іншим жінки вчилися допомагати одна одній.

Суттєвою ознакою першого етапу стала поява "нових жінок" (практична, проста сукня, коротке волосся), які взяли на себе суспільні обов'язки, розширивши тим самим традиційний набір жіночих ролей. Це були жінки-громадські діячки, жінки-видавці, письменниці, перекладачки. Вони мріяли

творити суспільне добро, працювати на користь народу, суспільства та надати більшого значення розвитку жіночої особистості. Саме завдяки зусиллям перших феміністок наступні покоління жінок відчували себе в демократичному середовищі повноцінними особистостями. Вони були рівними не перед законом, а перед громадською думкою демократичних кіл.

Перший емансипаційний етап жіночого руху визначив певні характерні риси руху: самостійність у виборі цілей та форм діяльності; підтримка жінок різних соціальних верств, які бажали працювати; використання різноманітних способів для зміцнення фінансової бази жіночих організацій; антифеодална, демократична направленість діяльності; активне співробітництво з прогресивно мислячими чоловіками. При цьому слід підкреслити, що чоловіки не були послідовні й до кінця щирі в підтримці феміністичного руху. Якщо в русі за емансипацію жінок приймало участь багато чоловіків, то в 90-х роках XIX століття шляхи передової інтелігенції розійшлися за ознакою статі. Чоловіки підтримували жіночий рух доти, поки цей рух вкладався в рамки чоловічого розуміння про емансипацію жінки. В традиційному мускулінному уявленні рівні права включали лише право на вищу освіту та самостійний заробіток. Розширення сфери діяльності жіночих організацій, зростання їх активності стало лякати чоловіків, в глибині їх сердець зростав страх перед фемінізмом.

З самого початку формування жіночого руху спостерігалось прагнення до єдності жінок обох частин України і на першому етапі воно позначилося визначною подією в історії жіночого руху України - виданням жіночого літературного альманаху "Перший вінок", в якому взяли участь письменниці з обох частин України, під проводом Олени Пчілки та Наталі Кобринської.

Важливим соціальним явищем емансипаційного етапу була діяльність народниць. Їх незалежна поведінка, активна життєва позиція, протест проти феодално-кріпосницької системи і патріархатної сім'ї створили ґрунт для зростання авторитету жінки в суспільстві та формування нового покоління жінок, чий життєві орієнтири відповідали новим соціально-економічним умовам. Наступні покоління учасниць жіночого руху взяли від народниць найголовніше - прагнення до економічної незалежності, новим знанням, просвітництву, бажання бути корисними суспільству.

Учасниці першого етапу жіночого руху збагатили нашу історію діяльністю Одеського, Полтавського жіночих благодійних товариств, Харківського товариства опіки малолітніх сиріт. Вагомим став внесок в освіту народу Харківської недільної школи Х.Д. Алчевської, недільних шкіл Єлизавети Милорадович, жіночих недільних шкіл Харківського товариства поширення грамоти. Активна громадянська позиція утверджувалася діяльністю жіночих гуртків Олени Доброграєвої, жіночого гуртка Вищих жіночих курсів в Києві. Нові форми трудових відносин характеризували жіночі трудові артілі Києва, Харкова, Одеси. Безмежна любов до народу виявилася в знаменитому "ходінні в народ" Надії Сохацької. Рахунок жіночих діянь має своє продовження, однак незаперечним залишається те, що жінка була рівноправним суб'єктом нашої історії.

Другий етап жіночого руху - 90-ті роки XIX століття - 1908 р. Етап розпочався 90-ми роках XIX століття, коли відбулася зміна курсу жіночого руху та завершився Першим Всеросійським жіночим з'їздом, який став моментом остаточного розмежування двох течій в жіночому русі: ліберально-демократичної та соціал-демократичної.

В цей період жінки Наддніпрянської України приймали участь в Міжнародних конгресах, Всесвітніх виставках, які сприяли залученню жінок до загальноцивілізаційних процесів, розширювали коло уявлень та понять про механізми та методи боротьби за жіночі права, роль жіночих товариств. Збір статистичних даних про становище жінки в країні, знайомство з досвідом діяльності жіночого руху в інших країнах, змусили активісток жіночих організацій проаналізувати попередній досвід діяльності жіночих організацій та замислитися над майбутнім. Серед активних учасниць жіночих організацій зростало усвідомлення того, що з такими соціальними бідами як торгівля жінками, проституція не можна успішно боротися силами невеликих організацій, координації зусиль вимагала і боротьба за виборче право жінок. *Бажання до співпраці жіночих організацій різних регіонів Російської імперії, прагнення до формування тактики єдиного фронту в боротьбі за інтереси жінок стали характерними для 90-х років XIX століття і знаходили свій вияв в спільних акціях та творенні центральних всеросійських жіночих організацій з відділами в різних містах.* Саме в 90-х роках, поряд з благодійними та професійними організаціями, формувалися жіночі товариства громадсько-політичного та морально-етичного спрямування.

Захист моральних основ суспільства, боротьба з торгівлею жінками та проституцією визначили діяльність Київського та Одеського товариств оборони жінок. Це були великі, впливові товариства, які існували більше десяти років і доклали багато зусиль для захисту жінок. Досвід цих організацій, форм і напрямків боротьби з торгівлею жінками є неоціненним скарбом для сучасного жіночого руху.

Новим гаслом періоду стало гасло "Свобода, рівність всіх перед законом, без різниці статі", яке визначило боротьбу жінок за виборчі права. Коли, в результаті революційно-демократичного руху, на порядок денний були поставлені питання про Конституцію та загальне виборче право, жінки зрозуміли, що на них поняття загальності не поширюється. Обговорення цих питань, які були винесені на сторінках періодичних видань не зустріло того співчуття та розуміння, яке супроводжувало ідеї жіночої емансипації в 60-х роках XIX століття. Переважна чоловіча більшість суспільства рахувала політичні права жінок недоречною справою, стала нагадувати жінкам про їх природне призначення. Саме в цих умовах загального несприйняття політичних прав, жінки стали переконуватися, що для відстоювання жіночих інтересів необхідно створювати окремі жіночі організації зі своїми специфічними цілями та орієнтацією на власні сили. Ці обставини і визначили *зміну курсу жіночого руху в 90-х роках XIX століття.* Якщо до цього часу вся діяльність жіночих організацій здійснювалася в межах діючого законодавства, без посягань на нього і через допомогу та благодійність жіночі організації намагалися покращити становище жінки, то

зі зміною курсу головною визначалася боротьба за громадянські та політичні права жінок, досягнення фактичної участі жінок у суспільному житті.

Як і в Європі, де рух жінок за свободу, незалежність та рівність перед законом отримав назву "фемінізму", жіночий рух на території Російської імперії також стали визначати цим поняттям, а прихильниць ідеї рівноправності, яка особливо активно поширювалася жінками на початку ХХ століття називали "рівноправками", хоча поняття "фемінізм" також використовувалося. Під фемінізмом на терені Наддніпрянської України розуміли рух, який прагнув надати жінкам максимальних можливостей для їх розвитку, самореалізації як в інтересах самої жінки, так і суспільства в цілому. Отже, поняття "фемінізм", "жіночий рух", "емансипація жінки" постають як синоніми одного і того ж явища з центральною ідеєю цінності та суверенності жіночої особистості.

Історичне значення "фемінізму" відрізняється від сучасного західного тлумачення і цю різницю слід враховувати при оцінці жіночого руху. Феміністки Наддніпрянської України мало приділяли уваги питанням статі, сім'ї, шлюбу. Тоді як наші сучасниці на Заході і у Східній Європі проблему статі та сексуальності визначають основною. Друга відмінність складається в тому, що сучасні феміністки на Заході і у нас прагнуть відокремитися від чоловічої ієрархічної системи світосприймання та створити свою систему. Наші ж попередниці вважали необхідним використати всі існуючі чоловічі структури в своїх інтересах. Отже, історичний фемінізм був переважно представлений егалітарним фемінізмом, "фемінізмом рівності", в той час як лідери сучасного жіночого руху стоять на позиціях "фемінізму відмінності", вважаючи, що тільки така рівність забезпечить жінці незалежність, автономію при її самовизначенні.

Піднімаючи питання про феміністок необхідно вказати, що рух "рівноправок" був лише окремою частиною жіночого руху на межі ХХ століття. До інших гілок відносились революціонерки - нігілістки, соціал-демократки, анархістки, члени політичних партій. Важливо визначити перш за все, що на відміну від революціонерок, феміністки ніколи не застосовували методи терору та зброї в поширенні своїх ідей. І це природно, якщо врахувати, що в своїй основі фемінізм не вписувався в теорію класової боротьби. Відносини між статями побудовані за більш складною схемою, і звинувачення в агресивності та чоловіконенависництві феміністок базується скоріше на природному страхі перед глибинною перебудовою традиційного устрою, ніж на реальних фактах. На відміну від своїх сучасниць - нігілісток та радикальних революціонерок, "рівноправки" творили власну концепцію, погляди і стратегію. Вони керувалися принципом діяльності в межах існуючої системи і через реформи, а не радикальною трансформацією суспільства, прагнули досягнути виборчого права для жінок. Їх погляди були поміркованими, стратегія поступовою. Вони віддавали перевагу мирному шляху підвищення статусу жінок і, в першу чергу, в соціальній та освітній сферах. На відміну від революціонерок, вони вважали, що поліпшення становища жінок - *справа самих жінок* - цей підхід і складав суттєву різницю між двома ідеологічними течіями жіночого руху.

Зміна соціально-політичної ситуації в країні на початку ХХ століття - демократичні перетворення, законодавче оформлення багатопартійної системи, революційні виступи робітничого класу - викликали до життя нові організаційні форми та ініціативи. Жіночий рух став характеризуватися політизацією та диференціацією. Найбільш політизованою організацією була Спілка Рівноправності Жінок (СРЖ), відділи якої працювали в дев'яти містах Наддніпрянщини. В своїй діяльності СРЖ надзвичайно вдало поєднувала як боротьбу за інтереси жінок так і за національні інтереси. Таке поєднання інтересів найбільш вдало реалізувалося в діяльності Полтавського відділу Спілки Рівноправності Жінок, яку очолювала Олена Пчілка. Активно формувалися в цей період організації національного спрямування, українські жіночі громадки, які створювалися на Вищих жіночих курсах, гімназіях, в різних українських товариствах.

Іншою характерною рисою періоду став перехід жіночих організацій від однопрофільності до багатoproфільності. Оскільки з кінця ХІХ століття ідеї боротьби за політичні та громадянські права ставали все популярніші в жіночому середовищі, більшість товариств і союзів жінок включалися в цю діяльність, але не відмовлялися від попередніх напрямків (благодійності, просвітництва тощо.) Існування кількох напрямків діяльності ускладнювало внутрішню структуру багатьох товариств. Найбільшим товариством цього періоду стало "Харківське товариство взаємодопомоги працюючих жінок", яке мало в своєму розпорядженні бібліотеку, дитячий садок, гімназію, Вищі жіночі курси, їдальню, літню колонію, притулок для пристарілих. Саме це товариство, що проіснувало аж до 1919 року, висунуло ідею об'єднання жіночих організацій.

Значними акціями другого етапу стали жіночі ініціативи а) по боротьбі з торгівлею жінками, проституцією; б) допуску жінок в університети та відкриттю Вищих жіночих курсів; в) агітація за виборче право жінок, петиції, звернення до депутатів, взаємодія з органами представницької влади, політичними партіями; г) підтримка виступів робітників в революційних подіях. Зростала політична свідомість жінок.

На другому етапі жіночого руху в боротьбі за загальне виборче право представниці ліберально-демократичної та соціал-демократичної течії жіночого руху проводили спільні акції, спостерігалася тенденція до об'єднання зусиль, особливо в 1905 році. В наступні роки відбувалося поступове розмежування між двома течіями. Розбіжності між представницями ліберальної та соціал-демократичної течії базувалися не на тому - бажане чи не бажане виборче право для жінок, а на способах практичного здійснення його в життя та на різному розумінні ролі загального права у виборчій боротьбі. В той час, як для представниць ліберальної течії загальне виборче право було потрібне для того, щоб звільнити шлях до всіх видів заробітку, для жінок - пролетарок загальне виборче право було засобом для подальшої боротьби з гнітом капіталу.

Важливою подією в історії жіночого руху другого етапу був Перший Всеросійський жіночий з'їзд, який відбувся з 10 по 16 грудня 1908 року в С-Петербурзі. Документи та сам з'їзд вражають своєю силою, широтою

проблем, глибиною їх висвітлення. Суспільство почуло голос жіноцтва Наддніпрянської України, яке не стало на з'їзді простим спостерігачем, а послідовно відстоювало як інтереси жінок, так і інтереси власного народу. Жінки України працювали у всіх секціях та пленарних засіданнях, виступили з 10 доповідями, обиралися головами пленарних засідань, секцій, активну участь приймали в дискусіях, вносили пропозиції, які були підтримані учасницями з'їзду та увійшли в документи. Звертає на себе увагу той високий рівень культури, який з'їзд проявив в своєму рішенні по національному питанню.

Вплив з'їзду був значним, він відкрив суспільству існування жіночого руху, його демократичну сутність. Він визначив коло невідкладних жіночих проблем, а стратегічною лінією боротьби жінок визначив боротьбу за політичні та громадянські права. З'їзд сприяв розширенню політичного світогляду жінок, він показав рівень можливостей, організаційних здібностей, досвіду, який був нагромаджений жіночим рухом. З'їзд впевнив думку про можливість жінок самим ставити та вирішувати свої проблеми.

Рішення з'їзду про створення *Всеросійського Жіночого Союзу* було спробою формування незалежного, самостійного жіночого руху під гаслом *"Жінки повинні самі прокласти собі дорогу до свободи, не надіючись ні на які партії, а лише жіночу солідарність"*. З'їзд був спробою знайти моменти взаємодії жінок всіх класів, станів та об'єднати їх на ґрунті загального інтересу - боротьби з упередженням суспільства відносно місця та ролі жінки в суспільному розвитку. Разом з тим з'їзд виявив той факт, що формування широкого жіночого руху, що об'єднав би представниць різних класів і груп, різної партійної належності, неможливе через глибоку диференціацію суспільства. Перший Всеросійський жіночий з'їзд став моментом остаточного розмежування двох течій в жіночому русі: ліберально-демократичної та соціал-демократичної.

Третій етап жіночого руху Наддніпрянської України визначився періодом 1908 - 1914 років. Початок третього етапу характеризувався деяким спадом активності жіночих організацій, що пояснювалося наступом загальної реакції в країні та репресіями. Однак жіночий рух в революційний період пустив настільки сильне коріння, що ніяка реакція не в силах була його задушити. З 1909 року знову стало відчутним поживлення діяльності жінок, формувалися організації нового типу - *Жіночі Клуби*.

Жіночі клуби розглядалися як самостійні організації, які об'єднували жінок феміністичної орієнтації. Клуби сприяли корисному та приємному спілкуванню своїх членів, поліпшенню їх матеріальних та моральних умов життя, захисту їх інтересів. Тут працювали бібліотеки, читальні, влаштовувалися лекції з феміністичної проблематики, літературні вечори, концерти, зустрічі та розваги для дітей членкинь. У розпорядженні жіночих клубів були гуртожитки, їдальні, школи, дитячі садки, літні колонії, недільні школи, бюро праці. Із найбільших жіночих організацій нового типу слід назвати *Київський Жіночий клуб* та *Київське Жіноче Загальне Зібрання*, які об'єднували в собі "цвіт ліберального київського жіноцтва" та визначалися суто феміністичними цілями. Період 1908-1914 рр. характеризувався утверджен-

ням феміністичної тенденції в жіночому русі. Члени клубів, жіночих товариств вносили пропозиції про розширення своїх прав в місцеве самоврядування, про прийняття закону про рівність прав наслідування, допуск жінок в університети на рівних правах з чоловіками, про регламентацію проституції, про рівність пенсій та заробітної плати тощо.

Після тривалої боротьби жінок за свої права, законом 3 червня 1912 року другорядне становище жінки було ліквідоване і права жінок та чоловіків на наслідування були зрівняні. Законом 12 березня 1914 року було вперше введене право на роздільне проживання подружжя, розширені були сфери застосування праці жінок інтелігентних професій.

Важливими подіями періоду стали - Всеросійський з'їзд по боротьбі з торгівлею жінками (1910 р.) та Всеросійський з'їзд з освіти жінок (1913 р.). Однак участь жіночих організацій та окремих жінок з Наддніпрянської України в цих форумах не набрала такої активності, яка спостерігалася на Першому Всеросійському жіночому з'їзді. Вагомою в роботі Всеросійського з'їзду по боротьбі з торгівлею жінками була участь "Київського товариства оборони жінок" на чолі з Вірою Григоріївною Клячкіною. Грунтовні матеріали, підготовлені для з'їзду, багатолітній досвід роботи товариства та його голови В.Г. Клячкіної по боротьбі з торгівлею жінками та проституцією мав суттєвий вплив і був належно оцінений в документах з'їзду.

Успіхові Всеросійського з'їзду з освіти жінок сприяла діяльність "Харківського товариства взаємодопомоги працюючих жінок". Для підготовки з'їзду та для залучення більшої кількості учасників членкині товариства працювали в Харкові, Києві, Одесі. Були підготовлені та оголошені на з'їзді ґрунтовні доповіді А.Пономарьової, Е.Десяткової про стан жіночої освіти в Харкові та Ю.С. Єремєєвої по Київській губернії. Велика кількість вітань та листів з губерній України засвідчила інтерес до питань жіночої освіти на Україні.

Новим явищем в розвитку жіночого руху третього етапу стала ідейна боротьба між ліберально-демократичною та соціал-демократичною течіями жіночого руху. Період позначився виходом жіночих видань - "Женский альманах (Одеса, 1901), "Женская мысль" (Київ, 1909-1910 рр.), "Женская политическая газета" (Одеса, 1912 р.). Жінки Наддніпрянської України регулярно друкували повідомлення та інформацію про діяльність відділів Спілок Рівноправності Жінок, товариств оборони жінок в центральних жіночих виданнях, які виходили в Москві та С.-Петербурзі.

Четвертий етап жіночого руху розпочався в 1914 році і завершився лютневими подіями 1917 рр. На зміст діяльності жіночих організацій різних типів суттєвий вплив зробила перша світова війна. Більшість з них підпорядкували свою роботу потребам фронту. Отримав поширення рух сестер-жалібниць, жіночі організації створювали різноманітні курси для їх підготовки. Силами жінок засновувалися притулки для біженців, дитячі садки, їдальні, безкоштовно надавалася допомога солдаткам. Жінки приймали участь у виготовленні білизни для фронту.

Поряд з роботою по вирішенню проблем, пов'язаних з війною, жіночі товариства намагалися не залишати роботу по працевлаштуванню жінок,

просвітницьку та благодійну діяльність, продовжувалася боротьба за досягнення політичного рівноправ'я.

Лютнева революція 1917 р. стала для українського народу не тільки політичним і суспільним поворотом, а й поштовхом до національного відродження, вона відкрила і новий етап жіночого руху, який розвивався вже в межах Української Самостійної Держави.

* * *

Процес формування та утвердження жіночого руху Наддніпрянської України другої половини ХІХ - поч. ХХ століття визначив три ідеологічні течії в жіночому русі: а) ліберально-демократичну або реформістську; б) соціал-демократичну або радикальну; в) національно-демократичну течію.

Ліберально-демократична течія жіночого руху була представлена найбільшою кількістю жіночих організацій, які формуються з самого початку жіночого руху. Стратегічним завданням ліберальних жіночих організацій було досягнення рівноправності жінок у всіх сферах суспільного життя, шляхом державних реформ. В 60-х роках ХІХ століття, включившись в боротьбу проти кріпосництва, прихильниці цієї течії наполягали на праві жінок на рівну освіту та розширенні сфери застосування жіночої праці. На початку ХХ століття більшість жіночих організацій ліберально-демократичної течії, піддаючи критиці державну політику щодо жінок, виступили з вимогою загального рівного права для жінок. Досягнення виборчого права для представниць цієї течії жіночого руху не було кінцевою метою боротьби, а мало створити ґрунт для участі в загальній культурній роботі на користь людства.

Лідери ліберально-демократичної течії жіночого руху для досягнення стратегічної цілі - рівноправності жінок у всіх сферах життя - визначали кілька шляхів: а) боротьбу за законодавчу рівність жінок та чоловіків; в) формування самосвідомості жінок; в) боротьбу з чоловічою упередженістю на роль та місце жінки в суспільстві.

Для зміни правового становища жінки організації закликали державні органи до перегляду стану жіночої освіти, вели боротьбу за вищу освіту, розширення професійної діяльності жінок, поліпшення умов їх праці. З огляду лідерів руху жінки могли стати реальною силою при об'єднанні в жіночі організації, тому важливою стороною діяльності ліберальних жіночих організацій стало пробудження самосвідомості жінок, робота по самоемансипації. Серед тактичних дій ліберальні жіночі організації надавали значну роль роботі в різних політичних об'єднаннях, партіях, громадських організаціях для відстоювання своїх інтересів та роботу з пресою, як важливим шляхом впливу на суспільну думку. Вагомою стороною діяльності була також координація зусиль між різними жіночими організаціями, яка активно проводилася на всіх етапах жіночого руху.

Ідея співдружності жінок і чоловіків задля побудови демократичної держави підтверджувалася всією багатогранною діяльністю жіночих органі-

зацій та союзів на протязі XIX століття. В багатьох випадках саме підтримка прогресивно настроєних чоловіків в другій половині XIX століття забезпечувала успіх жіночої ініціативи. XX століття внесло свої корективи в ці стосунки і чоловіки вже не проявляли інтересу до жіночих питань, вважаючи, що проблема емансипації жінки вичерпала себе.

Представниці *соціал-демократичної течії жіночого руху*, на відміну від ліберально-демократичної, вважали, що самостійного жіночого питання не існує, воно лише складова частина загальних соціальних проблем. Звільнення жінки, як частини суспільства, робітниці, дружини та матері можливе лише разом з рішенням загального соціального питання, разом з корінним перетворенням суспільного ладу. Тільки разом з вимогою політичних та громадянських прав, які полегшили б умови боротьби за існування, трудівниця може вирішити жіноче питання.

Головними гаслами представниць соціал-демократичної течії жіночого руху стали - охорона та регламентація жіночої праці, боротьба за 8-годинний робочий день, за прийняття закону про охорону материнства, за створення системи суспільного виховання дітей, за виборче право.

За партійними пріоритетами серед активісток соціал-демократичної течії були прихильниці більшовиків та меншовиків. Принципова відмінність їх поглядів на проблему рівноправності статей полягала у відношенні до ліберальних жіночих організацій. Якщо більшовички вважали ці організації ворожими своїм інтересам, то меншовички бачили в них опозицію існуючому суспільному ладу та виступали за співпрацю з ними.

Крім ідейної платформи, соціал-демократична течія жіночого руху відрізнялася від ліберально-демократичної небагаточисельністю своїх організацій, вони не мали своєї організаційної основи та специфічної програми дій і не витримували порівняння з ліберально-демократичними жіночими організаціями ні по кількості, ні по організації роботи, ні по впливу на владу. По суті *самостійність робітниць як головної принцип діяльності пролетарського жіночого руху так і не був підтриманий ні українськими, ні загальноросійськими соціал-демократичними партіями.*

В тактиці взаємодії жіночих організацій ліберально-демократичного та соціал-демократичної течій теж були різні періоди. З 90-х років XIX ст. до 1907 року спостерігалася тенденція до співпраці, проведення спільних акцій, особливо це було характерно для початку революції. На Першому Всеросійському жіночому з'їзді в 1908 році відбулося остаточне розмежування між двома течіями жіночого руху. *Між лібералками та радикалками було мало спільного, але мало було і неприязні.*

Національно-демократична течія жіночого руху була репрезентована українськими жіночими громадами, які почали засновуватися вже в 60-х роках XIX століття. Для відстоювання своїх національних інтересів жінки використовували як легальні так і нелегальні форми боротьби, однак на терені Наддніпрянської України навіть дуже помірковані лозунги українського національного руху і наукова діяльність на ниві українознавства наштовхувалися на таке шалене неприйняття, що навряд чи могли здобути багато прихильників. Самодержавна влада використовувала цілий набір

ідеологічних штампів, призначенням яких було перешкодити національній самоідентифікації українства. Постійне переслідування українства, відсутність відповідних умов ускладнювало як існування так і діяльність жіночих українських громадок і визначили їх малочисельність. Національні жіночі організації не відокремлювалися від ліберальних жіночих товариств, а часто були членами і тих і інших.

Не підтримувалося створення автономних жіночих товариств і українськими партіями. З огляду українських політиків “заснування окремих жіночих товариств могло б зашкодити загальній українській справі”.

Зазначені особливості різних течій жіночого руху розкривають зміст жіночого руху Наддніпрянської України II пол. XIX століття, який є частиною історичного досвіду народу.

* * *

Сьогодні, коли знову розпочався процес виділення приватного життя як сфери індивідуальної свободи та автономії особи, яка не залежить ні від держави, ні від суспільства, варто звернутися до досвіду того історичного періоду, коли на фоні повільної модернізації країни та поступового пристосування до вимог нового, буржуазного часу йшов процес формування особистості та партнерської сім'ї. Цей досвід дозволить нам уникнути протиріч, авторитаризму, ієрархії підпорядкування і вкаже шляхи до взаємодії, партнерства, співучасті жінок та чоловіків в розвитку демократії.

Без-сумніву, було б наївно шукати в далекому минулому готові рецепти вирішення проблем, які хвилюють жінок сьогодні. Між тим осмислення уроків жіночого руху може дати сучасному жіночому руху ряд корисних орієнтирів у виборі стратегії та тактики дій. В умовах, коли держава вже не виступає в ролі єдиного гаранту та захисника інтересів, надзвичайно цінним для вибору шляхів самоутвердження є досвід жіночого руху XIX-XX століття. Сучасному етапу розвитку суспільства повинен відповідати новий тип жінок, впевнених в своїх силах, які не чекають підтримки держави. Поширення традицій самопомоги, самозахисту, опори на власні сили, взаємопідтримка жінок через об'єднання в різноманітні товариства та союзи могла б сприяти досягненню цієї цілі. Знайомство з історією жіночого руху було б корисним для формування самосвідомості сучасниць на етапі переходу до нових економічних та політичних відносин. Сучасні жіночі організації могли б взяти на озброєння таку тактику жіночого руху як ініціативність, наступальність, використання преси, лобювання органів влади. Надзвичайно важливою для сучасного жіночого руху є ідея існування самостійних жіночих організацій. Наших попередниць привів до цього висновку довгий і тернистий шлях боротьби і вони переконалися, що через існування окремих сильних жіночих організацій вони зможуть відстоювати свої інтереси. Історія діяльності жіночих товариств довела нам на чому ґрунтується сума свободи в країні, вона базується на сумі свідомості та мірі організованості правової свідомості. Що ж стосується питання про міру впливовості окремих суспільних груп в державній політиці, то вона визначається мірою внутрішньої їх узгодженості та правової дисципліни.

Сьогодні, коли жінки практично не допущені до політики, дипломатичної служби, керівництву в економіці, місцевому самоуправлінні, першим і головним завданням жінок є завдання організації та об'єднання своїх сил, внутрішня узгодженість та конкретність їх правових вимог. Тільки за допомогою постійного зіткнення з громадським середовищем, за допомогою впливу на це середовище особистість здобуває можливість наполягати на своїй волі. Самотність веде людину до рабства, громадськість до її визволення. Перемагає в соціальній боротьбі не той, хто сліпо пливе за течією та нічого не робить, а той хто прагне цей хід осмислити. І якщо жінка бажає прийти до швидшого вирішення своїх завдань, її образ дій, як і образ дій всякої суспільної групи, яка змагається за свої інтереси повинен розгорнутися в двох напрямках: в сторону внутрішнього самовиховання і в сторону організаційного об'єднання. У всіх вільних формах політичного життя вона повинна бачити необхідну школу, в якій набуваються не тільки знання та досвід, але і сміливість у відстоюванні своїх прав.

Жіночі організації для відстоювання своїх прав не повинні обмежуватися лише впливом на законодавчу владу, вони повинні активно реагувати на всі події парламентського життя, шляхом широкого використання всіх тих засобів, якими можна користуватися в політично вільній країні. Уроки минулого нагадають, що розпорошеність сил та дій жіночий організацій знижувала авторитет жіночого руху, відтягувала досягнення рівності та заважала створенню умов для самореалізації. Думається, що моральний обов'язок сучасниць використати вітчизняну історію, потенціал неурядових жіночих організацій для поліпшення становище жінки, підвищення її ролі в суспільстві.

ЖІНОЧІ ТОВАРИСТВА НАДДНІПРЯНСЬКОЇ УКРАЇНИ В II ПОЛ. XIX - ПОЧ. XX СТОЛІТТЯ

1. Волинська губернія

Житомирське відділення Ліги Рівноправності Жінок

2. Катеринославська губернія

Жіночий гурток "Просвіти"

Катеринославський відділ Ліги Рівноправності Жінок

Катеринославський відділ Спілки Рівноправності Жінок

Катеринославське товариство взаємодопомоги працюючих жінок

Община сестер жалібниць міста Катеринослава

Олександрівський відділ Спілки Рівноправності Жінок

Товариство взаємодопомоги фельдшерів і фельдшерниць в Катеринославі

3. Київська губернія

Жіноча громада

Жіночі гуртки Олени Доброграєвої (1883-1888)

Жіночий гурток Київських Вищих жіночих курсів (1888-1890)

Жіночий гурток по створенню Вищих жіночих курсів в Києві

Жіночий комітет єврейських дитячих садків

Жіночий робітничий гурток Раїси Страж

Жіночий комітет Борисо-Глібського братства

Жіноче товариство Вищих жіночих курсів

Жіноче товариство боротьби із злякисними пухлинами

Зозівська спілка швачок

Київська ліга захисту дітей

Київське Загальне Жіноче зібрання

Київське жіноче товариство взаємодопомоги

Київське товариство взаємодопомоги акушерок і фельдшерниць

Київське товариство взаємодопомоги повивальних бабок і фельдшерниць

Київське товариство взаємодопомоги працюючих жінок

Київське товариство народних дитячих садків

Київське товариство оборони жінок

Київське товариство сприяння вихованню і захисту дітей

Київське товариство трудової допомоги для інтелігентних жінок

Київський Жіночий Клуб

Київський відділ Ліги Рівноправності жінок

Київський відділ Спілки Рівноправності Жінок

Лук'янівське жіноче опікунство про бідних при церкві св. Федора

Маріїнська община сестер жалібниць Товариства Червоного Хреста

Старобельська община всіх уболіваючих

Товариство денних притулків для дітей робітничого класу
Товариство жінок польок
Товариство колишніх вихованок комерційного училища Л.Н. Володкевич
Товариство руських господинь

4. Подільська губернія

Балтська спілка швачок
Гурток жінок Подільської губернії
Кам'янець-Подільський Жіночий Клуб
Спілка швачок села Клембівка, Балтського повіту
Ямпольська спілка швачок

5. Полтавська губернія

Борківське відділення Спілки Рівноправності жінок
Зіньківське товариство взаємодопомоги жінок
Полтавська громадка гімназисток
Полтавське жіноче благодійне товариство
Полтавське товариство взаємодопомоги працюючих жінок
Полтавський відділ Спілки Рівноправності жінок
Полтавський жіночий комітет Червоного Хреста

6. Харківська губернія

Гурток жінок ремісників
Жіночий гурток Єлизавети Ковальської
Жіночий гурток при Харківському товаристві поширення грамотності
Жіночий гурток Харківського університету
Харківська спілка швачок
Харківське жіноче товариство громадської бібліотеки
Харківське товариство взаємодопомоги працюючих жінок
Харківське товариство опіки малолітніх сиріт
Харківський відділ Ліги Рівноправності Жінок

Харківський відділ Спілки Рівноправності жінок
Харківське товариство вчительок і виховательок

7. Херсонська губернія

Жіночий гурток одеської "Просвіти"
Жіночий комітет по створенню Вищих жіночих медичних курсів
Жіноче товариство допомоги бідним породіллям м. Одеси
Миколаївський відділ Спілки Рівноправності Жінок
Миколаївський жіночий гурток робітниць В. Парамонові

Одеська Струдзовська община сердобольних сестер
Одеське жіноче благодійне товариство
Одеське жіноче товариство допомоги бідним
Одеське товариство взаємодопомоги вихователькам і вчителькам
Одеське товариство взаємодопомоги повивальних бабок
Одеське товариство взаємодопомоги працюючих жінок
Одеське товариство догляду за хворими дітьми
Одеське товариство допомоги акушеркам
Одеське товариство оборони жінок
Одеське товариство опіки над молодими дівчатами
Одеське товариство опіки працюючих жінок
Одеське товариство підтримки вищої жіночої освіти "Допомога"
Одеське товариство поширення жіночої освіти
Одеський гурток дівчат-гімназисток революційно-народницького
характеру Є.Южакової
Одеський жіночий гурток
Одеський жіночий народницький гурток Чернявської-Бохановської
Одеський відділ Спілки Рівноправності Жінок
Товариство жінок духовного звання для допомоги хворим і пораненим
Херсонський гурток руських жінок
Херсонський відділ Ліги Рівноправності Жінок
Херсонський відділ Спілки Рівноправності Жінок

8. Чернігівська губернія

Чернігівська община сестер жалібниць Феодосія Углицького
Чернігівський жіночий гурток літературного товариства

ВСТУП

1. Темкина А. А. Женское движение как общественное движение: история и теория // Гендерные тетради. Выпуск первый; СПб. филиал Института социологии РАН. СПб., - 1997. - С.66-67.

Розділ І.

ПРАВОВИЙ ТА СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИЙ СТАТУС ЖІНОК НАДНІПРЯНСЬКОЇ УКРАЇНИ II ПОЛ. XIX - ПОЧ. XX СТОЛІТТЯ

1. Васильев И. Фемида, или начертание прав, преимуществ и обязанностей женского пола в России, на основании существующих законов. - М., 1827. - С.7.
2. Законы гражданские /Свод Законов Т.Х. Ч.1/ со включением позднейших узаконений и разъяснений по решению общего собрания и Гражданского кас. департамента Правительственного Сената с 1866 по июль 1900 г. // под ред. Гаугера А.Г. - СПб., 1902.
3. Лазутка С. Валиконите И. Имущественное положение женщины (матери, жены, дочери, сестры) привилегированного сословия по 1-му Литовскому Статуту // Научные доклады высших учебных заведений Литовской ССР. История. - Т.ХУІ (2). - Вильнюс, 1976. - С.81-89.
4. Валиконите И.М. Социально-экономическое и правовое положение женщины в Великом Княжестве Литовском (к.ХУ-ХУІ вв.) и его отражение в первом Литовском Статуте: Автор. дис. канд. истор. наук. - Вильнюс, 1978. - С.25.
5. Радянська енциклопедія історії України. - К., 1970. - Т.2. С.206.
6. Лебединский И.В. К вопросу об изучении украинского права // Украинская жизнь. - 1913. - №11. - 68-81.
7. Чубинский М.П. Украинская национальная идея и ее правовые постулаты // Украинская жизнь. - 1913. - №6. - С.19.
8. Первый съезд русских юристов в Москве. Изд. Под ред. С.И. Баришева, Н.В. Калачова и др. - М., 1882. - С.77.
9. Ефименко А.Я. Исследования народной жизни. - М., 1884. - Вып. 1. - С.43-44.
10. Филиппов М.А. Взгляд на русские гражданские законы // Современник. - 1861. - №2. - С. 530.
11. Собрание узаконений и распоряжений правительства. - СПб., 1863. - № 42. - С.408.
12. Законы о женщинах: (Сборник всех постановлений действующего законодательства, относящихся до лиц женского пола) / Изд. Я.А. Кантович. - СПб., 1899. - С.66, 70.
13. Собрание узаконений и распоряжений правительства. - СПб., 1912. - С.914; Рудин Н. Закон 3-го июня 1912 г. О расширении прав наследования по

- закону лиц женского пола и права завещания родовых имений. - СПб., 1912. - 32с; Сабибин Л. Как наследовать по закону. - СПб., 1912. - 150с; Сыромятников А. Новый закон об уравнении в правах наследования лиц женского пола, введенный в действие 3 июня 1912. - Одесса, 1912. - 15с.
14. Законы о женщинах. - С.33, 30.
  15. Мірна З. Жіночий рух на Великій Україні // Жінка. - 1937. - Ч.6. - С.2.
  16. Stites R. The women's liberation movement in Russia. Feminism, nihilism and bolshevism. 1860-1930. Princeton, New Jersey, 1978, p.27.
  17. Государственный Архив Российской Федерации (Далі ГАРФ). - Ф. 516. - Оп. 1. - Спр.6. - Арк.399; Бердников С. Об участии женщин в земском самоуправлении в России // Труды Первого Всероссийского женского съезда при Всероссийском женском обществе в С.-Петербурге. 10-16 декабря 1908 г. - СПб., 1909. - С.413.
  18. Хасбулатова О.А. Опыт и традиции женского движения в России (1860-1917) - Иваново, 1994. - С.25.
  19. Соколов Д. Назначение женщины по учению Слова Божия. - СПб., 1862. - С.8,9.
  20. Мижув П.Г. Женский вопрос и женское движение. - СПб., 1902. - С.7.
  21. Ницше Ф. По ту сторону добра и зла: К генеалогии морали. Минск: Беларусь, 1992. - С.147.
  22. Ницше Ф. Человеческое, слишком человеческое // Соч.: В 2-х т. - М., 1990. - Т. 1. - С.422, 423.
  23. Вейнингер О. Пол и характер. - М., 1992. - С. 69, 211, 227, 287.
  24. Морозов Н. О гражданском равноправии женщин // Женский календарь на 1908 год. - С.1-3.
  25. Милль Д. Представительное правление. - СПб., 1897. - С.100.
  26. Киевский телеграф. - 1860. - №1. - С.4.
  27. Одесский вестник. - 1860. - №50. - С.233.
  28. Бржеский Н. Очерки юридического быта крестьян. - СПб., 1902. - С.99.
  29. Шеверева Е.И. Бытовое и правовое положение крестьян в Малороссии // Труды Первого Всероссийского женского съезда. - СПб., 1909. - С.215.
  30. Кудрин Н.Е. Деревенский феминизм наших дней // Первый женский календарь на 1908 год. - С.4-8.
  31. Миронов Б.Н. Традиционное демографическое поведение крестьян в XIX - начале XX вв. // Брачность, рождаемость, смертность в России и в СССР. - М., 1977. - С.84.
  32. Франко І. Жіноча неволя в руських піснях народних // Зібрання творів: У 50 т. - Київ, 1980. - Т. 26. - С.230.
  33. Липа Ю. Українська жінка // Жінка. - 1938. - Ч.7-8. - С.4.
  34. Илларионов Н.С. Обычное право. - Харьков, 1894. - С.15-22.
  35. Бржеский Н. Очерки юридического быта крестьян. - СПб., - 1902. - С.87.
  36. Илларионов Н.С. Обычное право. - Харьков, 1894. - С.17-19.
  37. Бржеский Н. Очерки юридического быта крестьян. - СПб., 1902. - С.78.
  38. Шевырева Е.И. Бытовое и правовое положение крестьянки в Малороссии // Труды Первого Всероссийского женского съезда. - С.215-216.
  39. Ефименко О.Я. Исследование народной жизни. - С. 96.

40. Кравець О.М. Сімейний побут і звичаї українського народу. - К., 1966. - С.24.
41. Ефименко А. Исследования народной жизни. - С.97.
42. Кравець О.М. Сімейний побут і звичаї українського народу. - К., 1966. - С.24.
43. Белозерский О. Хозяйка // Земский сборник Черниговской губернии. - 1900. - №6. - С.116-120.
44. Ефименко А. Исследования народной жизни. - С.96-97.
45. Шеверева Е.И. Бытовое и правовое положение крестьянки в Малороссии // Труды Первого Всероссийского женского съезда. - С.216.
46. Кравець О.М. Сімейний побут і звичаї українського народу. - К., 1966. - С.33.
47. Левицький О. Невінчані шлюби на Україні в ХVI-ХVII ст. // Записки Наукового товариства в Києві. - Кн. 3. - 1908. - С.98-107.
48. Архив Юго-Западной России. - Ч.УІІ. - Т.2. - С.261.
49. Левицький О. Невінчані шлюби на Україні в ХVI-ХVII ст. // Записки Наукового товариства в Києві. - Кн. 3. - 1908. - С.107; Рідний Край. - 1906. - №9 (14 березня). - С.14.
50. Луцкевич М. На Поліссі // Літературно-науковий вісник. - 1913. - №12. - С.533-540.
51. Сумцов Н.Ф. Религиозно-магическое значение малорусской свадьбы // Киевская старина. - 1885. - № 1-4. - С.435.
52. Там само. - С. 431.
53. Липа Ю. Українська жінка. - // Жінка. - 1938. - Ч.7-8. - С.2.
54. Сумцов М. Досветки и поседелки // Киевская старина. - 1886. - №.1-4 - С.421-433.
55. Матеріали до українсько-руської етнології // Записки НТШ. - 1908. - Т.Х. - С.45.
56. Липа Ю. Українська жінка. - // Жінка. - 1938. - №7-8. - С.4.
57. Кравець О.М. Сімейний побут і звичаї українського народу. - К., 1966. - С.52.
58. Липа Ю. Українська жінка. - // Жінка. - 1938. - №7-8. - С.4.
59. Первый съезд русских юристов в Москве. /Изд. Под редакцией С.И. Баршева, Н.В.Калачева. - М., 1882. - С.218.
60. Сумцов Н. Досветки и поседелки // Киевская старина. - 1885. - № 1-4. - С. 433
61. Там само. - С. 435.
62. Липа Ю. Українська жінка. - // Жінка. - 1938. - Ч.7-8. - С.3.
63. Ст. фон. Кос. Покрытка // Киевская старина. - 1882. - №1-3. - С.427.
64. Илларионов Н.С. Обычное право. - Харьков, 1894. - С.16.
65. Костомаров Н.И. Очерки домашней жизни и нравов великорусского народа в ХVI и ХVII ст. - СПб., 1860. - С.32.
66. Костомаров Н.И. Две русские народности. - К., 1991. - С.62
67. В де Ливрон. Статистическое обозрение Российской империи. - СПб., 1875. - С.27.
68. Кильческий Н. Необходимые сведения женщинам о них самих. - СПб., 1908. - С.9.

69. Підраховано автором. Статистические таблицы Российской империи./ Изд. Центрального стат. Ком. МВД. - СПб., 1863. - Вып. 2/ Наличие населения за 1858 г. - С. 182-183.
70. Порш М. Из статистики України. - К., 1907. - С.5-6.
71. Янсон Ю.Э. Сравнительная статистика населения. - СПб., 1893. - С.79.
72. Жилкин С. Украина в цифрах 1913-1920 годов. - Харьков, 1922. - С.11.
73. Порш М. Из статистики України. - С.4-5.
74. Кильческий Н. Необходимые сведения женщинам о них самих. - СПб., 1908. - С.9.
75. Жилкин С. Украина в цифрах 1913-1920 годов. - Харьков, 1922. - С.11.
76. Підраховано автором. Статистические таблицы Российской империи. / Изд. Центрального стат. Ком. МВД. - СПб., 1863. - Вып. 2. / Наличие населения за 1858 / - С. 182-183.
77. Підраховано автором. Общий (Свод) по империи результатов разработки данных первой всеобщей переписи населения, произведенной 28 января 1897 года. - СПб. 1905. - /Под ред. Н.А. Тройницкого. - Т.1. - С.2; Ливрон В де. Статистическое обозрение Российской империи. - СПб., 1874. - С.29
78. Кильческий Н. Необходимые сведения женщинам о них самих. - СПб., 1908. - С.9.
79. Жилкин С. Украина в цифрах 1913-1920 годов. - Харьков, 1922. - С.11.
80. Вікул І. Людність міста Києва. -Київ, 1930. - С.216.
81. Кильческий Н. Необходимые сведения женщинам о них самих. - СПб., 1908. - С.15.
82. Ливрон В. Статистическое обозрение Российской империи. - СПб., 1874. - С.29.
83. Матеріали щодо природнього руху населення України (1867-1914 рр.) Вид. Центр. Стат. Упр. УРСР. - Київ-Харків, 1924. - С.16.
84. Янсон Ю.Э. Сравнительная статистика населения. - СПб., 1893. - С.343.
85. Там само. - С.205.
86. Матеріали щодо природнього руху населення України (1867-1914 р р.) Вид. Центр. Стат. Упр. УРСР. - Київ-Харків, 1924. - С.16; Янсон Ю.Э. Сравнительная статистика населения. - СПб., 1893. - С.167.
87. Свод(общий) по империи результатов разработки данных первой всеобщей переписи населения, произведенной 28 января 1897. Т.1. - СПб, 1905. - С.224-225.
88. Юго-Западный край по данным переписи 1897 года // Киевская старина. - 1905. - № 8. - С.322-324.
89. Порш М. Из статистики України. - С.9-10; Русов А. Несколько слов о территории и населении Украины // Украинский вестник. - 1906. - №4. - С.58.
90. Юго-Западный край по данным переписи 1897 года. - С.326.
91. Садовский В О статистических фантазиях г.Щеголева // Украинская жизнь. - 1914. - №4. - С.58.
92. Статистический справочник по Харьковской губернии. Изд. Харьк. Губерн. Земск. Упр.. - Харьков, 1912. - С.4; Літературно-науковий вісник. - 1913. - №3. - С.68.

93. Юго-Западный край по данным переписи 1897 года. - С.329.
94. Вікул І Людність м. Києва. - Київ, 1930. - С.238.
95. Народное образование в России // Народная энциклопедия научных и прикладных знаний: В 10-ти т. - М., 1910. - Т.10. - С.37.
96. Фальборк Г. Всеобщее образование в России. - М., 1908. - С.54.
97. Образование (начальное) народное в России. Под ред. Г.Фальборка и В.Чарулуского. - Т.3. - СПб., 1905. - С.12-18.
98. Хасбулатова О.А. Опыт и традиции женского движения в России (1860-1917 гг.). - Иваново, 1994. - С.18.
99. Статистические сведения по начальному образованию в Российской империи. Выпуск 6. Данные 1904. - СПб., 1907. - С.64.
100. Труды Первого Всероссийского женского съезда. - СПб., 1909. - С.609-611.
101. Юго-Западный край по данным переписи 1897 года. - С.343.
102. Збірник статистичний по народному господарству України. - К., 1920. - С.180.
103. Підраховано автором. Збірник статистичний по народному господарству України. - К., 1920. - С.180.
104. Збірник статистичний по народному господарству України. - К., 1920. - С.180; Порш М. Із статистики України. - С. 21.
105. Порш М. Із статистики України. - Київ., 1907. - С.34.
106. Вікул І Людність м. Києва. - Київ., 1930. - С.290.
107. Там само. - С.287.
108. Порш М. Робітництво України // Записки Українського Наукового Товариства в Києві . - Книга X. - К., 1912. - С. 125-126.
109. Там само. - С. 128-129.
110. Там само. - С.142-144.
111. Гектер М. До історії робітничого класу на Україні. Студії з поля суспільних наук і статистики. - Ч.1. - Львів, 1909; Пажитнов К. Очерки по истории рабочего класса на Украине. - Харьков, 1927; Садовський В. Праця в УРСР. Праці Українського Наукового Інституту. - Т. УІІ. - К., 1932; Енциклопедія Українознавства. - Т. 7. - Нью-Йорк, 1973. - Ст. 2534.
112. Болясний І.Л. Робітничий рух у Катеринославській губернії в 1910-1914 рр. - Харків, 1963. - С.8.
113. Жіноча праця на Україні. Стат. Довідник. - Харків, 1930. - С.40-41.
114. Уривки з історії жіночої праці. 1795-1930. - Дніпропетровськ, 1930. - С.28.
115. Кирьянов Ю.И. Рабочие Юга России, февраль 1914-февраль 1917.- М., 1971. - С.42.
116. "Профессиональный вестник" - орган Всероссийского Совета Профессиональных Союзов. - 1918. - №3-4. - С.28.
117. Промышленность и торговля. - 1917. - №18. - С.15.
118. Отчеты киевского окружного страхового товарищества за 1914 г. - Киев, 1915 - С.12; Отчеты Киевского окружного страхового товарищества за 1915 г. - Киев, 1916. - С.10; Статистический бюллетень по городу Киеву. Январь-Март 1918. - Вып. 1. Изд. Киевского гор. Стат. Бюро. - Киев, 1918. - С.8.
119. Материалы по рабочему вопросу и промышленности г.Киева (1914-

- 1917). Под ред. Зав. Киевским Стат. Бюро А.М. Волкова. - Киев, 1919. - С. 11, 13, 42, 44.
120. Жіноча праця на Україні. Стат. Довідник. - Харків, 1930. - С.40-41.
121. Рыковский Г.И. О запрещении ночного труда для женщин // Труды съезда русских деятелей по техническому и профессиональному образованию в России 1889-1890. - СПб., 1890 - С.93.
122. Труды Первого Всероссийского женского съезда при Русском женском обществе в Санкт-Петербурге, 10-16 декабря 1908 г. - СПб., 1909. - С.451,455.
123. Там само. - С. 93.
124. Одеський Обласний Державний архів (Далі ООДА). - Ф.634. - Оп. 1. - Спр. 815. - Арк. 76-79.
125. Женская газета. - 1912. - 6 февраля.
126. Женская газета. - 1912. - 12 марта.
127. Півнева Є. Жінка-робітниця в революційному русі на Київщині. - Харків-Київ, 1930. - С.6.
128. Stites R. The women's liberation movement in Russia. Feminism, nihilism and bolshevism. 1860-1930. Princeton, New Jersey, 1978, p.164.
129. Озинская Л. О положении торгово-промышленных служащих //Труды Первого Всероссийского женского съезда. - СПб., 1909. - С.340-343.
130. Вопросы страхования. - 1915. - №7. - С.46.
131. Болянский И.Л. Робітничий рух у Катеринославській губернії в 1910-1911 роках. - Харків, 1963. - С.12.
132. Граве Б.К. К истории классовой борьбы в России. - М.-Л., 1926. - С.58,119.
133. Черный Б.О. Материалы по рабочему вопросу и промышленности г. Киева (1914-1917 гг.) Под ред. Зав. Киев. Стат. Бюро А.М. Волкова. - Киев, 1919. - С.42.
134. Работница. - 1914. - №1. - С.8-9.
135. Вопросы страхования. - 1914. - №8. - С.6.
136. Державний Архів Харківської Облaсті (Далі ДАХО). - Ф.922. - Оп. 1. - Спр. 154. - Арк. 31.
137. Півнева Є. Жінка-робітниця в революційному русі на Київщині. За матеріалами жінкомісії Київського історичного партійного архіву. - Харків-Київ, 1930. - С.6.
138. Коммунарка Украины. - 1923. - №2-3. - С.19.
139. Струмилин С.Г. Заработная плата и производительность труда в русском пролетариате за 1913-1922. - М., 1923. - С.8.
140. Граве Б.К. К истории классовой борьбы в России. - М.,Л., 1926. - С.58.
141. Хасбулатова О.А. Опыт и традиции женского движения в России (1860-1917). - Иваново, 1994. - С.23.
142. Женщина в СССР. - М., 1979. - С.4, 9.
143. Законы о женщинах: Сборник всех постановлений действующего законодательства, относящихся до лиц женского пола) // Изд. Я.А. Кантонович. - СПб., 1899. - С.97.
144. Конкін Е.І. Завойована доля. - К., 1970. - С.10.
145. Труды Первого Всероссийского женского съезда. - СПб., 1909. - С.490.

146. Полтавський земський календарь на 1909. - Полтава, 1910. - С.94-95; Памятная книжка Киевской губернии на 1898 г. Изд. Киевс. Губ. Стат. Комитета - К., 1899. - С.38; Памятная книжка Киевской губернии на 1900 г. Изд. Киевс. Губ. Стат. Комитета. - Киев, 1901. - С.31.
147. Полтавський земський календарь на 1909. - Полтава, 1910. - С.94-95.
148. Жінка у виробництві й професійному русі Дніпропетровщини (уривки з історії жіночої праці 1795-1930). - Дніпропетровськ, 1930. - С. 12.
149. Яновская Л. Современное положение крестьянки-украинки // Труды Первого Всероссийского женского съезда. - СПб., 1909. - С.485; Памятная книжка Киевской губернии на 1900 г. - С.57-61.
150. Шевырева Е.Н. Бытовое и правовое положение крестьянки в Малороссии // Труды Первого Всероссийского женского съезда. - СПб., 1909. - С.216.
151. Яновская Л. Современное положение крестьянки-украинки // Труды Первого Всероссийского женского съезда. - СПб., 1909. - С.487.
152. Еремеева Ю. Работа женщин в деревне // Труды Первого Всероссийского женского съезда. - СПб., 1909. - С.203-204.
153. Полонська-Василенко Н. Історія України. У 2 т. - Т.2. - К., 1992. - С.312.
154. Труды Первого Всероссийского женского съезда. - СПб., 1909. - С.489.
155. Яновская Л. Современное положение крестьянки-украинки // Труды первого Всероссийского женского съезда. - СПб., 1909. - С.490, 492.
156. Белозерский О. Хозяйка // Земский сборник Черниговской губернии. - 1900. - №6. - С.116-120; Белозерский О. Украинка-мать // Земский сборник Черниговской губернии. - 1900. - №6. - С.112-116.
157. Шевырева Е.Н. Бытовое и правовое положение крестьянки в Малороссии // Труды Первого Всероссийского женского съезда. - СПб., 1909. - С.220.
158. Хвостов В.М. Женщина накануне новой эпохи. - М., 1905. - С.47.
159. Центральний Державний Історичний Архів України (Далі ЦДІА України). - Ф.707. - Оп. 37. - Спр. 7. - Арк. 20-21.
160. Авилова Е.А. О службе женщин в правительственных и общественных учреждениях и о статьях 156-ой и 157-ой устава о службе правительственной // Труды Первого Всероссийского женского съезда. - СПб., 1909. - С.446-456.
161. Сборник постановлений и распоряжений по женским гимназиям и прогимназиям Министерства Народного просвещения за 1870-1909 гг. // Изд. Д.П. Кузьменко. - Смоленск, 1909. - С.24.
162. Женская газета. - 1912. - №14 (24 декабря).
163. ЦДІА України. - Ф.707. - Оп. 259. - Спр. 80. - Ч.1. - Арк.88-91.
164. Касьянов Я. Українська інтелігенція на рубежі ХІХ - ХХ ст. Соціально-політичний портрет. - К., 1993. - С.13.

Розділ II.

ЖІНОЧЕ ПИТАННЯ НАПЕРЕДОДНІ І В ДОБУ РЕФОРМ

1. Основа. - 1862. - березиль. - С.127.
2. Основа. - 1862. - січень. - С.71. -96; 1862. - березиль. - С. 34-77; 1861. - січень. - С.11-90; 1861. - июль. - С.19-33.

3. Стороженко О. Сужена // Основа. - 1862. - лютий; Куліш П. Настя // Основа. - 1861. - жовтень; Номіс М. Тітка Настя // Основа. - 1861. - апрель. - С.29-38; Мордовцев Д. Солдатка // Основа. - 1861. - май. - С.15-32; Надруковані у розділі "3 народних уст" пісні, записані від баби Данилихи, Зозулихи, Насті Сопунки розкривали важку долю селянської жінки та її прагнення до прогресу // Основа. - 1862. - червень. - С. 29-41; Основа. - 1862. - лютий. - С.81-82; жовтень. - С.108-115; Основа. - 1861. - май. - С.79-107.
4. Основа. - 1862. - березиль. - С.125.
5. Милль Д.С. О подчинении женщины. - СПб., 1896. - С. 77.
6. Одеський Обласний Державний Архів (Далі ООДА). - Ф. 1. - Оп. 203. - Спр. 23. - Арк. 10.
7. Киевский телеграф. - 1865. - №108. - С.415.
8. Киевский телеграф. - 1865. - №45. - С.177; Одесский вестник. - 1865. - №81. - С.267.
9. Одесский вестник. - 1865. - №175. - С.585.
10. Одесский вестник. - 1860. - №122. - С. 582.
11. Киевский телеграф. - 1859. - №27. - С.113.
12. Одесский вестник. - 1860. - №143. - С.679.
13. Одесский вестник. - 1860. - №135. - С.641.
14. Черниговский листок. - 1862. - №15. - С.116.
15. Киевлянин. - 1864. - №2. - С.8.
16. Полтавские губернские ведомости. - 1861. - №4. - С.163; Екатеринославские губернские ведомости. - 1861. - №18.
17. Киевский телеграф. - 1865. - №114. - С.439.

Розділ III.

ЛІБЕРАЛЬНО-ДЕМОКРАТИЧНА ТЕЧІЯ ЖІНОЧОГО РУХУ

1. ПОЛІТИКА ЦАРСЬКОГО САМОДЕРЖАВСТВА В ГАЛУЗІ СЕРЕДНЬОЇ ОСВІТИ ЖІНОК ТА РОЛЬ ДЕМОКРАТИЧНОЇ ІНТЕЛІГЕНЦІЇ І ЖІНОК В ЇЇ ФОРМУВАННІ

1. Полонська-Василенко Н. Історія України.- К., 1993. - Т.2. - С.378.
2. Енциклопедія Українознавства. - Львів, 1973. - Т.2. - С.690.
3. Черепнин Н.П. Императорское воспитательное общество благородных девиц: Исторический очерк (1764-1914). - СПб., 1915. - Т.2. - С.45-46, 318-320.
4. К истории женского образования в Киевской губернии // Киевская старина. - 1901. - № 1-3. - С.151.
5. Среднее женское образование // Первый женский календарь на 1908 г. Под ред. П.Н. Аряян. - СПб., 1908. - С. 99.
6. Лихачева Е. Материалы для истории женского образования. - Т.2. - СПб., 1901. - С. 304-305.
7. Женские гимназии и прогимназии Министерства Народного Просвещения 1858-1905. - СПб., 1905. - С.2.

8. Лихачева Е. Вказана работа. - С.33.
9. Полонська-Василенко Н. Історія України.- К.,1993. - Т.2. - С.378.
10. Павловський І.Ф. К истории полтавского дворянства 1802-1902. Очерки по архивным делам. - Полтава, 1907. - Т.2. - С. 196.
11. Женская гимназия А.А. фон-Оглио // Одесский вестник. - 1865. - № 179. - 17 августа.
12. Шапеллон А. Исторический очерк одесской Мариинской женской гимназии за 1868-1870 гг. - Одесса, 1896; Отчет попечительского совета Мариинской гимназии за 1868-1870 гг. - Одесса, 1870; Записка о преобразовании одесской частной женской гимназии фон-Оглио в городскую общественную. - Киев, 1878; Материалы по истории народного образования в Одессе. Исторический очерк. - Одесса, 1890. - С. 142-144.
13. Киевский телеграф. - 1860. - № 88.
14. Там само.
15. Лихачева Е. Вказана праця. - Т.2. - С.52; Материалы по истории народного образования в Одессе. Исторический очерк. - С.142-146.
16. Училища, образованные на юге // Основа. - 1861. - № 6. - С.81-82.
17. Журнал министерства народного просвещения. - 1868. - Т. 137. - С.42; Материалы по истории народного образования в Одессе. Исторический очерк. - С.144.
18. Ливрон В. Женские учебные заведения // Стат. Обзорение Российской империи. - СПб., 1875. - С.294.
19. Исторический очерк деятельности Одесской городской женской прогимназии. - Одесса, 1881. - С.2-5.
20. Екатеринославский листок. - 1883. - 28 октября.
21. Десятилетие 1883-1893 гг. Екатеринославской городской женской гимназии. - Екатеринославль, 1894. - С.12, 15.
22. Женские гимназии и прогимназии Министерства Народного просвещения 1858-1905 гг. - СПб., 1905. - С.25.
23. Женское, имени графа Блудова в Остроге училище // Киевлянин. - 1870. - № 49.
24. Женское имени графа Блудова в Остроге училище // Киевлянин. - 1875. - № 116.
25. Женские гимназии и прогимназии Министерства Народного просвещения 1858-1905 гг. - СПб., 1905. - С.30.
26. Несколько слов о женской школе частной инициативы. - К., 1909. - С.2.
27. Родевич С. Сборник распоряжений и постановлений по женским гимназиям и прогимназиям Министерства народного просвещения. - СПб., 1884. - С.20.
28. Автобіографія Людмили Старицької-Черняхівської (з архіву М. Плевака) // Слово і час. - 1997. - № 2. - С.35.
29. Празднование двадцатипятилетнего юбилея первой Киевской частной женской А.Т.Дучинской гимназии, учрежденной В.Н. Ващенко. - К., 1903. - С.15-17.
30. Отчет о состоянии Одесской женской гимназии О.В. Пиллер. - Одесса, 1883.

31. Одесса 1794-1894. К столетию. - Одесса, 1895. - С.651, 655; Скальковский А. Материалы для истории общественного образования в Одессе. - Одесса 1847 - С.10.
32. Одесса 1794-1894. К столетию. - Одесса, 1895. - С.655.
33. Новое здание гимназии С.А. Видинской // Одесский листок. - 1909. - 15 июля.
34. Венок на гроб С.И. Видинской. - Одесса, 1912. - С.24-26.
35. Там само. - С.10, 12,14, 15, 19, 23, 50-53, 61,71.
36. Бориневич А.С. Общественная деятельность женщин Одессы. - Одесса, 1893. - С.4.
37. Женские гимназии и прогимназии Министерства Народного просвещения. 1858-1905. - СПб., 1905. - С.88-89.
38. Пиллер О. О мерах надзора за ученицами женских гимназий. - Одесса, 1885. - С.15-18.
39. Заболотский П. К вопросу о реформе женских гимназий //Русская школа. - 1904. - № 1. - С.32.
40. Первый женский календарь на 1908 год. П.Н. Арян. - СПб., 1908. - С.99.
41. Труды Первого Всероссийского съезда по образованию женщин. - Т.2. - СПб., 1915. - С.639.
42. Там само. - С. 634.
43. Лихачева Е. Материалы по истории женского образования в России. - Т.2 (1856-1880). - СПб., 1901. - С.285.
44. Клячкина В.Г. Некоторые данные о женском образовании в г. Киеве и в Киевской губернии // Труды Первого Всероссийского женского съезда. - СПб., 1909. - С.616.
45. Труды Первого Всероссийского женского съезда. - С.615.
46. Підраховано автором на основі: Сведения о числе состоящих в ведомстве народного просвещения к 1 января 1869 года женских учебных заведений всех трех степеней с показанием числа учащих и распределением по сословиям. Ливрон В. Женские учебные заведения // Стат. обозрение Российской Империи. - СПб., 1875; Женские гимназии и прогимназии Министерства Народного Просвещения 1858-1905. - СПб., 1905.
47. Полтавский земский календарь на 1909 г.- Полтава, 1909. - С.76-77.
48. Отчет попечителя Киевского учебного округа о состоянии учебных заведений на 1912 год // Світло. - 1914. - С.78.
49. Труды Первого Всероссийского женского съезда. - С.657.
50. Харківське товариство трудящих жінок // Рідний край. - 1907. - № 6. - С.5; Труды Первого Всероссийского женского съезда. - С. 158.
51. Труды Первого Всероссийского съезда по образованию женщин. - СПб., 1914. - Т.2. - С.35.

2. БОРОТЬБА ЖІНОК ЗА ПРАВО НА ВИЩУ ОСВІТУ

1. Лозенко К. Дещо про жіноче питання // Мета. - 1908. - Ч. 11/12. - С.5.
2. Баранбаум И.Е. Мемуары Н.П. Баллина и общественные движения в конце 50-х - нач. 60-х годов XIX века // Революционная ситуация в России в 1859-1861 гг. - М., 1970. - С.311.

3. Центральный Государственный Исторический Архив России (Далі ЦГИА России). - Ф. 1294. - Оп. 6. - Спр.48а. - Арк.1.
4. Мельник О. Справа про допущення жіноцтва в університети, 1861 р.// Жінки України: сучасний статус і перспектива. - Київ, 1995. - С.36-37.
5. Теплов В. Пятидесятилетие высшего женского образования в России // Вестник воспитания. - 1910. - №9. - С.119.
6. Щепкина Е.Н. Из истории женской личности в России. - СПб., 1914. - С.288.
7. Хижняков В.М. Воспоминания земского деятеля. - Пг., 1916. - С.50-52.
8. Ашевский С. Русское студенчество в эпоху 60-х годов // Современный мир. - 1907. - № VII-VIII. - С.20-21.
9. Баранбаум И.Е. Мемуары Н.П. Баллина и общественные движения в конце 50-х - нач. 60-х годов XIX века // Революционная ситуация в России в 1859-1861 гг. - М., 1970. - С.329.
10. Юнге Е.Ф. Воспоминания. - М., 1914. - С.306.
11. Киевский телеграф. - 1859. - №27. - С.113.
12. Одесский вестник. - 1860. - №143. - С.679.
13. Черниговский листок. - 1862. - №15. - С.116.
14. Одесский вестник. - 1860. - № 135. - С.641.
15. Киевлянин. - 1864. - №2. - С.8.
16. Киевский телеграф. - 1865. - №114. - С.439.
17. ЦГИА России. - Ф. 733. - Оп. 147. - Спр. 775. - Арк. 3-4; Эймонтова Р.Г. Университетская реформа 1863 года // Исторические записки. - 1961. - Т.10. - С.170.
18. Павлюченко Э.А. Женщины в русском освободительном движении: От Марии Волконской до Веры Фигнер. - М., 1988. - С.150.
19. Листок Громади. - 1878. - №1. - С.23.
20. Голос. - 1907. - №10. - С.227.
21. ЦДІА України. - Ф. 385. - Оп. 1. - Спр.60. - Арк.1-9.
22. Ковалевская С. Воспоминания детства. - М., 1974. - С.57.
23. Полонська-Василенко Н. Історія України. - К., 1993. - Т.2. - С.389.
24. Овцын В. Развитие женского образования. - СПб., 1887 - С.37.
25. Шелгунов Н.В., Л.П. Шелгунова, М.Л. Михайлов. Воспоминания. - Т.1. - М., 1967. - С.140-141.
26. Уривок з недрукованого виступу Олени Пчілки 1927 з нагоди 40-річчя виходу жіночого альманаху "Перший вінок" // Інститут Літератури НАН. - Ф. 22. - Од. Зб. 166. - С.12-16.
27. Ковальская Е.Н. Автобиография // Деятели СССР и революционного движения России: Энциклопедический словарь Гранат. - М., 1989. - С.191.
28. Державний архів Київської області. - Ф. 16. - Оп. 316. - Спр. 109. - Арк.24; Ковальская Е. Автобиография // Деятели СССР и революционного движения России: Энциклопедический словарь Гранат. - М., 1989. - С.192.
29. Песковская М. Университетская наука для русских женщин // Русская школа. - 1876. - №12. - С.21-22.
30. Шохоль К.Р. Высшее женское образование в России. - СПб., 1910. - С.70-71.

31. Некоторые сведения о Высших женских курсах при Киевском университете // Женское образование. - 1877. - №1. - С.54-55.
32. Деятели революционного движения в России. Био-библиографический словарь. - Т.3. - Вып. 1. - М., 1933. - С.629.
33. С.В. Л-я Высшие женские курсы в Киеве // Женское образование. - 1878. - №9. - С.594-595; Державний Архів міста Києва. - Ф.16. - Оп.315. - Спр.109. - Арк.1.
34. Уривок з недрукованого виступу Олени Пчілки 1927 з нагоди 40-річчя виходу жіночого альманаху "Перший вінок" // Інститут Літератури НАН. - Ф. 22. - Од. 36. 166. - С.12-16.
35. ЦДИА России. - Ф.229. - Оп.2. - Спр.1080. - Арк.2; Ткаченко П.С. Из истории высшего образования русских женщин // История СССР. - 1979. - №5. - С.172.
36. Правительственный вестник. - 1873. - № 120. - 21 мая.
37. Малинко И.Г. Создание высших женских курсов на Украине // Вопросы истории СССР. -Харьков, 1993. - Вып. 28. - С.130.
38. Назаревський О. До історії вищої жіночої освіти на Україні // Життя і революція. - 1927. - № 4. - С.112.
39. Правительственный вестник. - 1873. - 21 мая.
40. Цитович "Ответ на письма к ученым людям. - Одесса, 1878. - С.26.
41. Назаревський О. До історії вищої жіночої освіти на Україні // Життя і революція. - 1927. - № 4. - С.112.
42. ЦДІА України. - Ф.442. - Оп.532. - Спр.202. - Арк.48.
43. С.В. Л-я. Высшие женские курсы в Киеве // Женское образование. - 1878. - №9. - С.597.
44. Русские ведомости. - 1878. - № 242. - С.1.
45. Листок Громади. - 1878. - №1. - С.23.
46. Назаревський О. До історії вищої жіночої освіти на Україні // Життя і революція. - 1927. - № 4. - С.114.
47. Громада. - 1879. - Ч.4. - С.309.
48. ЦДІА України. - Ф. 442. - Оп.828. - Спр. 146. - Арк.21-23; Положение о Высших женских курсах и Правила для слушательниц и вольнослушательницах Высших женских курсов в Киеве. - К., 1881. - С.44.
49. С.В. Л-я. Высшие женские курсы в Киеве // Женское образование. - 1878. - №9. - С.597; Положение о Высших женских курсах и Правила для слушательниц и вольнослушательницах Высших женских курсов в Киеве. - К., 1881. - С.44.
50. Назаревський О. До історії вищої жіночої освіти на Україні // Життя і революція. - 1927. - № 4. - С.113.
51. ЦДІА України. - Ф. 442. - Оп. 828. - Спр.146. - Арк.1-1зв.
52. ЦДІА України. - Ф. 442. - Оп. 828. - Спр. 146. - Арк. 18 зв. 19, 28, 29, 32-32 зв.,36.
53. Высшие женские курсы в Киеве // Киевлянин. - 1878. - № 122. - С.1-2.
54. Мірна З. Жіночий рух на Великій Україні // Жінка. - 1937. - Ч.6. - С.3.
55. ЦДІА України. - Ф.442. - Оп. 828. - Спр.146. - Арк.41-41зв.
56. ЦДІА України. - Ф. 442. - Оп. 828. - Спр. 146. - Арк.20.

57. Малинко И.Г. Деятельность высших женских курсов на Украине (к. XIX - нач. XX вв) // Вопросы истории СССР. - 1984. - Вып. 29. - С.121-127.
58. Титова О.М. До питання про вищу жіночу освіту на Україні в другій половині XIX ст. // Український історичний журнал. - 1971. - № 10. - С.86; ЦГИА России. - Ф.733. - Оп. 191. - Спр. 674. - Арк. 65.
59. ЦДІА України. - Ф.707. - Оп. 87. - Спр. 6887. - Арк. 11-93; Ф. 442. - Оп. 836. - Спр. 53. - Арк.3-12.
60. Титова О.М. До питання про вищу жіночу освіту на Україні в другій половині XIX ст. // Український історичний журнал. - 1971. - № 10. - С.86.
61. История Академии Наук СССР. - Т.2. - М., 1964. - С.276, 279, 287, 303, 414-416, 592, 605,606.
62. Титова О.М. До питання про вищу жіночу освіту на Україні в другій половині XIX ст. // Український історичний журнал. - 1971. - № 10. - С.86.
63. Державний Архів м. Києва. - Ф.224. - Оп. 1. - Спр.20. - Арк.161.
64. Песковский М.Л. Университетская наука для русских женщин // Русская мысль. - 1886. - Кн. 12. - С.24; Историческая записка и отчет о Киевских высших женских курсах за первое четырехлетие. 1878-1881 гг. - К., 1881.
65. Е.Д. Г-г. Несколько слов о Киевских курсах (Письмо в редакцию) // Киевлянин. - 1879. - № 137. - С.2; Женское образование. - 1881. - №1. - С.74-76.
66. Женское образование. - 1879. - №4. - С.216; Киевлянин. - 1882. - №151. - С.2.
67. Титова О.М. До питання про вищу жіночу освіту на Україні в другій половині XIX ст. // Український історичний журнал. - 1971. - № 10. - С.86.
68. Обіжник Міністерства Народної Освіти. - 1886. - 8 травня. - № 7353.
69. ЦГИА России. - Ф. 744. - Оп.1. - Спр.586. - Арк.1-10б; Державний архів м. Києва. - Ф. 244. - Оп.17. - Спр. 44. - Арк.1.
70. Назаревський О. До історії вищої жіночої освіти на Україні // Життя і революція. - 1927. - № 4. - С.118.
71. Листок Громади. - 1878. - №1. - С.23.
72. ООДА. - Ф. 2. - Оп. 1. - Спр.991. - Арк.1.
73. ООДА. - Ф. 2. - Оп. 1. - Спр.991. - Арк.2,3.
74. Трачевский А.С. Высшие женские курсы. - Вып.1. - Одесса, 1879. - С.1.
75. Федотова Т.Н. О Высшем женском образовании в Одессе // Труды Одесского университета. - Т. 151. (Серия филологических наук). - Вып. 11. - Одесса, 1961 - С.185.
76. Женские курсы в Одессе // Правда. - 1878.- 28 ноября.
77. Наблюдатель. - 1882. - май. - С.91.
78. Трачевский А.С. Высшие женские курсы. - Вып.1. - Одесса, 1879. - С.3.
79. Там само. - С.9.
80. Там само. - С.6
81. Профессор Трачевский и деньги для ВЖК // Новороссийский телеграф. - 1884. - № 278. - 30 мая.
82. Женский альманах. - Одесса, 1901. - С.108.

83. Там само. - С.109.
84. Трачевский А.С. Высшие женские курсы. - Вып.1. - Одесса, 1879. - С.1.
85. ЦГИА России.- Ф. 733. - Оп. 191. - Спр. 1547. - Арк.45; Малинко И.Г. Создание высших женских курсов на Украине (к.ХІХ - нач. ХХ вв) // Вопросы истории СССР. - 1984. - Вып. 29. - С.121-127.
86. Державний архів міста Києва. - Ф. 16. - Оп. 465. - Спр.320. - Арк. 117.
87. Державний архів міста Києва. - Ф. 16. - Оп.343. - Спр.112. - Арк.2.
88. Высшие женские курсы в Одессе //Календарь (первый женский) на 1910 год. П.Н. Аряян. - СПб., 1909. - С.131-132.
89. Высочайшее повеление об учреждении в Одессе женских педагогических курсов, Временное положение об этих курсах и учебный план. - Одесса, 1903. - С.1,2.
90. Федотова Т.Н. О Высшем женском образовании в Одессе // Труды Одесского университета. - Т. 151. (Серия филологических наук). - Вып. 11. - Одесса, 1961- С.186.
91. ООДА. - Ф.334. - Оп. 1(зв'язка 96). - Спр.7676. - Арк.16.
92. Ланге Н. Письмо в редакцию // Одесские новости. - 1904. - 21 января.
93. Одесские новости. - 1905. - 3 сентября.
94. Щербина А.М. О допущении женщин в университеты. - М., 1916. - С.9.
95. ГАРФ. - Ф.516. - Оп. 1. - Спр.12. - Арк.14.
96. Нова Громада. - 1906. - №1. - С.132; Рідний край. - 1906. - №1. - С.17; Киевская газета. - 1905. - № 331; ГАРФ. - Ф.516. - Оп.1. - Спр.12. - Арк.14.
97. Шилова М.И. Женщины в русских университетах // Труды Первого Всероссийского съезда по образованию женщин. - СПб., 1914. - Т.1. - С.33.
98. Щербина А.М. О допущении женщин в университеты. - М., 1916. - С.7.
99. Там само. - С.5,8.
100. Шилова М.И. Женщины в русских университетах // Труды Первого Всероссийского съезда по образованию женщин. - СПб., 1914. - Т.1. - С.32.
101. Женщины в университетах // Союз женщин. - 1907. - №5. - С.89; ГАРФ. - Ф.516. - Оп.1. - Спр.6. - Арк.161.
102. Женский вестник. - 1908. - № 78. - С.170.
103. Летопись революции. - 1923. - № 3. - С.4.
104. Женский вестник. - 1908. - №1. - С.29.
105. Народа університетських слухачок // Рідний край. - 1908. - № 20. - С.4; Оборона прав студенток // Рідний край. - 1908. - № 21. - С.6; ГАРФ. - Ф.516. - Оп.1. - Спр. 6. - Арк.225.
106. Грицько Григоренко. Справа вищої жіночої освіти // Рідний край. - 1908. - № 39. - С.4.
107. Всеслов'янський з'їзд поступової академічної молоді та питання про жіночу освіту в м. Празі // Мета. - 1908. - Ч.9-10. - Львів. - 15 липня. - С.11.
108. Щербина А.М. О допущении женщин в университет. - М., 1916. - С.16.
109. Рідний край. - 1912. - № 1. - С.2; Киевская мысль. - 1913. - № 88. - 29 марта.
110. Шилова М.И. Женщины в русских университетах // Труды Первого Всероссийского съезда по образованию женщин. - СПб., 1914. - Т.1. - С.32.
111. ГАРФ. - Ф.516. - Оп. 1. - Спр. 6. - Арк. 399; Союз женщин. - 1907. - № 3. - С.4.

112. Рідний край. - 1907. - № 16. - С. 11.
113. Жіночі курси в Харкові // Рідний край. - 1907. - № 1. - С.5.
114. Рідний край. - 1907. - № 6. - С.5.
115. Женский вестник. - 1907. - № 10. - С.5.
116. ЦДІА України. - Ф. 336. - Оп. 1. - Спр.1242. - Арк.6.
117. Сірополко С. Історія освіти на Україні. - Львів, 1937. - С.143; Малинко И.Г. Деятельность Высших женских курсов на Украине // Вопросы истории СССР. - М., 1984. - Вып. 29. - С.126.
118. ЦДІА України. - Ф. 733. - Оп. 154. - Спр. 755. - Арк. 110; Малинко И.Г. Деятельность Высших женских курсов на Украине // Вопросы истории СССР. - М., 1984. - Вып. 29. - С.132.
119. Звігальський Я., Іванов М. Професійна освіта на Україні. - К., 1929. - С.269.
120. Труды Первого Всероссийского женского съезда. - СПб., 1909. - С.615.
121. Журнал Министерства Народного Просвещения. - 1913. - июль. - С. 12-19, 22-24, 36-38, 48-51, 53-55.
122. Киевские высшие вечерние женские курсы, учрежденные А.В. Жекулиной с двумя факультетами: историко-литературным и педагогическим. - Киев, 1915. - С.8-10.
123. Власний будинок для ВЖК А.В. Жекуліної // Рада. - 1914. - № 95 (27 апреля). - С.2.
124. Рада. - 1914. - № 67 (22 березня). - С.3.
125. Труды Первого Всероссийского женского съезда. - СПб., 1909. - С. 616; ЦГИА России. - Ф. 733. - Оп.154. - Спр. 188. - Арк.76.
126. Труды Первого Всероссийского женского съезда. - СПб., 1909. - С.616.
127. Державний Архів м. Києва. - Ф. 244. - Оп. 17. - Спр. 609. - Арк. 1.
128. Державний Архів м. Києва. - Ф. 244. - Оп. 17. - Спр. 71. - Арк.1.
129. Там само. - С.3.
130. ГАРФ. - Ф.516. - Оп. 1. - Спр.6. - Арк. 157.
131. Сірополко С. Історія освіти на Україні. - Львів, 1937. - С.143; Труды Первого Всероссийского женского съезда. - СПб., 1909. - С. 616.
132. Рідний край. - 1909. - № 14. - С.3.
133. Рада. - 1909. - № 118. - С.3.
134. ГАРФ. - Ф. 516. - Оп. 1. - Спр.6. - Арк.315.
135. Рідний край. - 1909. - № 6. - С.6.
136. Рідний край. - 1909. - № 10. - С.3; Рада. - 1909. - № 42. - С.3.
137. Рада. - 1909. - № 75 (4 апреля). - С.2; Рада. - 1909. - № 61. - С.3; Державний Архів м. Києва. - Ф. 244. - Оп. 17. - Спр. 71. - Арк.4.
138. Енциклопедія Українознавства. - Т.2. - Львів, 1993. - С.690.
139. Рідний край. - 1909. - № 6. - С.6.
140. Державний Архів м. Києва. - Ф. 277. - Оп. 17. - Спр. 537. - Арк. 12; ЦГИА России. - Ф. 733. - Оп. 154. - Спр. 483. - Арк.4.
141. Киевская мысль. - 1913. - №81. - 22 марта.
142. Высшие женские курсы // Одесский листок. - 1906. - № 106. - 10 мая.
143. ООДА. - Ф. 334. - Оп. 1 (в'язка 95). - Спр. 7657. - Арк.38.
144. Одесские ВЖК за 1909 г. // Журнал Министерства просвещения за 1910 г. - Ч.30 (ноябрь). - СПб., 1910. - С.1-18.

145. ООДА. - Ф. 334. - Оп. 1 (в'язка 95). - Спр. 7657. - Арк.36.
146. Высшие Женские курсы в Одессе // Первый женский календарь на 1910 год. П.Н. Арян. - СПб., 1909. - С.131.
147. Федотова Т.Н. О Высших женском образовании в Одессе // Труды Одесского университета. - С.187; Отчет о деятельности общества вспоможения курсисткам ОВЖК за 1909-1919 гг. - Одесса, 1911. - С.4.
148. ООДА. - Ф.334. - Оп.1 (зв'язка 95). - Спр. 7657. - Арк. 33-35.
149. Отчет о состоянии и деятельности Одесских Высших женских курсов за 1912 год. - Одесса, 1913. - С.2.
150. ООДА. - Ф. 334. - Оп.1(зв'язка 95). - Спр. 7657. - Арк. 35
151. ООДА. - Ф. 334. - Оп.5. - Спр.8. - Арк.9.
152. Отчет о состоянии и деятельности Одесских Высших женских курсов за 1911 год. - Одесса, 1912. - С.29-30.
153. Киевская мысль. - 1909.- № 319. - 18 ноября.
154. Малинко И.Г. Деятельность Высших женских курсов на Украине. - С.126.
155. Там само. - С.132.
156. ГАРФ. - Ф.516. - Оп. 1. - Спр.6. - Арк.279.
157. Овчин В. Развитие женского образования. - С.27-28.
158. Сущинский П.Н. Женщина врач в России. Очерк десятилетия женских врачебных курсов. - СПб., 1883. - С.5.
159. Деятели революционного движения в России: от предшественников декабристов до падения царизма. Био-библиографический словарь / Сост. А.А. Шилов, М.Г. Карнаухова; Под ред. Вл. Виленского и др. - Т.2. - Вып.2. - М., 1930. - Стлб.414.
160. Там само. - Т.2. - Вып. 2. - М., 1930. - Стлб.512.
161. Там само. - Т.2. - Вып.3. - М., 1931. - Стлб.1146.
162. Там само. - Т.2. - Вып.2. - М., 1930. - Стлб.633.
163. Там само. - Т.2. - Вып. 1. - М., 1929. - Стлб.166.
164. Сущинский П.Н. Женщина врач в России (Очерк десятилетия женских врачебных курсов. - СПб., 1883. - С.34.
165. Деятели революционного движения в России: от предшественников декабристов до падения царизма. Био-библиографический словарь / Сост. А.А. Шилов, М.Г. Карнаухова; Под ред. Вл. Виленского и др. - Т.2. - Вып. 4. - М., 1934. - Стлб.1694; Т.2. - Вып.1. - М., 1929. - Стлб. 162; Т.2. - Вып. 2. - М., 1930. - Стлб. 526,574.
166. Там само. - Т.2. - Вып. 1. - М., 1929. - Стлб.353.
167. Там само. - Т.2. - Вып. 4. - М., 1932. - Стлб. 1998.
168. Там само. - Т.1. - Вып.1. - М., 1929. - Стлб. 166.
169. Бориневич А.С. Общественная деятельность женщин. - Одесса, 1893. - С.1.
170. Сборник постановлений и распоряжений по женским гимназиям и прогимназиям Министерства Народного Просвещения за 1870-1909 гг. / Изд. Д.П. Кузенко Смоленск: Тип. П.А. Силина, 1904. - с. 27, 264, 265.
171. Хроніка і бібліографія // Літературно-науковий вісник. - 1898. - Т.3. - Ч.11. - С.149.

172. Первый женский календарь на 1904 г. / П. Арян. СПб., 1905. - С. 448.
173. Рідний край. - 1907. - № 14. - С.10; Малинко И.Г. Деятельность ВЖК на Украине. - С.123.
174. Труды Первого Всероссийского женского съезда. - СПб., 1909. - С.617.
175. Рада. - 1909. - № 23. - С.3.
176. Краткие сведения о медицинском отделении при высших женских курсах в Киеве за первые шесть лет существования 1907-1913 гг. - Киев, 1913. - С.8; На медицинскому факультеті ВЖК // Рада. - № 104 (9 травня). - С.3.
177. Трачевский А.С. Высшие женские курсы. - Вып.1. - Одесса, 1879. - С.3.
178. ГАРФ. - Ф. 516. - Оп. 1. - Спр. 6. - Арк. 279.
179. Рада. - 1914. - № 32 (8 февраля). - С.3.
180. ДАХО. - Ф. 201. - Оп. 1. - Спр. 59. - Арк. 14.
181. Федотова Т.Н. О высшем женском образовании в Одессе // Труды Одесского университета. - Т. 151. - Вып. II. - Одесса, 1961. - С. 185.
182. ООДА. - Ф.62. - Оп. 1. - Спр. 2. - Арк. 1-12 зв.
183. Там само. - Спр. 2. - Арк. 15.
184. Там само. - Арк. 10.
185. Там само. - С.15.
186. Открытие женских медицинских курсов // Одесский листок. - 1910. - № 221 (28 сентября).
187. ООДА. - Ф.62. - Оп. 1. - Спр.3. - Арк. 18-21 зв.
188. ООДА. - Ф.62. - Оп. 1. - Спр.12. - Арк.12.
189. ООДА. - Ф.62. - Оп. 1. - Спр. 142. - Арк. 8-8 зв.
190. Там само. - Спр. 1646. - Арк. 4-4 зв.
191. Васильев К.К. К истории высшего женского медицинского образования в России // Советское здравоохранение. - 1985. - № 3. - С.71.
192. Там само. - С. 70.
193. Труды Первого Всероссийского Женского Съезда. - СПб., 1909. - С. 530.
194. Женский вестник. - 1908. - № 10. - С.238.
195. Рада. - 1914. - № 93.(25 апреля 1914). - С.3.
196. Женский вопрос в России // Первый женский календарь на 1904. - С. 402.
197. ГАРФ. - Ф. 516. - Оп. 1. - Спр. 6. - Арк. 399.
198. Рада. - 1914. - № 100 (4 мая). - С.2.
199. Рада. - 1914. - № 129 (10 июня). - С.3.
200. Рада. - 1914. - № 156. - (11 июля). - С.3.
201. Рада. - 1914. - № 121 (31 травня). - С.3.
202. Рада. - 1914. - № 138 (20 июня). - С.3.
203. ООДА. - Ф.334. - Оп.3. - Спр. 7676. - Арк.7.
204. Звігальський Я., Иванов М. Професійна освіта на Україні. - К., 1929. - С.31.
205. Одесское обозрение. - 1910. - № 761 (2 июля).
206. Малинко И.Г. Деятельность Высших женских курсов. - С. 126.
207. Труды Первого Всероссийского женского съезда. - С.616.
208. Рідний край. - 1909. - № 22. - С.3.
209. ЦГИА России. - Ф. 733. - Оп. 156. - Спр. 309. - Арк. 21.

210. Труды Первого Всероссийского женского съезда. - С.617.
211. Киевский Педагогический Фребелевский Институт и его задачи. - К., 1907. - С.4.
212. Труды Первого Всероссийского женского съезда. - С.614.
213. Звігальський Я. Іванов М. Професійна освіта на Україні. - К., 1929. - С.269.
214. Труды Первого Всероссийского съезда по образованию женщин, образованного Всероссийской Лигой Равноправия Женщин в С.-Петербурге. - СПб., 1914. - Т.1- С.30, 35-36 .
215. Там само. - С.35.
216. Там само. - С.45.
217. Там само. - Т.1. - С.20-24; Т.2. - С.30-39; 541-548; 548-562.
218. Труды Первого Всероссийского съезда по образованию женщин. - Т.2. - С.547.
219. Там само. - С.51.
220. Полонська-Василенко Н. Видатні жінки України. - Вінніпег, 1969. - Мюнхен. /Накладом Союзу Українок Канади. - С. 105.

3. БЛАГОДІЙНИЙ НАПРЯМОК ЖІНОЧОГО РУХУ

1. Энциклопедический словарь Ф.А. Брокгауза и И.А. Эфрона. В 41 т., В 82 кн. - СПб., 1891. - Т.4. - Кн.7. - С.55.
2. Даль В. Толковый словарь живого Великорусского языка. В 4 т. - СПб., - М., 1903. - Т.1. - С.231.
3. Словник української мови. - К., 1970. - Т.1. - С.192.
4. Сперанский В.М. Нечто о древней и современной нам благотворительности. - М., 1879. - С. 3-11.
5. Энциклопедический словарь русского библиографического института Гранат. - В 58 т. - М., Б., Г. - Т.43. - С. 474.
6. Енциклопедія Українознавства. Словникова частина. / Гол. Ред. Проф. Д-р Володимир Кубійович. - Т.2. - Львів, 1993. - С.687; Пчілка О. Марія Магдалена, мати гетьмана Мазепи // Рідний край. - 1912. - №7. - С. 4-7; №8. - С.5-10.
7. Багалій Д. Історія слобідської України. - Харків, 1990. - С.180.
8. Павловський І.Ф. К истории полтавского дворянства 1802-1902. Очерки по архивным данным. - Т.1. - Полтава, 1906. - С.121,122.
9. Павловський І.Ф. К истории полтавского дворянства 1802-1902. Очерки по архивным данным. - Т. 2. - Полтава, 1907. - С.26.
10. Ануфриев Н. Правительственная регламентация образования частных обществ в России // Вопросы административного права. - Кн.1. - СПб., 1916. - С.24.
11. Адель Линдермайер. Добровольные благотворительные общества в эпоху Великих Реформ // Великие реформы в России 1856-1874 гг. - М., 1992. - С.287.
12. Труды Первого Всероссийского женского съезда. - СПб., 1909. - С.46.
13. Короткий політологічний словник. - К., 1991. - С.25; Политология в терминах и понятиях // Социально-политические науки. - 1991. - №10. - С.108.

14. Одесский вестник. - 1829. - № 36.
15. ООДА. - Ф.2. - Оп. 1. - Спр. 836. - Арк. 9.
16. Шведов А. Краткая историческая записка о развитии женского благотворительного общества со времени его возникновения до 1885 года. - Одесса, 1885. - С.2.
17. Извлечение из отчета Министерства Внутренних дел // Журнал Министерства Внутренних дел. - СПб., 1834. - Ч.13. - № 7. - С.1-143.
18. Одесса. 1794-1894. К столетию города. - Одесса, 1895. - С.746-748.
19. Шведов А. Краткая историческая записка о развитии женского благотворительного общества со времени его возникновения до 1885 года. - Одесса, 1885. - С.4.
20. Одесский вестник. - 1837. - 6 января.
21. Одесское женское благотворительное общество // Журнал Министерства внутренних дел. - СПб., 1845. - Ч. 12. - С.28-30.
22. Извлечение из отчета женского благотворительного общества в Одессе за 1856 г. // Журнал Министерства внутренних дел. - СПб., 1857. - Ч. 26. - Сентябрь. - С.27.
23. Современник. - 1857. - № 5. - Отд.4.
24. Очерк благотворительной деятельности состоящего под Высочайшим Ея Императорского Величества Государыни Императрицы Марии Федоровны покровительством Общества для помощи бедным города Одессы за 25 лет (1878-1903) - Одесса, 1905. - С.2.
25. Бориневич А.С. Общественная деятельность женщин Одессы. - Одесса, 1893. - С.6.
26. Пятидесятилетний юбилей женского благотворительного общества // Одесский вестник. - 1885. - № 84. - 16(28) апреля.
27. ООДА. - Ф.2. - Оп. 1. - Спр. 836. - Арк. 9.
28. Отчет Одесского женского благотворительного общества за 1907. - Одесса, 1908. - С.21; Отчет Одесского женского благотворительного общества за 1908. - Одесса, 1909. - С.15.
29. ООДА. - Ф.2. - Оп. 1. - Спр. 836. - Арк. 9.
30. ООДА. - Ф.2. - Оп. 1. - Спр. 836. - Арк. 11.
31. Шведов А. Краткая историческая записка о развитии женского благотворительного общества со времени его возникновения до 1885 года. - Одесса, 1885. - С.11.
32. Отчет о деятельности Одесского женского благотворительного общества за 1907. - Одесса, 1908. - С.8.
33. Отчет Одесского женского благотворительного общества за 1908. - Одесса, 1909. - С. 11.
34. Очерк деятельности Киевского благотворительного общества // Памятная книга Киевской губернии на 1900. - К., 1901. - Приложение. - С.5.
35. Киевский телеграф. - 1867. - № 24. - С.3.
36. Общество для помощи бедным г. Киева // Календарь Юго-Западного края на 1873 год. Ред. и изд. В. Борисов и П. Чубинский. - К., 1972. - С.322.
37. Очерк деятельности Киевского благотворительного общества // Памятная книга Киевской губернии на 1900. - К., 1901. - Приложение. - С.8.

38. Ступак Ф. До історії громадської благодійності в Україні // Жінки України: історія, сучасність та погляд в майбутнє. - Дніпропетровськ, 1996. - С.30.
39. Очерк благотворительной деятельности состоящего под Высочайшим Ея Императорского Величества Государыни Императрицы Марии Федоровны покровительством Общества для помощи бедным города Одессы за 25 лет (1878-1903) - Одесса, 1905. - С.17-18.
40. Там само. - С.29.
41. Там само. - С.48.
42. Устав дамского общества вспоможения бедным родильницам г. Одессы. - Одесса, 1883. - С.1-2.
43. Бориневич А.С. Общественная деятельность женщин Одессы. - Одесса, 1893. - С.9.
44. Одесса. 1794-1894. К столетию города. - Одесса, 1895. - С.746-748
45. Устав дамского общества вспоможения бедным родильницам г. Одессы. - Одесса, 1883. - С.9.
46. Бориневич А.С. Общественная деятельность женщин Одессы. - Одесса, 1893. - С.10.
47. ЦДІА України. - Ф. 442. - Оп.837.- Спр. 3. - Арк.14; Оп. 643. - Спр. 47.
48. Общество дневных приютов для детей рабочего класса в Киеве // Киевлянин. - 1875. - №5,12,40.
49. ЦДІА України. - Ф. 442. - Оп.837.- Спр. 3. - Арк.14; Оп. 643. - Спр. 48; Общество дневных приютов для детей рабочего класса в Киеве // Киевлянин. - 1875. - № 43, 51, 68, 70.
50. Мірна З. Жіночий рух на Великій Україні // Жінка. - 1937. - Ч.6. - С.3.
51. ЦДІА України. - Ф.442. - Оп. 644. - Спр. 50. - Арк.374; Общество дневных приютов для детей рабочего класса в Киеве // Киевлянин. - 1875. - № 125, 135; 1876. - № 19; 1877. - № 39; 1878. - № 67.
52. Павликовська І. На громадський шлях. З нагоди 70-ліття українського жіночого руху. - Філадельфія, 1956. - С.19.
53. Труды Первого Всероссийского женского съезда. - СПб., 1909. - С.46.
54. Деятельность общества дневных приютов для детей рабочего класса за 1875-1911. - К., 1912. - С.43.
55. ЦДІА України. - Ф. 442. - Оп. 644. - Спр. 50. - Арк. 378.
56. Труды Первого Всероссийского женского съезда. - СПб., 1909. - С.47.
57. ЦДІА України. - Ф.442. - Оп. 644. - Спр. 50. - Арк. 375.
58. Общество дневных приютов для детей рабочего класса в Киеве // Киевлянин. - 1876. - № 42,46,68.
59. В 1907 році в літній колонії товариства утримувалося 122 дівчинки, а в 1908 - 160.
60. Мірна З. Жіночий рух на Великій Україні // Жінка. - 1937. - Ч. 6. - С.2.
61. Там само. - С.3.
62. Народные детские сады в Киеве. - К., 1899. - С.3.
63. Рідний край. - 1908. - № 2. - С.5.
64. Труды Первого Всероссийского женского съезда. - СПб., 1909. - С. 48.
65. Мірна З. Жіночий рух на Великій Україні // Жінка. - 1937. - Ч.8-9. - С.6.
66. Павликовська І. На громадський шлях. - С.19.

67. ДАХО. - Ф. 200. - Оп. 1. - Спр. 510. - Арк. 48.
68. Десятилетие Харьковского общества распространения в народе грамоты. - Харьков, 1889. - С.18-19.
69. Щербина В. Перша Київська Народна Аудиторія // Україна. - 1930. - Кн. 41. - С.35.
70. Одесса 1794-1894. К столетию города. - Одесса, 1895. - С.716-720.
71. Бориневич А.С. Общественная деятельность женщин Одессы. - Одесса, 1893. - С.8.
72. Одесса 1794-1894. К столетию города. - Одесса, 1895. - С.716-720.
73. Открытие сиротского приюта М.Р. Гладкова в Одессе. - Одесса, 1879. - С.2; Одесский вестник. - 1879. - № 247. - 11 ноября; Прибавление к Херсонским епархиальным ведомостям. - 1879. - № 23. - С.727 - 742.
74. Историческая записка, произнесенная при открытии сиротского приюта Гладкова // Прибавление к Херсонским епархиальным ведомостям. - 1879. - № 23. - С.750.
75. Краткий отчет о состоянии Сиротского приюта М.Р. Гладкова в Одессе за 1896 г. - Одесса, 1897. - С. 14.
76. Общество попечения о больных детях г. Одессы // Школьное обозрение. - 1889. - № 1.(30 августа). - С.5.
77. Шведов Ф. Первое пятилетие общества попечения о бедных детях г. Одессы 1887-1892. - Одесса, 1893. - С.38.
78. Бориневич А.С. Общественная деятельность женщин Одессы. - Одесса, 1893. - С.2.
79. Заботы о бедных детях (Памяти Надежды Яколевны Шведовой // Записки имперского Новороссийского университета. - Т. 59. - Одесса, 1893. - С.381-400.
80. Труды Первого Всероссийского женского съезда. - СПб., 1909. - С. 823, 826.
81. Бориневич А.С. Общественная деятельность женщин Одессы. - Одесса, 1893. - С.2.
82. Краткая историческая записка о деятельности Струдзовской богодельни сердобольных сестер в г. Одессе с 1851 по 1893 гг., прочитанная в торжественном собрании 24 октября 1893 года в день основания богодельни. - Одесса, 1893. - 14с; Пятидесятилетие Струдзовской общины сердобольных сестер в Одессе. - Одесса, 1900.
83. Пирогов П.И. Военно-врачебное дело и частная помощь на театре войны в Болгарии и в тылу действующей армии в 1877-1878. - СПб., 1879. - С. 339-340.
84. Дудко Л. Погляд на історію жіночого руху на Чернігівщині кризь призму сучасних проблем // Жінка і демократія. - К., 1995. - С.74.
85. Ступак Ф. До історії громадської благодійності в Україні // Жінки України: історія, сучасність та погляд в майбутнє. - Дніпропетровськ, 1996. - С.30.
86. Труды Первого Всероссийского женского съезда. - СПб., 1909. - С.49.
87. Деятельность Кружка дам духовного звания для помощи больным и раненым воинам за время с марта 1904 по октябрь 1905. - Одесса, 1905. - С.2-3.
88. Там само. - С.10.
89. Труды Первого Всероссийского женского съезда. - СПб., 1909. - С.49.

90. Вестник благотворительности. - 1897. - № 10. - С.101.
91. Вестник благотворительности. - 1890. - № 2. - С.100.
92. Вестник благотворительности. - 1898. - № 8. - С.113; Памятная книжка Киевской губернии на 1898 г. - К., 1899. - С.3-4.
93. Учреждение в Одессе Елизаветинского убежища для заслуженных наставниц и сердобольных женщин // Народная школа. - 1880. - № 12. - С.62-63.
94. Бориневич А.С. Общественная деятельность женщин Одессы. - Одесса, 1893. - С.10.
95. Шандра В.С. Маловідомий документ родини Пирогових з фондів ЦДІА України // Архіви України. - 1989. - № 3. - С.74.
96. ЦДІА України. - Ф. 707. - Оп. 225. - Спр. 91. - Арк. 6.
97. Киевлянин. - 1891. - № 253
98. Павловський І.Ф. К истории полтавского дворянства 1802-1902 гг. Очерки по архивным данным. - Т. 1. - Полтава, 1906. - С.140.
99. Перетц Л.З. З листування Марка Вовчка // Україна. - 1930. - Кн. 41. - С. 130-134.
100. Рада. - 1909. - 17 травня. - № 111. - С.3.
101. Зоря. - 1894. - №3. - С.70.
102. Павловський І.Ф. К истории Полтавского дворянства 1802-1902 гг. Очерк по архивным данным. - Т. 2. - Полтава, 1907. - С.240.
103. Рябков П.З. Краткий исторический очерк Елисаветградского общества распространения грамотности и ремесел 1873-1898. - Елисаветград, 1898. - С.9.
104. Павловський І.Ф. К истории Полтавского дворянства 1802-1902 гг. Очерк по архивным данным. - Т. 2. - Полтава, 1907. - С.259.
105. Богачевська-Хом'як М. Білим по білому. Жінки в громадському житті України 1884-1939. - К., 1995. - С.59.
106. Труды Первого Всероссийского женского съезда. - СПб., 1909. - С. 45.
107. Зоря. - 1894. - №3. - С. 70.
108. Женский вопрос в России // Первый женский календарь на 1904. - С.402.

4. РУХ САМОДОПОМОГИ

1. Милль Д.С. О подчинении женщин: Перевод с англ. СПб., 1896. - С.107;
2. ГАРФ. - Ф.516. - Оп. 1. - Спр. 6. - Арк. 189;
3. Киевский телеграф. - 1865. - №45; Одесский вестник. - 1865. - №81; №175;
4. ЦДІА України. - Ф.707. - Оп. 37. - Спр. 77. - Арк.51;
5. ООДА. - Ф.2. - Оп. 1. - Спр. 938. - Арк. 1, 7; Бориневич А.С. Общественная деятельность женщин Одессы. - Одесса, 1893. - С.9;
6. Отчет Одесского общества вспоможения акушерок за 1891 год. - Одесса, 1892. - С. 3-4;
7. Отчет Одесского общества вспоможения акушерок за 1902 год. - Одесса, 1903. - С.15;
8. Труды Первого Всероссийского женского съезда при Русском женском обществе в С.-Петербурге. 10-16 декабря 1908 года. - СПб., 1909. - С. 54;

9. Там само. - С.51;
10. Прохання товариства трудової допомоги інтелігентним жінкам // Рада. - 1914. - №51. (4 березня). - С.3;
11. ЦДІА України. - Ф.442. - Оп. 625. - Спр. 273. - Арк.1;
12. Там само. - С.8;
13. Труды Первого Всероссийского женского съезда. - С.53;
14. ЦДІА України. - Ф.441. - Оп.659. - Спр.204. - Арк. 4-5; Павликовська І На громадський шлях. З нагоди 70-ліття українського жіночого руху. - Філадельфія. - С.52;
15. Труды Первого Всероссийского женского съезда. - С.52;
16. ЦДІА України. - Ф.442. - Оп. 659. - Спр. 204. - Арк.2; Оп.642. - Спр.174. - Арк.1;
17. Труды Первого Всероссийского женского съезда. - С.53;
18. ЦДІА України. - Ф.320. - Оп. 1. - Спр. 440. - Арк.352; Товариство взаємодопомоги жінок // Рідний край. - 1906. - №46 (17 грудня). - С.11;
19. Рідний край. - 1908. - №5 (20 квітня). - С.5;
20. Полтавське товариство взаємодопомоги працюючих жінок // Рідний край. - 1909. - №32. - С.13;
21. Труды Первого Всероссийского женского съезда. - С.26-27;
22. Женщина и русское общество: научно-исторический аспект. Межвуз. Сборник научных трудов. - Иваново, 1995. - С.5;
23. Жінки в товариствах і спілках // Рідний край. - 1909. - №5. - С.13;
24. Жінки-шевці // Рада. - 1909. - №49(1 березня). - С.3;
25. Рідний край. - 1909. - № 24. - С.13; №28. - С.15; 1910. - № 7. - С.32;
26. Спілка селянських швачок // Рідний край. - 1910. - №22. - С.26;
27. Там само. - С.27;
28. Рідний край. - 1910. - №7. - С.33;
29. Арнольди О.И. Краткий очерк деятельности Харьковского общества взаимовспоможения трудящихся женщин // Труды Первого Всероссийского женского съезда при Русском женском обществе в С-Петербурге 10-16 декабря 1908. - СПб., 1909. - С. 157;
30. Десятова Е.М. Роль женских организаций в вопросе женского образования. О деятельности Харьковского общества взаимопомощи трудящихся женщин // Труды Первого Всероссийского съезда по женскому образованию, организованного Российской Лигой Равноправия женщин в г. Петербурге. - СПб., 1915. - Т. 2. - С.541;
31. Труды Первого Всероссийского женского съезда. - С.158;
32. Труды Первого Всероссийского съезда по женскому образованию. - С.542;
33. Харьковские губернские ведомости. - 1902. - 17 декабря;
34. Труды Первого Всероссийского съезда по женскому образованию. - С.543;
35. Харківське товариство трудящих жінок // Рідний край. - 1907. - №6. - С.5;
36. Труды Первого Всероссийского женского съезда. - С. 158;
37. Труды Первого Всероссийского съезда по женскому образованию. - С.30;
38. Харківське товариство трудящих жінок // Рідний край. - 1907. - №16. - С.11;

39. Труды Первого Всероссийского съезда по женскому образованию . - С.544;
40. Українські вечірки в Харкові // Рада. - 1914. - 2 лютого. - С.3;
41. Труды Первого Всероссийского съезда по женскому образованию . - С.546;
42. ГАРФ. - Ф.516.- Оп.1. - Спр.6. - Арк.399; Союз женщин. - 1907. - №3.- С.4;
43. Рідний край. - 1907. - № 16. - С.11;
44. Жіночі курси в Харкові // Рідний край. - 1907. - № 1. - С.10;
45. Женский вестник. - 1907. - №10. - С.5;
46. Рідний край. - 1907 . - №6. - С.5;
47. ЦДІА України. - Ф.336. - Оп.1. - Спр. 1242. - Арк.6;
48. Сірополко С. Історія освіти на Україні. - Львів, 1937. - С.143; Малинко И.Г. Деятельность Высших женских курсов на Украине // Вопросы истории СССР. - М., 1984. - Вып. 29. - С.126;
49. Труды Первого Всероссийского женского съезда. - С.160;
50. Рідний край. - 1907. - №6.- С.5; № 6. - С.11; Труды Первого Всероссийского женского съезда. - С.159;
51. ЦДІА України. - Ф.336.-Оп.1. - Спр.6. - Арк.230;
52. Хроника женского движения // Союз женщин. - 1908. - №5-6. - С.26;
53. ЦДІА України. - Ф.336. - Оп.1. - Спр. 1242. - Арк.5;
54. ЦДІА України. - Ф.336. - Оп.1. - Спр. 1242. - Арк.6;
55. Союз женщин. - 1908. - №5. - С.26;
56. Труды Первого Всероссийского женского съезда. - С.161;
57. Труды Первого Всероссийского съезда по женскому образованию. - С.547;
58. ЦДІА України. - Ф. 336. - Оп. 1. - Спр. 1242. - Арк.2;
59. ГАРФ. - Ф.516. - Оп.1. - Спр. 12. - Арк. 15; ЦДІА України. - Ф.336. - Оп.1. - Спр.1242. - Арк. 5-6; Киевская старина. - 1905. - №4. - С.80; Киевские отклики- 1905. - №9. - С.7;
60. ГАРФ.- Ф.516. - Оп.1. - Спр. 12. - Арк. 16;
61. ЦДІА України. - Ф.336. - Оп. 1. - Спр. 1242. - Арк. 6;
62. Женщины и русское общество: научно-исследовательский аспект. Межвузовский сборник научных трудов. - Иваново, 1995. - С.23;
63. Труды Первого Всероссийского женского съезда. - С.163;
64. Енциклопедія Українознавства. Словникова частина. Головний редактор. Проф. Д-р. В. Кубійович. - Львів, 1993. - Т. 2. - С.693;
65. Труды Первого Всероссийского съезда по женскому образованию. - С.547.

5. МОРАЛЬНО-ЕТИЧНИЙ НАПРЯМОК ДІЯЛЬНОСТІ ЖІНОЧИХ ТОВАРИСТВ

1. Труды Первого Всероссийского съезда по борьбе с торгом женщинами и его причинами. СПб. 21-24 апреля 1910 года. - СПб., 1911. - С. 1.
2. Поставщики "живого товара"// Рада. - 1909. - №97 (30 апреля). - С.3.
3. Торговля "живим товаром" // Рада. - 1914. - №86 (17 апреля). - С.3.

4. Пастка для дівчат // Рідний край. - 1909. - №32. - С.3.
5. Труды Первого Всероссийского съезда по борьбе с торгом женщинами и его причинами. - СПб., 1911. - С.420.
6. Женский вестник. - 1912. - №11. - С.246.
7. ЦДІА України. - Ф.442. - Оп.641. - Спр.48. - Арк.373.
8. Отчет общества попечения о молодых девицах в Одессе за 1903 г. - Одесса, 1904. - С.3;
9. Труды Первого Всероссийского женского съезда при Русском женском обществе в С.-Петербурге 10-16 декабря 1908 года. - СПб., 1909. - С.56.
10. Инструкция Одесского отделения Российского общества защиты женщин. - Одесса, 1904. - С.4.
11. Женская газета. - 1912. - № 4. - С.3.
12. Отчет Одесского отделения Российского общества защиты женщин за 1908 год. - Одесса, 1909. - С. 6.
13. Отчет Одесского отделения Российского общества защиты женщин за 1911 год. - Одесса, 1912. - С.19.
14. Отчет Одесского отделения Российского общества защиты женщин за 1908 год. - Одесса, 1909. - С.3.
15. Отчет Одесского отделения Российского общества защиты женщин за 1911 год. - Одесса, 1912. - С.16, 49.
16. Отчет Одесского отделения Российского общества защиты женщин за 1909 год. - Одесса, 1910. - С.14.
17. Отчет Одесского отделения Российского общества защиты женщин за 1910 год. - Одесса, 1911. - С.28.
18. Отчет Одесского отделения Российского общества защиты женщин за 1914 год. - Одесса, 1915. - С.23;
19. Отчет Одесского отделения Российского общества защиты женщин за 1914 год. - Одесса, 1915. - С. 23, 28.
20. Отчет Одесского отделения Российского общества защиты женщин за 1906 год. - Одесса, 1907. - С. 2.
21. Отчет Одесского отделения Российского общества защиты женщин за 1907 год. - Одесса, 1908. - С.4; Отчет Одесского отделения Российского общества защиты женщин за 1910 год. - Одесса, 1911. - С.3.
22. Складена автором на основі звітів за 1906-1914 роки.
23. Отчет Одесского отделения Российского общества защиты женщин за 1911 год. - Одесса, 1912. - С.46.
24. Отчет Одесского отделения Российского общества защиты женщин за 1913 год. - Одесса, 1914. - С.25; Отчет Одесского отделения Российского общества защиты женщин за 1911 год. - Одесса, 1912. - С.46.
25. Там само. - С.13.
26. Отчет Одесского отделения Российского общества защиты женщин за 1909 год. - Одесса, 1910. - С. 10.
27. Там само. - С.12-14.
28. Складена на основі звітів за 1906-1914 роки.
29. Отчет Одесского отделения Российского общества защиты женщин за 1906 год. - Одесса, 1907. - С.4.

30. Складена автором на основі звітів 1906-1907 рр.
31. Отчет Одесского отделения Российского общества защиты женщин за 1906 год. - Одесса, 1907. - С.12.
32. Отчет Одесского отделения Российского общества защиты женщин за 1911 год. - Одесса, 1912. - С.23.
33. Там само.
34. Складена автором на основі звітів за 1906-1907 рр.
35. Отчет Одесского отделения Российского общества защиты женщин за 1909 год. - Одесса, 1910. - С.7.
36. Отчет Одесского отделения Российского общества защиты женщин за 1910 год. - Одесса, 1911. - С.12; Труды Первого Всероссийского съезда по борьбе с торгом женщинами и его причинами. - СПб., 1911. - С.419.
37. Отчет Одесского отделения Российского общества защиты женщин за 1910 год. - Одесса, 1911. - С.13.
38. ГАРФ. - Ф.516. - Оп.1. - Спр. 6. - Арк.249; Хроника женского движения // Союз женщин. - 1908. - № 7-8. - С.23; Отчет Одесского отделения Российского общества защиты женщин за 1911 год. - Одесса, 1912. - С.16.
39. Складена автором на основі звітів за 1906-1914 рр.
40. Отчет Одесского отделения Российского общества защиты женщин за 1911 год. - Одесса, 1912. - С.15.
41. В 1911 році відділом розслідувань було проведено 42 справи. // Отчет Одесского отделения Российского общества защиты женщин за 1911 год. - Одесса, 1912. - С.10.
42. Там само. - С.21.
43. Отчет Одесского отделения Российского общества защиты женщин за 1914 год. - Одесса, 1915. - С.5; Отчет Одесского отделения Российского общества защиты женщин за 1911 год. - Одесса, 1912. - С.67.
44. Отчет Одесского отделения Российского общества защиты женщин за 1910 год. - Одесса, 1911. - С.10.
45. Там само.
46. Отчет Одесского отделения Российского общества защиты женщин за 1911 год. - Одесса, 1912. - С.3, 39; Отчет Одесского отделения Российского общества защиты женщин за 1914 год. - Одесса, 1915. - С.30.
47. Отчет Одесского отделения Российского общества защиты женщин за 1911 год. - Одесса, 1912. - С.14.
48. Отчет Одесского отделения Российского общества защиты женщин за 1913 год. - Одесса, 1914. - С. 24-26.
49. Отчет Одесского отделения Российского общества защиты женщин за 1914 год. - Одесса, 1915. - С. 3, 26.
50. Там само. - С.8.
51. Там само. - С.9-10.
52. Отчет Одесского отделения Российского общества защиты женщин за 1914 год. - Одесса, 1915. - С.14.
53. ЦДІА України. - Ф.275. - Оп.1. - Т.1. - Спр.867. - Арк.4.
54. Перші загальні збори відбулися 10 квітня 1905 року в залі Думських

- засідань, де було прочитано дві доповіді // ЦДІА України. - Ф.275. - Оп.1. - Т.1. - Спр. 867. - Арк. 14
55. Труды Первого Всероссийского женского съезда. - С.60.
56. Там само. - С.56.
57. Труды Первого Всероссийского съезда по борьбе с торгом женщинами и его причинами (С.-Петербург с 21-25 апреля 1910 г.). - СПб., 1911. - Т.1. - С.234.
58. Труды Первого Всероссийского женского съезда. - С.50.
59. Товариство оборони жінок // Рада. - 1909. - № 56. - С.3; Труды Первого Всероссийского съезда по борьбе с торгом женщинами и его причинами. - С.148.
60. ЦДІА України. - Ф.442. - Оп.641. - Спр.48. - Арк.346, 364; Отчеты Киевского Отделения Российского общества защиты женщин за 1907, 1908, 1909 гг. - К., 1908, 1909, 1910.
61. ЦДІА України. - Ф. 442. - Оп.644. - Спр.50. - Арк.407; Отчет Киевского отделения Российского общества защиты женщин за 1913 г. - К., 1914. - С.3.
62. ЦДІА України. - Ф.442. - Оп.641. - Спр. 48. - Арк.348.
63. ЦДІА України. - Ф.442. - Оп.644. - Спр. 50. - Арк.403; Отчет Киевского отделения Российского общества защиты женщин за 1913 г. - К., 1914. - С.3.
64. Отчет Киевского отделения Российского общества защиты женщин за 1910 г. - К., 1911. - С.12; ЦДІА України. - Ф.442. - Оп.641. - Спр.48. - Арк.391.
65. Рідний край. - 1909. - №25. - С.5.
66. ЦДІА України. - Ф. 442. - Оп.644. - Спр.50. - Арк.403; Отчет Киевского отделения Российского общества защиты женщин за 1913 г. - К., 1914. - С.3.
67. Труды Первого Всероссийского женского съезда. - С.185; Труды Первого Всероссийского съезда по борьбе с торгом женщинами и его причинами. - СПб., 1910. - С.571.
68. Рада. - 1914. - № 23 (31 січня). - С.3; ЦДІА України. - Ф.442. - Оп. 641. - Спр. 48. - Арк. 363, 392; Оп.644. - Спр. 50. - Арк. 406; Отчет Киевского отделения Российского общества защиты женщин за 1913 г. - К., 1914. - С.7.
69. ЦДІА України. - Ф. 442. - Оп. 644. - Спр. 50. - Арк. 406; Отчет Киевского отделения Российского общества защиты женщин за 1909 г. - К., 1910. - С. 5.
70. Труды Первого Всероссийского женского съезда. - С.50.
71. ЦДІА України. - Ф. 442. - Оп.641. - Спр. 48. - Арк. 392 ; Отчет Киевского отделения Российского общества защиты женщин за 1910 г. - К., 1911. - С.12
72. ЦДІА України. - Ф. 442. - Оп.641. - Спр.48. - Арк. 343
73. Отчет Киевского отделения Российского общества защиты женщин за 1910. - К., 1911. - С.41; ЦДІА України. - Ф.442. - Оп.641. - Спр. 48. - Арк. 393.
74. Рада. - 1909. - № 56 (10 березня). - С.3
75. Труды Первого Всероссийского женского съезда. - С.50; ЦДІА України. - Ф. 442. - Оп.644. - Спр. 50. - Арк.408; Отчет Киевского отделения Российского общества защиты женщин за 1913 г. - К., 1914. - С.9.
76. ГАРФ. - Ф. 516. - Оп.1. - Спр.6. - Арк. 315; ЦДІА України. - Ф. 442.-

- Оп.641. - Спр.48. - Арк.346.
77. ЦДІА України. - Ф.442. - Оп.641. - Спр.48. - Арк.393.
  78. Отчет Киевского отделения Российского общества защиты женщин за 1909. - К., 1910. - С.5; ЦДІА України. - Ф.442. - Оп.641. - Спр.48. - Арк. 365.
  79. Отчеты Киевского отделения Российского общества защиты женщин за 1909, 1910, 1913 гг. - К., 1910, 1911, 1914.
  80. ЦДІА України. - Ф.442. - Оп.644.- Спр. 50.- Арк. 412, 413.
  81. Отчет Киевского отделения Российского общества защиты женщин за 1907/1908 гг. - К., 1909. - С.15; Отчет Киевского отделения Российского общества защиты женщин за 1910 г. - К., 1911. - С.35; Отчет Киевского отделения Российского общества защиты женщин за 1913 г. - К., 1914. - С. 27; ЦДІА України. - Ф.442. - Оп. 641. - Спр. 48. - Арк. 353, 366, 367, 396, 396; Оп. 644. - Спр. 50. - Арк. 412; Рада. - 1914. - № 23(31 січня). - С.3.
  82. ЦДІА України. - Ф. 442. - Оп. 641. - Арк. 48. - Арк. 350, 351; Рада. - 1909. - №6(10 березня). - С.3.
  83. Отчет Киевского отделения Российского общества защиты женщин за 1907/1908 гг. - К., 1909. - С.15.
  84. Отчет Киевского отделения Российского общества защиты женщин за 1910 г. - К., 1911. - С.31; ЦДІА України. - Ф.442. - Оп.641. - Спр.48. - Арк.395.
  85. ЦДІА України.- Ф.442. - Оп.644. - Спр. 50. - Арк. 412; Отчет Киевского отделения Российского общества защиты женщин за 1913 г. - К., 1914. - С.27.
  86. Мірна З. Жіночий рух на Великій Україні //Жінка. - 1937. - Ч. 8-9. - С.6.
  87. ЦДІА України. - Ф. 442. - Оп. 644. - Спр. 50. - Арк. 415.
  88. Отчет Киевского отделения Российского общества защиты женщин за 1907/1908 гг. - К., 1909. - С.14.
  89. Отчет Киевского отделения Российского общества защиты женщин за 1909 г. - К., 1910. - С.12; ЦДІА України. - Ф. 442. - Оп. 641. - Спр. 48. - Арк. 367.
  90. Рада. - 1914. - № 23(31 січня). - С.3.
  91. ЦДІА України. - Ф. 442. - Оп. 644. - Спр. 50. - Арк. 408, 416, 417; Киевская Мысль. - 1912. - 21 января; Киевская Мысль. - 1913. - 14 мая; Отчет Киевского отделения Российского общества защиты женщин за 1913 г. - К., 1914. - С.63.
  92. ЦДІА України. - Ф.442. - Оп. 644. - Спр. 50. - Арк. 404.
  93. Мірна З. Жіночий рух на Великій Україні // Жінка. - 1937. - Ч.8-9. - С.6.
  94. ЦДІА України. - Ф.442. - Оп. 641. - Спр. 48. - С.376; Отчет Киевского отделения Российского общества защиты женщин за 1909 г. - К., 1910. - С.12.
  95. Труды Первого Всероссийского женского съезда. - С. 45; Рада. - 1909. - №41. - С.2.
  96. Труды Первого Всероссийского съезда по борьбе с торгом женщинами и его причинами. - С.364.
  97. Мірна З. Жіночий рух на Великій Україні // Жінка. - 1937. - Ч.8-9. - С.6.
  98. Клячкина В.Г. Памяти А.Е. Ивановой // Киевские ведомости. - 1910. - 7 октября. - С.2.

99. ЦДІА України. - Ф. 442. - Оп.641. - Спр. 48. - Арк. 385- 388.
100. Памяти Александры Евграфовны Ивановой // Киевская мысль. - 1911. - 29 августа. - С.2.
101. ЦДІА України. - Ф. 442. - Оп. 641. - Спр. 48. - Арк. 350; Оп. 644. - Спр. 50. - Арк. 402.

6. БОРОТЬБА ЖІНОК ЗА ПОЛІТИЧНІ ТА ГРОМАДЯНСЬКІ ПРАВА

1. З життя партій та спілок // Рідний край. - 1906. - № 48. - С.9.
2. Всероссийский союз равноправности женщин (1905-1906 гг.) //Первый женский календарь на 1907 г. - С.356.
3. Там само. - С.361.
4. ГАРФ. - Ф.516. - Оп.1. - Спр.12. - Арк.13.
5. ГАРФ. - Ф.516. - Оп.1. - Спр.12. - С.2.
6. Женское движение 1905 года в отзывах современных деятелей. - СПб., 1906. - С.4,5.
7. Об участии женщин в земском самоуправлении // Союз женщин. - 1908. - № 4. - С.1.
8. ГАРФ. - Ф.102. - Оп. Д-3. - Спр.1. - Ч.6. - Арк.6.
9. ГАРФ. - Ф.516. - Оп.1. - Спр.6. - Арк.178.
10. ГАРФ. - Ф.516. - Оп.1. - Спр.12. - Арк.13.
11. Южные записки. - 1905. - 3 июля. - С.15.
12. ГАРФ. - Ф.516. - Оп.1. - Спр.12. - Арк.7, 18-19.
13. Там само. - Арк.15.
14. Хасбулатова О. Опыт и традиции женского движения в России. - Ивано-ново, 1994. - С.95
15. Нові товариства // Нова громада. - 1906. - № 1. - С.132.
16. ГАРФ. - Ф.516. - Оп.1. - Спр.6. - Арк.130.
17. Гуревич Л. Вопрос о равноправии женщин в крестьянской среде // Союз женщин. - 1907. - № 12. - С.9-11.
18. ГАРФ. - Ф.516. - Оп.1. - Спр.7. - Арк.1.
19. ЦДІА України. - Ф.442. - Оп.336. - Спр.1. - Арк.141; Спр.1616. - Арк.110; Спр.1932. - Арк. 326, 342.
20. ГАРФ.- Ф.516. - Оп.1. - Спр. 12. - Арк.12-13.
21. ГАРФ. - Ф.516. - Оп.1. - Спр.12. - Арк.14.
22. ГАРФ. - Ф.516. - Оп.1. - Спр.6. - Арк.130.
23. По Україні //Рідний край. - 1906. - № 17 (28 квітня). - С.11.
24. Женский вопрос в Государственной Думе: Из Стенографических отчетов о заседаниях Государственной Думы. - СПб., 1906. - 59 с.; Петражицкий Л.И. О женском равноправии. - М., 1915. - 16 с.; Петражицкий Л.И. О пользе политических прав женщин: Речь депутата в Первой Государственной Думе. - СПб., 1907. - 8с.
25. Всероссийский Союз равноправности женщин (1905-1906) // Первый женский календарь на 1907 г. - С.360.
26. Жіноча справа // Рідний край. - 1907. - № 13. - С.5.
27. ГАРФ. - Ф. 516. - Оп. 1. - Спр.6. - Арк. 130; Борьба за политические

- права // Союз женщин. - 1907. - № 2. - С. 13.
28. Нова громада. - 1906. - № 1. - С.131-132.
29. ГАРФ. - Ф.516. - Оп. 1. - Спр. 12. - Арк. 2.
30. Нова громада. - 1906. - № 1. - С.132; Рідний край. - 1906. - № 1. - С.17.
31. ГАРФ. - Ф. 516. - Оп. 1. - Спр.12. - Арк.1.
32. Вартовий П. З українського життя // Нова Громада. - 1906. - № 1. - С.1; Рада. - 1906. - № 40; Рідний край. - 1906. - № 45. - С.1.
33. ГАРФ. - Ф.516. - Оп. 1. - Спр.28. - Арк.28; Рідний край. - 1909. - № 9. - С.12.
34. ГАРФ. - Ф. 516. - Оп. 1. - Спр.5. - Арк. 37.
35. Женский вестник. - 1906. - Апрель. - С.108.
36. Богачавська-Хомяк М. Білим по білому: Жінки в громадському житті України, 1884 - 1939. - К., 1995. - С.77.

7. УЧАСТЬ ЖІНОК НАДДНІПРЯНСЬКОЇ УКРАЇНИ В РОБОТІ ПЕРШОГО ВСЕРОСІЙСЬКОГО ЖІНОЧОГО З'ЇЗД

1. Рідний край. - 1908. - № 8. - С.8.
2. Труды Первого Всероссийского женского съезда при русском женском обществе в С.-Петербурге 10-16 декабря 1908 г. - СПб., 1909. - С.1.
3. ГАРФ. - Ф. 516. - Оп. 1. - Спр. 6. - Арк. 287.
4. Труды Первого Всероссийского женского съезда при русском женском обществе в С.-Петербурге 10-16 декабря 1908 г. - СПб., 1909. - С.54.
5. ЦДІА України. - Ф. 336. - Оп. 1. - Спр. 1242. - Арк. 6.
6. Киевская Старина. - 1904. - № 12. - С.7.
7. До українського жіноцтва // Рідний край. - 1908. - №9. - С.2.
8. ГАРФ. - Ф. 516. - Оп. 1. - Спр. 6. - Арк. 287.
9. Рідний край. - 1909. - № 8. - С.8.
10. ЦДІА України. - Ф. 336. - Оп. 1. - Спр. 1242. - Арк. 2.
11. В українському клубі // Рада. - 1909. - № 6 (9 січня). - С. 3.
12. Рідний край. - 1908. - № 9 (7 березня). - С.2.
13. Рідний край. - 1908. - № 9. - С.2.
14. Там само. - С.3.
15. Пчілка О. Українки і їх праця на жіночому з'їзді в Петербурзі. Ч.2. // Рідний край. - 1909. - № 9. - С.12.
16. Рідний край. - 1907. - № 4 (26 січня). - С.9.
17. Там само. - С.11.
18. Пчілка О. Українки і їх праця на жіночому з'їзді в Петербурзі. - Ч.1 // Рідний край. - 1909. - № 8. - С.8.
19. Підраховано автором на основі списків учасників Першого Всеросійського жіночого з'їзду // Труды Первого Всероссийского женского съезда. - СПб., 1909. - С.907-920.
20. Труды Первого Всероссийского женского съезда при русском женском обществе в С.-Петербурге 10-16 декабря 1908 г. - СПб., 1909. - С.4.
21. Там само. - С.23.
22. Там само. - С.28.

23. Там само. - С.36.
24. Там само. - С. 163.
25. Там само. - С.583 585.
26. Там само. - С. 216
27. Там само. - С. 221.
28. Українські жіночі доклади з Києва // Рідний край. - 1908. - № 43. - С.11.
29. Труды Первого Всероссийского женского съезда. - С. 493.
30. Там само. - С. 486.
31. Там само. - С. 484.
32. Там само. - С. 210.
33. Рада. - 1909. - № 6. - С.3.
34. Труды Первого Всероссийского женского съезда. - С.144, 157.
35. Там само. - С. 342-343.
36. Там само. - С. 607-608.
37. Там само. - С. 678, 729, 730.
38. Там само. - С.33-34.
39. Там само. - С.599.
40. Там само. - С. 826.
41. Там само. - С. 656-657.
42. Там само. - С. 724-729.
43. Там само. - С. 46-55; 153-157; 157-163; 202-211; 215-222; 340-343; 484-493; 580-586; 608-618; 724-729.
44. Рада. - 1909. - № 4. - С.3; № 6. - С.3.
45. Рада. - 1909. - № 11. - С.2.
46. Труды Первого Всероссийского женского съезда. - С.1, 271, 456, 494, 618.
47. Там само. - С. 898.

8. ЖІНОЧІ КЛУБИ

1. Жіночий клуб // Рідний край. - 1909. - № 6 (лютий). - С.6.
2. ЦДІА України. - Ф.442. - Оп. 636. - Спр. 647. - Ч.9. - Арк. 523-526; Ф. 385. - Оп. 1. - Спр.11. - Арк.39-41.
3. ЦДІА України. - Ф. 442. - Оп. 636. - Спр. 647. - Ч.9. - Арк. 7.
4. Мірна З. Жіночий рух на Великій Україні // Жінка. - 1937. - Ч. 8-9. - С.6.
5. Рада. - 1914. - 14 січня. - № 10. - С.3; 26 апреля. - №94. - С.3.
6. Рада. - 1914. - № 10. - С.3; ЦДІА України. - Ф. 442. - Оп. 636. - Спр. 647. - Ч.9. - Арк. 4.
7. Рада. - 1914. - №94 (26 апреля). - С.3.
8. Рада. - 1914. - 19 січня. - С.4.
9. Рада. - 1914. - 12 июня. - № 13. - С.3.
10. Рада. - 1914. - 26 апреля. - № 94. - С.3.
11. Рада. - 1914. - №59. - 13 марта. - С.2; №61. - 15 марта. - С.3; № 85. - 16 апреля. - С.3.
12. Рада. - 1914. - 19 января. - С.4; 5 марта. - № 52. - С.2.
13. Русова С. Наші визначні жінки. - С.94.
14. Рада. - 1914. - 7 февраля. - С.3; 27 февраля. - С.4; 21 марта. - № 43. - С.3.

15. Рада. - 1914. - 28 січня. - № 22. - С.3; 6 февраля. - №30. - С.3.
16. ЦДІА України. - Ф. 705. - Оп. 1. - Спр. 706. - Арк. 11 б.
17. ЦДІА України. - Ф. 275. - Оп.1. - Спр. 2608. - Арк. 3-4.
18. Там само. - С.11
19. Шабанова А.Н. Очерки женского движения в России. - СПб., 1912. - С.19; Хасбулатова О.А. Опыт и традиции женского движения в России. - С.131.
20. ГАРФ. - Ф. 516. - Оп. 1. - Спр.6. - Арк.178.
21. Хроника женского движения // Женский вестник. - 1911. - № 5-6. - С.115-117.
22. Жіноче адвокатство // Рідний край. - 1909. - № 30. - С.3.
23. Рада. - 1914. - № 59 (19 марта). - С.2.

9. ДІЯЛЬНІСТЬ ЖІНОЧИХ ТОВАРИСТВ В ПЕРІОД ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

1. Петров П.Г. К истории Харьковского женского медицинского института // В кн. Очерки истории высшего медицинского образования и научной медицинской школы на Украине. - К., 1965. - С.70-73.
2. Звідомлення Товариства "Просвіта" у Катеринославі за 1914 рік. - Катеринослав, 1915. - С.1, 4-6, 28-30.
3. Киевская мысль. - 1915. - 10.08; Вісник Союзу Визволення України. - 1915. - Ч.51-52 (28 лист.). - С.10.
4. Отчет о деятельности Дамского Комитета Красного Креста в Одессе за первый год его существования. 24 августа 1914 - 1 сентября 1915. - Одесса, 1915. - С.3-4.
5. Помощь раненым // Екатеринославль. - 1914. - 21 октября.
6. Мірна З. Жінка на Великій Україні // Жінка. - 1937. - Ч.8-9. - С.6.
7. Дорошенко Д. Галицька Руїна 1914-1914. Спогади і враження // Наше минуле. - 1918. - № 3. - С.17-36.
8. Вісник Союзу Визволення України. - 1915. - Ч.7-8. - С.17.
9. Леонтович О. Вона жила Україною й для України // Українське слово. - 1995. - 13 квітня. - С.12.
10. Дорошенко Д. Галицька Руїна 1914-1917 рр. Спогади і враження // Наше минуле. - 1918. - № 3. - С.34.
11. Енциклопедія Українознавства. - Т.8. - Нью-Йорк, 1976. - С.3028.
12. Русова С. Наші визначні жінки. Літературні характеристики-силуети. - С.94.
13. Мірна З. Жіночий рух на Великій Україні. // Жінка. - 1937. - Ч. 8-9. - С.6.
14. Там само. - С.5.
15. Дорошенко Д. Галицька Руїна 1914-1917 рр. Спогади і враження // Наше минуле. - 1918. - № 3. - С.36; Енциклопедія Українознавства. - Т.8. - Нью-Йорк, 1976. - С.3028.
16. Щербина В. Перша Київська Народна Аудиторія (з культурного життя Києва в кінці ХІХ - поч. ХХ ст. // Україна. - 1930. - Кн.41. - С.41-49.

17. Леонтович О. Вона жила Україною і для України // Українське слово. - 1995. - 13 квітня. - С.120.
18. Буженко Т., Сарана Ф. Варвара Чередниченко // Радянське літературознавство. - 1971. - № 12. - С.60.
19. Рідний край. - 1915. - Ч.2. - С.2.
20. Енциклопедія Українознавства. - Т.1. - Львів, 1993. - С.317.
21. ГАРФ. - Ф.1795. - Оп.1. - Спр. 1. - Арк.57.
22. Капля Молока // Рідний край. - 1907. - № 6. - С.6.
23. ГАРФ. - Ф.1795. - Оп.1. - Спр.1. - Арк.57.
24. Там само. - Арк. 56.
25. Там само. - Арк.1.
26. Там само. - С.12.
27. Там само. - С.70.
28. Там само. - С.80.
29. Там само. - С.57.
30. Отчет Одесского отделения Российского общества защиты женщин за 1914 год. - Одесса, 1915. - С.3, 26.
31. Там само. - С.8.
32. Там само. - С. 9-10.
33. ООДА. - Ф.634. - Оп.1. - Спр.992. - Арк. 4-5.
34. Мірна З. Жіночий рух на Великій Україні // Жінка. - 1937. - Ч.8-9. - С.6.

Розділ ІV.

СОЦІАЛ-ДЕМОКРАТИЧНА АБО РАДИКАЛЬНА ТЕЧІЯ ЖІНОЧОГО РУХУ

І. НАРОДНИЦЬКИЙ ЕТАП

1. Ковальская Елизавета Николаевна // Деятели СССР и революционно-го движения России: Энциклопедический словарь Гранат. - М., 1989. - С.190.
2. Там само. - С.192.
3. Баренбаум И.Е. Женщина в демократизации книжного дела 60-70-х годах XIXв. // Феминизм и российская культура. Сборник статей. Научный ред. Г.А. Тишкин. - СПб., 1995. - С.52-53.
4. Ю.Бунин Памяти М.А.Жебуневой //Русские ведомости. - 1913. - №96; Деятели революционного движения в России: от предшественников декабристов до падения царизма. Био-библиографический словарь/ Сост. А.А. Шилов, М.Г. Карнаухова; под ред. Вл. Виленского и др. (далі Деятели революционного движения). - М., 1930. - Т.2. - Вып. 2. - Стлб.414.
5. Кон Ф. Южные бунтари // Каторга и Ссылка. - 1920.- №21. - С. 21; Кон Ф. На Каре //Каторга и ссылка. - 1922. - №3. - С.16, 20, 21, 24.
6. Якимович А Памяти М.А.Коленкиной-Богородской // Каторга и ссылка - 1927.-№11(31). - С.178; Лившиц С. Подпольная типография 60-80 гг. // Каторга и ссылка - 1928. - №УІ (43). - С.68; Деятели революционного движения. - М., 1930. - Т.2. - Вып. 2. - Стлб.842.

7. Деятели революционного движения. - М., 1931. - Т. 2. - Вып.3. - Стлб. 1305.
8. Якимова А. Памяти М.А. Колснкиной-Богородской // Каторга и ссылка. - 1927. - № 11 (31). - С.178.
9. Ольга Ромовська померла в 1878 році від сухот. Буда С. До історії революційно-народницького руху на Україні в першій половині 70-х років. Іван Трезвінський один з "193". // Україна. - 1926. - № 1. - С.67; Буда С. Український переклад російської літератури 1870-х років // За сто літ. - К., 1928. - Кн.ІІІ. - С.45.
10. Деятели революционного движения. - М., 1929. - Т.2. - Вып.1. - Стлб. 143; М., 1930. - Т.2. - Вып.2. - Стлб. 536, 537, 538, 610, 679, 753, 771, 788; М., 1931. - Т.2. - Вып.3. - Стлб. 907, 1223.
11. Белоконский И. К истории политической ссылки 80-х // Каторга и ссылка. - 1927. - №11. - С.145.
12. Деятели революционного движения. - М., 1931. - Т.2. - Вып.3. - Стлб.907.
13. Там само. - Стлб.1223.
14. Деятели революционного движения. - М., 1929. - Т.2. - Вып.1. - Стлб.143, 185, 392; М., 1930. - Т.2. - Вып.2. - Стлб.423, 536, 537, 538, 616; М., 1932. - Т.2. - Вып.4. - Стлб.1734.
15. Там само. - М., 1929. - Т.2. - Вып.1. - Стлб.185; М., 1930. - Т.2. - Вып.2. - Стлб.423.
16. Буда С. До історії революційно-народницького руху на Україні в першій половині 70-х років. Іван Трезвінський один з "193". // Україна. - 1926. - № 1. - С.65; Деятели революционного движения. - М., 1929. - Т.2. - Вып.1. - Стлб.392.
17. Буда С. До історії революційно-народницького руху на Україні в першій половині 70-х років. Іван Трезвінський один з "193". // Україна. - 1926. - № 1. - С. 79.
18. Короленко В. История моего современника. - М., 1922. - Ч.ІІІ. - С.157.
19. Лейвин Д. Памяти Р.В. Тессен // Каторга и ссылка. - 1926. - № 1 (22). - С.247; Деятели революционного движения. - М., 1930. - Т.2. - Вып. 2. - Стлб. 513; М., 1932. - Т.2. - Вып.4. - Стлб. 1563, 1872.
20. Деятели революционного движения. - М., 1930. - Т.2. - Вып.2. - Стлб.619.
21. Там само. - М., 1929. - Т.2. - Вып.1. - Стлб.85.
22. Історія України. Курс лекцій. - К., 1991. - С.488.
23. Деятели революционного движения. - М., 1931. - Т.2. - Вып.4. - Стлб.1503.
24. Там само. - М., 1930. - Т.2. - Вып.2. - Стлб.414.
25. Там само. - М., 1932. - Т.2. - Вып.4. - Стлб.1734.
26. Там само. - Стлб.1532.
27. Там само. - М., 1930. - Т.2. - Вып.2. - Стлб.624.
28. ЦГИА России. - Ф.5975. - Оп.1. - Спр.984. - Арк.94-95; Деятели революционного движения. - М., 1929. - Т.2. - Вып.1. - Стлб.143; Воспоминания пропагандистки // Община. - 1878. - № 6-7. - С.25;
29. Буда С. До історії революційно-народницького руху на Україні в першій половині 70-х років. Іван Трезвінський один з "193". // Україна. - 1926. - № 1. - С.65.

30. Воспоминания чайковца // Былое. - 1906. - № 8.
31. Буда С. До історії революційно-народницького руху на Україні в першій половині 70-х років. Іван Трезвінський один з "193". // Україна. - 1926. - № 1. - С.63-67.
32. Деятели революционного движения. - М., 1930. - Т.2. - Вып.2. - Стлб.616.
33. Там само. - Стлб. 634, 762.
34. Там само. - М., 1932. - Т.2. - Вып.4. - Стлб.1814.
35. Кудринский А. Неудачные предприятия народолюбки (К биографии Н.С. Сохацкой-Кохановской // Киевская старина. - 1900. - № 10-12. - С.84.
36. Литературная характеристика местной писательницы: Н.С. Кохановской (Соханской) // Харьковские губернские ведомости. - 1890. - 22 декабря.
37. Кудринский А. Неудачные предприятия народолюбки (К биографии Н.С. Сохацкой-Кохановской // Киевская старина. - 1900. - № 10-12. - С.91.
38. Прохання Н.С. Соханської було надруковане у виданні "День" // День. - 1860. - № 52.
39. Лист Н.С. Соханської від 1 травня 1866 // Русское обозрение. - 1896. - Кн.У1.
40. Поездка на Волынь. Письмо 1-е // Москва. - 1867. - № 67.
41. Лист Н.С. Соханської від 5 квітня 1868 року // День. - 1868. - №38,67.
42. Кудринский А. Неудачные предприятия народолюбки (К биографии Н.С. Сохацкой-Кохановской // Киевская старина. - 1900. - № 10-12. - С.94.
43. Харьковская писательница Н.С. Соханская (псевдоним Кохановская) // Харьковские губернские ведомости - 1884. - 18 декабря.
44. Кудринский А. Неудачные предприятия народолюбки (К биографии Н.С. Сохацкой-Кохановской // Киевская старина. - 1900. - № 10-12. - С.94.
45. Деятели революционного движения. - М., 1931. - Т.2. - Вып.4. - Стлб.1833.
46. "Процесс 50-ти" // Советская Историческая Энциклопедия. - М., 1968. - Т.11. - С.668.
47. Деятели революционного движения. - М., 1930. - Т.2. - Вып.2. - Стлб.658, 680.
48. Феохари С. Дело о вооруженном сопротивлении в Киеве // Каторга и ссылка. - 1929. - № 1У. - С.53, 41.
49. Костюрина М. Молодые годы // Каторга и ссылка. - 1926. - № 11 (24). - С.190.
50. Деятели революционного движения. - М., 1931. - Т.2. - Вып.3. - Стлб.1362.
51. Там само. - М., 1930. - Т.2. - Вып.2. - Стлб.691.
52. Там само. - Стлб.529.
53. Там само. - Стлб.616.
54. Лившиц С. Подпольная типография 60-80-гг // Каторга и ссылка. - 1928. - № У1 (43). - С.68; Деятели революционного движения. - М., 1931. - Т.2. - Вып. 3. - Стлб.841.
55. Там само. - М., 1930. - Т.2. - Вып.2. - Стлб.529, 691.

56. Там само. - Стлб.596.
57. Там само. - М., 1932. - Т.2. - Вып.4. - Стлб.1423.
58. Бик В.К. К материалам о Якутской трагедии // Каторга и ссылка. - 1926. - № III (24). - С.200; Прибылев А. Еще о карийской трагедии // Каторга и ссылка. - 1924. - №1; Кон Ф. На Каре // Каторга и ссылка. - 1922. - № 3, 16, 20.
59. Деятели революционного движения. - М., 1929. - Т.2. - Вып.1. - С.394.
60. Кушева Е. Из истории "общества народного освобождения" // Каторга и ссылка. - 1931. - № IV (77). - С.49-52.
61. Деятели революционного движения. - М., 1932. - Т.2. - Вып.4. - Стлб.2112.
62. Там само. - М., 1930. - Т.2. - Вып. 2. - Стлб.712, 781.
63. Там само. - Стлб.475.
64. Там само. - Стлб. 658,691, 711.
65. Там само. - М., 1929. - Т.2. - Вып.1. - Стлб.59.
66. Там само. - Стлб.64.
67. Санин А.К ранней истории марксизма // Историко- Революционный Сборник. - 1926. - № III. - С.74.
68. Лейвин Д. Памяти Р.В. Тессен // Каторга и ссылка. - 1926. - № I (22). - С.247; Бяловеский А. Из прошлого // Былое. - 1908. - № УIII. - С.200; Деятели революционного движения. - М., 1931. - Т. 2. - Вып.3. - Стлб.1146.
69. Деятели революционного движения. - М., 1929. - Т.1. - Вып.2. - С.231; Т.2. - Вып.2. - Стлб.679; Т.2. - Вып.3. - Стлб.1207.
70. Там само. - М., 1929. - Т.2. - Вып.1. - Стлб.157,197.
71. Там само. - Стлб.87, 227, 394.
72. Буда С. До історії революційно-народницького руху на Україні в першій половині 70-х років. Іван Трезвінський один з "193". // Україна. - 1926. - № 1. - С.67.
73. Деятели революционного движения. - М., 1931. - Т.2. - Вып.3. - Стлб.1305.
74. Белоконский И. К истории политической ссылки // Каторга и ссылка. - 1927. - № 11 (37). - С.149; Деятели революционного движения. - М., 1930. - Т.2. - Вып.2. - Стлб.749.
75. Деятели революционного движения. - М., 1929. - Т.2. - Вып.1. - Стлб.217; М., 1931. - Т.2. - Вып.3. - Стлб.1121; М., 1932. - Т.2. - Вып.4. - Стлб.1523, 1737.
76. Там само. - М.,1931. - Т.2. - Вып.3. - Стлб.1192.
77. Там само. - М., 1930. - Т.2. - Вып.2. - Стлб.513.
78. Там само. - М., 1933. - Т.3. - Вып.1. - Стлб.629.
79. Белоконский И. К истории политической ссылки // Каторга и ссылка. - 1927. - № 11 (37). - С.154; Деятели революционного движения. - М., 1931. - Т.2. - Вып.3. - Стлб.978, 1326,1327; М., 1932. - Т.2. - Вып.4. - С.1416.
80. Шевелів Б. До процесу київських народовольців 1879 (За матеріалами чернігівського історичного архіву) // За сто літ. - К., 1929. - С.222-224.
81. Бухбиндер Н. К процессу И.Ковальського // Каторга и ссылка. - 1928. - № 1 (38). - С.70-73.
82. Виташевский Н. Первое вооруженное сопротивление // Былое. - 1906. - № 2.

83. Мартыновская У. И.М. Ковальский и первое вооруженное сопротивление в Одессе // Каторга и ссылка. - 1928. - № УIII-IX (45-46). - С.93.
84. Деятели революционного движения. - М., 1931. - Т.2. - Вып.3. - Стлб.915.
85. Белокопский И. К истории политической ссылки // Каторга и ссылка. - 1927. - № 11 (37). - С.144; Деятели революционного движения. - М., 1929. - Т.2. - Вып.1. - С.197.
86. Ивановский П.М. Кутитонская // Каторга и ссылка. - 1927. - № УI (35). - С.77-192.
87. Деятели революционного движения. - М., 1930. - Т.2. - Вып.2. - Стлб.722.
88. Чернявская-Бохановская Г.Ф. Автобиография // Деятели СССР и революционного движения России. Энциклопедический словарь Гранат. - М., 1989. - С.584, 588.
89. Деятели революционного движения. - М., 1930. - Т.2. - Вып.2. - Стлб.624.
90. Там само. - М., 1932. - Т.2. - Вып.4. - С.1423.
91. Белокопский И. К истории политической ссылки // Каторга и ссылка. - 1927. - № 11 (37). - С.153.
92. Деятели революционного движения. - М., 1931. - Т.2. - Вып.3. - Стлб.1356.
93. Там само. - Стлб. 1223.
94. Там само. - М., 1932. - Т.2. - Вып.4. - Стлб.1423.
95. Там само. - Стлб.2112.
96. Кушева Е. Из истории "общества народного освобождения" // Каторга и ссылка. - 1931. - № УУ (77). - С.49-52.
97. Ковальская Е. Побег // Каторга и ссылка. - 1929. - № У (54). - С.12; Деятели революционного движения. - М., 1932. - Т.2. - Вып.4. - Стлб.2112.
98. Там само. - М., 1932. - Т.2. - Вып.3. - Стлб.1356.
99. Там само. - С.1138.
100. Деятели революционного движения. - М., 1932. - Т.2. - Вып.4. - Стлб.1416.
101. Там само. - М., 1930. - Т.2. - Вып.2. - Стлб.771.
102. Там само. - М., 1931. - Т.2. - Вып.3. - Стлб.1326.
103. Там само. - Стлб.1358.
104. Там само. - Стлб.841.
105. Бунин Ю. Памяти М.А. Жебуневой // Русские ведомости. - 1913. - № 96.
106. Деятели революционного движения. - М., 1930. - Т.2. - Вып.2. - Стлб.679; М., 1932. - Т.2. - Вып.4. - Стлб.1877, 2096.
107. Там само. - М., 1931. - Т.2. - Вып.3. - Стлб.1315; М., 1932. - Т.2. - Вып.4. - Стлб.1401.
108. Ковальская Е. Из моих воспоминаний // Каторга и ссылка. - 1926. - №1 (22). - С.33; Деятели революционного движения. - М., 1929. - Т.2. - Вып.1. - Стлб.46,77.
109. Козлов С. З життя гуртків "Народної Волі" на Роменщині // За сто літ. - К., 1930. - Кн.6. - С.175, 179, 188; Деятели революционного движения. - М., 1930. - Т.2. - Вып.2. - Стлб.562, 623; М., 1934. - Т.3. - Вып.2. - Стлб.707.
110. Козлов С. Революційні силуети Роменщини // Радянське життя - 1925. - № 124.

111. Рябін-Скляревський О. З революційного українського руху 1870-х років. Одеська громада 1870 // Україна. - 1926. - № 4. - С.132-133.
112. Рябін-Скляревський О. Київська Комуна, 1870 // Україна. - 1927. - №1-2. - С.148.
113. Деятели революционного движения. - М., 1933. - Т.3. - Вып.1. - Стлб.745.
114. Там само. - Стлб.1018.
115. Там само. - М., 1934. - Т.3. - Вып.2. - Стлб.754.
116. Там само. - М., 1933. - Т.3. - Вып.1. - Стлб.152.
117. Евгения К. К характеристике Марии Калюжной // Каторга и ссылка. - 1925. - № 1 (25). - С.173.
118. Ивановская П. Документы о смерти Сигиды // Каторга и ссылка. - 1929. - № 11; Грабовський П. Надія Сигида (Сумна споминка) // В кн. Грабовський П. Зібрання творів. - К., 1960. - Т.3.
119. Ковальская Е. Автобиография // Деятели СССР и революционного движения. Энциклопедический словарь Гранат. - М., 1989. - С.190-193.
120. Манилов В. Очерки истории социал-демократии в Киеве // Летопись революции. - 1923. - № 3. - С.192.
121. Разгром "Южно-русского рабочего союза // Красный Архив. - 1928. - № XXX. - С.210-216.
122. Деятели революционного движения. - М., 1933. - Т.3. - Вып.1. - Стлб.346.
123. Мазуренко С. От "Черного Передела" до коммунистической партии // Пути революции. - 1926. - № 2-3 (5-6). - С.23.
124. Житє і слово. - 1897. - №6. - С.170-173.
125. Матюров Б.Н., Виноградская Л.М. Життя як факел // Радянська школа. - 1989. - № 3. - С.92-93.
126. Чала Л. Не даремно! // Вітчизна. - 1964. - № 8. - С.195.
127. Куделли П. Народовольцы на перепутье: Дело Лахтинской типографии. - Л., 1925. - С.45-46.
128. Полонська-Василенко Н. Історія України. - К., 1993. - Т.2. - С.324.
129. Ростов Н. Самоубийство М.Ф. Ветровой и студенческие беспорядки 1897 // Каторга и ссылка. - 1926. - № 2 (23). - С.41-44.
130. ЦДІА України. - Ф.274. - Оп.1. - Спр.266. - Арк.127-128; Спр.393. - Арк.73-75; Спр.391-392. - Арк.1-342; Ф.442. - Оп.847. - Спр.21. - Арк.10-11, 81-82; Ф.838. - Оп.5. - Спр.162. - Арк.3.
131. Амфитеатров А. Женщина в общественном движении России. - СПб., 1907. - С.31-32.
132. Крамова В. Счастливая каторжанка. - М., 1990. - С.52.
133. Деятели революционного движения. - М., 1933. - Т.3. - Вып.1. - Стлб.629.
134. Панкратов В. Памяти Л.А. Волкенштейн // Былое. - 1906. - № 2. - С.284-286; Фигнер В. Шлиссельбургская узница // Былое. - 1906. - № 3. - С.256-281.
135. Фигнер В. Л.А. Волкенштейн // Первый женский календарь на 1907 год. - С.335-337.
136. Там само. - С.338; Волкенштейн Л.А. Из тюремных воспоминаний. - Л., 1924. - С.102.
137. Панкратов В. Памяти Л.А. Волкенштейн // Былое. - 1906. - № 2. - С.286;

- Никитина Е.Н. Список государственных преступников на о.Сахалине // Каторга и ссылка. - 1926. - № УІ (26). - С.178.
138. Мірна З. Жіночий рух на Великій Україні // Жінка. - 1937. - Ч.7. - С.2.
139. Енциклопедія Українознавства. Словникова частина. - Львів, 1996. - Т.6. - С.2020.
140. К биографии А.И. Желябова и С.Л. Перовской // Былое. - 1906. - № 8; Павлюченко Э.А. С. Перовская. - М., 1959. - С.123.
141. Мірна З. Жіночий рух на Великій Україні // Жінка. - 1937. - Ч.7. - С.2.
142. Там само. - С.3.
143. ЦДІА України. - Ф. 442. - Оп. 828. - Спр. 146. - Арк.1.
144. Деятели революционного движения. - М., 1932. - Т.2. - Вып.4. - Стлб.2141; М., 1933. - Т.3. - Вып.1. - Стлб. 134-135, 344, 493-494.
145. Там само. - М., 1932. - Т.2. - Вып.4. - Стлб.2134; М., 1934. - Т.3. - Вып.2. - Стлб.1307.
146. Былое. - 1907. - № 4. - С.140, 141, 149.
147. Деятели революционного движения. - М., 1934. - Т.3. - Вып.2. - Стлб.1530.
148. Там само. - М., 1933. - Т.3. - Вып.1. - Стлб.191.
149. Белоконский И. К истории политической ссылки // Каторга и ссылка. - 1927. - № 11 (37). - С.152.
150. ЦГИА России. - Ф.733. - Оп.191. - Спр.674. - Арк.69.
151. Там само. - Арк.70; Малинко И.Г. Слушательницы ВЖК Украины в революционном движении. Рукопись депонирована в ИНИОН АН СССР № 16 911 от 29.05.84. - С.4.
152. Назаревський О. До історії вищої жіночої освіти на Україні // Життя і революція. - 1927. - № 4. - С.117.
153. Амфитеатров А. Женщина в общественном движении России. - СПб., 1907. - С.50-51.
154. ЦГИА России. - Ф.733. - Оп.191. - Спр.674. - Арк. 68.
155. Деятели революционного движения. - М., 1930. - Т.2. - Вып.2. - Стлб.526.
156. Лейвин Д. К делу Краснокутской // Каторга и ссылка. - 1926. - № 1 (22). - С.294.
157. Деятели революционного движения. - М., 1930. - Т.2. - Вып.2. - Стлб.574.
158. Там само. - М., 1932. - Т.2. - Вып.4. - Стлб.1724.
159. Там само. - М., 1930. - Т.2. - Вып. 2. - Стлб.531.
160. Там само. - Стлб. 558.
161. Там само. - Стлб.623.
162. Амфитеатров А. Женщина в общественном движении России. - СПб., 1907. - С.97.

2. ПРОЛЕТАРСЬКИЙ ЕТАП

1. Жінка у виробництві й профспілковому русі Дніпропетровщини (Уривки з історії жіночої праці 1795-1930. - Дніпропетровськ, 1930. - С.15.
2. Там само. - С.19.
3. Там само. - С.15.

4. Вечерняя Одесса. - 1905. - 7 марта.
5. Приднепровский край. - 1905. - 12 марта.
6. ЦДІА України. - Ф. 574. - Оп. 1. - Спр. 1008. - Арк.7.
7. Жінка у виробництві й профспілковому русі Дніпропетровщини (Уривки з історії жіночої праці 1795-1930). - Дніпропетровськ, 1930. - С.23.
8. Пролетарское дело. - 1905. - 15 августа.
9. Півнева Є. Жінка-робітниця в революційному русі на Київщині період 1890-1905 рр. З матеріалів жінкомісії Київського історико-партійного архіву. - Харків-Київ, 1930. -С.64.
10. ГАРФ. - Ф. 516. Оп. 1. - Спр. 7. - Арк. 1.
11. Киевские Отклики. - 1905. - 17 ноября; Півнева Є. Жінка-робітниця в революційному русі на Київщині період 1890-1905 рр. З матеріалів жінкомісії Київського історико-партійного архіву. - Харків-Київ, 1930. -С.62.
12. Жінка у виробництві й профспілковому русі Дніпропетровщини. Уривки з історії жіночої праці 1795-1930. - Дніпропетровськ, 1930. - С.19.
13. ЦДІА України. - Ф. 707. - Оп. 156. - Спр. 29. - Арк. 168.
14. ООДА. - Ф.634. - Оп. 1. - Спр. 377. - Арк.1.
15. Дніпропетровський Обласний Державний Архів. - Ф.11. - Оп. 1. - Спр. 506. - Арк.19.
16. ООДА. - Ф. 634. - Оп. 1. - Спр. 527. - Арк.1.
17. ООДА. - Ф.2. - Оп. 2. - Спр. 3508. - Ч. 2. - Арк.13.
18. ЦДІА України. - Ф. 575. - Оп. 1. - Спр. 509. - Арк. 54, 57.
19. ЦДІА України. - Ф. 274. - Оп. 4. - Спр. 366. - Арк.9; Історія Київського університету. - К., 1959. - С.282.
20. Киевская мысль. - 1907. - №298 (20 ноября).
21. Рідний край. - 1907. - №9. - С.8; №10. - С.8.
22. Киевская мысль. - 1907. - №327 (19 декабря).
23. Юг. - 1905. - 2 декабря.
24. Жінка у виробництві й профспілковому русі Дніпропетровщини. Уривки з історії жіночої праці 1795-1930. - Дніпропетровськ, 1930. - С.25-26.
25. Харківський Обласний Державний Архів (Далі ХОДА).- Ф. 922. - Оп. 1. - Спр. 98. - Арк. 12, 13, 28.
26. Рабочее движение на Украине в годы нового революционного подъема 1910-1914 гг. Сборник документов и материалов. - К., 1959. - С.473.
27. ЦДІА України. - Ф. 274. - Оп. 4. - Спр. 17. - Арк.80.
28. ЦДІА України. - Ф.274. - Оп. 4. - Спр. 66. - Арк. 67.
29. Рабочее движение на Украине в годы нового революционного подъема 1910-1914 гг. Сборник документов и материалов. - К., 1959. - С.71.
30. Там само. - С. 74, 90-91.
31. Дніпропетровський Обласний Державний Архів. - Ф.11. - Оп. 1. - Спр. 1190. - Арк. 136, 265.
32. ООДА.- Ф. 2- Оп. 1. - Спр. 1049. Арк.27.
33. ООДА. - Ф.2. - Оп. 1. - Спр. 468. - Арк.468.
34. Наша рабочая газета. - 1914. - 13 мая.
35. ЦДІА України. - Ф.274. - Оп.1. - Т.2. - Спр. 2208. - Арк. 24; Спр. 2203. - Арк. 21.

36. ООДА. - Ф. 62. - Оп. 1. - Спр. 11. - Арк.8.
37. ООДА. - Ф. 62. - Оп. 1. - Спр. 11. - Арк 9.
38. ООДА. - Ф. 62. - Оп. 1. - Спр. 11. - Арк 33.
39. ЦДІА України. - Ф. 275. - Оп. 1. - Спр. 2314. - Арк.11.
40. Там само. - С.19.
41. Киевская мысль. - 1911. - № 78 (19 марта).
42. Малинко И.Г. Слушательницы ВЖК Украины в революционном движении. Рукопис депонирована в ИНИОН АН СССР. - С.14.
43. ЦДІА України. - Ф. 274. - Оп. 4. - Спр. 179. - Арк. 3, 6 об., 10 об., 17 об., 23 об., 25 об., 31 об., 35 об.
44. Рабочее движение в годы нового революционного подъема 1910-1914 гг. - К., 1959. - С.170.
45. Державний архів м. Києва. - Ф. 244. - оп. 17. - Спр. 268. - Арк.2.
46. ЦДІА України. - Ф. 274. - Оп. 4. - Спр. 79. - Арк. 3.
47. Женский вестник. - 1912. - №7-8. - С.161.
48. Комунарка України. - 1926. - №5. - С.19.
49. Красный архив. - 1936. - №4. - С.50.
50. Одесский курьер. - 1913. - 17 февраля, 20 февраля, 17 марта.
51. ЦДІА України. - Ф. 1262. - Оп. 2. - Спр. 38. - Арк.14; Ф. 442. - Оп. 862. - Спр.329. - Арк. 18; Ф.301. - Оп. 6. - Спр. 182,183, 420, 425; Ф.274. - Оп. 5. - Спр. 7. - Арк.200; Ф.1335. - Оп.1. - Спр. 1535. - Арк. 6-10; Ф.1152. - Оп.1. - Спр. 295. - Арк. 1; Ф.1597. - Оп.1. - Спр. 384. - Арк. 15.
52. Киевская мысль. - 1914. - №38 (7 февраля).
53. ЦДІА України. - Ф.274. - Оп. 4. - Спр. 339. - Арк. 7; Спр. 374. - Арк. 71-75; Ф.336. - Оп.1. - Спр. 4076. - Арк. 64; Ф. 301. - Оп. 2. - Спр. 429. - Арк. 95-96; Ф. 278. - Оп. 1. - Спр. 229. - Арк. 28.
54. ХОДА. - Ф.3. - Оп. 287. - Спр. 5762. - Арк. 15, 16.
55. ЦДІА України. - Ф.274. - Оп. 1. - Спр. 3624. - Арк. 56-91.
56. ЦДІА України. - Ф. 274. - Оп. 4. - Спр. 458. - Арк. 14.
57. Там само. - С. 16, 164.
58. Красный архив. - 1936. - № 3(76). - С.18.
59. Красный архив. - 1936. - № 3(76). - С.16.
60. Александровские отклики. - 1915. - 2 мая.
61. Красный архив. - 1936. - № 3(76). - С.3-4, 14.
62. Кирьянов Ю.И. Рабочие юга России 1914 - февраль 1917. - М., 1971. - С.266.
63. Нова громада. - 1906. - № 11. - С.115-116.
64. Музичка А. Леся Українка, її життя, громадська діяльність і поетична творчість. - К., 1925. - С.67.
65. Гасло. - 1902. - №2. - С.3.
66. Романович-Ткаченко Н. На порозі до революції (Уривки із споминів) //Україна. - 1925. - №1-2. - С.112.
67. Енциклопедія українознавства. - Т.7. - Нью-Йорк, 1973. - С.2564.
68. Романович-Ткаченко Н. На порозі до революції (Уривки із споминів)// Україна. - 1925. - №1-2. - С.103-106.
69. Павликовська І. На громадський шлях. З нагоди 70-ліття українського жіночого руху - Філадельфія, 1956. - С.19.

70. Енциклопедія Українознавства. - Т.7. - Нью-Йорк, 1973. - С.2442.
71. Богачеська-Хом'як М. Білим по білому. Жінки в громадському житті України. 1884-1939. - Київ, 1995. - С.64.
72. Українська суспільно-політична думка в ХХ ст. - Мюнхен, 1983. - С.116.
73. Романович-Ткаченко Н. На порозі до революції (Уривки із споминів)// Україна. - 1925. - №1-2. - С.118.
74. Настя Грінченко // Мета. - 1908. - Ч.16. - С.1.
75. Настя Грінченко (Посмертна згадка// Рідний край. - 1908. - №35. - С.3; Настя Грінченко // Мета. - 1908. - Ч.16. - С.1
76. Голобуцький О., Кулик В. Український політичний рух на Наддніпрянщині кінця ХІХ початку ХХ століття. - К., 1996. - С.77.
77. Автобіографія Людмили Старицької-Черняхівської// Слово і час. - 1997. - №2. - С.34.
78. Русова С. Наші визначні жінки. Літературні характеристики-силуети. - Вінніпег, 1945. - С.94.
79. Русова С. Мої спомини (1879-1915)//За сто літ. - Кн. ІІІ. - К., 1928. - С.201; Життя та діяльність С.Русової //Жінка. - 1936. - Ч.7-8. - С.7-8.
80. Голобуцький О., Кулик В. Український політичний рух на Наддніпрянщині кінця ХІХ початку ХХ століття. - К., 1996. - С.93; ЦДІА України. - Ф.295. - Оп.1. - Спр. 51. - Арк.42.
81. Грінченко М. На дружні могили (Пам'яті Надії Кибальчич-Козловської та Любини Шерстюк) // Основа. - 1915. - Кн. 1. - С. 105.
82. Л.С.Шерстюк померла у вересні 1914 р. Ковалевський М. Од романтики до реалізму (з історії однієї партії) //Літературно-науковий вісник. - 1919. - Т.73. - №1. - С.92-107.
83. Лотоцький О. Сторінки минулого. - Зб.: З іменем Святого Володимира. - К., 1994. - С.294.
84. Півнева Є. Жінка-робітниця в революційному русі на Київщині період 1890-1905 рр. З матеріалів жінкомісії Київського історико-партійного архіву. - Харків-Київ, 1930. - С.18.
85. Там само. -С.35.
86. Там само. - С.50.
87. ЦДІА України. - Ф. 493. - Оп. 2. - Спр. 148. - Арк. 26.
88. Комунарка України. - 1927. - №22. - С.11; ЦДІА України. - Ф. 274. - Оп.4. - Спр. 303. - Арк. 236.
89. ЦДІА України. - Ф. 274. - Оп.4. - Спр.303. - Арк.44.
90. ЦДІА України. - Ф.274. - Оп.4. - Спр. 301. - Арк.456.
91. ЦДІА України. - Ф.318. - Оп. 1. - Спр. 1490. - Арк. 15.
92. ЦДІА України. - Ф. 274. - Оп. 4. - Спр. 461. - Арк. 108.
93. ЦДІА України. - Ф. 274. - Оп. 4. - Спр. 67. - Арк. 299.
94. ЦДІА України. - Ф.274. - Оп. 4. - Спр. 459. - Арк. 31.
95. Дніпропетровський Обласний Державний Архів. - Ф. 11. - Оп. 1. - Спр. 1002. - Арк. 6,8.
96. ХОДА. - Ф.3. - Оп. 287. - Спр. 2399. - Арк. 1.
97. ЦДІА України. - Ф.274. - Оп. 1. - Спр. 2367. - Арк.5,8.
98. ЦДІА України. - Ф. 274. - Оп. 4. - Спр. 461. - Арк. 129.

99. ЦДІА України. - Ф.274. - Оп. 1. - Спр. 3624. - Арк. 15.
100. ЦДІА України. - Ф. 274. - оп. 4. - Спр. 339. - Арк. 5.
101. ЦДІА України. - Ф. 274. - Оп. 4. - Спр. 303. - Арк. 224.
102. Южные ведомости. - 1916. - 24 июня ; ЦДІА України. - Ф. 274. - Оп. 4. - Спр.461. - Арк. 113; Спр. 179. - Арк. 3, 10 об., 17 об., 23 об., 25 об., 31 об., 35 об.
103. Власов А.П., Фомичева М.П. Участие медицинских работников Харькова в революционном движении // Советское здравоохранение. - 1967. - № 8. - С.60-61.
104. ЦДІА України. - Ф.274. - Оп. 4. - Спр. 302. - Арк. 205.
105. ЦДІА України. - Ф.274. - Оп.4. - Спр. 301. - Арк.255. 256, 118.
106. ЦДІА України. - Ф. 274. - Оп. 4. - Спр. 66. - Арк. 67; Півнева Є. Жінка-робітниця в робітничому русі на Київщині період 1890-1905 рр. - Харків-Київ, 1930. - С.35.
107. Тюрберт С.А. Два направления в социализме и женском движении // Союз женщин. - 1907. - № 5. - С.4-6.
108. Kollontai Alexandra The Autobiography of Sexually Emancipated Communist Women. - New York, 1975. - P. 15.
109. ГАРФ. - Ф. 102. - Оп. 235. - Спр. 25. - Ч.57. - Арк.19.
110. Коллонтай А.М. К истории движения работниц в России. - Харьков, 1920. - С.13; Хасбулатова О.А. Опыт и традиции женского движения в России (1860-1917). - Иваново, 1994. - С.57.

Розділ У.

НАЦІОНАЛЬНО-ДЕМОКРАТИЧНА ТЕЧІЯ ЖІНОЧОГО РУХУ

1. ДІЯЛЬНІСТЬ ЖІНОК У СФЕРІ ОСВІТИ УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ

1. С.-Петербургские Ведомости. - 1863. - №19.
2. Глушко С. Драгоманов і недільні школи // Україна. - 1924. - № 4. - С.37.
3. Основа. - 1861. - № 6. - С.91.
4. Киевский Телеграф. - 1859. - № 52.
5. Киевская Старина. - 1898. - № 5. - С.291.
6. Житецький Г. Київська громада за 60 років // Україна. - 1928. - Кн. 1. - С.93.
7. Буда С. До історії революційно-народницького руху на Україні в першій половині 70-х років. І. Трезвїнський // Україна. - 1926. - Кн. 4. - С. 75.
8. Киевский телеграф. - 1860. - №80. - С.320; № 91. - С. 370.
9. Абрамов Я. Первые воскресные школы // Русская школа. - 1897. - № 10. - С.40.
10. ЦДІА України. - Ф.707. - Оп. 25. - Спр. 352.- Арк. 63.
11. ЦДІА України. - Ф. 707. - Оп. 27. - Спр. 194. - Арк. 1-6.
12. ЦДІА України. - Ф. 707. - Оп. 27. - Спр. 197. - Арк. 21-23.
13. Абрамов Я. Первые воскресные школы // Русская школа. - 1897. - № 10. - С. 47.
14. ЦДІА України. - Ф. 707. - Оп. 27. - Спр. 91. - Арк. 27.

15. Гроховецкий Д. Перші недільні школи на Полтавщині та їх діячі (1860-1862) // Україна. - 1928. - Кн. 4. - С. 51-73; ЦДІА України. - Ф. 707. - Оп. 27. - Спр. 1. - Арк. 1-8.
16. Наше життя. - 1973. - Ч.5. - С.5.
17. ЦДІА України. - Ф. 707. - Оп. 27. - Спр. 253, 204; Дирекция народных школ. - 1862. - № 40. - С.45.
18. Зоря. - 1894. - № 3. - С.70.
19. ЦДІА України. - Ф. 707. - Оп. 26. - Спр. 207, 208, 239, 474; Оп. 28. - Спр. 143, 219.
20. ЦДІА України. - Ф. 707. - Оп. 27. - Спр. 409.
21. Лобач-Жученко Б. З неопублікованої епістолярної спадщини Марко Вовчок // Радянське літературознавство. - 1970. - № 8. - С. 82.
22. Таубин Р.Я. Я.Н. Бекман и Харьковско-Киевское тайное общество // Революционная ситуация в России 1859-1861 гг. - М., 1970. - С.413.
23. Фридьева Н.Я. Жизнь для просвещения народа (о деятельности Х.Д. Алчевской). - М., 1963. - С.3.
24. 50-лет педагогической деятельности Х.Д. Алчевской // Вестник Харьковского Историко-филологического общества. - Вып. 2. - Харьков, 1912. - С.69.
25. Деркач М. Христина Данилівна і Христина Олексіївна Алчевські // Жінка. - 1938. - Ч. 5. - С.3-4.
26. Ионова Г. Воскресные школы в годы первой революционной ситуации // Исторические записки. - 1956. - №. 53. - С.196.
27. Багалеї Д.И., Миллер Д.П. История г. Харькова за 250 лет его существования (1655-1905 гг.). - Т.ІІ. - Харьков, 1912. - С.743.
28. Беренбаум И.Е. Мемуары Н.П. Баллина и общественное движение в к. 50-х- нач.60-х годов XIX века // В кн. Революционная ситуация в России 1859-1861 гг. - М., 1970. - С. 331.
29. Вахтерова Э. Пятьдесят лет работы для народа. К 50-летию юбилея Х.Д. Алчевской. - М., 1912. - С.9.
30. Мухін М.І.Педагогічні погляди і освітня діяльність Х.Д. Алчевської. - К., 1977. - С.84.
31. Народное образование в России // Народная энциклопедия народных и прикладных знаний: В 10- т. - М., 1910. - Т.10. - С.109, 199; Харьковские губернские ведомости. - 1884. - 20 апреля.
32. Общее дело. Сборник статей по вопросам распространения образования среди взрослого населения / Под ред. В.С. Костроминой. - Вып. 1. - М., 1900. - С.3.
33. Алчевський І. Спогади. Матеріали. Листування. - К., 1980. - С.4.
34. Там само. - С.41.
35. Что читать народу? - Т. 1. - СПб., 1884; Т.2. - СПб., 1889; Т.3. - СПб., 1906; Книга взрослых. - Кн.1. - М., 1899; Кн.2. - СПб., 1990; Кн.3. - СПб. 1900.
36. Харьковчане - участники Международной Лиги по народному образованию // Харьковские губернские ведомости. - 1890. - 21 февраля.
37. Награды за труд // Харьковские губернские ведомости. - 1890. - 19 марта.

38. Всемирная Колумбова Виставка в Чикаго. Указатель Русского отдела. - СПб. - 1893. - С. 443.
39. Гомон М.Л. Лист Х.Д. Алчевської до Л. Толстого // Слово і час. - 1991. - №4. - С.63.
40. Рідний край. - 1912. - №3. - С.8-12.
41. Мухін М.І. Педагогічні погляди і освітня діяльність Х.Д. Алчевської. - К., 1979. - С.45.
42. ГАРФ. - Ф.516. - Оп. 1. - Спр.6. - Арк.176.
43. Алчевская Х.Д. Передуманное и пережитое. Дневники, письма, воспоминания. - М., 1912. - С. 15.
44. ЦДІА України. - Ф.707. - Оп. 30. - Спр. 544; Оп. 31. - Спр. 17, 538,581.
45. ЦДІА України. - Ф.707. - Оп. 261. - Спр. 24. - Арк. 7.
46. Там само. - Арк. 12.
47. ЦДІА України. - Ф. 707. - Оп. 261. - Спр. 4. - Арк. 8.
48. ДАХО. - Ф.200. - Оп. 1. - Спр. 161. - Арк.161.
49. Отчет о деятельности Харьковского общества распространения в народе грамоты за 1877. - Харьков, 1878. - С. 6.
50. Отчет о деятельности Харьковского общества распространения в народе грамоты за 1878. - Харьков, 1879. - С. 44.
51. Двадцатилетие Харьковского общества распространения в народе грамоты. - Харьков, 1889. - С.10.
52. ДАХО. - Ф.200. - Оп. 1. - Спр. 161-а. - Арк.161.
53. Деятели СССР и революционного движения России: Энциклопедический словарь Гранат. - М., 1989. - С.192.
54. Русова С. Мої спомини 1879-1915 // За сто літ. - Кн.3. - К., 1928. - С. 171.
55. Отчет о деятельности Харьковского общества распространения в народе грамоты за 1891. - Харьков, 1892. - С.13.
56. Отчет о деятельности Харьковского общества распространения в народе грамоты за 1894. - Харьков, 1895. - С.211.
57. Отчет о деятельности Харьковского общества распространения в народе грамоты за 1892. - Харьков, 1893. - С.52.
58. Складена на основі: "Отчетов Харьковского общества распространения в народе грамоты" за 1890-1910 рр.
59. Таблица складена автором на основі: "Отчетов Харьковского общества распространения в народе грамоты" за 1890-1910 рр.; Исторический обзор деятельности общества распространения в народе грамоты 1869-1909 гг. - С.84; ДАХО. - Ф. 200. - Оп. 1. - Спр. 351. - Арк.1; Спр. 353. - Арк. 40; Спр. 372. - Арк. 9; Спр. 396. - Арк. 20; Спр. 472. - Арк. 109; Спр. 510. - Арк. 52.
60. Енциклопедія Українознавства. - Т. 10. - Нью-Йорк, 1984. - С.3975.
61. Енциклопедія Українознавства. - Т.9. - Нью-Йорк, 1980. - С. 3557.
62. ЦДІА України. - Ф. 2052. - Оп. 1. - Спр. 91. - Арк.1.
63. ЦДІА України. - Ф. 2052. - Оп. 1. - Спр. 103. - Арк.1.
64. ЦДІА України. - Ф. 2052. - Оп. 1. - Спр. 96. - Арк. 1,2.
65. Мірна З. Жіночий рух на Великій Україні // Жінка. - 1937. - Ч.6. - С.2.
66. Глушко С. Драгоманов і недільні школи // Україна. - 1924. - №4. - С.42.

67. Одесса 1794-1894. К столетию города. - Одесса, 1895. - С. 670-674.
68. Козубская А. Отчет Одесской воскресной школы за 1889-й год // Школьное обозрение. - 1889. - №86. - 31 декабря. - С.3-4.
69. Таблица складена на основі: "Отчетов о деятельности Одесской первой женской воскресной школы за 1891-1903. - Одесса, 1892-1904.
70. Отчет первой женской воскресной школы за 1895. - Одесса, 1896. - С.10.
71. Деятельность Софии Ивановны Виденской в женской воскресной школе на Слободке-Романовке // Венок на гроб Софии Ивановны Виденской. - Одесса, 1912. - С.45.
72. Общее дело. Сборник статей по вопросам распространения образования среди взрослого населения. Под ред. В.С. Костроминой. - Вып.1. - М., 1900. - С.4.
73. Там само. - С. 11.
74. Одесский вестник. - 1860. - № 119. - С.577; Одесский вестник. - 1860. - № 133. - С.631.
75. ДАХО. - Ф. 200. - Оп. 1. - Спр. 108. - Арк. 11-12.
76. Отчет о деятельности Харьковского общества распространения в народе грамоты за 1891. - Харьков, 1892. - С. 18.
77. Отчет о деятельности Харьковского общества распространения в народе грамоты за 1901 год. В 2-х частях. - Ч.2. - Харьков, 1904. - С.172-173.
78. ДАХО. - Ф. 200. - Оп. 1. - Спр. 284. - Арк.48; Отчет о деятельности Харьковского общества распространения в народе грамоты за 1891 год. - Харьков, 1892. - С.19.
79. Отчет о деятельности Харьковского общества распространения в народе грамоты за 1905 год. - Харьков, 1908. - С.34.
80. Клячкина В.Г. Памяти А.Е. Ивановой // Киевские ведомости. - 1910. - 7 октября. - С.2.
81. Мірна З. Жіночий рух на Великій Україні. - 1937. - Ч.8-9. - С.6.
82. ДАХО. - Ф. 3. - Оп. 287. - Спр. 3252. - Арк.12.
83. Русова С. Наші визначні жінки. Літературні характеристики-силуети. - Вінніпег, 1945. - С.13.
84. Щербина В. Перша Київська Народна Аудиторія // Україна. - 1930. - Кн. 41. - С.30, 35.
85. Щербина В. Перша Київська Народна Аудиторія // Україна. - 1930. - Кн. 41. - С.22-60.
86. ГАРФ. - Ф. 516. - Оп. 1. - Спр. 6. - Арк. 176.
87. Там само. - Ф. 102. - Оп. 96. - Спр. 1881. - Арк. 3-22.
88. Венок на гроб Софии Ивановны Виденской. - Одесса, 1912. - С. 14.
89. Труды Первого Всероссийского съезда деятелей обществ народных университетов и других просветительских учреждений частной инициативы. - СПб., 1908. - С. 524-526.
90. Там само. - С. 52-56.
91. ГАРФ. - Ф. 516. - Оп. 1. - Спр. 6. - Арк. 177.

2. УЧАСТЬ ЖІНОК В ДІЯЛЬНОСТІ ГРОМАД

1. Дорошенко Д. вважав 1830 рік - роком народження Єлизавети Іванівни. Дорошенко Д. Хліборобська Україна 1924-1925. - С. 284-288.
2. Енциклопедія Українознавства: словникова частина / Гол. Ред. Проф. В. Кубійович. - Львів, 1994. - Т.4. - С. 1534; Модзелевський В.А. Малороссийский родословник. - К., 1912. - Т.ІІІ. - С.534.
3. Львівська "Зоря" називає с. Тростянець місцем народження Є.І. Милорадович // Зоря. - 1894. - № 3. - С.70.
4. Струтинська М. Єлизавета Скоропадська-Милорадович // Наше життя. - 1973. - Ч.5. - С.3.
5. Єлизавета Іванівна Милорадович // Зоря. - 1894. - №3. - С.70;
6. За Модзелевським В.А. Скоропадська одружилася в 1849 році // Модзелевський В.А. Малороссийский родословник. - К., 1912. - Т.ІІІ. - С.534.
7. Луговий О. Визначне жіноцтво України: історичні життєписи. - К., 1994. - С. 270.
8. Єлизавета Іванівна Милорадович // Зоря. - 1894. - №3. - С.70.
9. Україна. - 1928. - Кн. 2. - С.38.
10. Струтинська М. Єлизавета Скоропадська-Милорадович // Наше життя. - 1973. - Ч.5. - С.5.
11. Єлизавета Іванівна Милорадович (посмертна згадка) // Правда. - 1890. - квітень. - С.57.
12. Єлизавета Іванівна Милорадович // Зоря. - 1894. - №3. - С.70;
13. Струтинська М. Єлизавета Скоропадська-Милорадович // Наше життя. - 1973. - Ч.5. - С.5.
14. Пчілка О. Автобіографія // Зоря. - 1888. - № 1. - С.16.
15. Гніп М. Громадський рух 1860 рр. на Україні. Книга Перша. Полтавська громада. - Харків, 1930. - С.44.
16. Розумний М. Гетьманша // Наука і суспільство. - 1990. - № 12. - С.81;
17. Гніп М. Громадський рух 1860 рр. на Україні. Книга Перша. Полтавська громада. - Харків, 1930. - С.47.
18. Там само. - С.49.
19. ГАРФ. - Ф. 109. - Оп. 156. - Спр. 23. - Ч. 171. - С.19.
20. Гніп М. Громадський рух 1860 рр. на Україні. Книга Перша. Полтавська громада. - Харків, 1930. - С.47.
21. Там само. - С.64.
22. Там само. - С.63.
23. ГАРФ. - Ф. 109 (ІІІ відділ). - Оп. 156. - Спр. 73. - С. 24; Оп. 3. - Спр. 6024. - С.30.
24. Україна. - 1928. - №2. - С.39.
25. Гніп М. Громадський рух 1860 рр. на Україні. Книга Перша. Полтавська громада. - Харків, 1930. - С.37.
26. Там само. - С. 39.
27. Там само. - С.38.
28. Зоря. - 1894. - № 30. - С.70.
29. Струтинська М. Єлизавета Скоропадська-Милорадович // Наше життя. - 1973. - Ч.5. - С.5.

30. Зоря. - 1894. - № 30. - С.70.
31. Україна. - 1928. - №2. - С.39.
32. Модзелевський В.А. Малоросійський родословник. - К., 1912. - Т.ІІІ. - С.534.
33. Гніп М. До історії громадського руху 1860 рр. - Харків-Київ, 1930. - С.170.
34. ЦДІА України. - Ф. 274. - Оп. 225. - Спр.14. - Арк. 57.
35. Рябін-Скляревський О. З революційного руху 1870-1880 рр. Елизаветградський гурток // Україна. - 1927. - № 4. - С.116.
36. Русова С. Спомини // За сто літ. - К., 1928. - Кн.2. - С.143-145;
37. Антонович К. З моїх споминів // Літопис УВАН. - Ч. 24. - 1966. - С.63.
38. Енциклопедія Українознавства: словникова частина. - Т. 2. - Л., 1993. - С. 680.
39. Богачевська-Хомяк М. Білим по білому: Жінки в громадському житті України, 1884-1939. - К., 1995. - С.55.
40. Рябін-Скляревський О. Київська громада 1870-х рр. // Україна. - 1927. - № 1-2. - С.148.
41. Там само. - С.161.
42. Старицька-Черняхівська Л. В.І. Самійленко (Пам'яті товариша) // Вітчизна. - 1992. - № 7-8. - С. 139.
43. Чикаленко Є. Спогади. 1861 - 1907. - Львів, 1925. - С.70.
44. Єгунова- Щербина С. Одеська громада кінця 1870-х рр. // За сто літ. - К., 1928. - Кн. 2. - С. 192.
45. ООДА. - Ф. 5. - Оп. 1. - Спр. 1239. - Арк.39, 46.
46. Життя і діяльність С. Русової // Жінка. - 1936. - Ч.7-8. - С. 7-8.
47. Беренштам-Кістяківська М. Українські гуртки в Києві другої половини 1880-их та поч. 1890-их років // За сто літ. - К., 1928. - Кн. 3. - С.206..
48. Книш І. Передвісниця української революції / Відгуки часу. Вибрані твори, статті, спогади, матеріали. - Вінніпег, 1972. - С.25.
49. Русова С. Наші визначні жінки. - Вінніпег, 1945. - С. 13.
50. Мірна З. Жіночий рух на Великій Україні // Жінка. - 1937. - Ч.6. - С.2.
51. Беренштам-Кістяківська М. Українські гуртки в Києві другої половини 1880-их та поч. 1890-их років // За сто літ. - К., 1928. - Кн. 3. - С.211.
52. Там само. - С.223.
53. Енциклопедія Українознавства: словникова частина. - Т. 2. - Львів, 1993. - С. 553.
54. Беренштам-Кістяківська М. Українські гуртки в Києві другої половини 1880-их та поч. 1890-их років // За сто літ. - К., 1928. - Кн. 3. - С.207.
55. Там само. - С.208.
56. Д. Д-ко. З недавнього минулого // Основа. - 1915. - Кн. ІІ. - С.127.
57. Барвінський О. Спомини з мого життя. Друга частина. Образки з громадського й письменного розвитку русинів від 1871-1888. - Львів, 1913. - С.12.
58. Беренштам-Кістяківська М. Українські гуртки в Києві другої половини 1880-их та поч. 1890-их років // За сто літ. - К., 1928. - Кн. 3. - С.207.
59. Книш І. Передвісниця української революції / Відгуки часу. Вибрані нариси, статті, спогади, матеріали. - Вінніпег, 1972. - С. 25-26.

60. ЦДІА України у Львові. Ф.146. - Оп. 4. - Спр. 3684, 7652.
61. Львівська Наукова Бібліотека АН України. Рукописний відділ. Ф. 1120 (Фонд Барвінського). - П. 81. Листи Олени Доброграєвої до О. Барвінського 1885 р.
62. Коцовський В. Посмертна згадка Олени Доброграєвої // Зоря. - 1888. - Ч. 11. - С. 196.
63. Щербина В. Перша Київська Народна Аудиторія. З культурного життя Києва в кінці XIX - на поч. XX століття // Україна. - 1930. - Кн. 41. - С.56.
64. Коцовський В. Посмертна згадка Олени Доброграєвої // Зоря. - 1888. - Ч. 11. - С. 196.
65. Беренштам-Кістяківська М. Українські гуртки в Києві другої половини 1880-их та поч. 1890-их років // За сто літ. - К., 1928. - Кн. 3. - С.210.
66. Коцовський В. Посмертна згадка Олени Доброграєвої // Зоря. - 1888. - Ч. 11. - С. 196.
67. Беренштам-Кістяківська М. Українські гуртки в Києві другої половини 1880-их та поч. 1890-их років // За сто літ. - К., 1928. - Кн. 3. - С.208.
68. Беренштам-Кістяківська М. Українські гуртки в Києві другої половини 1880-их та поч. 1890-их років // За сто літ. - К., 1928. - Кн. 3. - С.224.
69. Мірна З. Жіночий рух на Великій Україні // Жінка. - 1937. - Ч. 6. - С.2.
70. Там само. - С.2.
71. Беренштам-Кістяківська М. Українські гуртки в Києві другої половини 1880-их та поч. 1890-их років // За сто літ. - К., 1928. - Кн. 3. - С.219.
72. Мірна З. Жіночий рух на Великій Україні // Жінка. - 1937. - Ч. 6. - С.2.
73. Беренштам-Кістяківська М. Українські гуртки в Києві другої половини 1880-их та поч. 1890-их років // За сто літ. - К., 1928. - Кн. 3. - С.219.
74. Коллар Ю. Спогади юнацьких літ // Літературно-науковий вісник. - 1928. - Т.96. - Кн.6. - С.135,136.
75. Енциклопедія Українознавства. - Т. 2. - Львів, 1993. - С.444.
76. Коллар Ю. Спогади юнацьких літ // Літературно-науковий вісник. - 1928. - Т.96. - Кн.7-8. - С. 264.
77. Антонович К. З моїх споминів // Літопис УВАН. - Ч.24. - С.62.
78. Чикаленко Г. Київська Жіноча Громада в перших роках XX століття // Жінка. - 1939. - Ч.4. - С.2.
79. Там само. - С.3.
80. Там само. - С.2.
81. Чикаленко Г. Одарка Романова // Жінка. - 1939. - Ч. 9-10. - С.4-5.
82. Мірна З. Жіночий рух на Великій Україні. // Жінка. - 1937. - Ч.7. - С.3.

3. УКРАЇНСЬКЕ ПИТАННЯ НА ПОЧАТКУ XX СТОЛІТТЯ ТА РІЛЬ ЖІНОК У ЙОГО ВИРІШЕННІ

1. Пчілка О. Автобіографія // Зоря. - 1888. - № 1. - С.16.
2. На святі Котляревського (згадка самовидця) // Привіт Іванові Франкові в сорокалітє його письменської праці, 1874-1914. - Львів, 1916.
3. С. Сірополко Історія освіти на Україні. - Львів, 1937. - С.145.
4. ЦДІА України. - Ф. 274. - Оп. 1. - Спр.617. - Арк.215.

5. С. Сірополко Історія освіти на Україні. - Львів, 1937. - С.145.
6. Українські жіночі громадки // Рідний край. - 1906. - № 44. - С.11.
7. Рідний край. - 1906. - № 48. - С.9.
8. В справі заснування на Вищих жіночих курсах у Києві кафедр українознавства // Рідний край. - 1906. - № 49. - С.8.
9. Рідний край. - 1906. - № 45. - С.11.
10. Рідний край. - 1906. - № 18. - С.12; Вартовий П. З українського життя // Нова громада. - 1906. - № 12. - С.154.
11. Рідний край. - 1907. - № 3. - С.12.
12. Рідний край. - 1906. - № 39. - С.13.
13. Рідний край. - 1907. - № 6. - С.5.
14. Матушевський Ф.З українського життя // Літературно-науковий вісник. - 1907. - Кн. 10. - С.153.
15. Всеславянський з'їзд поступової академічної молоді та питання про жіночу освіту в м. Празі // Мета. - 1908. - Ч.9 і 10. (15 липня). - Львів. - С.11.
16. Енциклопедія Українознавства. - Т.8. - Нью-Йорк, 1976. - С.3076.
17. Герасименко В.З. З українського громадського руху на Поділлі (1905-1917 рр.) // За сто літ. - Кн. 5. - С.307.
18. Звідомлення товариства "Просвіта" у Катеринославі за 1914 рік. - Катеринослав, 1915. - С.1, 4, 5, 28.
19. Рідний край. - 1909. - № 12. - С.4.
20. Рідний край. - 1906. - № 27. - С.16.
21. Рідний край. - 1907. - № 5. - С.8; Перші загальні збори Київської "Просвіти" // Громадська думка. - 1906. - № 46 (27 червня).
22. Рада. - 1909. - № 111 (17 травня). - С.3; Перший Український просвітньо-економічний конгрес, уладжений товариством "Просвіта" у Львові 1-2 лютого 1909. - Львів, 1910. - С.83.
23. Шевелів Б. Чернігівський період в житті М. Коцюбинського за новими матеріалами // Україна. - 1930. - Кн. 41. - С.82-83.
24. Звідомлення товариства "Просвіта" у Катеринославі за 1914 р. - Катеринослав, 1915. - С.30.
25. Дорошенко Д. Просвіта: її існування і праця. Короткий історичний нарис. - Філадельфія, 1959. - С.41.
26. Рада. - 1909. - № 54. - (7 березня). - С.3.
27. Рідний край. - 1907. - № 14. - С.13.
28. Рідний край. - 1907. - № 5. - С.8; 1908. - № 10. - С.13; Рада. - 1909. - № 4. - С.5.
29. Україна. - 1926. - Кн.1. - С.156.
30. Рідний край. - 1906. - № 4 (27 квітня). - С.13.
31. Рідний край. - 1907. - № 3. - С.8; Рідний край. - 1907. - № 6. - С.6.
32. Рідний край. - 1908. - № 6. - С.5.
33. Старицька-Черняхівська Л. Автобіографія // Слово і час. - 1997. - № 12.
34. Українські дитячі ранки // Рідний край. - 1908. - № 40. - С.11.
35. Русова С. Мої спомини (1879-1915) // За сто літ. - Кн. 3. - К., 1928. - С.201.
36. Русова С. Наші визначні жінки. - Вінніпег, 1945. - С.94.
37. Гехтер М. Українське життя в 1911 р. // Літературно-науковий вісник. - 1912. - №1. - С. 184.

38. ЦДІА України. - Ф. 274. - Оп.4. - Спр. 356. - Арк. 46, 47, 168, 170.
39. Русова С. Наші визначні жінки. - Вінніпег, 1945. - С.95.
40. Русова С. Женщины-писательницы в украинской литературе // Труды Первого Всероссийского женского съезда. - СПб., 1909. - С.156.
41. Мірна З. Жінка на Великій Україні // Жінка. - 1937. - Ч. 8-9. - С.7.
42. Русова С. Наші визначні жінки. - Вінніпег, 1945. - С. 89.
43. Леонтович О. Вона жила Україною й для України // Українське слово. - 1995. - 13 квітня. - С.2.
44. Губко О.Г. Формування національної свідомості юнацтва у світлі ідей С.Русової //Рідна школа. - 1992.-№1.- С.13.
45. Русова С. Мої спомини /1861-1879/ // За сто літ. Матеріали з громадського і літературного життя України ХІХ і поч. ХХ століття. Під ред. акад. М.Грушевського.- К., 1928.- Кн.ІІ. - С. 74.
46. Русова С. Спомини про перший театральний гурток в Києві //Літературно-науковий вісник. - 1917.- Кн.ІІ - С.104.
47. Калениченко Н.П., Копиченко Н.Б. Софія Русова //Рідна школа.-1991 - №12. - С.68.
48. Киевлянин. Открытие элементарной детской школы С.Линдфорс в Киеве. - 1871 - №94, 109. Дані про школу див. Киевлянин. 1874 №89., 1879 №3, 8, 69, 97, 110, 113, 116, 117, 183.
49. Калениченко Н.П., Копиченко Н.Б. Софія Русова //Рідна школа.-1991 - №12. - С.69.
50. Русова С. Спомини про перший театральний гурток в Києві //Літературно-науковий вісник. 1917.- Кн.ІV. - С.104.
51. Русова С. Мої спомини /1861-1879/ //За сто літ. Матеріали з громадського і літературного життя України ХІХ і поч. ХХ століття. Під ред. акад. М.Грушевського.- К., 1928.- Кн.2.- С.143.
52. Там само. - С.155.
53. Там само. - С.161.
54. Дацюк Г.І. Софія, бо мудра. //Початкова школа. - 1992. - №1. - С.60.
55. Проскура О.В. Софія Русова - талановита дочка України // Початкова школа - 1993. - №3. - С.44.
56. Рябін-Склярєвський О. З революційного українського руху 1870-1880. Елизаветградський гурток // Україна. - 1927. - №4. - С.116.
57. Львівська Наукова Бібліотека НАН. Відділ рукописів. - Ф. - К-ч. 411. - К.32. - Арк.1.
58. Ківшар Т. Недруковані матеріали автобіографії Софії Русової // Київська старовина. - 1994 - №1. - С.381.
59. ЦДАВО України - Ф. 3889-с.
60. ЦДАВО України. - Ф. 2582.
61. ЦДАВО України. - Ф. 2581.
62. ЦДАВО України. - Ф. 2201.
63. ЦДАВО України. - Ф. 159.
64. Черкасенко С. З Українського життя //Літературно-науковий вісник. - 1913. - №2. - С.381.
65. Тодосієнко С. Українська школа на першій всеросійській з'їзді по на-

- родному образованию // Літературно-науковий вісник. - 1914. - №1. - С.125.
66. Русова С. Дошкільне виховання. - Катеринослав, 1918.
67. Русова С. Думки Драгоманова про освіту // Світло.- 1910 - Грудень; Просвітницький рух на Україні в 60-х роках // Світло.- 1911 - Грудень.
68. Гехтер М. Українське життя в 1911 р.//Літературно-науковий вісник. - 1912. - №1. - С.172.
69. Рідний край. - 1906. - № 9 (4 березня 1906). - С.13.
70. Літературно-науковий вісник. - 1910. - №3. - С.696.
71. Русова С. До сучасного становища народного вчителя. //Світло - 1911 - Жовтень.
72. Русова С. Нова школа. - К., 1917. - С.3.
73. Ківшар Т. Недруковані матеріали автобіографії Софії Русової // Київська старовина. - 1994. - №1. - С.106.
74. Кисилівська О. Софія Русова //В кн. Наші визначні жінки. - Вінніпег, 1945. - С.7.
75. Русова С. Малорусские женщины.//К свету. - СПб., - 1904. - С.205-219; Русова С. Жінка в поезії Шевченка //Літературно-науковий вісник. - 1914. - №2. - С.243.
76. Рудницька М. Софія Русова // Жінка. - 1936. - Ч.5. - С.1-3.
77. Кисилівська О. Софія Русова //В кн. Наші визначні жінки. - Вінніпег., 1945. - С.7.

Розділ УІ.

ЛІТЕРАТУРНА ДІЯЛЬНІСТЬ ЖІНОК, ЯК ШЛЯХ ДО САМОРЕАЛІЗАЦІЇ, ЯК ВИЯВ ГРОМАДЯНСЬКОЇ ПОЗИЦІЇ

1. Мірна З. Жіночий рух на Великій Україні. // Жінка. - 1937. - Ч.6. - С.2.
2. Глухая пора //Дело. - 1870. - апрель.
3. Русова С. Наші визначні жінки. - Вінніпег, 1945. - С.40.
4. Ожигіна Л. Своим путем. - СПб., 1870. - С.212.
5. Марко Вовчок (Марія Александровна Маркович) // Союз Женщин. - 1908. - №1-2. - С.110.
6. Возняк М.С. Життя і творчість Марка Вовчка // ЛНБ АН України. - Відділ рукописів. - Ф. 73 (Возняка М.). - П.22. - С.24,26,134.
7. Ганна Барвінок Спомини про Марка Вовчка // Рідний край. - 1909. - №1. - С.9-11.
8. Русова С. Наші визначні жінки. - Вінніпег, 1945. - С.36.
9. Франко І. Літературно-критичні статті. - К., 1950. -С.390.
10. Марія Маркович (Марко Вовчок) Посмертна згадка // Літературно-науковий вісник. - 1907. - XXXIX. - №8-9. - С.381-385.
11. Франко І. Літературно-критичні статті. - К., 1950. - С.27, 391.
12. Рідний край. - 1907. - № 1. - С. 4.
13. Різніченко Т.М. До питання про творчі зв'язки Шевченка, Добролюбова, і Марка Вовчка" // Радянське літературознавство. - 1964. - № 2. - С.62.

14. Недзвінський А. Франко і Марко Вовчок // Труды Одесского государственного университета. - Т. 146. - Одесса, 1956. - С.96; Барвинський Б. Писання Марка Вовчка в Галичині // Україна. - 1929. - Кн. 1. - С.46-47.
15. Нове про Марко Вовчок // Вітчизна. - 1965. - №1. - С.186.
16. La Grande Encyclopedie. - Т. 23. - Paris. - P. 200.
17. Русова С. Наші визначні жінки. - Вінніпег, 1945. - С. 39.
18. Там само. - С.40.
19. Нове про Марко Вовчок // Вітчизна. - 1965. - №1. - С.188.
20. Там само. - С.189.
21. Перетц Л. З листування Марка Вовчка // Україна. - 1930. - Кн. 41. - С.133.
22. Марія Маркович (Марко Вовчок) Посмертна згадка // Літературно-науковий вісник. - 1907. - №8-9. - С.385.
23. Зоря. - 1892. - 1 (13) червня. - Ч. II. - С. 220.
24. Невиконане побажання Марка Вовчка // Україна. - 1927. - №3. - С.143.
25. Русова С. Наші визначні жінки. - Вінніпег, 1945. - С.42-43.
26. Старицька-Черняхівська Л. Ганна Барвінок // Літературно-науковий вісник. - 1911. - Кн. IX. - С.48.
27. Ганна Барвінок // Літературно-науковий вісник. - 1907. - Кн. 11. - С.68.
28. Русова С. Наші визначні жінки. - Вінніпег, 1945. - С. 49.
29. Русова С. Женщины-писательницы в украинской литературе // Труды Первого Всероссийского женского съезда. - СПб., 1909. - С.153.
30. Дніпрова Чайка // Україна. - 1927. - №5. - С. 122.
31. Дніпрова Чайка // Україна. - 1927. - №5. - С. 125.
32. Русова С. Наші визначні жінки. - Вінніпег, 1945. - С. 56.
33. Дніпрова Чайка // Жіноча Доля. - 1927. - Ч.7. - С.9.
34. Дніпрова Чайка // Україна. - 1927. - №5. - С. 124-125.
35. Дніпрова Чайка // Жіноча Доля. - 1927. - Ч.7. - С.9.
36. Деркач Марія. Ті, що творили "Перший вінок" // Жінка. - 1937. - Ч. 8-9. - С. 2.
37. Мірна З Жіночий рух на Великій Україні // Жінка. - 1937. - Ч.7. - С. 3.
38. Третяченко Т. Зостаюся з повагою Олена Пчілка // Наука і культура. - К., 1990. - Вип. 24. - С.250.
39. Олена Пчілка // Літературно-науковий вісник. - 1908. - Т. XLII. - С.49-53; Ротач П. Літературна Полтавщина. Пчілка Олена // Архіви України. - 1968. - №2. - С.110.
40. Енциклопедія Українознавства. - Т. 7. - Нью-Йорк, 1973. - С.2421; Рідний край. - 1907. - №9. - С.9.
41. Книш І. Іван Франко та рівноправність жінок. У 100 річчя з дня народження. - Вінніпег, 1956. - С.151.
42. Деркач М. Ті, що творили "Перший вінок" // Жінка. - 1937. - Ч.8-9. - С.2.
43. Возняк М. Як дійшли до першого жіночого альманаху. - Львів, 1937. - С. 47; Що писали про жінок і що писали жінки у 1937 році // Жінка. - 1938. - Ч.1-2. - С.13.
44. Мірна З Жіночий рух на Великій Україні // Жінка. - 1937. - Ч.7. - С. 3.
45. Пчілка О. Автобіографія // Львівська Зоря. - 1888. - № 1. - С.16.
46. Русова С. Наші визначні жінки. - Вінніпег, 1945. - С.51.

47. Дрофань Л. Олсна Пчілка // Українська мова і література в школі. - 1990. - №10. - С.83-87.
48. Русова С. Наші визначні жінки. - Вінніпег, 1945. - С.53.
49. Літературно-науковий вісник. - 1898. - Т.III. - С.19.
50. Там же. - С.25.
51. Переписка Михайла Драгоманова з Михайлом Павликом (1876-1895). - Т.У1 (1890-1891). - Чернівці, 1910. - С.121.
52. Русова С. Наші визначні жінки. - Вінніпег, 1945. - С.74-75.
53. Тарахан-Береза З. Лесин рушник // України. - 1991. - №9. - С.23-24.
54. Косач-Кривенюк О. Леся Українка. Хронологія життя і творчості. - Нью-Йорк, 1970. - С.97.
55. Леся Українка. Твори. - Т.У. - К., 1956. - С.482.
56. Старицька Черняхівська Л. Хвилини життя Лесі Українки // Літературно-науковий вісник. - 1913. - Кн. X. - С.16.
57. Україна. - 1927. - № 5. - С.126.
58. Старицька Черняхівська Л. Хвилини життя Лесі Українки // Літературно-науковий вісник. - 1913. - Кн.X. - С.17.
59. Жовтень. - 1963. - №8. - С. 166.
60. Там само. - С.18.
61. Там само. - С.18.
62. Там само. - С.19.
63. Там само. - С.20.
64. Євшан М. Леся Українка. Твори. Книга перша // Літературно-науковий вісник- 1911. - Т.56. - С.612-613.
65. на цю тему див: Weretelnuk R. A Feminist reading of Lesia Ukrainka's Dramas PH. D. Thesis. University of Ottawa, 1989.
66. Павличко С. Дискурс модернізму в українській літературі. - К., 1997. - С.74.
67. Там же. - С. 84.
68. Українка Леся Збірник творів: У 12 т. - Київ, 1978. - Т.11. - С.118-119.
69. Русова С. Наші визначні жінки. - Вінніпег, 1945. - С.60.
70. Кривенко О. Невідомі Листи Олени Пчілки // Українське літературознавство. - 1990. - Вип. 55. - С.118.
71. Русова С. Наші визначні жінки. - Вінніпег, 1945. - С.61.
72. Енциклопедія Українознавства. - Т. 2. - Львів, 1993. - С.435.
73. Русова С. Наші визначні жінки. - Вінніпег, 1945. - С.62.
74. Грушевський О. Сучасне українське письменство в його типових представниках: Грицько Григоренко // Літературно-науковий вісник. - 1908. - Кн.9. - С.466 -470.
75. Труды Первого всероссийского женского съезда. - СПб., 1909. - С.154.
76. Там само. - С.63.
77. Грушевський О. Сучасне українське письменство в його типових представниках: Надія Кибальчич //Літературно-науковий вісник. - 1908. - Кн.9. - С. 476-480.
78. Русова С. Женщины писательницы в украинской литературе // Труды Первого Всероссийского женского съезда. - СПб., 1909. - С.155.
79. Мірна З.Жіночий рух на Великій Україні //Жінка. - 1937. - Ч.7. - С.3.

80. Автобіографія Людмили Старицької-Черняхівської // Слово і Час. - 1997. - №2. - С.33.
81. Открытие элементарной детской школы С. Линдфорс в Киеве // Киевлянин. - 1871. - №94. - С.109.
82. Автобіографія Людмили Старицької-Черняхівської // Слово і Час. - 1997. - №2. - С.34.
83. Дорошенко Д. Галицька Руїна 1914-1917. Спогади і враження // Наше минуле. - 1918. - №3. - С.34.
84. Там само. - С.36.
85. Мірна З. Праця жіноцтва у Українській Центральній Раді // Жінка. - 1937. - Ч.10. - С.2.
86. Мірна З. Українська Національна Жіноча Рада // Жіноча Доля. Альманах на 1928 р. - Коломия, 1927. - С.194.
87. Старицька-Черняхівська Л. //Енциклопедія Українознавства. - Т.8. - Нью-Йорк, 1976. - С.3028.
88. Рідний край. - 1906. - №4. - С.3.
89. Русова С. Наші визначні жінки. - Вінніпег, 1945. - С.96.
90. Рідний край. - 1906. - №5. - С.11.
91. Рідний край. - 1910. - № 17. - С.29.
92. Рідний край. - 1909. - №9. - С.12.
93. Труды Первого Всероссийского женского съезда. - СПб., 1909. - С.484-493.
94. Рада. - 1909. - №4.
95. Грінченко М. На дружні могили (Пам'яті Надії Кибальчич-Козловської та Любини Шерстюк) // Основа. - 1915. - Кн. 1. - С.87-196.
96. Надія Кибальчич: На вічний спомин // Вісник Союзу Визволення України. - 1915. - Ч.7-8. - С.18.
97. Грішаєнко Н.І. Пісня її життя // Українська мова і література в школі. - 1991. - № 4. - С. 89-90.
98. Автобіографія //Алчевська Христя. Твори / Упорядкування, передмова та примітки Л. Грузинської. - К., 1990. - С.441.
99. Автобіографія //Алчевська Христя. Твори. - К., 1990. - С.416.
100. Там само - С.416.
101. Сінько Г. По сторінках архіву Х.О. Алчевської // Радянське літературознавство. - 1970. - №2. - С.70.
102. Автобіографія. - С. 496.
103. Рукописний відділ ЦНБ АН України. - Ф.1. - №3696.
104. Костенко В.В. Христя Алчевська // Радянське літературознавство. - 1882. - №3. - С.64.
105. Автобіографія. - С. 435.
106. Там само. - С. 451.
107. Там само. - С. 455.
108. Відділ рукописів Інституту літератури ім. Т.Г. Шевченка АН УРСР. - Ф.3. - № 1614. - С.176.
109. Відділ рукописів Інституту літератури ім. Т.Г. Шевченка АН України. - Ф.3.

110. Відділ рукописів Центральної наукової бібліотеки АН України. - Ф. - № 3696. - Д. 416. - С.8.
111. Автобіографія. - С. 475.
112. Там само. - С. 241.
113. Мочульський М. Христя Алчевська // Літературно-науковий вісник. - 1914. - Кн.4. - С.112-117.
114. Шерстюк Г. Новини нашої літератури. Поезії Христі Алчевської // Літературно-науковий вісник. - 1907. - Т.39. - С.119.
115. Рукописний відділ Центральної наукової бібліотеки АН України. - Ф.1. - № 3696.
116. ЛНВ. - 1907. - Кн. 7. - С.115-118.
117. Франко І. Новини нашої літератури. Поезії Христі Алчевської // Літературно-науковий вісник. - 1907. - Т.39. - С.118.
118. Автобіографія. - С.423.
119. Відділ рукописів Інституту літератури ім. Т.Г. Шевченка АН України. - Ф.3. - № 1652.
120. Рукописний відділ Центральної наукової бібліотеки АН України. - Ф.36. - №51.
121. Рукописний відділ Центральної наукової бібліотеки АН України. - Ф.1. - №1305.
122. Рукописний відділ Центральної наукової бібліотеки АН України. - Ф.14. - №722.
123. Автобіографія. - С.492.
124. Грузинська Л.М. Про творчість Христі Алчевської Радянського часу // Радянське літературознавство. - 1987. - №8. - С.27.
125. Там само - С.28.
126. Відділ рукописів Центральної наукової бібліотеки АН України. - Ф.27. - №604.
127. Павличко С.Д. Дискурс модернізму в українській літературі. К., 1997. - С.86.
128. Сріблянський М. Боротьба за індивідуальність // Українська хата. - 1912. - Кн.2-3. - С.180.

ПІДСУМКИ ПРОЙДЕНОГО ШЛЯХУ

1. Русова С. Наталка Полтавка і її правнучка // Громадянка. - 1938. - Ч.5. - С.2-3.
2. ГАРФ. - Ф. 102. - Оп. 235. - Спр. 25. - Ч.57. - Арк.19.
3. Коллонтай А.М. К истории движения работниц в России. - Харьков, 1920. - С.13.

Наукове видання

СМОЛЯР Людмила Олексіївна

МИНУЛЕ ЗАРАДИ МАЙБУТНЬОГО

Жіночий рух Наддніпрянської України

II пол. XIX – поч. XX ст.

Сторінки історії.

Монографія

Технічний редактор М. І. Кошкін

Смоляр Л.О.

С 51 Минуле заради майбутнього. Жіночий рух Наддніпрянської України II пол. XIX – поч. XX ст. Сторінки історії: Монографія. – Одеса: Астропринт, 1998. – 408 с.

ISBN 966-549-087-7

Монографія являє собою комплексне дослідження жіночого руху Наддніпрянської України II пол. XIX - поч. XX століття в історичному та соціокультурному аспекті. Історія жіночого руху в Україні простежується на широкому історичному фоні з залученням значного кола архівних матеріалів, які дозволяють визначити його основні течії, періоди розвитку, розкривається історія створення та діяльності жіночих товариств, описуються форми їх роботи, подаються яскраві приклади широкої участі жінок в культурно-освітньому, громадському, народницькому русі. В монографії вперше розглядається сутність концепції самозахисту, яка стала центральною концепцією жіночого руху Наддніпрянської України.

Видання адресоване науковцям, викладачам, жіночим організаціям, усім, хто цікавиться історією України та прагне осмислити соціальну роль жінки.

С 0503020902-79
549-98 Без оголош.

ББК 66.74 (4УКР)
УДК 396 (477)

Здано до набору 12.04.98. Підписано до друку 19.05.98. Формат 60x84/16. Папір друкарський.
Друк офсетний. Ум. друк. арк. 23,715. Тираж 1000 прим. Зам. 363.

Видавництво "Астропринт"

270026, м. Одеса, вул. Преображенська, 24.
Тел. (0482) 26-96-82, 26-98-82

« Від давніх давен всі учені люди, котрі пильно придивлялися до життя руського народу, визнавали, що русини обходяться зі своїми жінками далеко лагідніше, далеко гуманніше і свободніше, ніж сусідні. Свобідна воля жінки знаходить далеко більше шанування, ніж у великоросів, в родині жінка займає дуже поважне становище, бо навіть веде своє окреме (жіноче, домашнє) господарство побіч чоловічого і до якого мужик рідко коли мішається. Ніякого важнішого діла мужик не робить без поради з жінкою, бо дуже часто розумна й одважна жінка вміє у всім поставити свою волю супроти мужикової».

Іван Франко

« Жінка в українській родині була носителькою не тільки щастя щоденності, не тільки понять справедливості, але і суспільної й расової моралі. Вона більше, ніж чоловік, формувала расу. Жінка - творець нових цінностей в українській духовності. В найтяжчих світи хвиликах, в годину непорозумінь, конфліктів, загроз, українець найчастіше звернеться до українки й піде за її порадою. Бо в своїй мужескій шарпливості й непокою він відчуває, що жінка від віку була й буде символом дійсності і тривання».

Юрій Липа

« Економічна незалежність жінок від чоловіків відбилася в Україні на взаємовідносинах між статями, й українська жінка ніколи не відчувала залежності від чоловіка, яка так принижувала західноєвропейську жінку. Жіночий рух на Україні - це не боротьба з чоловіком, а лише з урядом, який однаково гнобив, як жінку, так і чоловіка. Але в яких формах жіночий рух в Україні не виявлявся, він не бачив більше за те, що є постулатом і прямуванням справжньої демократії: однакову міру свободи й відповідальності для кожного індивіда, як передумова кращого усвідомлення собі виконання своїх обов'язків супроти загалу».

Зінаїда Мірна